

✓ 307 187

34

AGRÁRTÖRTÉNETI

51/2010

SZEMLE

*HISTORIA RERUM
RUSTICARUM*

LI. ÉVFOLYAM

2010. 1-4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf.: 129.

Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Szerkesztőbizottság:

Cselőtei László, Estók János (szerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Kaposi Zoltán,
Orosz István (főszerkesztő), Novák László Ferenc, Pölöskei Ferenc, Romány Pál,
Székely György, Szuhay Miklós, Tóth Pál Péter, Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Szotyori-Nagy Ágnes

TARTALOM

TANULMÁNYOK

PÓSÁN László: Városi falvak a középkori Poroszországban	1
JORDÁN Gyula: A föld tulajdonának és használati jogának kezdetei Kínában	13
VADAS András–RÁCZ Lajos: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején...	39
IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: Nagyállattartásunk a Homokhátságon a 17. században	63
GLÓSZ József: A gabonakereskedelem útjai és volumene Magyarországon a 19. század első felében	83
DOBSZAY Tamás: Széchenyi a hazai társadalom gazdasági viselkedéséről	105
ESTÓK János: Széchenyi és a vállalkozói mentalitás	117
TÓTH Judit: Mezőgazdasági versenyek az '50-es évek első felében Pest megyében	141

KÖZLEMÉNYEK

KERESKÉNYI Miklós: Göndöcs Benedek útja a Méhészeti Egyesület elnökségéig	167
BALÁZS Gábor: Akinék a mezőgazdaság volt a hivatása. Kerék Mihály pályájának rövid ismertetése	181
ROMÁNY Pál: Erdei Ferenc centenáriuma	195

KRÓNIKA

BUZA János: Főhajtás Csetri Elek (1924–2010) életműve előtt	203
BALLA László: Húszéves a Magyar Növénytermesztők Egyesülete	207

SZEMLE

GLATZ Ferenc: Új vidékpolitika (Ism. OROSZ István)	219
KUBINYI András–LASZOVSKY József–SZABÓ Péter (szerk.): Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténeti, anyagi kultúra, régészet (Ism. RÁCZ Lajos)	222
DÉNESI Tamás–CSOMA Zsigmond (szerk.): „Ad vinum disertum ...!” Monostori szőlő- és borgazdálkodás (Ism. MÁD László–SIMON András)	228
OROSZ István–PAPP Klára (szerk.): Szőlőtermelés és borkereskedelem (Ism. GULYÁS László Szabolcs)	230
VÁRI András: Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898 (Ism. FEHÉR György)	234

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and America:
HISTORY AND LIFE*

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia
Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága anyagi támogatásával készült
E-mail cím: agrartortszemle@mmgm.hu

PÓSAN LÁSZLÓ

VÁROSI FALVAK A KÖZÉPKORI POROSZORSZÁGBAN

Poroszország szervezett és tervszerű benépesítése telepésekkel a Német Lovagrend uralma idején annak a keleti irányú nagy német telepes mozgalomnak volt a része, amely a 14. század közepére a Déli-Kárpátoktól egészen a Balti-tengerig húzódó térségre kiterjedt.¹ A telepítésekben, falualapításokban a Német Lovagrend, a porosz püspökök s káptalanok, valamint magánföldesurak mellett a lovagrendi állam – ugyancsak tervszerűen alapított² – városai is részt vettek. 1230 és 1290 között, azaz a porosz földek meghódításáért vívott háborúk időszakában³ a lovagok 16 katonai és

- 1 A középkori német telepes mozgalomhoz ld. pl. G. FRANZ: *Geschichte des deutscher Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. (Deutsche Agrargeschichte IV.) Stuttgart, 1976, 100–117.; A. KÖRMENDY: *Melioratio Terrae. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbe-
wegung im östlichen Mitteleuropa im 13–14. Jahrhundert*. Poznań, 1995.; H. CONRAD: *Die mittel-
alterliche Besiedlung des deutschen Ostens und das deutsche Recht*. Köln, 1955.; P. R. KÖTZSCHKE: *Das Unternehmertum in der ostdeutschen Kolonisation des Mittelalters*. Bautzen, 1894.; W. KUHN: *Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung*. Köln–Wien, 1973.; W. SCHLESIN-
GER (Hg.): *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*. (Vorträge und Forschungen XVIII.) Sigmaringen, 1975.; B. ZIENTARA: *Foreigners in Poland in the
10th–15th centuries: their Role in the Opinion of the Polish Medieval Community*. *Acta Poloniae
Historica* 29 (1974); P. ERLÉN: *Europäischer Landesausbau und mittelalterliche deutsche Ostsied-
lung. Ein struktureller Vergleich zwischen Südwestfrankreich, den Niederlanden und dem Ordens-
land Preußen*. (Historische und landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 9.) Marburg–Lahn, 1992.;
S. TRAWKOWSKI: *W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na
ziemiach polskich w XIII w.* In *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* VIII. (1960).
- 2 A poroszországi tervszerű városalapításokra ld. pl. Z. H. NOWAK: *Neustadtgründungen des
Deutschen Ordens in Preußen. Entstehung, Verhältnisse zu den Altstädten, Ende der Eigenständig-
keit*. In U. ARNOLD (Hg.): *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in
Livland, Preußen und im Deutschen Reich*. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen
Ordens 44.) Marburg, 1993.; M. BISKUP: *Entwicklung des Netzes der altpreußischen Städte bis zur
zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. *Acta Poloniae Historica* 53 (1986); P. G. THIELEN: *Landes-
planung im Ordensstaat Preußen. Forschungs- und Sitzungsberichte der Akademie für Raumfor-
schung und Landesplanung* 15 (1961); H. SAMSONOWICZ: *Kleinstädte im Deutschordensstaat
Preußen*. In *Stadt und Orden... i. m.*; T. LEWERENZ: *Die Größenentwicklung der Kleinstädte in Ost-
und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte
und Landeskunde Ostmitteleuropas 101.) Hamburg, 1976.
- 3 Poroszország meghódításáról ld. PÓSAN L.: *A Német Lovagrend története a 13. században*. Debren-
cen, 1996, 118–206.

igazgatási központot jelentő várost alapítottak a Visztulától keletre.⁴ A Német Lovagrend már a legkorábbi városalapításoknál, azaz Thorn (1231) és Kulm (1232) létrejötténél jelentős földterületeket adományozott, hogy a későbbiekben ott mindkét város saját falvakat telepítsen.⁵ Kulm város 1330–1430 közötti törvényszéki könyveinek, a *Liber memoriarum Colmensis civitatis* feljegyzései szerint a 14. század közepére például Kulm városa már 15 saját faluval rendelkezett, ebből hat (Rens, Dietrichsdorf, Sigehardisdorf, Hildebrandisdorf, Wunsdorf, Hegewaldt)⁶ német nevű volt, tehát biztosan német telepesek beköltözésével jött létre. A másik kilenc falu a neve alapján (Rudin, Gelen, Vyschonia, Koczow, Lykow, Colmenicz, Tilia, Smellen, Grobyn)⁷ lengyel és porosz parasztok által lakott volt, melyekről nehéz eldönteni, hogy a Német Lovagrend poroszországi megjelenésétől kezdve léteztek a Visztula mellett, vagy későbbi, belső kolonizáció során keletkeztek. Elbing városa szintén jelentős, mintegy 600 Hufe területet kitevő földbirtokkal rendelkezett, amelyen több városi falut is alapított.⁸ A Christburg városához tartozó falu, Altstadt egy 1288. évi oklevél tanúsága szerint ugyancsak a városi magisztrátus tervszerű telepítése nyomán jött létre már a 13. század utolsó harmadában.⁹ Saalfeld városának egyik, német telepesek által lakott faluja volt: Halbedorf, amit 40 Hufe területen 1320-ban alapítottak.¹⁰ Az 1317-ben alapított Deutsch-Eylau városa¹¹ nyolc évvel később, 1325-ben hozta létre saját faluját, Neudorfot, a „város előtt” („*das vor der stat gelegen ist*”).¹² Az 1297-ben alapított Preußisch Holland városának a 14. század első felében szintén Neudorf néven lett faluja: a városnak juttatott 139 Hufe kiterjedésű földterület déli részén leválasztottak 60 Hufét, s azon alapították meg az új telepes falut.¹³ Egy 1338-ból származó oklevél szerint Mühlhausen városának szintén volt saját faluja: Lohberg (Loberch), mely 59 Huféval rendelkezett.¹⁴ Liebenmühl város 1341. évi kiváltságlevele két városi falut említett: „*czwey dorffere der stat Libenmule*”.¹⁵ Sonne 30, Illingswalde pedig 50 Hufe földet kapott a város határaiból. Mindkettő egészen

4 T. LEWERENZ: *Die Größenentwicklung der Kleinstädte...* i. m. 6.

5 R. PHILIPPI–A. SERAPHIM–M. HEIN–E. MASCHKE–H. KOEPPEN–K. CONRAD (Hgg.): *Preußisches Urkundenbuch*. Bde. I,1–VI,1., Königsberg–Marburg, 1882–1986. (a továbbiakban: PUB), itt: PUB I,1. Nr. 105.

6 *Das Kulmer Gerichtsbuch 1330–1430. Liber memoriarum Colmensis civitatis*. Bearb. C. A. LÜCKE–RATH–F. BENNINGHOVEN (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz 44.) (a továbbiakban: *Liber*) Köln–Weimar–Bécs, 1999. Nr. 177. (Rens), Nr. 8, 230. (Dietrichsdorf), Nr. 66. (Sigehardisdorf), Nr. 385. (Hildebrandisdorf), Nr. 8. (Wunsdorf), Nr. 126. (Hegewaldt)

7 Uo. Nr. 178. (Rudin), Nr. 65. (Gelen), Nr. 62. (Vyschonia), Nr. 43. (Koczow), Nr. 81. (Lykow), Nr. 124, 274. (Colmenicz), Nr. 186. (Tilin), Nr. 297. (Smellen), Nr. 341. (Grobyn)

8 A. KAIM–BARTELS: *Die Städte Kulm und Elbing und ihre Dörfer im Mittelalter. Beiträge zur Geschichte Westpreußens* 11 (1989), 19–21.

9 PUB I, 2. Nr. 525.

10 PUB II. Nr. 306.

11 PUB II. Nr. 183.

12 PUB II. Nr. 516.

13 W. KUHN: *Vergleichende Untersuchungen...* i. m. 276.

14 PUB III. Nr. 190.

15 PUB III. Nr. 411.

közel feküdt a városhoz, s a 16. században már nem is faluként, hanem elővárosként emlegették őket.¹⁶ 1342-ben a Német Lovagrend nagymestere hozzájárult ahhoz, hogy Danzig városa a földjein saját falvakat alapítson,¹⁷ s négy évvel később a magisztrátus – a lovagok jóváhagyásával – a városi földekből („*binnen unsir stat grenicze*”) 22 Hufét adott egy Werner von Zinger nevű lokátornak, hogy azt kulmi jogon betelepítse.¹⁸ (A középkori Poroszországban a kulmi jog jelentette a *ius teutonicumot*, azaz a legkedvezőbb és legmagasabb, paraszti jogállást).¹⁹ 1348-ban Heinrich Dusemer nagymester „*unsir stat Puczke* (= Putzig városa Pommerellenben) *und dem dorfe, das vor derselbin stat lyt*” számára kiváltságlevelet adományozott.²⁰ A Putzig mellett említett városi falu egészen a 17. századig különálló községként létezett.²¹ A Német Lovagrend censusbevételeit számon tartó elszámoláskönyv, az ún. *Großen Zinsbuch* 1437. évi adata szerint Putzig faluja, „*Putzkerdorff*” 50 Hufe után fizetett censust.²² Egy 1565. évi lengyel összeírásban a korábbi falu már Putzig elővárosaként szerepelt.²³ A porosz–lengyel határterület nagy erdővidékén Osterode városát együtt alapították a hozzá tartozó Buchwalde faluval.²⁴ Gerdauen városát és a hozzá tartozó falut, Neuendorft szintén egyszerre, 1389-ben alapították, s együttesen kellett censzust fizetniük a Német Lovagrendnek: „*Item Girdawen die stat mit dem Nuwendorff czinset...*”.²⁵ Garnsee város 1334. évi oklevele is már saját faluról tett említést: „*pascua pro pecoribus suis cum rusticis villo ibidem adiacentibus*”.²⁶ Tolkemit város 1351. évi határleírása szintén említ városi falut, Neudorft, melynek földjeit a város határából hasították ki.²⁷ Preußisch-Stargard esetében 1437-ben említene a források először saját falut, *Langendorfft*.²⁸ Gyakran a városi falu neve is egyértelműen kifejezte, hogy melyik városhoz tartozott. A „*villa dicta Lessinchs-dorff*” elnevezésű falu például Lessen városka mellett feküdt.²⁹ Heiligenbeil város faluját „*Heiligebleidorff*”-nak, Zinten városát „*Sinthisdorff*”-nak, Neuteichét pedig „*Neutichsdorff*”-nak hívták.³⁰ Az eddig idézett példákban is jól látszik, hogy az olyan nagyobb porosz városok, mint Thorn, Kulm, Danzig, Königsberg vagy Elbing mellett a kisebb városok is legalább egy-két falu birtokosai voltak.

16 H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg*. Hamburg, 1968. 60.

17 PUB III. Nr. 489.

18 PUB IV. Nr. 68.

19 Erről részletesebben ld. PÓSÁN L.: A Német Lovagrend 1233. évi kulmi kiváltságlevele. *Századok* 143 (2009/2.) 427–450.

20 PUB IV. Nr. 369.

21 Fr. SCHULTZ: *Geschichte der Kreise Neustadt und Putzig*. Danzig, 1907, 98–99.

22 P. G. THIELEN (Hg.): *Das Große Zinsbuch des Deutschen Ritterordens*. Marburg, 1958. (a továbbiakban: GZB), itt: GZB 128.

23 *Lustracja województwa pomorskiego 1565*. wyd. St. HOSZOWSKI, Gdańsk, 1961, 105.

24 K. ABE: *Die Komturei Osterode des Deutschen Ordens in Preussen 1341–1525*. Köln–Berlin, 1972. 76.

25 GZB 59.

26 PUB II. Nr. 853.

27 PUB IV. Nr. 651.

28 GZB 114.

29 PUB III. Nr. 232.

30 GZB 39, 53, 74.

A városi falvak alapvetően kétféle módon jöttek létre. Ahogyan Thorn, Kulm, Danzig, Tolkemit, Elbing vagy Preußisch Holland példája mutatja, az egyik mód az volt, amikor maga a városi magisztrátus választott le a városi földekből egy darabot, és bízott meg egy telepítési vállalkozót (gyakran saját polgárai közül), hogy oda egy (vagy több) falut telepítsen. A másik lehetőség szerint a város és a hozzá tartozó falu lényegében egyszerre, közös telepítői tevékenységnek köszönhetette létrejöttét, mint például a már említett Osterode s Buchwalde, vagy Gerdauen és Neuendorf esetében is történt. Ez utóbbinál a Német Lovagrend egyidejűleg két telepítéssel – egy város és egy hozzá tartozó falu alapításával – is megbízott egy lokátort. Ez a telepítési mód különösen elterjedt volt Sziléziában, ahol már a 13. század folyamán számos város és városi falu (Stadtdorf) jött létre.³¹ Nem véletlen, hogy Poroszországban is széles körben gyakorlattá vált, mert a legkorábban alapított lovagrendi város, Thorn első telepesei, mint például a Watzenrode-család, jórészt Sziléziából érkeztek.³² A telepítés mellett arra is volt példa, hogy a tartományúr, a Német Lovagrend adományozott egy-egy falut valamelyik városnak. 1441-ben Königsberg-Altstadt így kapta meg a Pregel folyó mellett Puschkendorf és Stablaucken falvakat, majd a lovagrend és a porosz rendek közötti ún. tizenhárom éves háború³³ után újabb falvakat szerzett: Craußent, Neuendorft, Steinberket és Ottenhagent. 1478-ban Königsberg-Kneiphof a Brandenburg komtúrságban fekvő Wenefeld, Schönfließ és Haberberg falvakat kapta adományként.

A városi falvak földrajzi, gazdasági és jogi értelemben egyaránt szorosan kötődtek a közelükben lévő városhoz. A városnak és falujának közös elöljárója és bírói fóruma volt. Mühlhausen város 1329. évi kiváltságlevele szerint például a telepítő Nicolaus de Kunyn lokátor az általa alapított városban, valamint a mellette létrehozott Loberch faluban soltési tisztséget s alsó fokú bíraskodási jogot kapott: „*officium scultecie tam in civitate Molhusen quam villa Loberch et omnibus bonis eiusdem cum iudiciis minoribus*”.³⁴ A *Liber memoriarum Colmensis civitatis* feljegyzései között több olyan, a kulmi városi bíróság előtt jogorvoslatot kereső személy is szerepelt, akik foglalkozásuk alapján a környéken fekvő városi falvak lakói lehettek, mint például: *colonus, hoveman, hofleute, colonus rusticus, gertener*.³⁵ Az 1346. szeptember 29-én kiállított oklevelében Heinrich Dusemer nagymester megerősített

31 W. KUHN: *Vergleichende Untersuchungen...* i. m. 239–248.; H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte...* i. m. 60.

32 H. TUMPPEL: Die Herkunft der Besiedler des Deutschordenslandes. *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 27 (1921), 71–83.; C. KROLLMANN: Die Herkunft der deutschen Ansiedler in Preußen. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 54 (1912), 11–13.; Th. PENNERS: *Untersuchungen über die Herkunft der Stadtbewohner im Deutsch-Ordensland Preußen bis in die Zeit um 1400.* (Deutschland und der Osten 16.) Leipzig, 1942, 154–157.

33 A 13 éves háborúról legújabbán ld. PÓSÁN L.: A Német Lovagrend államának széthullása – a 13 éves háború. In *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS Zoltán–PÜSKI Levente, Debrecen, 2010, 271–285.

34 PUB II. Nr. 653, 654.

35 *Liber* Nr. 402, 396, 392b, 347a, 215, 314a, 310a, 312, 309b, 305, 399a, 376a, 377c, 396, 333a, 304a, 398b, 297, 332, 327, 309a

te, hogy Altstadt Thorn a városhoz tartozó területeken mindenhol teljes körű bíraskodási joggal rendelkezik.³⁶ A Német Lovagrend, mint tartományúr által megszabott kötelezettségeket illetően Mühlhausen városa és faluja, Loberch mindig együttesen szerepelt a forrásokban. Egy 1338-ból származó oklevél szerint a Stadtdorf lakói azaz a kiváltsággal rendelkeztek, hogy Mühlhausen város polgárai a faluhoz tartozó 59 Hufe földön nem szerezhettek telkeket, szántókat.³⁷ A Német Lovagrend Wehlau városánál is megtiltotta, hogy a polgárok birtokokat szerezzenek a városi falu földjein.³⁸ Luther von Braunschweig nagymester 1332. évi oklevele arról tanúskodik, hogy Dalwin falu bíraskodás, jogszolgáltatás terén Dirschau városához tartozott,³⁹ Liebwalde parasztjai felett Christburg város bírósága volt illetékes.⁴⁰ Königsberg három városának falvaiban is az igazságszolgáltatás a városi bírók feladata volt.⁴¹ Saalfeld 1320. évi kiváltságlevele városi faluként említette Halbendorft, mely a városi bíró fennhatósága alá tartozott.⁴² A Halbdorf / Halbendorf falunévvel találkozunk Heiligenbeil, Landsberg és Rosenberg városok esetében is: „Halbedorf oder Media Villa”.⁴³ Ez az elnevezés önmagában is mutatja, hogy a városi falu egyfajta köztes helyzetet foglalt el a város és a falu között. A Gerdauen városa melletti Neuenndorft 1407-től Bürgerdorfnak hívták, ami világosan jelezte, hogy a város saját falujáról volt szó, melynek lakói nem azonosak a vidéki parasztokkal.⁴⁴ A Stadtdorfolk „félvárosi” jellege gyakran abban is megnyilvánult, hogy ezeket a településeket nem különböző jelzőkkel ellátott „falunak”, hanem gyakran *suburbium*nak, „elővárosnak” nevezték. A *Großen Zinsbuch* feljegyzései szerint például Rastenburg közelében Drongfurth település 1425-ben még faluként szerepelt („*Dryngefort das dorf*”),⁴⁵ de a 16. században már „*Dorf Vorstadt Drengfurth*” megnevezéssel illeték.⁴⁶ Christburg város falujának, Altstadtnek a neve ugyancsak magáért beszélő: a paraszti települést nem falunak, hanem „óvárosnak” hívták. A „félfalu”, „polgári falu”, „előváros” vagy „óváros” megnevezések ellenére azonban a városi falvak lakói nem rendelkeztek a polgárok jogaival, társadalmi státusával és városi szabadsággal. Az esetek túlnyomó többségében ki voltak zárva a városi igazgatásból, így nemcsak bíraskodási, hanem igazgatási szempontból is a városi magisztrátus fennhatósága alá tartoztak.⁴⁷ A cenzusterheket, adókat, valamint a tartományúr által elvárt katonai, hadi

36 PUB IV. Nr. 69.

37 PUB III. Nr. 190.

38 W. Kuhn: *Vergleichende Untersuchungen...* i. m. 261.

39 PUB II. Nr. 765.

40 PUB III. Nr. 427.

41 F. GAUSE: *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen. I. Von der Gründung der Stadt bis zum letzten Kurfürsten.* Marburg, 1996, 78, 81.

42 PUB II. Nr. 306.

43 PUB II. Nr. 366.

44 M. ROUSSELLE: *Das Siedlungswerk des Deutschen Ordens im Lande Gerdauen. Altpreußische Forschungen* 6 (1929) 245.

45 GZB 53.

46 G. HERMANOWSKI: *Ostpreußen. Augsburg.* 1996. 77.

47 W. KUHN: *Vergleichende Untersuchungen...* i. m. 281.

szolgáltatot s közmunka kötelezettséget a polgárok és a városi falvak lakói közösen, együttesen teljesítették.⁴⁸ Az 1338. évi mühlhauseni, vagy az 1379. évi rösseli privilégiumlevelekből az derül ki, hogy a polgárok és parasztok közös kötelessége volt az utak, árkok, hidak, városfalak építése, karbantartása.⁴⁹ Ez jelenthetett közvetlen, személyes munkavégzést (ásóval, lapáttal, csákánnyal stb.), vagy saját igavonó állatokkal és szekerekkel fuvarozást. Mühlhausen város és faluja lakóinak például egy-egyénen s egyértelműen azt írta elő a Német Lovagrend, hogy ásóval, lapáttal felszerelve utak, árkok, hidak, városfalak építésében, karbantartásában kell részt venniük.⁵⁰ Tüchel város 1346. évi adománylevelében az olvasható, hogy a Bra folyócskán átívelő hidat a polgároknak és a város melletti falvaknak közösen, fele-fele arányban kellett megépíteniük.⁵¹ Az ilyen közös kötelezettségek általában szoros összetartozást alakítottak ki a városok és falvaik lakói között.⁵² A város és faluja (vagy falvai) közvetlen szomszédsági viszonyban, szoros gazdasági kapcsolatban álltak egymással. A közös soltész vagy plébános cenzusmentes, szabad telkei többnyire a városi falu földjén feküdtek. A Stadtdorfok lakói általában több joggal rendelkeztek, mint egy átlagos német paraszti telep. A Lessen városhoz tartozó városi falu parasztjainak például szabad volt sört főzni, és azt a városban értékesíteni, ahogyan gyapjút is adhattak el, de más ipari tevékenységet már nem űzhettek: „*Preterea incolis predictae ville lessin indulgemus, ut in eadem civitate brasium facere possunt et vendere, ubicunque volunt, et pannos laneos quoscunque incidere et vendere non alias quam in civitate predicta, et nullas autem vendiciones cuiuscunque operis mechanici in predicta villa liceat exercere.*”⁵³ Christburg város 1298. évi kiváltságlevele a városi falvakban megtiltotta a szabómesterség gyakorlását, azt kizárólag csak polgárok űzhették,⁵⁴ de a Stadtdorfok lakói itt is főzhettek sört.⁵⁵ A sörfőzés alapvetően városi polgárokat megillető jog volt, telepes parasztok ilyen kiváltságban nem részesültek, csak névre szólóan egy-egy lokátor/soltész, illetve a falusi kocsmáros kaphatott ilyen jogot. A középkor végén Königsberg három városában mintegy 250 sörfőzde működött: 120 Königsberg-Altstadtban, 85 Königsberg-Löbenichtben, és 45 Königsberg-Kneiphofban.⁵⁶ 1416-ban Danzig-Rechtstadt 2296

48 GZB 59.; PUB II. Nr. 653, 654.

49 PUB III. Nr. 190.; C. P. WOELKY-V. RÖHRICH (Hg.): *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*. Bde. I-IV. Braunsberg, 1874. (a továbbiakban: CDW) itt: CDW III. Nr. 86.

50 PUB III. Nr. 190.

51 PUB IV. Nr. 48.

52 P. ERLÉN: *Europäischer Landesausbau und mittelalterliche deutsche Ostsiedlung. Ein struktureller Vergleich zwischen Südwestfrankreich, den Niederlanden und dem Ordensland Preußen*. (Historische und landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 9.) Marburg-Lahn, 1992. 187.

53 PUB I, 2. Nr. 860.

54 PUB I, 2. Nr. 685.

55 PUB II. Nr. 153.

56 F. GAUSE: *Geschichte der Stadt Königsberg* i. m. 147.

adófizető polgárából 383 volt sörfőző.⁵⁷ A sörfőzés szempontjából tehát a városi falvak lakossága inkább „polgárnak” számított.⁵⁸ A Christburghoz tartozó Altstadt falu kocsmárosa, egy bizonyos Tycze már 1312-ben jogot kapott arra, hogy a sörfőzéshez szükséges malátát is maga készíthette. (A malátafőzésre vonatkozó engedménnyel párhuzamosan viszont a Német Lovagrend a duplájára emelte a kocsmá után fizetendő census mértékét.) 1404-ben a christburgi plébánosnak Altstadt falu határában fekvő földjeiből a kocsmáros megvásárolt 2 Hufét, s ezzel a kocsmá, valamint a maláta- és sörfőzde mellett egy paraszti gazdaság méretével megegyező nagyságú birtok tulajdonosa is lett. Az így szerzett szántókról tudta biztosítani a sörfőzéshez szükséges gabona jelentős részét.⁵⁹ A város és annak faluja (falvai) általában közösen rendelkezett legelővel, réttel, erdővel vagy faizási joggal.⁶⁰

A városi falvak a városi plébániához tartoztak, míg a külön telepített censusfizető hospes falvak többnyire saját plébánossal és templommal rendelkeztek.⁶¹ Az a körülmény azonban, ha egy telepes falunak nem volt saját papja, és a közelben fekvő városi plébános látta el a hitéleti feladatokat, még nem jelentette feltétlenül azt, hogy a szóban forgó település városi falu lett volna. A christburgi komtúrságban lévő Kuppen falu például, amelynek négy plébánosi Huféja a saalfeldi templomhoz tartozott, nem volt Saalfeld város faluja.⁶² Ugyanez volt a helyzet Groß Köllen és Krausen esetében is: az 1359-ben alapított Groß Köllen település plébániatemplomához tartozott Kraussen falu, melyet 1374-ben telepítettek, és más köze nem volt a városkához.⁶³ A porosz városok plébánosainak ellátására szolgáló telkeket többnyire a városi faluhoz tartozó földeken jelölték ki. Így például Christburg város plébánosának birtokai (8 Hufe) Altstadt falu határában terültek el.⁶⁴ Azt a körülményt, hogy a városi falvak nem rendelkeztek saját templommal, s lakóik a városi plébániaközösséghez tartoztak, gyakran még kiváltságlevélben is rögzítették. Saalfeld város privilégiuma például azt tartalmazta, hogy a város falain kívül fél mérföldes körzetben tilos más templomot építeni.⁶⁵ III. Ince pápa korától a híveknek saját plébániatemplomukban kellett eleget tenniük misehallgatási kötelezettségüknek, és ugyanitt kellett leróniuk az egyházi tizedet, kegyes adományokat vagy mortuáriumot is.⁶⁶ A városi falvak lényegében megnövelték a városi plébánia híveinek, és ezzel összefüggésben bevételeinek a nagyságát.

57 C. von BLANCKENBURG: *Die Hanse und ihr Bier. Brauwesen und Bierhandel im hansischen Verkehrsgebiet*. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte NF. 51.) Köln–Weimar–Wien, 2001. 126.

58 H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte...* i. m. 68.

59 Uo.

60 W. KUHN: *Vergleichende Untersuchungen...* i. m. 241.

61 P. ERLÉN: *Europäischer Landesausbau...* i. m. 187.

62 H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte...* i. m. 49.

63 G. HERMANOWSKI: *Ostpreußen* i. m. 122.

64 PUB I, 2. Nr. 525.

65 H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte...* i. m. 55.

66 HOFFMANN T.: *Európai parasztok. Életmódjuk története I. A munka*. Bp., 1998. 402–403.

A Stadtdorffok helyzete, jogállása szempontjából figyelemre méltó volt az a körülmény, hogy a városi privilégiummal rendelkező ún. „újvárosok” közössége is gyakran az óvárosok plébániáihoz tartozott. Neustadt Thorn 1264. augusztus 13-i alapító oklevele például azt rögzítette, hogy az újváros lakossága Altstadt Thorn Szent János templomának egyházközségéhez fog tartozni.⁶⁷ Neustadt Thorn csak közel fél évszázaddal később, 1304-től nyert jogot saját plébániatemplom építésére.⁶⁸ Hasonlóképpen történt az Altstadt Königsberg mellett 1300. május 27-én alapított *nova civitas* esetében is, amit a későbbiekben inkább Löbenicht néven neveztek,⁶⁹ és csak évtizedekkel később, 1334-től lett saját plébániatemploma.⁷⁰ Neustadt Elbingnek viszont, melynek kiváltságlevelét 1347. február 25-én foglalták írásba, a kezdetektől volt saját plébániatemploma.⁷¹

A város–városi falu kapcsolat mindkét fél számára előnyökkel járt. A soltész nagyobb területen, több emberre kiterjedően rendelkezett bíráskodási jogkörrel, s ebből következően nagyobb bíráskodásból származó jövedelemmel. A városi polgárok a városi falvak parasztjainak közreműködésével segítséget kaptak a városi munkaszolgálati kötelezettségekhez, sőt az is előfordulhatott, hogy egy Stadtdorf – mint például a Lieb Mühlhöz tartozó Illingswalde – a városnak tartozott robotkötelezettséggel.⁷² Az a tény, hogy a városi falvak lakossága a városi bíróság illetékességi körébe tartozott, a városi polgárokhoz hasonló státust biztosított számukra. A városi falvaknak nagy szerepük volt egy-egy város gazdasági önállóságának, mezőgazdasági termékekkel történő ellátásának megteremtésében és fenntartásában.⁷³

A poroszországi városi falvak, hasonlóan a magánföldesúri birtokokon alapított telepes falvakhoz, általában 20–40 Hufe méretűek voltak, de akadt azért néhány kivétel is: Putzendorf és Illingswalde 50–50 Hufe földdel rendelkezett, Loberch 59 Huféval, a Preußisch Holland melletti Neudorf pedig 60 Huféval. A lovagrendi vagy porosz püspöki (káptalani) birtokokon telepített hospes falvakhoz többnyire 60–80 Hufe tartozott. 1284-ben Heinrich von Wilnowe marienburgi komtúr 60 Hufe földet adott egy bizonyos Konrad soltésznek, hogy azt telepésekkel benépesítse.⁷⁴ 1285-ben Konrad von Thierberg tartományi mester 68 Hufe területet jelölt ki telepítési célra.⁷⁵ 1318-ban Werner von Orseln nagykomtúr Marienburg térségében Tannsee

67 PUB I,2. Nr. 225.

68 A. SEMRAU: Die Neustadt Thorn während ihrer Selbständigkeit 1264–1454. *Mitteilungen des Copernicus-Vereins* 37 (1929), 22.

69 H. MENDTHAL (Hg.): *Urkundenbuch der Stadt Königsberg in Preußen I. (1256–1400)*. Königsberg, 1910. Nr. 16.

70 Z. H. NOWAK: Neustadtgründungen des Deutschen Ordens in Preußen. Entstehung, Verhältnisse zu den Altstädten, Ende der Eigenständigkeit. In U. ARNOLD (Hg.): *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich*. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 44.) Marburg, 1993. 135.

71 PUB IV. Nr. 143.

72 H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte...* i. m. 60.

73 Uo. 61.

74 PUB I, 2. Nr. 446.

75 PUB I, 2. Nr. 459.

falu alapítására 62 Hufe földet adott egy bizonyos Andreas nevű lokátornak.⁷⁶ Elbing város körzetében Winrich von Kniprode nagymester 1379-ben 60 Hufe földet adományozott Hannus von der Heide telepítési vállalkozónak.⁷⁷ 1370-ben két oklevél telepes falvak alapításával összefüggésben 80–80 Huféről tett említést.⁷⁸ A mázóviai erdővel borított határterületen a nagymester 1374-ben 100 Hufe földet adott betelepítésre.⁷⁹

Ahogy a lovagrendi, püspöki, káptalani vagy magánföldesúri birtokokon a megtelepedéssel járó nehézségektől függően 2–3 évtől akár 15–20 évig terjedően ún. „szabad éveket” biztosítottak a paraszti telepéseknek, úgy a városok és a városi falvak is kaptak szabad éveket, amikor semmilyen szolgáltatással, adóval nem tartoztak földesuruknak. 1335-ben Liebmühl város polgárai 13 szabad évet kaptak a megtelepedésre, a városi földek művelhetővé tételére.⁸⁰ Az ezt követően alapított két városi falu, Sonne és Illingswalde azonban már ennél kevesebb, csak hét és kilenc szabad évet kapott.⁸¹ A polgárokhöz vagy az önálló telepes falvak lakóihoz hasonlóan a városi falvak parasztsága is censusfizetéssel tartozott a tartományúr (a Német Lovagrend vagy a püspökök és káptalanok) felé. A census mértéke az ő esetükben is igazodott a Hufe termőföldjének minőségéhez.⁸² Saalfeld város faluja, Halbedorf évente nyolc Skotot fizetett censusként minden telek után a lovagrendnek. Liebmühl falvaiban, Sonne-ban 18 Skot és két tyúk, Illingswaldéban pedig 12 Skot s két tyúk volt a census Hufénként.⁸³ A kulmi törvényszéki feljegyzésekben szereplő adatok szerint a lovagrendi államban egy Skot (*scoti* / *Scot*) 30 dénárért, s 24 Skot tett ki egy márkát.⁸⁴ A fizetendő census tehát Halbedorfban 240 dénár ($\frac{1}{3}$ marka), Sonne-ban 540 dénár ($\frac{3}{4}$ marka) és két tyúk, Illingswaldéban pedig 360 dénár ($\frac{1}{2}$ marka) két tyúk volt. Ez valamelyest alacsonyabb volt, mint a német telepes falvak parasztjai által fizetett census. A Német Lovagrend székhelyének, Marienburgnak a térségében például Mielencz faluban az 1321. évi alapító oklevél szerint minden Hufe után $1\frac{1}{2}$ marka és két tyúk volt a census, s a parasztok még évi 6 nap robottal is tartoztak.⁸⁵ Deutsch-Cekzin falu 1342. évi oklevele 15 Skotban, két tyúkban és évi két nap robottban szabta meg a telkek után teljesítendő paraszti szolgáltatást.⁸⁶ Marienau falu-

76 *Regesta Historico-Diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525*. Bearb. E. JOACHIM, Hg. W. HUBATSCH, Pars II.: *Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Mit einem Anhang: Papst- und Konzilsurkunden*. (a továbbiakban: *Regesta II.*) Göttingen, 1948., itt: *Regesta II.* Nr. 484.

77 *Regesta II.* Nr. 1060.

78 *Regesta II.* Nr. 959, 962.

79 *Regesta II.* Nr. 1010.

80 PUB III. Nr. 36.

81 PUB III. Nr. 411.

82 Ld. pl. PÓSÁN L.: A paraszti birtokok mérete és szolgáltatási kötelezettségei a középkori Poroszországban. *Agrártörténeti Szemle* XLVI. (2004–2005/1–4.) 29, 37.

83 H. WUNDER: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte...* i. m. 60–61.

84 *Liber* Nr. 8, 28b, 36, 37, 242, 246, 253, 296, 385a, 409, 384b, 145.

85 PUB II. Nr. 359.

86 PUB III. Nr. 431.

ban 1½ márka és két tyúk volt a Hufékra kirótt census.⁸⁷ Fischhausen lakói 10 Skotot fizettek Hufénként,⁸⁸ míg a blumenauai parasztok – az 1326. évi oklevelük szerint – 12 Skotot (½ márkát), két tyúkot és egy disznót.⁸⁹ A városi falvaknál nem csak a Hufék után teljesítendő szolgáltatások mértéke volt kisebb, mint a német (kulmi) jogú falvakban, hanem az ún. „eke” (Pflug) után fizetendő járadékoké is, és ez utóbbi esetben már jelentősebb eltérés volt tapasztalható. A Német Lovagrend igen korán, már az 1233. évi kulmi adománylevelében megszabta, hogy Poroszországban egyházi tizedként minden német ekéről (Pflug) egy Scheffel búzát és ugyanannyi rozsot kell fizetni: „*de quolibet aratro theutonicali unus modius tritici et unus siliginis*”.⁹⁰ A későbbi oklevelekben, számadáskönyvekben is konzekvensen mindig ez az érték szerepelt.⁹¹ A középkori Poroszországban egy „eke” (Pflug) átlagosan 2-3 Hufe nagyságának, azaz egy német telepes paraszti gazdaságnak felelt meg.⁹² Ugyanakkor több oklevél arról tanúskodik, hogy egyes városok esetében a tartományúr Német Lovagrend ennél több telket számított „ekének”, azaz egyházi tizedfizetési egységnek. Neidenburg város 1381. évi kiváltságlevelében például az olvasható, hogy ott 3¼, azaz majdnem 4 Hufe jelentette az *aratrumot*, a Pflugot.⁹³ Saalfeld városában 1383-ban 4 Hufe tett ki egy „ekét”.⁹⁴ Passenheimben 1386-ban 117 Hufe adó- és járadékköteles föld volt, amit 24 Pflugként határoztak meg, azaz itt majdnem 5 Hufe jelentett egy „ekét”.⁹⁵ Ahogyan ezek a példák is illusztrálják, a városok lakóinak jóval nagyobb terület után kellett ugyanazt az egyházi tizedet fizetni, mint a telepes falvaknak, és az egy Huféra eső census mértéke is kisebb volt, mint a német jogú parasztok telkén. A városi falvakban, azaz városi földeken élő parasztok tehát egyházi tized- és censusfizetés szempontjából is kedvezőbb helyzetben voltak a telepes falvak lakóinál.

A 15. század elején a Német Lovagrend poroszországi államának egész területén 94 városi jogú település létezett, s mintegy három-négyszer ennyi városi falu.⁹⁶

87 PUB II. Nr. 360.

88 C. P. WOELKY–H. MENDTHAL (Hg.): *Neues preussisches Urkundenbuch*. Bde. I–III. (a továbbiakban: NPUb), Leipzig, 1891–1905, itt: NPUb I. Nr. 239.

89 NPUb I. Nr. 245.

90 PUB I, 1. Nr. 105.

91 PUB I, 2. Nr. 67.; J. VOIGT (Hg.): *Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur älteren Geschichte Preussens*. Bde. I–VI. (a továbbiakban: CDP) Königsberg, 1836–1861, itt: CDP I. Nr. 173.; GZB 139.; CDW I. Nr. 198.

92 PÓSÁN L.: *A paraszti birtokok mérete...* i. m. 37.

93 J. GREGOROVIVS: *Die Ordensstadt Neidenburg in Ostpreußen*. Marienwerder, 1883. 237–238.

94 E. DEEGEN: *Geschichte der Stadt Saalfeld*. Mohrungen, 1905. 17.

95 PÓSÁN L.: *A paraszti birtokok mérete...* i. m. 37.

96 M. BISKUP: *Entwicklung des Netzes der altpreußischen Städte bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. *Acta Poloniae Historica* 53. (1986) 6, 12, 17, 24.; H. SAMSONOWICZ: *Kleinstädte im Deutschordensstaat Preußen...* i. m. 143.

LÁSZLÓ PÓSÁN

URBAN VILLAGES IN MEDIAEVAL PRUSSIA

The paper is devoted to a peculiarity of mediaeval Prussian settlement and social structure: the so-called urban villages (Stadtdörfer) and their settlers. These villages were closely linked to the neighbouring town, in geographical, economic, legal and ecclesiastical terms. The town and the dependent village or villages shared the same magistrate, judicial forum and parish priest. The census-free plots of land owned by the sheriff and the parson were generally situated in the lands of the urban village. Citizens and the peasants of the urban villages delivered their tax and corvée burdens together. The urban village represented a transitory stage between the town and the village. Its inhabitants had more rights than average German peasant settlers. For instance, most such villages had brewing rights, which was widely considered an urban privilege. Urban villages had similar tax burdens as proper towns, meaning that the rate of the tithe or the census paid for the Teutonic Order was lower than those of the settler villages.

JORDÁN GYULA

A FÖLD TULAJDONÁNAK ÉS HASZNÁLATI JOGÁNAK KÉRDÉSEI KÍNÁBAN

BEVEZETÉS

A földpolitika Kína általános gazdaságpolitikájának kiemelt jelentőségű része volt a Népköztársaság 1949-es megalapítása óta. A kommunisták azt követően három nagy reformot hajtottak végre a mezőgazdaság területén. Az elsőre az 1950-es évek elején egy radikális földreform formájában került sor, amikor a földesurak és jelentős mértékben a gazdagparasztok földjét kártérítés nélkül kisajátították és szétosztották a földnélküli és kevés földdel rendelkező parasztok milliói között. Ezzel egyrészt felszámolták a Kína elmaradottságának egyik fő okaként megjelölt „félfeudális” viszonyokat, másrészt megvalósították a kínai parasztok régi álmát, saját földtulajdonhoz juttatva őket. A kisparaszti tulajdonosok sok százmilliós sokasága jött létre, akik tulajdonuk igazolására tulajdoni lapot is kaptak. Az ezt követő évtizedek azonban a paraszti földtulajdon jelentésének alapvető megváltozásáról szóltak, mivel a parasztokat a földtulajdonuk feletti ellenőrzés egyre nagyobb mértékű feladására kényszerítették.

A Szovjetunió jól ismert példáját követve, más ún. szocialista országokhoz hasonlóan Kína is hamarosan a föld kollektív tulajdona és közös művelése megvalósítására vett irányt. Először csak a kölcsönös segítő csoportok szervezését ösztönözték a munkaerő és más termelési erőforrások jobb kihasználására. Alapvetően az ideológia által befolyásolva az 1950-es évek közepén Kína végrehajtotta földreformjának második szakaszát, a kollektivizálást. Az egyéni parasztokat „meggyőzték” a mezőgazdasági termelő szervezetek megalakításának szükségességéről. Az eredeti elképzelés arról szólt, hogy a közös irányítás, szervezés segít leküzdeni a kisméretű gazdálkodás strukturális hiányosságait, miközben megtartják a parasztság termelési ösztönzését, motivációját. A „magasabb típusú”, a „szocialista” elveknek megfelelő termelőszervezetekben a javadalmazásnál már nem vették figyelembe a közösbe bevitt föld és egyéb termelőeszközök mennyiségét és értékét, az elosztás elvileg az elvégzett munka mennyisége és minősége alapján történt. A szervezetek érdemi megszilárdulása előtt elindították a „nagy ugrást”, amelynek során a termelőszervezeteket több falut átfogó egységekbe, népi kommunákba olvasztották egybe, amelyet a szocialista szervezet még magasabb formájának, a kommunizmus „előszobájának” deklaráltak. A föld tulajdona itt már végképp elvált az egyes parasztoktól, az elosztás munkapontok alapján történt. A „nagy ugrás” kudarcát követő „kiigazítás” során decentralizáció történt, nemcsak a kommunák száma nőtt meg, és váltak ezál-

tal némileg kisebb méretűvé, hanem hangsúlyosabbá vált belső tagolódásuk, háromszintű szervezetté alakultak: a kommunán belül helyezkedtek el a termelési brigádok, amelyek mérete egybeesett a korábbi magasabb típusú termelőszövetkezet méretével, s ezek termelőcsoportokra oszlottak, amelyek 30–40 parasztcsaládot foglaltak magukba. A kommunáknál a központilag ellenőrzött tulajdonjogokkal és az elosztás egyenlőségi elvének alkalmazásával véglegesen felszámolták a parasztszövetkezeti szabadságát és a termelés iránti lelkesedését. Ezek a jellemzők végig megmaradtak a később a „katasztrófa évtizedeként” jellemzett „kulturális forradalom” (1966–1976) idején is. A föld tulajdonjogát illetően nehéz volt azonosítani az igazi tulajdonost, és úgy tekintették, hogy a földnek nincs értéke és ára, így nem mezőgazdasági célokra ingyen vették igénybe a kollektív (kommuna) földet. (A parasztszövetkezetek ilyenkor legfeljebb valami segítyt kaptak, de nem a föld árát.) Ez a művelt föld pazarlását, nagy területek felesleges elvételeit és kihasználatlanul hagyását eredményezte.

Az 1970-es évek végén Kína elindította az azóta is követett reform és nyitás politikáját, amely az egész világ elismerését kiváltó hatalmas eredményeket produkált. A reformokat a mezőgazdaság területén kezdték, amely több szempontból is helyes és igazolt döntés volt. A szegény, tökehiánnyal küszködő ország számára ez volt az a szektor, ahol a termelési feltételek megváltoztatásával, a paraszti érdekelttség érvényre juttatásával különösebb ráfordítások nélkül lehetett jelentős eredményeket elérni. Másrészt, a Teng Hsziao-ping (Deng Xiaoping) által irányított új vezetés tudatában volt annak, hogy egy ilyen hatalmas méretű és lakosságú országban a szükséges élelmiszer biztosítása nem egyszerűen ellátási probléma, hanem közvetlenül hatalmi, politikai kérdés, amelyhez szorosan kapcsolható a rendszer legitimitása is.

A harmadik mezőgazdasági reform során Kína szakított a szovjet doktrínával és egy családi alapú szerződéses felelősségi rendszert vezetett be. A kommuna földjét használatra, művelésre szétosztották a parasztcsaládok között, amelyek vállalták az adott földterület után az adó megfizetését és az alapvető cikkeket érintő eladási kvóta (lényegében beszolgáltatás) teljesítését. (Utóbbit 1985-ben eltörölték, állami szerződéses felvásárlással váltották fel, amely azonban nagyon hamar szintén kötelező jellegűvé vált.) A kötelezettségek teljesítése utáni termékekkel a parasztszövetkezet szabadon rendelkezett, eladhatta például az ismét tömegével megnyíló szabad piacokon. A családi felelősségi rendszer a paraszti érdekelttség, bizonyos termelői szabadság felkeltésével nagy sikernek bizonyult. Ennek eredményeként Kína mezőgazdasága több évtizedes stagnálás, pontosabban igen lassú fejlődés után drámaian újjáéledt, teljesítményének növekedése az 1980-as évtized első felében többszörösen meghaladta az 1952–1978 közötti évek átlagát.

A szerződések kezdetben rövid néhány (1–3–5) évre kötötték, de amikor ennek hátrányai gyorsan nyilvánvalóvá váltak, 1984-től általánossá tették a 15 éves szerződéseket, majd ezt az 1990-es évek elejétől 30 éves, egyes esetekben még hosszabb szerződések váltották fel. (Például Kujcsouban (Guizhou) Kína legszegényebb tar-

ományában a művelt föld használati joga 50 évre szól, míg az erdők és ugaron hagyott területek esetén 70 évre.)¹

A földkiszajátítás folyama 1949-et követően természetesen a városokban is végbement. Első helyen az ellenségnek, a kínai nép árulóinak bélyegzetteteket, a kapitalistákat és az ellenforradalmárokat érintette. Az 1950-es évek közepétől a kormányzat felhatalmazást adott a városi lakások igénybe vételére és irányított bérletére egy kötelező bérleti séma mellett, amelynek értelmében a városi kormányzat elosztotta az egyéni tulajdonú lakásokat más városiaknak, amiért a tulajdonos alacsony bérleti díjat szedhetett. Egyébként a magán földtulajdont továbbra is engedélyezték, teljesen az állam ellenőrzése mellett. Csak az 1982-es alkotmány írta elő 10. cikkelyében, hogy a „föld a városokban az állam tulajdona”. Így az alkotmányon és az azt követő törvényeken keresztül a földet elvették a városi háztulajdonosok ingatlanjai alól. 1988-ban aztán az akkori alkotmánykiegészítés lehetővé tette az új városi földhasználati jogok létrehozását. Az összes városi földnek több évtized utáni törvényi kiszajátítására az egyik magyarázat, hogy csak ekkor, a reformidőszakban volt bizonyos reális kilátás a városi megújulásra, több évtized viszonylagos stagnálás után. Az ilyen fejlődés az egyéni ösztönzés felkeltését igényelte, a földbe történő beruházáson keresztül, a földhasználati jog lehetőségével a városi építkezésekre.²

A földkérdés jelentőségének érzékeltetésénél most sem lehet elkerülni az állandó utalást a művelt földterület szűkösségére: Kína a világ népességének 21%-át foglalja magában, és ezt kell ellátnia a világ művelt földterületének 7%-án. Ez azt jelenti, hogy az egy főre eső művelt földterület messze elmarad a világátlagtól, mintegy 0,27 hektár egy főre, ami kevesebb mint 40%-a a világ egy főre eső átlagának, az indiai szintnek is csak a fele. Egy 2007. júliusi jelentés szerint 121,8 millió hektár művelt föld volt az előző év végén. Hogy mindjárt itt egy súlyos problémára utaljunk: még 2005 végén ez az adat 122 millió hektár volt, ami azt jelenti, hogy a csökkenés vésszen közelít a „vörös vonalhoz”, amit a Föld és Nemzeti Erőforrás Adminisztráció Minisztériuma 120 millió hektárnál húzott meg.³ Az urbanizáció meggyorsításának célkitűzése, az ipar és az infrastruktúra dinamikus fejlesztése mellett ez rendkívüli feladatnak ígérkezik. Évente közel 770 km² földterületet építenek be, és ez a mennyiség évi majdnem 6%-os ütemben növekszik. A helyzet értékeléséhez talán érdemes megemlíteni, hogy Kína egy főre számítva több művelt földterülettel rendelkezik, mint közeli szomszédai, Japán, Tajvan, és Dél-Korea, és megvan a lehetősége – igaz, jelentős ráfordításokkal – ezen terület növelésére is.

1 Sarah Y. TONG—Chen GANG: China's land policy reform: an update. *EAI Background Brief* 419. 2008. december 11. 2. Internet

2 Eva PILS: *Chinese property law as an image of PRC history*. 11–12. <http://ssm.com/abstract=1564448>

3 Eva PILS: *Peasant's struggle for land in China*. Prepared for World Justice Forum. Vienna, July 2–5, 2008, 16. Internet. A továbbiakban: Eva PILS, 2008.

A FÖLD TULAJDONI ÉS HASZNÁLATI JOGI RENDSZERE ÉS TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁSA

Kínában a földtulajdonnak két típusa van: állami és kollektív tulajdon, tehát föld magántulajdon nem létezik. Az 1982-es alkotmány szerint – mint utaltam rá – a városokban az összes föld az állam tulajdonában van. Az összes mezőgazdasági föld és a házhelyek a falusi területeken és a külvárosi, kültelki területeken a falusi kollektívák tulajdonában vannak. A megműveletlen területek a hegyekben és egyéb távoli területeken szintén állami tulajdonok. A törvények megtiltják az állami tulajdonú föld tulajdonának átadását, ugyanakkor az alkotmány kimondja (10. tc.): „Az állam a köz érdekében használatra átvehet földet, a törvény előírásai szerint.” Hozzáteszi: „Sem szervezet vagy egyén nem tulajdoníthat el, vásárolhat, adhat el, vagy adhat bérbe vagy ruházhat át más, törvénytelen módon földet.”⁴

A sok más vonatkozásban is fennálló és bírált városi és falusi megkülönböztetés, amely az 1950-es években létrehozott háztartási regisztrációs rendszerrel egy ilyen alapon megosztott duális társadalmat hozott létre, a földtulajdon esetében is érvényesül, sok hátrányos diszkrimináció alapját képezve a parasztokkal szemben. A föld hibrid tulajdonjoga, és az utóbbi jellegzetesség magyarázza, hogy a kínai emberek gyakran állítják: „Kínában az összes föld az állam tulajdona”, miközben törvények sora mondja ki a vidéki földek kollektív tulajdonát. Ez utóbbi tulajdonjog azonban több szempontból korlátozott, például nem adhatják el, nem képezheti zálogjog tárgyát.

A mezőgazdasági föld haszonélvezeti, bérleti jogát a kollektíva biztosítja az egyes parasztcsaládok számára, a szerződésben meghatározott időszakra, amely 1993 óta most általában 30 év. A falusi kollektívák méretben jelentősen különböznek, és többnyire nem világos, hogy a különböző vagyonsrészek melyik típusú kollektívához tartoznak, ki hozhat döntést róluk. A népi kommunák megszűnésével és a családi termelési felelősségi rendszer létesítésével a kommunát, a termelési brigádot és a termelő csapatot helyettesítette, felváltotta a mezőváros, az adminisztratív falu és a természetes falu. Míg a termelő csapat volt a föld elsődleges tulajdonosa a kommuna időszakban, egyáltalán nem világos és egyértelmű, hogy most a természetes falu lett az új tulajdonos a dekollektivizálás idején. Amit falunak (cun) hívnak, az lehet csupán egy adminisztratív egység, amit különböző természetes falvak alkotnak, amelyeket adminisztratív célokból csoportosítottak. A természetes falura időnként úgy utalnak, mint 'munkacsoport', vagy – mára már elavult kifejezést használva – 'brigád'. Korábban a falusi bizottságot (egy rendszerint 5-7 fős, a falu népessége által választott testület) jelölték meg irányítási és adminisztratív joggal felruházottként, az új tulajdonjogi törvény (2007) azonban kijelentette, hogy a tulajdon a falu kollektív gazdasági szervezetéé vagy a falusi bizottság képviselőé. Ez papíron a tulajdonjogokat a választott testületre ruházná, a gyakorlatban azonban a falusi bizottságok nem autonóm testületek. Különböző szintek tartanak tehát igényt a föld tulaj-

4 *The Constitution of the Republic of China*. Promulgated for Implementation on December 4, 1982. Foreign Languages Press, Beijing, [Peking], 1983.

donjogára, amelyek egymást átfedve birtokolják és gyakorolják a tulajdoni és a használati jogot.⁵

A tulajdonost illető bizonytalanság nagymértékben hozzájárult a jogtalan kisajátításokhoz. (*Erről ld. alább.*) Egyes kínai szakértők felvetették, és széles körű elfogadást nyert, hogy a meghatározásoknak ez a bizonytalansága szándékos. Ezt az államnak azzal az állítólagos reményével magyarázzák, hogy így nagyobb esély van arra, hogy a konfliktusok megoldják magukat. Peter Ho jogászprofesszor szerint „a jogi határozatlanság a jelenlegi kínai földjogi struktúrának egyik fő vonása”.⁶ Sok törvényhozó és vezető is úgy véli, hogy a tulajdonformákat bizonytalanságban kell tartani az átmeneti gazdaságokban, mivel egy jól meghatározott tulajdonrendszerre egy már hatékonyan működő piacgazdaságban van szükség, Kína helyzetének ez még ellentmondana. Alapvetően tehát átmeneti állapotról van szó, jórészt ennek felel meg a tulajdonlási rendszer vegyes jellege. Az említett új tulajdonjogi törvény csak egy lépést tett előre, amikor ugyan addig nem ment el, hogy meghatározza a „paraszti kollektívája” vagy a „kollektív gazdasági szervezet” fogalmait, de ugyanakkor a tulajdonjog gyakorlásának jogát világosan és egyértelműen ezeknek az egységeknek adta, és nem csak az irányítást és az adminisztratív kötelezettségeket. Korábban a tulajdonjogokat az adminisztratív falu gyakorolta a mezőváros felügyelete alatt.

Kína a reform és a nyitás időszakának kezdete óta a piacgazdaságra vonatkozóan a törvények és szabályozások, majd ezek átdolgozásának, felülvizsgálatának elismerésre méltó hosszú sorát fogadta el. A föld tulajdoni és használati viszonyainak előrehaladásához a jogi környezet javítására van szükség, ami azonban sokkal többet igényel annál, mint még több új törvény beiktatását.

A földdel kapcsolatos néhány törvény említése előtt indokoltnak tűnik a kínai törvénykezés és törvényalkalmazás egyes jellegzetességeire utalni. Mindenekelőtt a Kínai Kommunista Párt politikai kijelentései, direktívái, és Kína fejlődő jogi infrastruktúrája közötti viszonyra kell rámutatni: bár az alkotmány most először – eltérően a népköztársaság korábbi alkotmányaitól – mondta ki, hogy minden állami szerv, minden politikai szervezet stb. alá van rendelve az alkotmány és a törvények rendelkezéseinek, a valóságban ez még mindig nem érvényesül. Kína még csak halad a politika, a személyek uralmától a törvények uralma (rule of law) felé, de még messze van ennek érvényesülésétől.⁷ A politika elsőbbsége abban is tetten érhető, hogy időnként bizonyos politikai elképzeléseket törvényi alap nélkül is végrehajtanak (ugyanakkor bizonyos létező törvényeket viszont figyelmen kívül hagynak). Például 1990-ben, az 1989-es Tienanmen téri véres eseményeket követő reformellenes hullámban a kommunista párt politikájában hangsúly került a kollektív mezőgazdaságra, ami arra késztetett néhány helyi kádert, hogy önkényesen megváltoztassa a pa-

5 A fentiekre ld. pl. Matthew S. ERIE: China's (post-) socialist property rights regime: assessing the impact of the property law on illegal land takings. *Hong Kong Law Journal* 37, Part 3., 919–949., a vonatkozó rész 946–947.; Eva PILS 2008, 5.

6 Margo ROSATO-STEVENS: Peasant land tenure security in China's transitional economy. *Boston University International Law Journal* 26: 97 (Spring 2008, No. 1) 97–141., az idézet: 123.

7 A kérdéshez ld. JORDÁN Gyula: Kína: rule of law kínai sajátosságokkal. *Jogtörténeti Szemle* 2009/4. 5–16.

rasztok termelési szerződésének az időtartamát, és megnövelje a rájuk kivetett terheket. Az emiatti paraszti bizalomvesztést tapasztalva a központi kormánynak sürgősen hangsúlyoznia kellett a mezőgazdasági politika változatlanágát. Létező törvények végrehajtása is gyakran nehézségekbe ütközik vagy nem hatékony, illetve tovább él a régi történelmi tradíció, hogy a központtól távolodva a rendeleteket, utasításokat a helyi szinteken nem az eredeti szándékoknak megfelelően hajtják végre. Igen nagy tévedés áldozatává válhat az, aki egy törvény, rendelet megszületéséből azonnal a helyzet megváltozására következtet.⁸

Az 1982-es alkotmány a fentebb idézett hely mellett közvetlenül vagy közvetve több más cikkelyben is foglakozik a földdel, akárcsak a későbbiekben (1988, 1999, 2004) végrehajtott alkotmánykiegészítések. Ezek jelentős mértékben erősítették a föld tulajdonához, illetve használatához fűződő jogokat és ezek garanciáit.⁹ Számos speciális törvényt iktattak be a földre vonatkozóan: ilyen például az 1986-os Föld adminisztrációs törvény, amelyet 1988-ban, 1998-ban és 2004-ben felülvizsgáltak; a 2002-es Vidéki földszerződési törvény, az 1993-ban elfogadott és 2002-ben kiegészített Mezőgazdasági törvény. A fentebb mondottak mintegy illusztrálásaként 1984-ben a párt Központi Bizottsága adta ki az 1. Vidéki munka dokumentumot, amely a földre vonatkozó szerződések legalább 15 éves időtartamáról rendelkezett, és hasonlóképpen ugyanezen testület döntött a 15 éves szerződések további 30 évre szóló szerződési meghosszabbításáról. (Itt csak közbevetőleg jegyezni meg, hogy a 15 évre szóló jog érvényesítését széles körben sohasem hajtották végre, és hasonlóképpen 1998 elején is országosan a falvak kevesebb, mint 10%-a terjesztette ki a jogokat 30 évre.)

Tekintettel a földtulajdon-rendszer adott jellegére a földhasználat az, amellyel összefüggésben a jogi problémák összpontosulnak. A földhasználat biztonsága az alapkérdés, amelyhez olyan problémák tartoznak, mint a szerződés időtartama, írásos jellege, a földterület kiigazításának gyakorisága, ami arra vonatkozik, hogy a szerződött föld területe változatlan marad-e a szerződött időtartam alatt. A szerződés biztonsága viszont olyan döntő problémával függ össze, mint a földbe történő beruházás és ezáltal a termelékenység növekedése. Az évtizedek során az egymást követő törvénykezési aktusok világos tendenciája a biztonság növelésére való törekvés. Az 1998-ban elfogadott és 1999. január elsejétől hatályos Föld adminisztráció törvény ebből a szempontból jelentős előrelépést képviselt. A párthatározat után a törvény első ízben jelentette ki a szerződés 30 éves időtartamát.¹⁰ A törvény 14. cikkelye kimondta: „A kollektív tulajdonú földet kisserződik a kollektív gazdasági egység

8 A kérdéshez, történeti összefüggésekbe is ágyazva ld. JORDÁN Gyula: „Az ég magas, a császár messze van.” *Igazságszolgáltatás, jog és politika Kínában*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2008.

9 A kiegészítések rövid áttekintésére ld. Benjamin W. JAMES: Expanding the gap: how the rural property system exacerbates China's urban-rural gap. *Columbia Journal of Asian Law* 20: 2 (2007) 452–491, a vonatkozó részek: 463–466.

10 A törvény elemzéséhez ld. Margo ROSATO-STEVENS: i. m. 111–112.; Roy PROSTERMAN–Tim HANSTAD–Brian SCHWARZWALDER–Li PING: Rural land reform in China and the 1998 Land management law. RDI (Rural Development Institute) *Reports on Foreign Aid and Development* 98, December 1998, 20–33. Internet. A továbbiakban: Roy PROSTERMAN ET AL.: i. m.

tagjainak mezőgazdasági, erdészeti, állattartási vagy halászati tevékenységekre. A szerződési időszak 30 év.” Ugyanez a cikkely megkövetelte, hogy a szerződésben meg kell határozni a két szerződő fél jogait és kötelességeit, és hogy „a parasztok föld szerződési jogait a törvény által kell védeni”. Jogi nyelven először foglalkozott a bizonytalanságnak az említett egyik fő forrásával, a földterület gyakori kiigazításával. A törvény kikötötte, hogy vagy a falusi közösség kétharmadának, vagy a falusi képviselők hasonló arányának beleegyezése szükséges, amit aztán jóvá kell hagyjon a mezővárosi kormányzat és a megye mezőgazdasági osztálya, de mindez csak elszigetelt, egyedülálló esetekre vonatkozhat.

Az 1998-as törvény másik központi eleme a mezőgazdasági föld nem mezőgazdasági célú felhasználásának korlátozása, amely különösen ekkortájt kezdett új stratégiává válni. Minden földet három kategóriába soroltak: *mezőgazdasági föld* (a mezőgazdasági célú művelés mellett ide sorolva az erdős területet, az öntözési létesítmények és a vízi állatok és növények termelésére használt területeket is), *építési föld* (a városi és falusi lakóházak alatti földtől a gyárakon és bányákon át a szállítási, turista és katonai létesítmények által igénybe vett területig), *nem használt föld* (ezt úgy határozták meg, hogy ami nem tartozik az előző két kategóriába). A kormányzat minden szintjétől megkövetelte a törvény, hogy egy általános földhasználati tervet készítsen, amelynek fő célja a művelt föld megvédése. A föld 80%-át az alap művelt föld kategóriába kell sorolni, és innen a legkisebb darab kivételéhez egyenesen az Államtanács engedélyét írta elő. Ezen túlmenően azt is előírta, hogy a fejlesztők ugyanakkora területet tegyenek művelhetővé, mint amekkorát kivontak a művelés alól, vagy ha ez nem lehetséges, megfelelő díjat fizessek.

A törvény a korábbi szabályozásokhoz képest jelentős előrelépést képviselt a föld kisajátítása és különösen az elvett földért fizetendő kompenzáció kérdésében. A kisajátítást két lépésben végrehajtandó folyamattá tette.¹¹ Első lépésben az állam kisajátítja a földet a kollektívától, és a tulajdonát átadja az államnak, ami által városi földdé válik, és átadhatóvá a befektetőnek, vagy más igénylőnek. Ebben a második lépésben a parasztnak minden jogigénye megszűnik a földre, s az új felhasználó 40–70 évre megkapja a haszonélvezeti jogot. A kompenzációt illetően előre kell bocsátani, hogy a 2004-es alkotmánykiegészítésig nem volt alkotmányos követelmény a kompenzációra vonatkozóan, az csak a föld adminisztratív törvényben fogalmazódott meg. Az 1998-as törvény szerint a művelt föld után járó kompenzáció tartalmazza a földért, a termésért, a berendezésekért, az áttelepítésért járó kártérítést.¹² Az alap föld kompenzációt a föld átlagos évi teljesítmény értékének 6–10-szeresére emelték, a kisajátítás előtti három év átlagát véve alapul (szemben az 1986-os föld adminisztrációs törvény 3–6-szoros előírásával). Az áttelepítési szubvenciót szintén a megelőző három év átlag teljesítmény értékének legfeljebb 15-szörösében állapította meg minden kisajátított hektár után (a korábbi 10-szeres helyett). A berendezésekért és az adott termésért járó kártérítést a tartományok állapítják meg. A kompenzáció teljes összegét a hároméves átlag legfeljebb 30-szorosában állapította meg (a

¹¹ Margo ROSATO-STEVENSON: i. m. 133.

¹² Roy PROSTERMAN ET AL: i. m: 24–25.

korábbi 20-szoros helyett). A megemelt kompenzációval is védeni kívánták a művelt földterületet, másrészt ezzel megközelíteni akarták a föld piaci értékét. A törvény a földhasználat számos egyéb vonatkozását is szabályozta, például bizonyos területek kisserződését az adott gazdasági kollektíván kívüli személyeknek, a földre vonatkozó írásos szerződések és igazolások kiadására, azok tartalmára vonatkozóan stb., ugyanakkor nem volt határozott és egyértelmű például a parasztok részvételét illetően a kisajátítási folyamatban, vagy azt illetően, hogy kit illet meg a kompenzáció.

A földdel kapcsolatos törvényhozási tevékenység hasonlóan kiemelkedő eseménye volt, hogy 2002 augusztusában elfogadták a Vidéki földszerződésről szóló törvényt, amely a következő év március elsejétől vált hatályossá.¹³ Ez volt az első olyan törvényalkotási darab, amely a családi termelési felelősségi rendszer elfogadása óta kizárólag ezzel foglalkozott. Vagyis a földtulajdonosi jogokat birtokló kollektíva és a parasztok földhasználati joga közötti viszonyt szabályozta, tisztázva az utóbbi jog tartalmát, megjelölve bizonyos jogsértések orvoslásának módját, lehetőségét. Ennek megfelelően a törvény célját mindenekelőtt abban jelölte meg, hogy védje a szerződő felek jogait és érdekeit, járuljon hozzá a mezőgazdaság és a vidéki gazdaság fejlődéséhez, stabilizálja a vidéki területeket. A hosszú távú stabilitás jegyében megtiltja a föld adásvételét, megismételve, hogy a szerződés természetét tekintve bérlet, a föld továbbra is a kollektíváé marad. A parasztnak ugyanakkor jogában áll a földhasználati jogokat átadni más feleknek. Ez eddig egy homályos terület volt, nem volt erre vonatkozó törvényi szabályozás, bár a lehetősége adott volt. A tranzakciót olyan feltételekhez kötötte, hogy nem változhat meg a föld tulajdona, nem változhat a föld használata, és a jogok nem terjedhetnek túl a szerződéses időszakon. A parasztok átadhatják a földhasználati jogokat más falusi családoknak, bérbe adhatják nem falubeli családoknak, vagy cserélhetik, jogutódnak engedhetik át a törvényi előírások szerint azzal, hogy a föld mezőgazdasági felhasználású marad. Az adott kollektív egységen kívülre engedélyezett átadás lehetővé tette egy egyelőre gyenge másodlagos piac kifejlődését a mezőgazdasági földre. A szerződő paraszt jogainak részletezése mellett megerősítette a kompenzációhoz való jogot, ha a törvénynek megfelelően elveszik a földet. A fentebb tárgyalt törvényhez hasonlóan leszögezi, hogy a művelt föld bérleti időtartama harminc év, majd részletezi a hangsúlyozottan írásos szerződés tartalmi követelményeit. Ellentmondásos módon viszonyul az ellentétek és visszaélések egyik legfőbb forrásához, a föld kiigazításához: míg egyrészt leszögezi, hogy a szerződési idő alatt erre nem kerül sor, a folytatásban engedélyezi – kivételes esetekben –, ha szükséges, de a falu közössége kétharmadának jóváhagyása mellett. Belenyúlt a törvény a parasztok mobilitásába is azzal a rendelkezésével, hogy ha a városba való átköltözést választja, bérlet földje visszaszáll a kollektívára. A két törvény együttesen kialakította a vidéki föld használatának jelenlegi jogi rendszerét.

A vidéki föld szerződéséről szóló törvény ugyanakkor nem foglalkozott nagyon lényeges kérdésekkel. Ezek közé tartozik például a földhasználati jogok elzálogosítása, amelyet egy külön törvény egyenesen megtiltott. Ez azért káros, mert a zálogba

13 Ehhez ld. Margo ROSATO-STEVENSON: i. m. 112–121.; Benjamin W. JAMES: i. m. 469–472.

adással a parasztok hozzá juthatnak a föld, a gazdálkodás javításához szükséges tökéhez, s túlmenően ez a lehetőség növelné a földhasználati jogok piacképességét és piaci értékét. A törvény nem tartalmazott rendelkezést arra vonatkozóan sem, hogy a földhasználati jogot a gyerekek örökölhetik. A felmérések tanúsága szerint a parasztok többsége úgy gondolja, hogy ez az öröklési jog létezik, amit megerősít az általános gyakorlat, amely szerint halálesetkor a földet a gyerekeknek juttatják. Egyesek úgy vélik, a rendelkezés elmaradása azzal lehet összefüggésben, hogy a földhasználati jog a családhoz és nem az egyénhez szerződik, így státuszát egy családtag halála nem érinti. Végül meg lehet említeni, hogy ez a törvény sem járult hozzá a fentebb már érintett bizonytalanság eloszlításához a kollektív tulajdonos meghatározását illetően.

A földre vonatkozó törvények végrehajtását, a földhasználati jogok érvényesítését is hátrányosan érinti, hogy a falusi föld rendszeres regisztrációját (telekkönyvezését) sohasem hajtották végre, miközben a föld többségére vonatkozó tulajdonosi jogcímek elvesztek a földreformot követő politikai kampányok során. A regisztráció lépései során állapítják meg a tulajdonos vagy használó személyét, jogcímét, végzik el a telekkönyvi bejegyzését, adják ki az engedélyt. A falusi kollektívák országos föld telekkönyvezését 1984-től az 1990-es évek végéig végrehajtották, de ez megállt a természetes falu és a falusiak csoportjának szintjén. A tulajdonjog határozatlanságával együtt ez szándékos támogatása az intézményi bizonytalanságnak.¹⁴

2007-ben Kína tulajdoni törvényt fogadott el, az első átfogó polgári tulajdoni kódexet az ország modern történetében. (Természetesen a KNK létrejötté óta nem az első törvény; a földreformtörvény teljes tulajdonjogot adott a földre a parasztnak.) A törvény megszületése nemcsak hosszadalmas folyamat volt, hanem mind a jogi közösség, mind a szélesebb társadalom körében egy szinte példátlan méretű vitát generált a reformidőszakot tekintve. Az utolsó tervezet közzétételét követő 40 nap alatt több mint 11 500 vélemény érkezett be, a törvényhozásban hét olvasaton ment keresztül (az addigi csúcs öt volt, de a „hagyományoknak megfelelően 98%-os többséget kapott: 2799 tag mellette, 52 ellene, 37-en távol voltak”).¹⁵ A törvény felvázolási folyamata még 1993-ban elkezdődött és a frontvonalak a régi és újbalsók, a szocialista elvek, a szocialista köztulajdon elvesztésétől félők és a liberálisabb fel fogásúak, illetve a népi bírálók között húzódtak, akik arra koncentráltak, hogy a magántulajdon jogok védelme még mindig nem elég erős (az alkotmány 2004-es kiegészítése ellenére). Kínán belül és kívül nagyon sokan úgy értékelték, hogy Kína újabb jelentős lépést tett a hagyományos szocialista ideológiától való eltávolodás útján, és az alkotmány után most már a törvény erejével biztosít azonos mértékű védelmet az állami, csoport- és a magántulajdonnak. Az új törvény egyik legkeményebb bírálója Kung Hszen-tian (Gong Xiantian) pekingi jogász professzor volt, aki az internetre

14 Peter HO: Who owns China's land? Policies, property rights and deliberate institutional ambiguity. *The China Quarterly* 166 (2001. június), 394–421. a hivatkozott rész: 413–414.

15 A törvényre vonatkozóan ld. Matthew S. ERIC: i. m.; Eva PILS: Chinese property; Eva PILS: *Waste No Land: Property, Dignity and Growth in Urbanizing China*, 2009. <http://scholarship.law.cornell.edu/clasops.papers/59>.

feltett nyílt levélben úgy érvelt, hogy a törvény nem védi megfelelően az állami aktívákat, és alá fogja ásní a párt ideológiai hatalmát. A törvényt előkészítő jogi szakértőket azzal vádolta, hogy „rabszolgaként másolják a kapitalista magánjogi törvénykönyvet” és „egyenlő védelmet kínálnak egy gazdag ember autójának és egy koldus evőpálcikájának”.¹⁶ Az ilyen „ortodox marxista” állásponton levők véleménye még világosabbá tette, hogy a pártvezetés a gazdasági haladást és a közép és felső rétegek jólétét az ideológiai megfontolások fölé helyezi.

A törvény inkább a városi földek használoinak jelentett nyereséget, a parasztok számára nagyon kevés változást hozott. A törvény 247 cikkelyéből csak 11 cikkely foglalkozott az utóbbival, és néhány ezek közül is már hatályban levő más törvényekre utalt. Megerősítette a föld kollektív tulajdonát és a családi felelősségi rendszert, valamint a 30 évre szóló időszakot. Hozzátette azonban, hogy a szerződéses idő befejezése után a szerződés folytatódhat „a vonatkozó országos szabályok szerint”. Utóbbi nem világos, hogy mire utalt, mert a megújíthatóságot korábban nem kodifikálták. (Másképp választhatták volna a szerződéses idő meghosszabbítását is, az ismétlés helyett.) A városi földhasználattal foglalkozó cikkelyek egyebek mellett tükrözték azt a szándékot, hogy több évtized viszonylagos stagnálás után ösztönözzék az ingatlanpiac fellendülését, a befektetést a városi építési földek használati jogába. A „liberalizáló” reform időszak új törvényei nem adtak bármilyen földhasználati jogot azoknak a ház- és lakástulajdonosoknak, akik korábban birtokolták azt a földdarabot, csak a házak tulajdonosaiként kezelve őket, akiknek az ingatlana most az állam által birtokolt földön áll. Az állam az 1980-as évek törvényeivel kisajátított földeket később – haszonélvezeti jog formájában – magánfejlesztőknek adta át lakás vagy ipari építkezések céljára. A tulajdonjogi törvény nem foglalkozik azzal, hogy az utóbbi esetben a magántulajdonban levő épületek esetleg kisajátításáról vagy lerombolásáról van-e szó. A törvény csupán úgy kezeli ezt, mint a föld tulajdonának visszavételét az állam által, és bizonyos kompenzációt ír elő az épületért. A föld és az épület tehát elkülönült tulajdonjogot képvisel, az épület az állami tulajdonú földön lehet magántulajdon, de a törvény cikkelyei kifejezetten az épületek kisajátításával nem foglalkoznak. (2010 januárjában aztán az Államtanács szabályozás tervezetét adott ki az állami tulajdonú földön levő épületek kisajátítására. Ez tehát csak „szabályozás”, és nem törvény, amely a polgári magántulajdon és az állami közhatalom tulajdoni megoszlását nem változtatja meg. Ugyanakkor lehetővé teszi a lerombolás bíróság előtti megtámadását, amely bizonyos esetekben halasztó hatályú lehet.)

A tulajdonjogi törvény egy piacgazdaság igényeinek megfelelően a törvényi szinten képviselt fontos előrelépést a tulajdonformák egyenjogúsítása felé. A földtulajdon kérdésében a földhasználati jogot kívánta megerősíteni, nagyobb védelmet nyújtani a kisajátításokkal, a szerződés lejártá előtti kiigazításokkal szemben. „Kivételes esetekre” a „közérdekre” való utalással azonban ezt a szándékot jelentősen gyengítette. A földre vonatkozó törvények, de különösen a tulajdonjogi törvény körüli küzdelmek jelzik, hogy alapvető nézeteltérés van két ideológiai tábor között, ami különböző intenzitással várhatóan a jövőben is folytatódni fog. A konfliktus

16 Benjamin W. JAMES: i. m. 473.; Eva PILS 2008, 34.

egyik felé állnak a kapitalizmus eszméit, a szabad piacot, az egyéni tulajdonjogok kiterjesztését elfogadók, akik ebben látják Kína lehetőségei teljes kihasználásának legalapvetőbb feltételeit, míg a másik oldalon azok vannak, akik meg akarják őrizni az ország szocialista tradícióit, az egyenlőségből származó előnyöket, beleértve a termelő eszközök kollektív tulajdonát. Utóbbiak – külföldi példák alapján is – attól tartanak, hogy a kapitalista úton továbbhaladva egyre nehezebbé, kérdésesebbé válik a KKP igényének fenntartása a teljes politikai ellenőrzés gyakorlására. Egy másik – a parasztság széles tömegeit közvetlenebbül érintő – konfliktus a központi és a helyi kormányok, a központi akaratot megtestesítő törvények és rendeletek, valamint ezeknek a helyi hivatalnokok, káderek általi végrehajtása között feszül. A piacgazdaság kiépülésével ráadásul egyre több hatáskör kerül a helyi hivatalnokokhoz. Nagyfokú bizonytalanságot eredményez a helyi hivatalnokok döntésétől való függés: kicsit sarkítva, a törvények végrehajtását, vagy a helyi érdekek és sokszor a korrupció nyomásának és csábításának engedve egy másik utat választanak. A továbbiakban ezért elsősorban a föld tulajdonjogának és használati jogának a gyakorlati érvényesülését, a törvények érvényesítésének problémáit veszem vizsgálat alá.

A CSALÁDI TERMELÉSI FELELŐSSÉGI RENDSZER

A rendszer intézményi újításként nagy sikernek bizonyult, különösen az első időben rendkívüli eredményeket produkált, de nem volt képes minden problémát megoldani, számos korlátja és gyengesége az idők múlásával egyre nyilvánvalóbbá vált. Az egyik legelső ilyen gond a gazdálkodó egységek kis mérete és fragmentáltsága. A föld közös tulajdonára alapozva a szétosztás az egyenlőség elvének érvényesítése alapján a parasztszaládok méreteinek, a családtagok számának figyelembevételével történt, ami a népesség – földarány miatt eleve kis gazdaságokat eredményezett. A felosztás másik fontos szempontja annak figyelembevétele, hogy a föld adottságai (a föld termékenysége, öntözhetősége, elhelyezkedése stb.) parcelláról parcellára változnak, így a családok mindenfajta kategóriára igényt tartottak. A Mezőgazdasági Minisztérium 1986-ban végzett felmérése szerint a családok által átlagosan művelt terület 0,466 hektár (mintegy 7 mu; 1 mu= 1/15 hektár) volt, amely 5,85 földdarabra oszlott, vagyis a parcellák átlagos nagysága 0,08 hektár (1,2 mu) volt.¹⁷ Már sokszor felhívták a figyelmet arra is, hogy a parcellákat elválasztó ösvények, határok összeadódva a művelt föld komoly pazarlását eredményezik.

A földhasználati jogok egyik legkritikusabb problémája a jogok tartós biztosítása, vagy másképpen fogalmazva a földhasználati jogok biztonsága. Ezt a célt szolgálta a szerződés időtartamának említett 15, majd 30 évre történő kiterjesztése. A biztonság egyik legáltalánosabb veszélyeztetője a földdarabok méretének gyakori kiigazítása. A helyi hivatalnokok ezt olyan okok miatt hajtják végre, mint a család

17 Fu CHEN–Liming WANG–John DAVIS: *Land reform in rural China since the mid-1980s*. Sustainable Development Department (SD), Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), <http://www.fao.org/sd/ltidirect/LTan0031.htm>; Part 1, 2.

nagyságának változása vagy a földkisajátítás.¹⁸ Az egyenlődsi felosztás koncepciója magával hozza, hogy a falu demográfiai változásait követve újraosszák a földet: haláleset, a lányok férjhez menése, a család feloszlása stb. Ez a gyakorlat is erőteljesen hozzájárul a föld felaprózódásához, és kedvezőtlenül hat a föld hatékony felhasználására. A földszerződési törvény (27. c.) lényegében megtiltotta a kiigazítást a 30 éves időtartam alatt, „speciális körülményeket kivéve”. Utóbbit illetően fentebb már említettem, hogy további gátló tényezőként megkövetelték a 2/3-os szavazati arányt, a felsőbb szintek jóváhagyását. A föld felosztásánál illetve újraosztásánál általában négyféle módszert alkalmaznak:¹⁹ a falu népességének teljes száma alapján; a falun belüli egyes családok rendelkezésére álló munkaerő alapján; az előző két módszer kombinációjával, ahol a föld rögzített arányát a teljes népesség szerint adják ki, míg a többit a munkaerő alapján; specializált teameknek, csoportoknak osztják szét. A Mezőgazdasági Minisztérium 1992 táján készült felmérése szerint az első módszert a felmért falvak 69,4%-ban alkalmazták, míg a többit 4,4%, 25% és 1,2% arányban, vagyis a család méretének alapul vétele a túlnyomó. Megkülönböztetnek „kis újrafelosztást”, amikor a kisajátítás vagy egyéb okból bekövetkező földvesztést az érintettek között „terítik szét”, és „nagy újrafelosztást”, amikor ezt az egész faluval szemben érvényesítik.

Az újraelosztás kérdésével foglalkozó tanulmányok, de ami lényegesebb, maguk a parasztek között sincs egyetértés ennek támogatását vagy elutasítását illetően. Az egyik érvelés szerint az újraosztás megsérti a földhasználat biztonságát, csökkenti az ösztönzést a parasztek számára, hogy beruházzanak a földbe trágyázással, öntözéssel, teraszosítással stb. A felmérések azt mutatják, hogy a parasztek többsége ellenzi a kiigazítás elutasítását, befagyaszthatását, éppen az erős egalitárius felfogás miatt. Az újrafelosztás gyakoriságára utal egy 1992-es felmérés, amely azt mutatta, hogy a vizsgált falvakban a 15 éves szerződés tartama alatt ötször, sőt még többször került sor ilyen aktusra.²⁰ A földhasználati jog biztonságának egyik vonatkozása, hogy mennyire biztos a jelenleg szerződésileg rendelkezésére álló föld, visszaveszik-e tőle – egészét vagy egy részét – a falusi hatóságok, a bérleti idő lejártá előtt. A másik vonatkozása a jövőbeli bérleti jog biztonságát érinti, azaz képes lesz-e ugyanazt a parcellát újra megkapni, és ennek függvényében hosszú távú beruházásokat eszközölni. Az idézett felmérés adatai szerint a parasztek 61,9%-a nem tartotta valószínűnek, hogy parcelláit elvennék tőle a szerződési idő lejártá előtt.²¹ Közel ugyanannyien, 61% ugyanakkor csak némi esélyt látott arra, hogy ugyanazokat a parcellákat megszerezheti egy következő kiigazításnál.²²

A földhasználati jogok biztonságának egyik alapvető követelménye, hogy a parasztek írásos dokumentummal rendelkezzenek ennek a jognak a megerősítésére. A

18 Margo ROSATO-STEVENS: i. m. 113–114.; Matthew S. ERIC: i. m. 928–929.

19 Fu CHEN–Liming WANG–John DAVIS: i. m., Part 2. 5.

20 James KAI-SING KUNG–Shouying LIU: Farmers' preferences regarding ownership and land tenure in post-Mao China: unexpected evidence from eight counties. *The China Journal* 38 (July 1997), 33–61., a hivatkozott adat: 35.

21 Uo. 50–51.

22 Uo. 53.

törvények előírják, hogy a parasztnak írásos föld szerződést kell kapnia, és szintén írásos föld igazolást a 30 éves jogaira vonatkozóan. A szerződést a falvak adják ki, a parasztok és a falusi hivatalnokok hajtják végre, tartalmuk és formájuk eléggé különbözik. Az igazolást tartományi szinten vázolják fel, egységes tartalommal és formával. Kiadása egyoldalúbb aktus a szerződéshez képest, mert ezt a parasztnak nem kell aláírni. A helyi kormányok nem mutattak nagy lelkesedést a szerződések kiadása iránt. 1996 végén hivatalos adatok szerint a kínai falvaknak kevéssel több mint a fele újította meg a földszerződéseket (akkor már 30 évre), és mindössze 20%-nak volt szerződése a központi kormány direktívájának megfelelően.²³ Egy évtized erőfeszítés után is a parasztnak csak 63%-a kapott vagy szerződést, vagy igazolást, vagy mindkettőt. A legtöbb kibocsátás 1997 és 1999 között történt.²⁴ El kellene érni, hogy a parasztnak legalább 90%-a rendelkezzen írásos szerződéssel vagy igazolással, esetleg mindkettővel. Legalább ilyen fontos lenne, hogy ezek az okmányok tartalmazzák a szükséges elemeket (a földdarab megfelelő leírása, a 30 éves jogok kezdő és befejező dátumának megjelölése stb.), mert kiigazítás, kompenzáció, vagy bármilyen más vitatott esetben egy érvényes és megfelelően kiállított szerződés erősebb védelmet jelent a parasztnak érdekei és jogai számára.

A használati jog biztonságához való jelentős hozzájáruláson túlmenően a szerződések és igazolások fontosságát kiemeli az az összefüggés, ami ezek megléte és a parasztnak közép- és hosszú távú beruházásai között kimutatható. Az igazolások fent jelzett két csúcs évi kibocsátását követően szembetűnően megugrottak a beruházások is. Az is egyértelműen kimutatható, hogy a szerződés és az igazolás együttes megléte jelentősen hatékonyabb, mint ha csak egyikkel rendelkeznek, nem szólva ezek hiányáról. Vagyis ezek birtokában a parasztnak biztosabbnak érzik a parcellák olyan időtartamú birtoklását, hogy beruházásaik meg fognak térülni.

Egy vékony szállal a beruházásokhoz is kapcsolódik az a sokat emlegetett – és jelentőségében talán el is túlzott – intézkedés, hogy 2004-ben elkezdve felszámolták a földadót, és közvetlen szubvenciókat is kezdtek nyújtani a parasztnak. Az intézkedés elsődleges célja a paraszti jövedelmek növelése, a falusi és városi jövedelmek közötti szélesre nyílt szakadék csökkentése volt. Kína hosszú történelme során a mezőgazdasági adó mindig az állam fő bevételi forrását jelentette. Ez különösen az 1949 utáni gyors iparosítással változott (azzal a megjegyzéssel, hogy az iparosítás fő finanszírozója a mezőgazdaság volt). [2004-ben az „1. számú dokumentum” (a párt központi bizottsága és az Államtanács által jegyzett 1. számmal jelzett dokumentumok hagyományosan a mezőgazdaság problémáival foglalkoznak) bejelentette, hogy a mezőgazdasági adót öt év alatt felszámolják.] Akkor a mezőgazdaság az ország GDP-jének már csak 15%-át, és adóbevételének kevesebb mint 5%-át adta. A mezőgazdasági adó a föld normál termelési értékén alapult és tipikusan annak 7%-át tette ki (bár korábban nem egyszer arról volt szó, hogy az 5%-ot sem éri el), amihez egy

23 Uo. 54. o.

24 Zhu KELIANG–Roy PROSTERMAN: *Securing Land Rights for Chinese Farmers. A Leap Forward for Stability and Growth*. CATO Institute. Center for Global Liberty and Prosperity Development Policy Analysis. 2007. október 15., No. 3, 10. www.cato.org

20%-os pótdát számoltak a falusi adminisztráció költségeire, így összesen 8,4% volt.²⁵ Ehhez azonban számolatlan helyi adó és díj járult, amelynek kivédésében a helyi hivatalnokok hihetetlen találekonyaságról tettek tanúbizonyságot. Csak példaként: útépités, hídjavítás, családtervezési illeték, regisztrálási díj, sertésvágási díj, veteránok támogatása stb. A fejlettebb, a reform és a piacgazdaság által inkább érintett falusi területeken diverzifikált adóbázis jött létre az ipar és szolgáltató vállalkozások révén, de az egyéb területeken továbbra is függtek a mezőgazdaságtól. Úgy becsülték, hogy a mezőgazdasági adók a helyi kormányok összes adó- és díjbevételeinek mintegy 18–25%-át alkották, vagyis ezek felszámolásával a helyi kormányok költségvetésében ekkora veszteség keletkezett. Ráadásul ez nem is nyúlt el 5 évre, mert 2006-ban az adófelszámolás gyorsítását határozták el, abban az évben befejezve a mezőgazdasági adó felszámolását. Ezt jelentősen ösztönözte a paraszti tiltakozások és lázadások növekvő számú előfordulása, amelyben összességében parasztok milliói vettek részt. Ugyancsak 2004-től kezdve közvetlen szubvenciót kezdtek fizetni a parasztoknak a magasabb minőségű gabonamagvakra, a mezőgazdasági gépvásárlásra stb. régióként és árucikként eltérő variációkban. A részben kitérőnek is tekinthető adóeltörlésről az eredményt tekintve megjegyezhetjük, hogy a parasztok adóterhe lényegében nem csökkent, egyes helyi kormányok helyette bevezettek egyéb díjakat, és kivetettek büntetéseket, illetve ingatlanadó bevezetését tervezik. Hasonlóképpen, ahelyett hogy szűkült volna a jövedelmi szakadék a városiak és a vidékiek között, az utóbbi években még növekedett is.²⁶ Önmagában az adócsökkentés tehát nem megoldás, az egész adózási rendszer és a helyi kormányok finanszírozásának átalakítása mellett az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a parasztok fizetik a teljes egészségügyi ellátás, az iskolai oktatás költségeit, látják el magukat – elsősorban a család segítségével – öregkorukban, és mindig is maguk építették házaiikat. A kormány által most tervbe vett kiépítése valamiféle szociális gondoskodásnak valóban érdemben járulhatna hozzá a terhek csökkentéséhez és a jövedelmek emelkedéséhez.

Különböző módszerekkel kísérleteztek, hogy megoldást találjanak a családi felelősségi rendszer egyik negatív kísérő jelenségére, a gyakori kiigazítások, újrafelosztások miatti föld szétaprózódásra, és a velejáró rövidtávú paraszti magatartásra. A kormány ezekkel egyes körzetekben már az 1980-as évek közepétől kísérletezett. Az egyik kísérletre az északi Kujcsou (Guizhou) tartomány egyik megyéjében került sor, ahol a kínai átlagnál is kevesebb az egy főre eső művelt terület, így a föld fragmentáltsága nagyon erős, az egyes parcellák mérete pedig nagyon kicsi.²⁷ Egy extrém esetben egy héttágú család földje 128 parcellára oszlott. Az 1987-ben kezdett kísérlet lényege, hogy 20 évre (az akkori szokásos 15 év helyett) rögzítették a szerződéses földet, tekintet nélkül a születésekre és elhalálozásokra. Emellett öröklési

25 Fred GALE–Bryan LOHMAR–Francis TUAN: *China's New Farm Subsidies*. USDA (United States Department of Agriculture) February 2005, 5–6. www.ers.usda.gov

26 Tax Cuts are Not the Solution, Reforming the Taxation System is. *Economist Observer* 2010, július 6. <http://www.eeo.com.cn/ens/Observer/editorial/2010/07/06/174719.shtml>

27 Fu CHENG–Liming WANG–John DAVES: i. m. Part 1. 4–5.

jogot biztosítottak a szerződött földre, lehetővé tették az egymás közötti földcserét, az alszerződésbe adást, és ezáltal nagyobb földterület összegyűjtését, sőt a hitelért zálogba adást. A föld szétaprózódását sikerült ellenőrzés alá venni, a parasztok nagyobb ösztönzést éreztek a földre való beruházásra. 1993-ban a szerződés rögzítési politika formálisan bekerült a tartományi föld igazgatási törvénybe, 1995-ben pedig a központi kormány is kezdte fokozatosan integrálni az országos elrendezésbe.

Egy másik kísérletre a gazdálkodás szempontjából jobb adottságokkal rendelkező Santung (Shandong) tartományban került sor, ahol lényegében három szempontot törekedtek érvényesíteni: a parasztság erőteljes egyenlősdi tradícióit, a fragmentáltság korlátozását és a hatékonyabb gazdálkodást. Ezt az ún. két földrendszerrel próbálták megoldani a kísérleti területen.²⁸ A rendszernél a falu földjét lényegében két kategóriába osztották: létfenntartási (élelmiszer) és szerződéses föld. Az első kategóriába tartozó földet az emberek száma alapján osztották szét, figyelembe véve az alapvető fogyasztási (mindenekelőtt a gabona-) szükségleteket, tehát itt az egyenlőség elve érvényesült. A szerződéses földeket árajánlatok alapján (lényegében árverésen) osztották szét, viszonylag nagyobb (1,3–2 hektár) parcellákban, ahol korszerűbb gépeket, berendezéseket lehetett alkalmazni. Itt tehát a hatékonyság elve érvényesült. A családoknak mintegy 10%-a csak élelmiszerföldet igényelt, amit női munkaerővel művelt meg, mert a férfiak mezőgazdaságon kívüli tevékenységekkel foglalkoztak. A két földrendszer hamar népszerűvé vált, és gyorsan elterjedt a szomszédos tartományokban is. A szegényebb vidékeken azonban a parasztok nem tudták megfizetni a helyi hivatalnokok által is felszámított díjakat, ezért egyre több tiltakozásra és incidensre került sor. Ezek által is inspirálva a központi kormány 1998 végén eltörölte a két földrendszert, az új rendszer által érintett földeket visszasorolták a családi felelősségi rendszer eredeti egyenlősdi elosztási szisztémájába.

Egy harmadik megoldási módként, talán némi meglepetésre egyes városi központokhoz közeli területeken és a tengerparti tartományokban újra megjelent a kollektív gazdálkodás.²⁹ Kínán belül és kívül ez jelentős aggodalmakat váltott ki azt illetően, hogy ez jele lehet valamiféle kommuna-rendszerhez való visszatérésnek. Az egyik ilyen terület Pekingtől északnyugatra elhelyezkedő megye, viszonylag magas szintű falusi iparral, sokféle értékesítési csatornával és szállítási lehetőséggel. A parasztok lelkesedése a gazdálkodás iránt a családi felelősségi rendszer keretében fokozatosan csökkent annak arányában, ahogy ennek hozzájárulása csökkent a család összjövedelméhez. A munkaerő 60%-a elhagyta a gazdálkodást, a fő jellemzővé a részmunkaidős gazdálkodás vált. Ezek a tényezők vezettek 1986-ban a kollektív gazdálkodás bevezetéséhez, amely 1994-re a terület több mint 60%-ra terjedt ki a megyében. A kommuna-rendszertől eltérően ezt valóban önként választották, a végzett munkáért nem munkapontokat, hanem bért kaptak, a kötelezettségek teljesítése után fennmaradó többletet részben a végzett munka alapján szétosztják, részben kö-

28 Uo. Part 2, 1–2. 4.; Kai CHEN–Colin BROWN: Addressing shortcomings in the Household Responsibility System. Empirical analysis of the Two-Farmland System in Shandong Province. *China Economic Review* 12: 4 (2001), 280–292.; James KAI-SING KUNG–Shouying LIU: i. m. 57–59.

29 Fu CHEN–Liming WANG–John DAVIS: i. m. Part 2. 2–3.; Margo ROSATO-STEVENS: 126–127.

zös felhalmozási alapba kerül. A munkavégzés gépesítettsége és a termelékenység növelése terén igen meggyőző növekedést értek el. Ezzel együtt a kollektív gazdálkodás – különböző működési formákban – a kínai művelt földterületnek csak elenyésző százalékára terjed ki. A helyi hivatalnokok részéről visszaélésekre itt is sor került, mert néhány helyen kényszerrel hozták létre a közös művelést, saját profit érdekében, megfosztva a parasztokat a földhasználatához fűződő jogaiktól.

A csak példaként említett kísérletek azt jelzik, hogy a családi felelősségi rendszer – különösen kezdeti – meggyőző eredményei mellett is megpróbálnak új megközelítéseket keresni a túlnyomó egyenlődsi és a gazdasági hatékonyság dilemmájára. A gazdálkodás körülményei országosan rendkívüli diverzitást mutatnak, ez is hozzájárul ahhoz, hogy érett országos modell nem alakult ki. A parasztok ragaszkodnak a családi felelősségi rendszerhez. Megoldási módokat ezen a rendszeren belül keresnek. A földhöz mint szociális ellátási biztosítékként is ragaszkodnak, ezért a jövedelmük zömét már a mezőgazdaságon kívül kereső (egykori és migráns) parasztok sem hajlandók lemondani róla. (Ennek jelentőségét láthattuk a mostani gazdasági válságkor, amikor migráns munkások tízmilliói veszítették el munkahelyüket és tértek vissza falvaikba a földjükhöz.) A parasztok elégtelen és bizonytalan földhöz fűződő joga azonban gyakorlatilag mindenkit érint, ami különösen nyilvánvaló a föld elvételek, kisajátítások esetében.

FÖLD KISAJÁTÍTÁS/ELVÉTEL

A föld nem mezőgazdasági célú igénybevétele az egyik legvitatottabb témává és a falusi tömeges tiltakozások egyik legfőbb okává vált. Ráadásul a folyamat gyorsult és egyre nagyobb méreteket öltött: a 2005-öt megelőző tíz évben a földelvétel több mint 15-szörösére növekedett, és az ütem ezt követően sem lassult.³⁰ A városok rendkívüli ütemű növekedése Kína jelenének egyik legszembevetőbb vonása: 1980-tól 2005-ig a városi népesség aránya 19,4%-ról 43%-ra nőtt. A földvételek, ipari és egyéb földdé történő átalakítások miatt hivatalos statisztikák szerint 1987 és 2004 között mintegy 34 millió paraszt veszítette el részben vagy teljesen a földjét, vagy kevesebb mint 0,3 mu maradt számára,³¹ és itt is a folyamat gyorsulását jelzi, hogy ma már 60–70 millióról beszélnek, amely tömeg évente 3 millióval növekszik.³²

Fentebb már idéztem, hogy az alkotmány is – a „közérdekre” hivatkozással – lehetővé tette a föld kisajátítását. A közérdek meghatározásáról hosszú viták folytak, többek között a tulajdonjogi törvény előkészítésekor különböző meghatározásokat

30 Yhun Roy PROSTERMAN–Ye JIANPING–Li PING–Jeffrey RIEDINGER–Quynag YIWEN: The rural land question in China: analysis and recommendations based on a seventeen-province survey. *International Law and Politics* 38 (2007. január), 761–835, a hivatkozott hely: 780.

31 George J. GILBOY–Eric HEGINBOTHAM: The Latin-Americanization of China? *Current History* 2004. szeptember, 258.

32 Jayshree BAJORIA: *China's Land Reform Challenge*. Council on Foreign Relations. Analysis Brief 2008. március 10. http://www.cfr.org/publication/15699/chinas_land_reform_challenge.html

javasoltak, amelyek mindegyike a kisajátítási lehetőségek szűkítésével járt volna.³³ A törvényszövegekbe végül nem került be sem jól a körülírt korlátozás, sem a meghatározás. Az iparosítás, az infrastruktúra fejlesztése, az urbanizáció szükségletei maradtak hivatkozási alapként, röviden a fejlődés, a fejlesztés igényei, amelyre hivatkozva nyomással, fenyegetéssel és erőszakkal szerzik meg az „egyetértést”. Az ingatlanpiac és az ingatlanfejlesztés igen jelentős részt képvisel a GDP növekedésében. Tagadhatatlan, hogy ebben – mint sok más, a vidékkel kapcsolatos politikában – is tetten érhető egy jelentős társadalmi előítélet a paraszttal, mint „elmaradott”, „alacsonyabb minőséget” képviselő társadalmi csoporttal szemben, amelyet „fel kell emelni” a modern (nyilvánvalóan városi) kínai polgárok szintjére.³⁴ Az egész reformidőszaknak a városok felé hajló fejlesztési politikája is ezt a felfogást tükrözte. Részévé vált ez a törvényhozási folyamatnak is, többek között a képviseleti rendszert szabályozó választási törvénynek: a különböző szintű népi gyűlésekben aránytalan képviseletet biztosít a városiaknak a vidékiekkel szemben. Jelenleg az arány 4:1 (korábban az aránytalanság még kirívóbb volt), amit jogászai körökben élesen bírálnak. És ha az általános megállapításoknál tartunk, nem indokolatlan utalni arra az ellentmondásra sem, amely az alapvető törvényi szövegekbe (az alkotmánytól a polgári törvénykönyvig), belefoglalt szocialista elvek és a gazdaság gyors piacosodása, a társadalom konzumerizálódása, a föld áruvá válása között fennáll.

A földkisajátítás központi kérdése a kompenzáció, amely folyamat első lépése – mint már említettem – az állami földdé nyilvánítás, a kompenzációt azonban nem az állam fizeti, hanem a potenciális felhasználó, aki megvásárolja a földhasználati jogot. A kifizetett díjat a helyi kormányok, hivatalnokok kapják, mégpedig becslések szerint a megyei, mezővárosi kormányzat kapja 60–70%-át, a falusi kollektíva 25–30%-át, míg a közvetlenül legjobban érintett parasztok az 5–10%-át. A bevétel jelentőségét jelzi, hogy a földeladásokból származó bevételek a megyei szintű kormányzati bevételek mintegy 20–30%-át alkotják.³⁵ A bevételekre azért is nagy szükségük van, mert a helyi kormányzati apparátus a reformidőszakban dinamikusabban növekedett. A mezőgazdasági adó eltörlése bizonyos értelemben ellentétes hatást ért el, a kieső bevétel mindenáron való növelésére sarkallta a helyi kormányzatokat, beleértve a költségvetésen kívüli jövedelmek és természetesen a föld kisajátítások bevételeinek növelését.

Kína dualista földtulajdoni rendszerében a föld használati értéke válik kiemelkedő jelentőségűvé, ugyanazon földdarabnak igen eltérő értéke lehet. A paraszt által mezőgazdasági célra használt föld sokkal kevésbé értékes, mintha azt az állam birtokolja, és átengedi nem mezőgazdasági építési célokra. 2007 táján például a legjobb föld hozama 1000 jüan körül volt egy mu után évente, vagyis a földhasználati jog értéke 30 évre számolva maximum 30 ezer jüan lenne (a termelési költségek miatt

33 Margo ROSATO-STEVENS: i. m. 131–132.; Eva PILS: *Waste No land ...* 35–39.

34 A népesség minőségéről és elsősorban az oktatáson keresztül javításról szóló vitához ld. Rachel MURPHY: *Turning Peasants into Modern Chinese Citizens: „Population Quality” Discourse, Demographic Transition and Primary Education. The China Quarterly* 177 (2004. március), 1–20.

35 Xiaolin GUO: *Land Expropriation and Rural Conflicts in China. The China Quarterly* 166 (2001. június), 442–439., a hivatkozott hely: 428.

ténylegesen kevesebb). Ezzel szemben egy Peking környéki, nem mezőgazdasági föld felhasználási értéke 70 évre mintegy 50 ezer jüan lenne, tehát az egyszerű ak-tussal, hogy kivonják a mezőgazdasági művelés alól, értéke húszszorosára növekszik.³⁶ A kérdés tehát az, ki kapja ezt az óriási módon megnövelt értéket? A falusi föld jelenlegi rendszere mellett ennek majdnem egészét a helyi kormány és hivatalnokai élvezik. Természetesen a hivatalnokok számára óriási a kísértés, hogy saját meggazdagodásukra használják fel a folyamatot, és nagyon sokan engednek a csábításnak. A Világbank szakértői szerint a helyi kormányoknak a földtulajdon átalakításából szerzett bevétele összes jövedelmük mintegy 30–50%-át teszi ki. Ezt gyakran költségvetésen kívül kezelik, felhasználásuk így nem átlátható. A megszerzett földet a helyi kormányok gyakran használják zálogként a bankoknál kölcsönök felvételére. Néhány város építkezései 60–70%-át ilyen kölcsönökből fedezte.³⁷

A paraszt számára, ha megkapná a teljes kompenzációt, az – mint említettem – a 30 éves termelési érték lenne, ami eltörpül a piaci érték mellett, vagyis a parasztságot óriási veszteségek érik. A KKP KB Pártiskolája egyik professzorának számítása szerint a parasztkollektíváktól évente elvett föld összes értéke három billió jüan (kb. 400 milliárd USD), amelynek a parasztok csak az említett 5–10%-át kapják meg.³⁸ A kompenzáció a törvények szerint kártalanítana az elvett földért, segítené az áttelepülést az elvett vagy lerombolt házból, kompenzálná az éves termés elvesztését, a gyakorlatban azonban, mivel csak töredékét (sőt számos esetben semmit sem) kapja meg az elvett értéknek, nem tölti be funkcióját.

A föld közvetlen „eladása” a parasztok vagy a falusi közösségek által, a törvények szabta kereteken kívül, egyre gyakrabban fordul elő az utóbbi években.³⁹ A „kis tulajdonjognak” nevezett gyakorlat esetén a parasztsalád vagy a közösség közvetlenül a városi fejlesztőnek vagy a városi lakosoknak adja el a földet, akik például házat szeretnének építeni a városon kívül. Az ilyen akció természetesen illegális, ennek következtében az ilyen földdarabok, vagy a rájuk épített házak sokkal olcsóbbak, mint amelyek a legális kisajátítási folyamatokon keresztül történtek. Az ilyen, feketepiaci gyakorlat Kuangtung (Guangdong) tartomány városi építkezéseinek kezdődött, ahol a kísérletet aztán helyileg engedélyezték is, majd ellenőrizetlen módon áttért más területekre is. 2007 végén kínai források úgy becsülték, hogy a „kis tulajdonjog” alapján épült lakóterület az összes lakóingatlan területének 30–40%-át tette ki. A pontos méretét ennek a piacnak nem lehet tudni, mindenesre a hivatalos média beszámolóit szerint tíz év alatt igen jelentős arányúvá fejlődött. Az ilyen módon ingatlant szerzők nyilván abban bíznak, hogy a törvény előbb-utóbb legalizálni fogja az ilyen tranzakciókat. A hatóságok részéről végrehajtott számonkérések eddigi lagymatag végrehajtása és egyes hivatalos megnyilvánulások tápot adnak ezeknek a reményeknek. Mélyen igazságtalan és diszkriminatív, hogy az állampolgárok

36 Benjamin W. JAMES: i. m. 486–487.

37 Li GUO–Jonathan LINDSAY–Paul MUNRO–FAURE: China: integrated land policy reform in a context of rapid urbanization. The World Bank. *Agriculture and Rural Development* 36, 2008. február.

38 Eva PILS, 2008. 14.

39 Eva M. PILS: *Waste No Land* ...52–56.

százmillióit kizárják az ingatlan piaci részvételből, csupán azért, mert parasztok és így szenvedő alanyai a kollektív földtulajdon-rendszernek, amely csak a föld művelését és a rajta való éleést engedi számukra. A föld körüli társadalmi feszültségek állandó növekedése közepette egyes paraszt közösségek ösztönzést éreztek arra, hogy nyíltan fellépjenek és deklarálják a földhöz való jogukat, illetve követeljék ennek elismerését. (*Erről ld. alább.*)

A kisajátítások és a velük kapcsolatos visszaélések visszaszorítására és orvoslására számos lépés megtételére lenne szükség.⁴⁰ Mindenekelőtt világosan és minél szűkebb értelemben meg kellene határozni a „közérdek” fogalmát. Kínai körülmények között talán egy listás felsorolás lehetne a megoldás, és az óhatatlanul felmerülő kivételeknél megkövetelni az Államtanács jóváhagyását. A parasztok igen hiányos ismeretekkel rendelkeznek a jogaikra vonatkozóan, nincsenek tudatában ezeknek, illetve jogfelfogásuk lényegesen különbözik attól, ami a törvényekben található. A legkülönbözőbb csatornák felhasználásával bővíteni kellene jogi ismereteiket, megismertetni őket jogaikkal. Független, a földkérdésre specializálódott jogsegély szolgálatok létesítésére lenne szükség, a törvényekben is biztosított közbenjárási, döntőbírósi fórumok tényleges működtetéséhez, és végső esetben a bírósághoz fordulás alkalmazásához. Mindehhez persze arra is szükség lenne, hogy a kisajátítás folyamatába kezdettől fogva bevonják a parasztokat, nem pedig – mint számtalan esetben előfordul – az utolsó pillanatban, a végrehajtás elkezdésekor értesüljön a dologról. A bíróságokat illetően ugyanakkor nem lehetnek illúzióink, a hatalmi ágak elkülönülésének hiányában ezek szintén a párt, a (helyi) hatalom befolyása és ellenőrzése alatt állnak, lényegében politikai testületek. Mindez kialakított egy olyan rendszert, ahol a törvényeket nem respektálják, végrehajtásuk nagyon sokszor nem hatékony. A kompenzáció mértékét jelentősen meg kellene emelni és biztosítani, hogy annak legalább a háromnegyedét a parasztok kapják meg.

A FÖLD PRIVATIZÁCIÓJÁNAK KÉRDÉSE

A föld tulajdonjoga körüli ellentmondások és szaporodó konfliktusok, de különösen az a tény, hogy a gazdaság minden más szektorában legálisan és dinamikus zajlik a privatizáció, továbbá, hogy az alkotmány is már teljes mértékben egyenjogúsította a magántulajdont, jogossá teszi a kérdés felvetését. A föld privatizációjának elutasítását még ellentmondásosabbá teszi, hogy ugyanakkor a falusi magánipart és szolgáltatásokat legalizálták. A kommunista hatalom a föld privatizációjának elutasításakor új földesúri osztály megjelenését és sok millió paraszt földtelenné válását vízionálja. Ugyanezen érvekkel utasítják el a föld zálogba adásának lehetőségét beruházási célú kölcsön esetén.⁴¹

40 Margo ROSATO-STEVENS: i. m. 136–141. Zhu KELIAG ET AL ... *The rural land question* ... 828–833.

41 China says 'No' to land privatization. *China Daily* 2007. január 30. http://www.chinadaily.com.cn/china/2007-01/30/content_796867.htm

Az ideológiai vonatkozású érvek mellett az elutasításnál egyéb tényezők is szerepet játszanak: a föld használati jogával kapcsolatos bizonytalanság megkönnyíti a föld elvételét a gazdasági haladásra, a közérdekre hivatkozással; mint láttuk, a földhasználati jogok eladása fontos bevételi forrása a helyi kormányoknak, és nem utolsósorban a helyi hivatalnokok személyesen is jelentős hasznot húznak ebből, így komoly ellenállást tanúsítanak egy privatizáció esetén. Így meglehetősen cinikus az az ellenérv, hogy a kollektív tulajdonrendszer hatékony eszköz a parasztok jogainak megsértésével szemben. A föld szociális biztonsági funkcióját is felsorakoztatják a privatizáció elutasításakor, mondván, „ha eladná a saját földjét, elveszítené ezt a biztosítékot”. Végül, az elutasítók szerint a privatizáció a kisajátítások esetén magasabb ár megfizetésére kényszerítené a kormányokat, ami megjelenne a termékek árában is, rontva a kínai áruk nemzetközi versenyképességét.

Másrészről a privatizáció mellett szóló érv, hogy a vidéki incidensek, a sokszor erőszakos összezsapások oka egyre növekvő arányban a földdel kapcsolatos visszaélések, a kisajátítások, amelyek a tulajdonviszonyok rendezésével nyilván csökkenének. Ez nem lehet közömbös egy olyan vezetés számára, amely a társadalmi stabilitást és harmóniát tekinti egyik legfontosabb politikai céljának. A művelt földterület csökkenésének aggasztó mértéke is a privatizáció melletti érv lehet nemcsak a kisajátítás megnehezítése által, hanem a termelékenység növelése révén is, a nagyobb befektetéseken és a termelési struktúra átalakításán keresztül. A föld mint biztosíték érvvel szemben rámutatnak, hogy éppen most néz szembe a paraszt lépten-nyomon földje elvesztésének veszélyével, míg saját földjét csak megfelelően vonzó körülmények (pl. városi megélhetés) esetén adná fel. Végül, ami a kisajátítás költségének növekedését illeti, egyrészt véget kellene már vetni annak, hogy az iparosítás költségeit szinte kizárólag a parasztok viseljék, másrészt, ha a föld eladásokból illetve a nyilván növekvő termelékenységből származó nagyobb jövedelemre tennének szert, az növelné a belső keresletet, amit a hivatalos politika is ösztönös az exportorientált fejlődés alternatívájaként.

Ismételten emlékeztetni kell arra az alapvető tényre, hogy a parasztok számára a föld a legfontosabb vagyontárgy és a legjobb társadalombiztosítási garancia. Minél biztosabbnak érzi az adott földdarabhoz fűződő jogait, annál valószínűbb, hogy hosszabb távú beruházásra vállalkozik, ami növeli a termelés hatékonyságát, a föld értékét. Mivel azonban a föld körüli társadalmi feszültségek állandóan növekednek, és a parasztok nem látnak biztosítékot jogaik törvényi vagy bírósági védelmére, néhány parasztközösség ösztönözve érezte magát, hogy nyíltan követelje a föld tulajdonjogát.

Az egyik legismertebb, és külföldön is figyelmet kiváltó eset 2007 decemberéből datálódik Hejlungcsiang (Heilongjiang) tartományból 72 adminisztratív falu nevében Jang Csan-lin (Yang Chunlin) paraszt jogvédő vezető nyílt levélben deklarálta a parasztok igényét a földre, amit egyenlő arányban kívántak felosztani a családok kö-

zött.⁴² A levél szerint a tulajdont képezi „a jog a földből származó jövedelemre, a jog a föld öröklésére, a jog a föld elidegenítésére és a jog, hogy tárgyaljanak és megkérjék az árát abban az esetben, amikor a kormány és a fejlesztők hasznosítani akarják a földet.” Utaltak arra: a kommunista forradalom „azt ígérte, hogy minden parasztnak meg kell lennie a saját földdarabjának, minden lakosnak kell legyen egy háza.” Ezt az ígéreteket megszegték – folytatták –, mert a földhasználati rendszer ürügyként szolgált a helyi kormányhivatalnokoknak, hogy de facto földesúrként viselkedjenek az állam nevében, míg az, állítólag, földtulajdonos parasztok jobbágyokká váltak a földön. A háztartási felelősségi rendszer bevezetésére és sikerére utalva bejelentette „mi most végre fogunk hajtani egy még nagyobb változást a parasztoknak a föld tulajdonjogát, élhetünk békében és biztonságban [...]” A 40 ezer paraszt nevében fellépő Jang Csun-lin több mint hétezer aláírást gyűjtött a földjüket elvesztett parasztoktól a pekingi olimpia bojkottjának támogatására. A hatóságok természetesen nem nézték tétlenül a tevékenységét, letartóztatták, kegyetlenül megkínozták, majd a bíróság az „államhatalom aláaknázásának” vádjával öt év börtönre ítélte.⁴³

Hasonló nyílt levelet fogalmazott meg Csiangszu (Jiangsu) tartomány egyik falujának 250 családja, akik a sok száz éves múltra hivatkoztak, amikor harmóniában éltek a földdel, amely az övék volt.⁴⁴ „A forradalom óta a 'falusiak' kollektív tulajdona [...] új fogalmát vezették be. De mi, parasztok mindig úgy gondoltuk: nem számít, hogy hívjuk, a föld a miénk, a parasztoké; minket szolgáltak, sok generáción át, mint olyan föld, amelyre házakat építünk, gazdálkodunk és hasznosítunk. A régi kormányokhoz hasonlóan az új kormánynak is felelősséget kell vállalnia a parasztok földtulajdon jogainak védelméért. Védenie kell a tömegek jogait, és segíteni fejlődni. Csak akkor hívhatják kormánynak.” Ez a tulajdonfelfogás teljesen különbözött a hivatalos, államközpontú megközelítéstől, és természetesen ennek is a sorsa a represszió, a gyors elnyomás volt. A nyílt levélben kifogásolták a falusi kollektíva működésének azokat a vonásait, amelyekről fentebb már szó volt: „Szeretnénk megkérdezni [...] kiknek a kollektívája a 'kollektíva'? Valahányszor egy új földet megszerztek [a kisajátítási folyamatban], az egész falu [az egész falu népe] ellene volt és az egész falu aláírta a nevét a nyílt tiltakozásra; és mégis a falu vezetője és a mezővárosi párttitkár erőszakkal 'képviselte' az egész falut a kollektíva nevében. Ezek az emberek nem olyanok, mint azok a korrupt hivatalnokok, a föld elrabló és a rossz dzsentrik, akik ellen Mao elnök felhívott minket, hogy döntsük meg őket?”⁴⁵

Senhszi (Shaanxi) tartományban hat paraszt nyílt levélben deklarálta, hogy régiójukban 70 ezer paraszt 10 ezer hektár kollektív föld magántulajdonára tart igényt.

42 Eva M. PILS: *Waste No Land* ... 56–58.; Fang XIAO: Chinese farmers' land reclamation movement spreads. *Chinaview* 2007. december 31. <http://china.view.wordpress.com/2007/12/31/chinese-farmers-land-reclamation>:

43 China-Lost-land farmer's representative tortured, his lawyer denied meeting. <http://chinaview.worldpress.com/2007/10/15/china-lost-land-farmers...>; Fang XIAOCAI: Chine Farmer Rights Activist Yang Chunlin Sentenced to 5 Years for Against Beijing Olympics. <http://chinaview.wordpress.com/2008/03/28/china-farmer-rights...>

44 Eva M. PILS: *Waste No Land* ... 58–59.

45 Uo. 26.

„Elutasítjuk a kollektív tulajdon előbbi formáját. Az nem tudja biztosítani a parasztok tartós jogait a földhöz [...] és nem tudja megakadályozni a hivatalnokok és gonosztevők illegális jogsértéseit” – írták. A levélírók közül többeket szintén felforgatás vádjával letartóztattak.⁴⁶ Itt is nyilvánvaló, hogy a földhöz fűződő jogok bizonytalansága készítette elsősorban a parasztokat a föld tulajdonának követelésére, amit nagyobb biztosítéknak éreznének a sok vonatkozásban körvonalazatlan kollektív tulajdon helyett. A nyílt levelek különböző érveléssel felhívják a figyelmet a duális (városi, vidéki) föld tulajdonrendszer igazságtalanságára, a kisajátítási mechanizmus elfogadhatatlanságára, a törvények végrehajtásának gyengeségeire.

A példaként felhozott esetekből, még ha időnként több tízezer parasztcsaládot is érintenek, nem lehet arra következtetni, hogy a parasztság általános követelése lenne a föld privatizációja. Egy nyolc tartományban végzett reprezentatív felmérés során, amikor egyenesen rákérdeztek, hogy szeretné-e de jure birtokolni a földet, a válaszolók mindössze 14%-a felelt igenlően.⁴⁷ Ennek az aránynak az értékelésénél azonban két dolgot feltétlenül figyelembe kell venni. Egyrészt a felmérést 1994-ben végezték, azt megelőzően, hogy az adóváltozások, a gazdasági növekedés meglödulésának és a vezetés által ösztönzött urbanizáció következményei a föld kisajátítások tömegessé válása formájában igazán éreztették volna hatásukat. Másrészt, és főképpen, a parasztok realisták, tisztában vannak azzal, hogy itt az egész rendszerrel kerülnek szembe, amely erre retorziókkal figyelmezteti is őket. Emlékeztünkbe idézhetjük ugyanakkor, hogy a reformok kezdetén a parasztok mekkora lelkesedéssel (és a fennálló törvényeket figyelmen kívül hagyva, hiszen a hatalom csak utólag szentesített a változást) osztották fel családi művelésre a kollektív földet, inkább azt valószínűsíti, hogy ma már jóval nagyobb arányban választanák a saját földtulajdont. (Az egyenlődsdi említett erős hagyományai, a régmúlt tömeges földelvesztésének halványuló emlékei, a háztartási felelősségi rendszer keretében elért életszínvonal-emelkedés stb. természetesen tovább árnyalják a képet.) A hatalomnak mindenesetre határozott lépéseket kell tennie a tulajdonképpen létező, a földhasználati jogok biztonságát garantáló törvények érvényesítésére, hogy az elégedetlenség ne váljon országos jelenséggé.

A NEGYEDIK FÖLDREFORM TERVEZETE

Kína mezőgazdasága, falusi fejlődése a problémák, gondok hosszú listájával néz ma szembe: a vidék–város duális gazdasági struktúra; nem hatékony mezőgazdasági termelékenység; fejletlen, rossz vidéki szolgáltatási rendszer; elégtelen állami támogatás a vidéki szociális ellátó rendszernek; elmaradottság a vidéki infrastruktúrában, felszerelésekben és berendezésekben; a művelt földterület riasztóan gyors csökkenése; regionális gazdasági egyenlőtlenség; növekvő jövedelmi szakadék; a falusiak alacsony fogyasztása stb. A Hu Csin-tao (Hu Jintao)–Ven Csia-pao (Wen Jiabao)

46 China detains farmers urging land privatization on subversion charges. *Reuters* 2007. december 24. <http://chinaview.wordpress.com/2007/12/31/china-detains-farmers-urging...>

47 James KAI-SING KUNG–Shoujing LIU: i. m. 40.

vezetés 2002-es élre kerülése óta minden évben új kezdeményezésekkel próbált szembenézni ezzel a problémahalmazzal, törekedve egy modern mezőgazdaság létrehozására, a paraszti jövedelmek növelésére. 2008 októberében azután a párt Központi Bizottságának plénümán egy átfogó Határozatot fogadtak el a „vidéki reform és fejlődés néhány fő témájáról”, amely nemcsak a legambiciózusabb határozat a vidék, a mezőgazdaság problémáit tekintve 1978 óta, hanem azóta ezt új agrárreformként emlegetik.⁴⁸

A határozat a célokat három, egymáshoz kapcsolódó lépéssel kívánja megvalósítani: 1. lehetővé tenni a földhasználati jogok átadását egyik paraszttól a másikhoz; 2. segíteni a falusi felesleges munkaerő városokba mozdulását, ahol munkahelyet, lakást és más juttatásokat szerezhetnek, akár csak más városi lakosok; 3. ösztönözni a pénzügyi kölcsönöket és beruházásokat a vidéki területeken. A határozat – amely „a mezőgazdaság stratégiai ipar” szellemében született – a megfogalmazott célokat több tucat intézkedés végrehajtásával kívánja elérni. A komplex reformtervezetből itt csak a témákra vonatkozókat emelném ki. Ebből a szempontból elsődleges célja a parasztok földhasználati jogainak megerősítése, és különböző formákban anyagiilag ösztönözni az ilyen jogok átruházását. A határozat kijelenti, hogy a kormány engedélyezi a parasztnak az al-szerződést, a haszonbérbeadást, cserét a földhasználati jogaira vonatkozóan, vagy hogy részvénytulajdoni módszerekkel foglalkozzanak. Ezek között az ügyletek között, mint fentebb láttuk, vannak olyanok, amelyeket eddig is gyakoroltak, csak nem voltak legálisak (pl. az al-szerződés). A határozat ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a földhasználati jog forgalmazásának engedélyezése nem érinti a föld tulajdonjogát, az továbbra is a kollektíváé. A földhasználati jog forgalmazásának engedélyezésével megszüntették a diszkriminációt, ami ebben a tekintetben a város és a vidék között létezett. Ugyanakkor nem foglalt állást a földhasználati szerződés hosszúságának kérdésében, hanem kijelentette, hogy a parasztok képesek lesznek azt változtatás nélkül, hosszú ideig megtartani. A határozatnak egyébként is hangsúlyosan deklarált célja a vidék és a város integrációjának meggyorsítása, a termelési tényezők, köztük a munkaerő szabad áramlásának engedélyezése. Ösztönzi a migráns parasztokat, hogy telepedjenek le a kis és közepes méretű városokban, amely lépésnél azonban a fő kérdés a városiakkal azonos módon történő kezelésük, másodosztályú állampolgár státuszuk felszámolása. A háztartási regisztrációs rendszer (hukou) azonnali felszámolására, szerteágazó gazdasági-társadalmi vonzatai miatt, nem kerülhetett sor, de fontos lépést tettek fokozatos felszámolása felé.

Piacokat kívánnak létrehozni a szerződött föld bérletére, illetve használati jogának átadására. Az ingatlan befektetőknek azonban megtiltotta, hogy mezőgazdasági földet vásároljanak. A határozat hangsúlyozta, hogy a jogok átadásának önkéntesnek kell lennie, megfelelő térítéssel. A föld használati jogának piacosítása megvalósítha-

48 A határozat elemzéséhez ld. Cheng Li: Hu Jintao's Land Reform: Ambition, Ambiguity, and Anxiety. *China Leadership Monitor* No. 27, 2009; Joseph FEWSMITH: Tackling the Land Issue—Carefully. *China Leadership Monitor* No. 27, 2009; Bin WU: *China's new blueprint for rural reform and development*. The University, of Nottingham, China Policy Institute, Briefing Series – Issue 45, 2008. december.

tó a föld magántulajdona nélkül is, hiszen a városokban is élénk ingatlanpiacok működnek.

A mezőgazdasági termelés hatékonyságának növelése érdekében a határozat szorgalmazta a kollektív gazdaság fejlesztését, „elősegíteni a parasztok szövetkezeti szervezeteinek új típusait.” Ugyanezt szolgálta a hitelhez jutás elősegítése, az „innovációra” való felszólítás a vidéki pénzügyi rendszerben. Ennek érdekében elismerték a kisméretű magánbankokat, a Kínai Posta Takarékbankot pedig felhatalmazták kölcsönök nyújtására.

A földhasználati jogok liberalizálásán túl a határozat a mezőgazdaság, a falusi társadalom gyakorlatilag szinte valamennyi területén, problémájában változtatást, megoldást irányoz elő, komplex és mélyreható jellege miatt ezért van létjogosultsága annak, hogy új agrárreformról beszéljenek. Azt viszont nem szabad szem elől téveszteni, hogy itt tervezetről van szó, amelynek megvalósítása hosszú időt fog igénybe venni.

*

Az utóbbi több mint három évtizedben Kína hatalmas gazdasági és társadalmi átalakuláson ment keresztül, amelynek fő jellemzője a piacgazdaság felé mozdulás. Ebben az átalakulásban a föld kérdése számos vonatkozásban érintett. Ezen aspektusok közül az egyik, meghatározó jelentőségűt vizsgáltam, amely mint láttuk, érinti a földjogok biztonságát, ez viszont kulcstényező a gazdasági növekedés, a társadalmi stabilitás szempontjából, befolyásolja az igen dinamikus urbanizációt, a mezőgazdaság jövőbeli kilátásait. A földből szerzett jövedelem kritikus szerepet játszik a helyi kormányok finanszírozásában, befolyásolja a különböző kormányzati szintek viszonyát.

A földtulajdon Kínában rendkívül érzékeny és bonyolult kérdés, elválaszthatatlanul összefonódott az ország által választott szocialista ideológiával. A földbirtoklás a kínai állam alapjait érinti, jelenleg a fő feladat a helyes egyensúly megtalálása az ideológiai és a gazdasági, társadalmi realitás között. A föld még szilárdan az állam és a kollektíva tulajdonában van, ugyanakkor ezen belül a viszonyok, különösen a kollektív tulajdont illetően, egyáltalán nem világosak. Az adott körülmények között a földhasználati jogok kérdése került a középpontba, amelyeknek gyorsan fejlődő piaca is kialakult. Az elmúlt évtizedek gazdasági eredményei alapján a parasztok támogatják a családi felelősségi rendszer formájában kialakított bérleti rendszert, a jövőbeli megoldásokat is ennek keretei között képzelik el. Egyes feltételezésekkel szemben a vizsgálatok, felmérések azt mutatják, hogy a parasztok többsége nem támogatja a föld privatizációját. Talán még váratlanabb, hogy a parasztok jelentős része (többsége?), a közgazdasági megfontolásokkal szemben ragaszkodik a bérleti időn belüli kiigazításhoz, elsősorban a demográfiai változásokat figyelembe vevő föld újrafelosztáshoz. A változatlanul erős egyenlődségi felfogás hatása mellett ebben a földnek a létbiztonságot garantáló szerepe is tetten érhető. A parasztok teljes támogatására számíthat, hogy igyekeznek növelni a bérlet biztonságát, s a kisajátítás esetén emelni a kompenzációból a parasztok részesedését. Az hogy a kialakult intézményi struktúra elfogadható a falusi társadalom és a hatalom számára, nem je-

lentheti a változatlanságát, az eddigi folyamatos változtatások, módosítások folytatására van szükség, ennek elfogadását tükrözi a legutóbbi párthatározat.

GYULA JORDÁN

ISSUES CONCERNING LAND OWNERSHIP AND RIGHTS OF LAND USE IN CHINA

Land ownership in China is an extremely controversial and complicated issue, and is intrinsically related to the country's dominant Socialist ideology. Land ownership concerns the very foundation of the Chinese state, and the main task now is to find the right equilibrium between ideology and socio-economic realities. Land is owned collectively or by the state; there is no private land ownership though the relationships within this framework, especially in the case of collective lands, are not entirely clear. Given the circumstances, the central issue is the right of land use, which has developed its own swiftly developing market. Due to the economic results of the past decades peasants support a tenant system based on family responsibility, and envisage further developments only within this system as well. Surveys and inquiries show that the majority of peasants do not support private land ownership. Most of them, even in the face of economic considerations, are adamant that land should be redivided within the term of tenure, also as an attention to demographic trends. Nevertheless, even with a permanent and general atmosphere of egalitarianism, the role of land as a key to existential security can also be discerned. Peasants fully support attempts to increase the safety of tenure, or to raise the peasants' share in the compensation in case of expropriation. The current institutional structure is acceptable both for the rural community and the powers that be, which does not mean that there is no room for further change or development.

VADAS ANDRÁS–RÁCZ LAJOS

ÉGHAJLATI VÁLTOZÁSOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN A KÖZÉPKOR IDEJÉN

A klímátörténeti kutatások Európa nyugati felén igen nagy hagyománnyal rendelkeznek. Az első éghajlattörténeti gyűjtemények már a 18. században megszülettek, ugyanakkor a források kritikai értékelésén alapuló klímátörténeti kutatások nem tekintenek vissza ekkora múltra; hasonló szakmunkák csak az 1960-as évektől jelennek meg, melyek részletesen foglalkoznak egy-egy régió klímátörténetével, az időjárás társadalomtörténeti vonatkozásaival.¹ A középkori klíma kutatásában is jelentős eredmények születtek, és várhatóak az elkövetkező időszakban.² A nyugat-európai történeti források elégségesek ahhoz, hogy az elmúlt ezer esztendőre (helyenként ennél is hosszabb időszakra) vonatkozóan közép- és hosszú távú klímarekonstrukciókat készíthessünk,³ azonban a Kárpát-medence középkori klímáját írott források alapján lehetetlen rekonstruálni. Az írott források jelentősebb számban csak a középkor késői szakaszában jelennek meg, és folyamatos klímarekonstrukcióhoz ebben az időszakban sem rendelkezünk kellő mennyiségű adattal. Az európai rekonstrukciók általában krónikákat, évkönyveket használnak, ugyanakkor a Magyar Királyságra vonatkozóan igen kevés, és – a klímátörténet szempontjából – néhány kivételtől eltekintve pontatlan adatokat szolgáltató elbeszélő forrás áll rendelkezésünkre. A középkorra vonatkozó írott források elsősorban az extrém időjárási helyzetek megismerésében játszanak fontos szerepet.⁴ A szélsőséges időjárási helyzetek azonosítása mellett e forráscsoportnak kiemelt szerepe lehet egyes tavak, vízfolyások és környezetük változásának kutatásában. Az időjáráshoz kapcsolódó események közül az írott források leggyakrabban a hidrometeorológiai eseményekkel foglalkoznak: ára-

1 Lásd például: Christian PFISTER: *Klimageschichte der Schweiz 1525–1860. Das Klima der Schweiz und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft*. Bern, 1984.

2 Folyamatban lévő Kárpát-medencei kutatásokhoz lásd: KISS Andrea: *A 'Millennium' FP6 EU projekt – Magyarországi írott források az európai ezeréves klímarekonstrukcióban*. In SZABÓ Valéria–OROSZ Zoltán–NAGY Richárd–FAZEKAS István (szerk.): *IV. Magyar Földrajzi Konferencia tanulmánykötet*. Debrecen, 2008. 163–169.

3 Rüdiger GLASER: *Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt, 2001, és Marina V. SHABALOVA–Aryan F. V. van ENGELN: *Evaluation of a Reconstruction of Winter and Summer Temperatures in the Low Countries, AD 764–1998. Climatic Change* 58, No. 1–2 (2003): 219–242.

4 A legfrissebb összefoglaló az írott források szerepéről a történeti klimatológiai kutatásokban: KISS Andrea: *Historical Climatology in Hungary: Role of Documentary Evidence in the Study of Past Climates and Hydrometeorological Extremes. Időjárás* 113, No. 4 (2009): 315–339.

dások, felázott területek, szárazságok egyaránt megjelennek az oklevelekben, évkönyvekben, és ezek segítségével egy-egy vízfolyás vagy állóvíz vízjárási viszonyait rekonstruálhatjuk, és közvetve bár, de a vízgűjtő csapadékvízviszonyaira is következtethetünk.⁵ A történeti áradások kutatásában is nagyobb potenciállal rendelkezünk a kora újkorra vonatkozóan, ugyanakkor néhány jelentősebb vízfolyás, elsősorban a Duna és a Tisza áradásainak jellegét, gyakoriságát részben a középkorra vonatkozóan is megismerhetjük. A folyók mellett az állóvizek tanulmányozása is fontos eredményekkel szolgálhat egy-egy időszak időjárási viszonyainak kimutatásában. A Kárpát-medence tavainak sekélyessége miatt (különösen a Fertő esetében) kisebb vízszintváltozás is jelentős területek szárazzá válásával, vagy víz alá kerülésével járt. Bizonyos száraz, illetve nedves periódusok kimutatására ad lehetőséget a tavak és környékük viszonyaira vonatkozó írott források, legfőképpen oklevelek tanulmányozása.⁶ Ugyanakkor az ilyen jellegű kutatásokban az emberi hatás jelentőségének felmérése állandó módszertani problémát jelent. A módszertani problémák ellenére a sűrű vízhálózatú területek tanulmányozása jelentős, jelenleg részben kihasználatlan potenciált jelent a középkori és a kora újkori környezeti és klímaviszonyok kutatásában. Az írott források, a viszonylag széles körű felhasználási lehetőségük ellenére sem alkalmasak a középkori klíma rövid- és hosszú távú tendenciáinak részletes megismerésére, lehetőség erre inkább a 16. századtól van, amikortól a források száma jelentősen megnő, és jó néhány új forrástípus megjelenik (magánlevelek, naplók).⁷

Az írott források mellett fontos szerep juthat a természettudományos kutatásoknak, különösen az írott forrásokat megelőző és bizonyos rosszabb forrásadottságú periódusokban. Ezek legtöbbször (bizonyos szélsőséges időjárási események mellett) elsősorban a hosszú távú klimatikus trendek kimutatásában van nagy szerepe. A dendroklimatológiai kutatások, a viszonylag jó lehetőségek ellenére, jelenleg mérsékelt szerephez jutnak a Kárpát-medence középkori klímakutatásában. Az egyetlen, a magyar középkor nagyobb részét lefedő klímarekonstrukció (Kelemen-havasok cirbolyafenyői alapján készült nyári hőmérséklet-rekonstrukció) egy, a kárpáti területeken fekvő, erdőhatárhoz közeli terület klímaviszonyaira enged következtetni.⁸ Grynaeus András folyamatos tölgy-idősora, amely a Kárpát-medence belső területe-

5 Uo. 323–326.

6 KISS Andrea: Changing Environmental Conditions and the Water level of Lake Fertő (Neusiedlersee) before the Drainage Works (13th–18th centuries). In SZENDE Katalin (szerk.): *Annual of Medieval Studies at CEU 1997–1998*. Bp., 1998. 241–248., KISS Andrea: Historical Study of the Changing Landscape of Fertő during the Later Middle Ages (13th c. – 15th c.). Szakdolgozat, CEU, 1998, és KISS Andrea–PITI Ferenc: A fertői fok. *Soproni Szemle* 59, No. 2 (2005): 164–184.

7 Magyarországra vonatkozóan lásd: RÁCZ Lajos: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, 2001, illetve a legfrissebb közép-európai rekonstrukciót: Petr DOBROVOLNÝ–Anders MÖBERG–Rudolf BRÁZDIL–Christian PFISTER–Rüdiger GLASER–Rob WILSON–Aryan van ENGELÉN–Danuta LIMANÓWKA–Andrea KISS–Monika HALÍČKOVÁ–Jarmila MACKOVÁ–Dirk RIEMANN–Jürg LUTERBACHER–Reinhard BÖHM: Monthly and Seasonal Temperature Reconstructions for Central Europe Derived from Documentary Evidence and Instrumental Records since AD 1500. *Climatic Change* 101, No. 1–2 (2010): 69–107.

8 Ionel POPA–KERN Zoltán: Long-term Summer Temperature Reconstruction Inferred from Tree-ring Records from the Eastern Carpathians. *Climate Dynamics* 32, No. 7–8 (2009): 1107–1117.

inek klímaváltozásairól tanúskodik, egyelőre 1370-ig megy vissza, így csak a késő középkori klíma rekonstruálásához lenne használható, ugyanakkor ezen adatbázis nem kifejezetten klimatológiai kutatási célú felhasználásra készült nyers adatsor. A dendroklimatológiai módszerek mellett a Kárpát-medencében alkalmazott természetudományos eszközök elsősorban évtizedes, bizonyos esetekben évszázados tendenciák kimutatására alkalmasak. Ezek közül mindenképpen említést érdemel Kern Zoltán és társai kutatása, amely a Bihar-hegységből származó barlangi jégmagok vizsgálata révén fontos adalékokkal szolgál a régió téli középhőmérsékletének évezredes fluktuációjára vonatkozóan.⁹ Ugyanakkor reménykeltő, hogy több hasonló jégmagvizsgálat is folyik, így a közeli jövőben lehetőség nyílik összehasonlító elemzések elvégzésére.

A paleobotanikai vizsgálatok, a palinológia alkalmas lehet gyors környezet- és klímaváltozások kimutatására, és ezen kutatások viszonylagosan nagy száma lehetővé teszi bizonyos általános következtetések levonását.¹⁰ Sporadikus malakofauna-vizsgálatok és egyéb paleobiológiai eredmények némely esetekben pontosítanak a hosszú távú klimatikus folyamatokról alkotott képen. Emellett ugyan számos módszertani és datálási bizonytalanságot hordoznak, de a fűrőlyuk-hőmérséklet és a cseppkő oxigénizotóp-eloszlását elemző vizsgálatok is visszanyúlnak a középkor időszakáig.¹¹

E két nagyobb forráscsoport mellett a régészeti kutatásoknak is mindenképpen lehet jelentősége a közép- és kora újkori környezeti és klímaváltozások kimutatásában. Az archeológiának egyrészt kiemelt szerepe lehet az álló-, és folyóvizek vízszintingadozásainak kimutatásában, árvizek és más hidrometeorológiai események datálásában, másrészt településhálózatok kutatása révén egyes szűkebb területek környezetváltozásainak megértésében.¹² Ugyanakkor jelenleg igen kis számú feltárást találunk, ahol a klímaváltozások kimutatása, a településhelyzet, településszerkezet és a környezetváltozás kapcsolatának megértése nagyobb figyelmet kapott volna.

9 KERN Zoltán–FÓRISZ István–KÁZMÉR Miklós–NAGY Balázs–GÁL Andrea–SZÁNTÓ Zsuzsanna–PALCSU László–MOLNÁR Mihály: Late Holocene environmental changes recorded at Ghetarul de la Focul Viu, Bihor Mts, Romania. *Theoretical and Applied Karstology* 17, No. 1 (2004): 51–60., illetve: KERN Zoltán: Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faévgűrűk és barlangi jég vizsgálata alapján. Doktori Értekezés, ELTE, 2010. 53–80.

10 SÜMEGI Pál–JAKAB Gusztáv–MAJKUT Péter–TÖRÖCSIK Tünde–ZATYKÓ Csilla: Middle Age Palaeoecological and Palaeoclimatological Reconstruction in the Carpathian Basin. *Időjárás* 113, No. 4 (2009): 265–298., és ZATYKÓ Csilla–JUHÁSZ Imola–SÜMEGI Pál (szerk.): *Environmental Archaeology in Transdanubia*. (Varia Archaeologica Hungarica 20.) Bp., 2007.

11 SIKLÓSY Zoltán–DEMÉNY Attila–SZENTHE István–LEÉL-ÖSSY Szabolcs–Sebastian PILET–Yin LINCHUAN–Chou SHEN: Reconstruction of Climate Variation for the Last Millennium in the Bükk Mts. (NO Hungary) from a Stalagmite Record. *Időjárás* 113, No. 4 (2009): 256–258., és Louise BODRI–DÖVÉNYI Péter–HORVÁTH Ferenc: Két évezred éghajlatváltozásai Magyarországon fűrőlyuk-hőmérsékletek alapján. In KÁZMÉR Miklós (szerk.): *Környezettörténet – Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományos források tükrében*. Bp., 2009. 421–436.

12 BÁLINT Marianna: Az Árpád-kori településhálózat rekonstrukciója a Dorozsma-Majsa Homokhát területén. Doktori Értekezés, ELTE, 2006., és PÁLÓCZI HORVÁTH András: Középkori településeink környezetrégészeti kutatásának lehetőségei. In R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Táj és történelem: tanulmányok a történeti ökológia világából*. Bp., 2000. 273–286.

Ennek ellenére a környezetrégészet mindenképpen fontos szerepet kap, és feltehetőleg fog kapni a környezet- és klímátörténeti kutatásokban.

A Kárpát-medence klímátörténetét a forrásadottságoknak megfelelően több idősíkon lehet tárgyalni: először is az időjárási események szintjén, amelyben kulcsszerephez jutnak az írott források, ezután a középtávú trendek, vagyis néhány éves, évtizedes hőmérséklet, esetleg csapadékingadozások szintjén, végül a hosszú távú, évszázados, vagy több évszázados ingadozások szintjén. A késő antikvitás és a középkor évszázadait tekintve négy olyan jelentős éghajlati-környezeti változással kell számolnunk Európa jelentős részén, melyek meghatározták a korabeli tradicionális társadalmak történeti ökoszisztémáinak környezeti kereteit: az időszámításunk szerinti 1. századtól az időszámításunk szerinti 4. század végéig tartott a 'római kori optimum' feltételezhetően meleg periódusa, a 4–5. század fordulójától a 9. század derekáig a 'népvándorlások korának lehülése', a 9. századtól a 13. század derekáig, más megközelítésekben a 14. század elejéig, a 'középkori meleg időszak', végül a 14. századtól a 19. század végéig számítjuk a történeti korok egyik legerőteljesebb lehülését, a 'kis jégkorszakot'. Csupán a felsorolás teljessé tétele miatt említjük meg a 'jelenkori felmelegedés időszakát', amely a 19. század utolsó évtizedeiben indult, s amelynek kibontakozásában már bizonyíthatóan szerepet játszott az emberiség globálissá váló ipari tevékenysége is.¹³ A középkor klímaviszonyait ezen, a nyugat-európai területeken kidolgozott modellt követve tekintjük át, ugyanakkor feltétlenül ki kell emelni, hogy az egyes klímátörténeti korszakok éghajlati jellemzői területenként igen eltérőek lehetnek, ennek megfelelően a Kelet-európai-síkság és Közép- vagy Nyugat-Európa klimatikus viszonyait – ezen periódusokhoz igazodva – párhuzamba állítani teljes mértékben nem lehetséges.

A RÓMAI OPTIMUM ÉGHAJLAT IDŐSZAKA

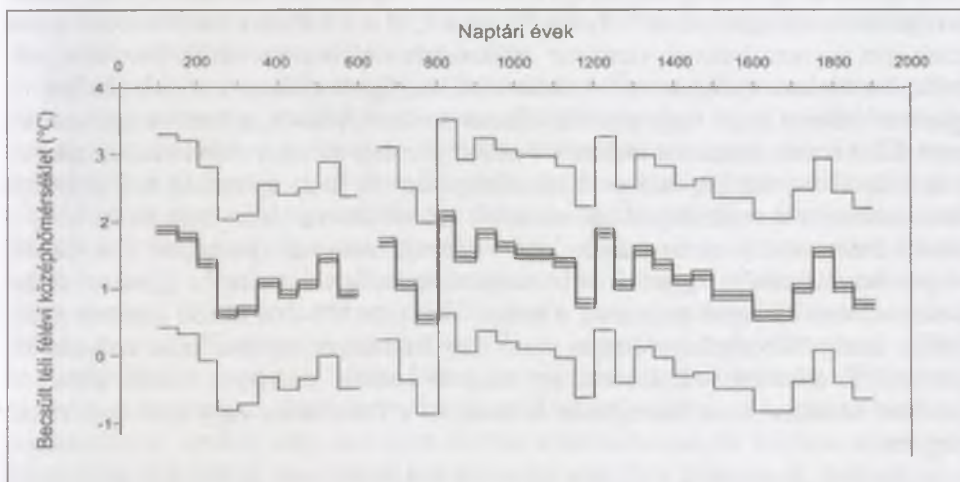
Kutatásaink időhatárain belül az első, a Kárpát-medencében bizonyosan érezhető klímátörténeti korszak a 'római optimum éghajlat' időszaka volt. Grynaeus András dendrokronológiai vizsgálatai alapján Pannóniában ezekben az évszázadokban enyhe, helyenként szubmediterrán jellegű klímát feltételezünk.¹⁴ A római kori famaradványok évgyűrűszerkezete (Ménfőcsanak, Győr közelében) nagyon sűrű, a tölgyek évgyűrűi átlagosan alig 1 milliméter vastagságúak. Napjainkban a Dunántúlon az átlagos évgyűrűvastagság a tölgyfák esetében 2-3 milliméter, de termőhelyektől függően ennek akár a többszöröse is lehet. A sűrű évgyűrűszerkezet azt jelzi, hogy a tölgyfák számára kedvezőtlennek vált a klíma, azaz vagy hideg vagy meleg (ez látszik valószínűbbnek), de mindenképpen száraz időszakokkal kell számolnunk.¹⁵ A római

13 A kérdés újabb magyar nyelvű összefoglalását lásd: Wolfgang BEHRINGER: *A klíma kultúrtörténete*. Bp., 2010. 219–283.

14 GRYNÆUS András: *Dendrokronológiai kutatások Magyarországon*. Kandidátusi Értekezés, Bp., 1997.

15 GRYNÆUS András: *Új forráscsoport? A dendrokronológia eredményei: tanulmányok a történeti ökológia világából*. In R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Táj és történelem: tanulmányok a történeti ökológia világából*. Bp., 2000. 310.

kori tölgyek évgyűrűvastagsága megegyezett a mai Észak-Itáliában növe tölgyekre jellemző évgyűrűvastagsággal, így joggal feltételezhetjük, hogy az éghajlat sem különbözött nagymértékben.¹⁶ A késő antikvitás és a kora középkor téli hőmérsékleti viszonyaival kapcsolatban Kern Zoltán bihari oxigénizotópos jégmagvizsgálatai jelenthetnek némi támpontot. Ezen klímarekonstrukció szerint a 3. század közepéig viszonylag enyhék voltak a telek az Alföld keleti peremén, azonban a késő római korban erőteljes lehűlés mutatkozott a téli időszakokban (lásd 1. ábra).¹⁷

1. ábra. A bihar-hegységi eszkimó-barlangi jégfúrás stabilizotópos adatai alapján rekonstruált téli félévi középhőmérséklet, 50 éves felbontással – Az analitikai (sötétszürke vonal) és a kalibrációs (világosszürke vonal) bizonytalanságból adódó hiba halmozott módon került ábrázolásra (Kern Zoltán adatai után)

A római kori szőlőtermesztés kérdése a történeti irodalom egyik igen régóta tartó vitája. A vita központjában az a kérdés áll, hogy a rómaiak mediterrán fajtákat telepítettek-e a provinciában. Amennyiben az Appennini-félsziget szőlőfajtái termettek a Kárpát-medencében is, akkor mindenképpen melegebb, és a nyári félévben szárazabb klímát feltételezhetünk Pannóniában, mint a kora középkor évszázadaiban.

A szubmediterrán klímát valószínűsíti az is, hogy ismertek Pannóniából, az újkorban nem tipikus Kárpát-medencei növényfajok, így a füge és a kajszi, amelyek biztosan helyben termettek.¹⁸ Ez magyarázatot adhat a római villák feltételezett „konzervatívizmusára” is, azaz érthetővé teszi, hogy Pannóniában miért éppen olyan szerkezetű villákat építettek, mint a (ma) jóval melegebb klímájú Itáliában és Hispá-

¹⁶ Uo. 312.

¹⁷ KERN Zoltán: *Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faévgűrűk és barlangi jég vizsgálata alapján*. Doktori Értekezés, ELTE, 2010.

¹⁸ PATAY Árpád–SZ. PÓCZY Klára: *Gyümölcsmaradványok aquincumi múmiasírból*. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (1964): 135–146., és GYULAI Ferenc: *Archaeobotanika. A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növénytani vizsgálatok alapján*. Bp., 2001. 143–144.

niában. Viszont ezeket az úgynevezett „peristiliumos villákat” a római kor végén felváltották a zárt építésűek, amit a kedvező időjárás idővel bekövetkező hidegebbre válása indokolhatott.¹⁹ A korai időszak villáiban nem volt általános fűtési rendszer, ugyanakkor a kései római korra általánossá vált a padlófűtés alkalmazása.

A római császárkorban a Balaton vízszintje rendkívül alacsony lehetett, a különféle rekonstrukciók szerint napjaink szabályozott szintje közelében volt ez idő tájt (104,5 m tgszf.). Bende fy László ezt a Siófok közelében, Galerius uralkodása idején (305–311) épített zsilippel magyarázta, ugyanakkor a zsilip léte és működése erősen vitatott a régészeti szakirodalomban.²⁰ Gyulai Ferenc a 8. és a 9. századra vonatkozóan ugyan csak igen alacsony balatoni vízszintet valószínűsít, amikor ez a zsilip (ha volt egyáltalán) bizonyosan elenyészett.²¹ A Balatonnál megfigyelt alacsony vízszint mellett figyelmet érdemel az is, hogy a másik jelentős dunántúli állóvíz, a Fertő is igen alacsonyan állt a római császárkor idején. A Fertő-tó jelenlegi víztükre alatt római romok (sírok és épületek) vannak, aminek a jelentőségét növeli, hogy a Fertő-tó mai vízszintje nem szabályozás eredménye.²² A szárazabb klímát látszik bizonyítani az is, hogy a római limes erődök zöme a Duna mai vízszintje alatt van (példaként lásd Contra Aquincum helyzetét), vagy már el is mosta azokat a folyó. Az enyhe klímáról tanúskodik a Duna vaskapui szakaszán, Traianus által i. sz. 101–106 között építtetett római köhíd, amely 170 évig használatban volt.²³ Egy hasonló, a folyó medrébe támaszkodó, azt szűkítő építmény – különösen egy hasonló sodrású szakaszon – csak abban az esetben maradhat ilyen hosszú időn át épen, ha a Duna nem, vagy csak igen ritkán fagy be.

A NÉPVÁNDORLÁSOK KORÁNAK LEHÚLÉSE

Európa nyugati területein a 4. század végén kezdődött, és a 9. század elejéig vagy derekáig tartott a népvándorlások korának hűvös és helyenként száraz éghajlatú korszaka. A viszonylag száraz Kárpát-medencei időjárást látszik bizonyítani egy, Paks közelében végzett környezetrégészeti rekonstrukció, amely szerint a Mezőföldön a római és a késő középkori régészeti szinteket egymástól helyenként közel két méter vastag futóhomok öszlet választja el. A futóhomokmozgás először, a római területhasználat felhagyását követően a 4. században volt kimutatható, s a 14. századig megszakításokkal ugyan, de erőteljes szélerózió és futóhomok lerakódás követhető nyomon.²⁴ A homokmozgás

19 GRYNÆUS András: Új forráscsoport? A dendrokronológia eredményei. In R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Táj és történelem: tanulmányok a történeti ökológia világából*. Bp., 2000. 314.

20 Uo. 311.

21 GYULAI Ferenc: *Történeti ökológiai vizsgálatok egy késő népvándorlás kori településen. Fonyód-Bélatelep rekonstrukciója növényletek alapján*. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp., 1992.

22 GRYNÆUS András: Új forráscsoport? A dendrokronológia eredményei. In R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Táj és történelem: tanulmányok a történeti ökológia világából*. Bp., 2000. 312.

23 Hubert H. LAMB: *Climate, History and the Modern World*. London–New York, 1995. 143–144.

24 A 4., illetve a 14. századi megélenkülő homokmozgást egy másik, a Duna–Tisza-közén végzett homokmozgás-vizsgálat is kimutatta: SIPOS György–KISS Tímea–NYÁRI Diána: Kormeghatározás optikai lumineszcenciával: homokmozgások vizsgálata a történelmi időkben Csengele területén. In KÁZMÉR Miklós (szerk.): *Környezettörténet: Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében*. Bp., 2009. 409–420.

oka lehetett a fokozott területhasználat, de lényegesen valószínűbb, hogy a növényzet gyérülését a környezet szárazabbá válása okozta.²⁵ Ugyanakkor a népvándorlások száraz klímájának kissé ellentmond egy, a közelmúltban publikált környezeti rekonstrukció, amely a Balaton nyugati peremének környezeti változásait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a tó térségében feltétlenül növekedett a csapadék a népvándorlás korában.²⁶ Elvetik annak lehetőségét, hogy a Kelet-európai-síkság területén a nagy népességmozgások egyik ösztönzője a klíma szárazabbá válása lett volna. Az ellentmondásos eredmények Közép-Európa más területeire is érvényesek, amire Neville Brown hívta fel a figyelmet, például a cseh és lengyel területek kora középkori csapadékvizszojaival kapcsolatban.²⁷

Györffy György és Zólyomi Bálint feltételezése szerint a 8. század derekán tartóssá vált a szárazság, ami a Kárpát-medencében feltehetően döntő módon hozzájárult az Avar Birodalom bukásához. A csapás elsősorban az „igazi avarokat”, a harcos réteget, s a népcsoport részben félnomád, részben letelepült hányadát, a kárpáti alföldeken az avarokkal együtt lakó gepidákat és bolgár-törököket érinthette, akiket állataik nagy részének elhullása éhhalálra ítélte. E koncepció szerint ezért következhetett be, hogy a frankok három nagy hadjáratukban komolyabb ellenállással mindössze az első, 791-es hadjárat során találkoztak a mai Ausztria és Szlovénia területén. Az avar állatállomány pusztulása, az éhínség és az éhezőknek a környező erdős-hegyes vidékekre való menekülése bizonyára már jóval a frank háborúk előtt, a belső-ázsiai sztyeppezőna feltételezett kiszáradásával egy időben, a 8. század derekán megkezdődött, amikor még működött az avar adminisztráció, és helyben volt a birtokos réteg. Ezt látszik bizonyítani egy közvetett adat. Egy bizonyos R. betűjelű klerikus Dado verduni püspökhöz (kb. 880–923), a 900 utáni években írott levelében az addig soha nem hallott *Hungri* nevű magyarok eredetéről értekezik.²⁸ Bibliai és antik irodalmi magyarázati kísérletek után felveti, hogy a népnév a német Hunger ’éhség’ szóból is levezethető. Az éhségről a következő történet jut eszébe: „*Elmesélem, mit hallottam az idősebbektől, amikor ennek az átkozott népnek a neve a mi környezetünkben először elhangzott, akár hiteles történet az, akár mese. Igen hatalmas éhínség*

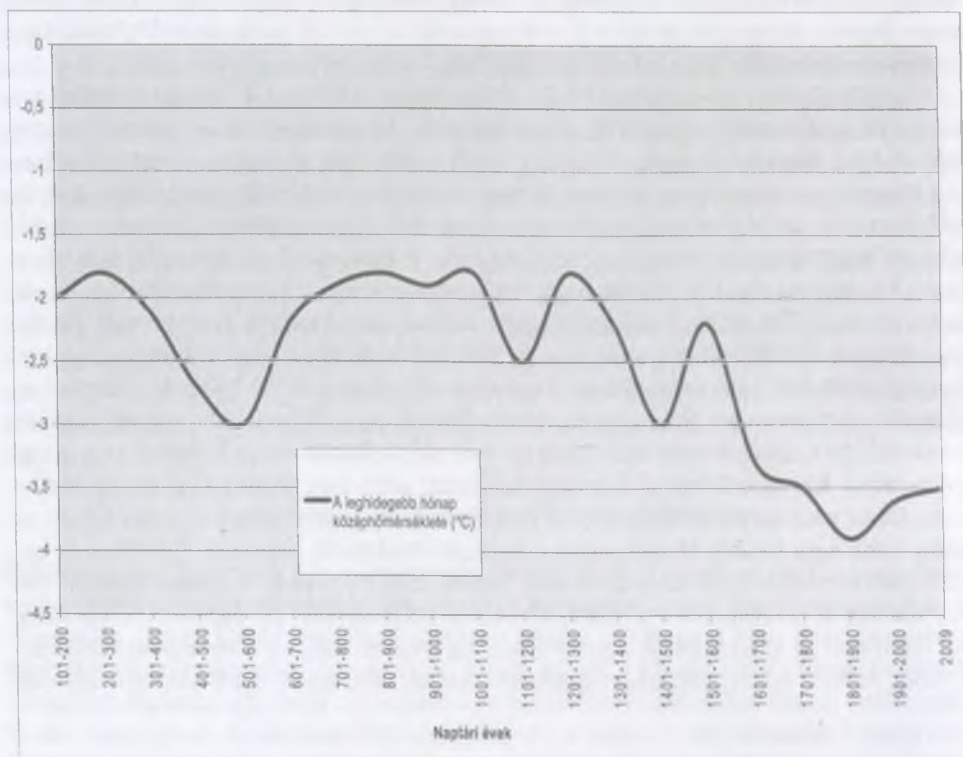
25 HORVÁTH Zoltán–DÁVID Áron–KOVÁCS Loránd Olivér: A földtani és talajtani vizsgálatok alkalmazása régészeti ásatásokon a környezetváltozás nyomkövetése céljából. Esettanulmány (M6 TO 18-as számú ásatás: Paks, Cseresznyés). In KÁZMÉR Miklós (szerk.): *Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Bp., 2010. 34–35.

26 SÜMEGI Pál–TÖRÖCSIK Tünde–JAKAB Gusztáv–GULYÁS Sándor–POMÁZI Péter–MAJKUT Péter–PÁLL Gergely Dávid–PERSAITS Gergő–BODOR Elvira: The Environmental History of Fenékpuszt with a Special Attention to the Climate and Precipitation of the Last 2000 Years. *Journal of Environmental Geography* 2, No. 3–4 (2009): 10–11.

27 NEVILLE BROWN: *History and Climatic Change. A Eurocentric Perspective*. (Routledge Studies in Physical Geography and Environment.) London, 2001. 71.

28 NÉMETH András: A Dado verduni püspökhöz írt levél. In RÓNA-TAS András (szerk.): *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 16.) Bp., 2001. 113–161., és NÉMETH András: A Dado-levélben szereplő eredettörténet jelentősége a Hungri népnévvel kapcsolatban. In HERMANN István (szerk.): *Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére*. Bp., 1999. 105–126.

tört be egykor egész Pannóniába, Isztriába és Illíriába és a szomszédos népekre”.²⁹ Ez az ókori országnevekkel jelölt térség pontosan fedi a megszűnt Avar Birodalom területét, s így az az avarság 8. századi belső viszonyaira vonatkoztatandó. A levél szerzője szerint az éhséget átvészelték kapták a Hungri nevet.³⁰ A szárazság ellen alighanem az igénytelenebb szláv csoportok könnyebben tudtak védekezni, mert a hegylábi bükk- és tölgyerdők mellé húzódva sertéseiket makkon tarthatták, az itteni irtásokon karcoló ekéikkel rozst termeszthettek, méhészkedhettek és halászhattak.

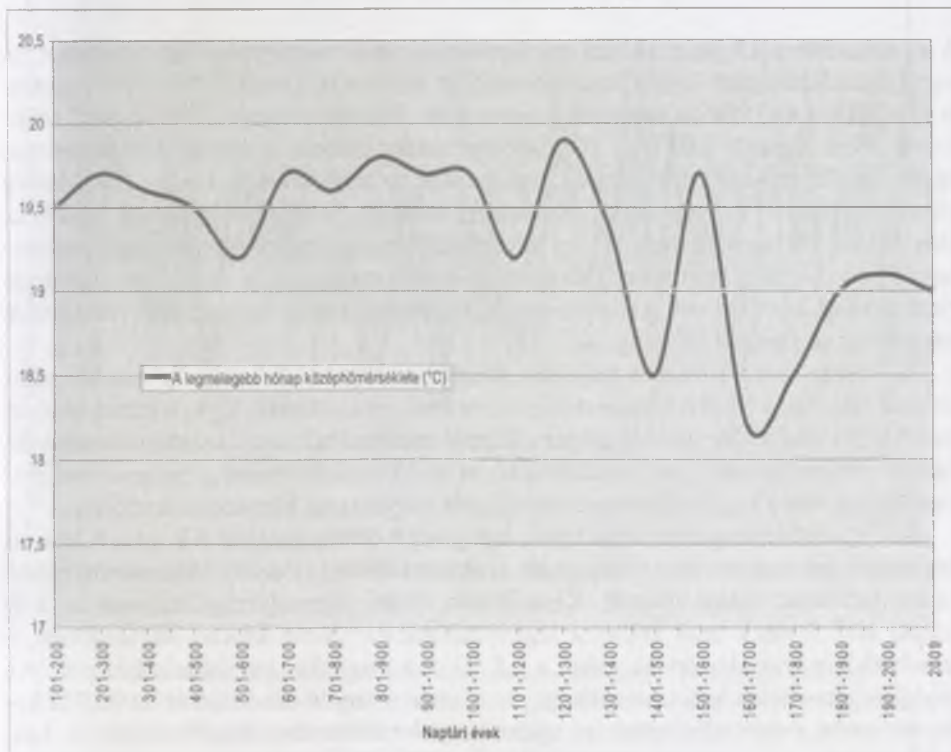
2. ábra. A leghidegebb hónap középhőmérséklete az elmúlt 2000 évben Nagybárcány térségében, a Nádas-tó rétegeinek pollen-analízise alapján (Sümegei Pál et al. adatai után)

Ez lehet az oka annak, hogy a Kárpát-medence korai szláv helynévanyaga az ilyen életformának megfelelő erdős és vízjárta vidékekre korlátozódik. Az Avar Birodalom felbomlásában a politikai okok mellett alighanem környezeti tényezők is szere-

29 „Referam, quid audierim a maioribus, cum primum execrandae huius gentis nomen apud nos auditum est, sive illud historia sive sit fabula. Fames inmanissima quondam omnem Pannoniam, Histriam quoque et Illiriam ac vicinas gentes invasit.” NÉMETH András: A Dado-levélben szereplő eredettörténet jelentősége a Hungri népnévvel kapcsolatban. In HERMANN István (szerk.): *Tanulmányok Ritoók Zsigmond hercegedik születésnapja tiszteletére*. Bp., 1999. 116.

30 GYÖRFFY György-ZÓLYOMI Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In KOVÁCS László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Bp., 1994. 13–37.

pet játszottak, ugyanakkor némileg árnyalja a képet egy újabb paleoökológiai kutatás (geokémiai és palinológiai vizsgálat), amely nem feltételez szélsőséges klímaváltozást Nagybárcány térségében (Cserhát, Észak-Magyarország), a szakirodalomban gyakran cezúraként értelmezett késő 8. század időszakában (lásd 2–3. ábra).³¹

3. ábra. A legmelegebb hónap középhőmérséklete az elmúlt 2000 évben Nagybárcány térségében, a Nádas-tó rétegeinek pollenanalízise alapján (Sümei Pál et al. adatai után)

A hőmérsékleti adatokat illetően kizárólag természettudományos eredményekre támaszkodhatunk. Egyrészt Kern Zoltán eszkimó-barlangi kutatásai jelenthetnek támpontot, melyek egyértelmű hőmérsékletcsökkenést feltételeznek a népvándorláskor idején, melyet a szerző 0,8 °C-ra becsült. Másrészt Sümei Pál és társai nagybárcányi kutatása szintén erőteljes lehűlést feltételez a leghidegebb hónap középhőmér-

31 SÜMEI Pál–JAKAB Gusztáv–MAJKUT Péter–TÖRÖCSIK Tünde–ZATYKÓ Csilla: Middle Age Palaeoecological and Palaeoclimatological Reconstruction in the Carpathian Basin. *Időjárás* 113, No. 4 (2009): 290. Ugyanakkor egy, a Kárpát-medence elmúlt néhány évezredére koncentráló pollenalapú számszerű klímarekonstrukció számos módszertani problémát vet fel, ehhez lásd: Norbert KÜHL–Christoph GEBHARDT–Thomas LITT–Andreas HENSE: Probability Density Functions as Botanical–Climatological Transfer Functions for Climate Reconstruction. *Quaternary Research* 58, No 3 (2002): 381–392.

sékletét tekintve, mely azonban, e kutatás szerint kevésbé stabilizálódott, mint azt Kern Zoltán feltételezi a Bihar-hegység területére vonatkozóan.

A KÖZÉPKORI MELEG IDŐSZAK

A 9. századtól a 13. és a 14. század fordulójáig tartó nagytérségi felmelegedést az angol éghajlattörténeti kutatás megteremtője, Hubert H. Lamb (1913–1997) mutatta ki elsőként az 1960-as években, s nevezte el 'középkori meleg időszaknak' (Medieval Warm Epoch: MWE).³² A középkori meleg időszak a történeti klimatológia egyik legtöbbet kutatott korszaka, ugyanakkor a magyarországi éghajlat-, illetve környezettörténeti információkat tartalmazó történeti források elégtelenek ennek az időszaknak, illetve általában véve a középkori Magyarország éghajlatának rekonstruálásához. Mielőtt kitérnénk a történeti források szerepére az Árpád-kor időjárási viszonyainak kutatásában, a természettudományos eszközök és régészeti vizsgálatok átfogóbb eredményeit tekintjük át.

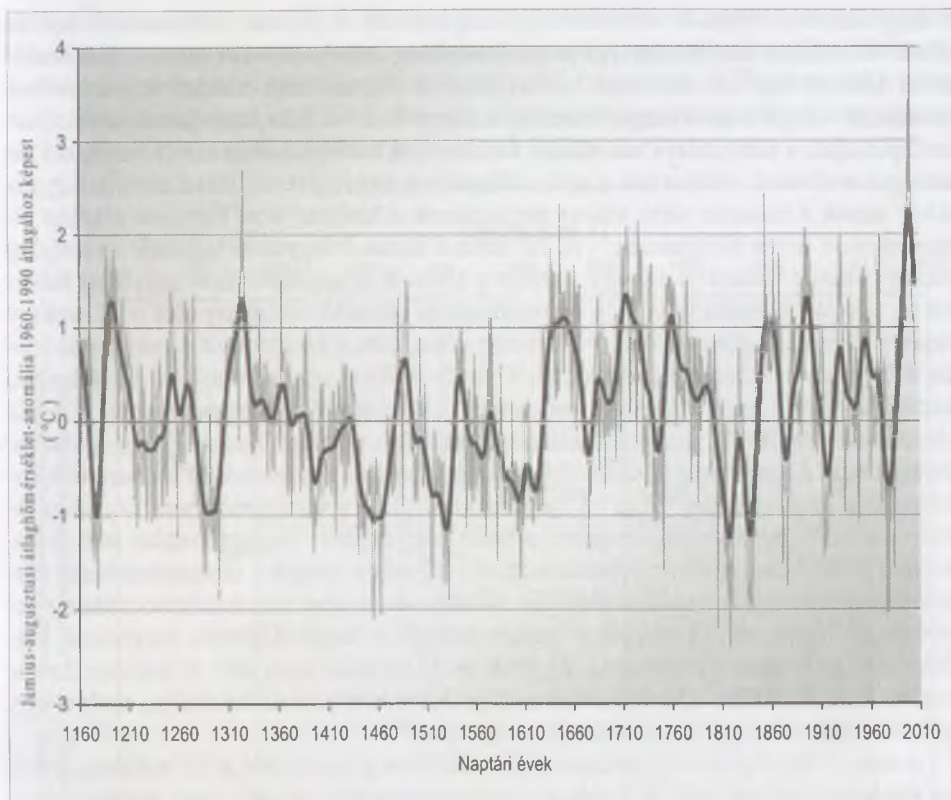
Az évszázados klimatikus trendekre vonatkozó legkevésbé nagy felbontású adatsorokat jelenleg a fűrólyukhőmérséklet-kutatások szolgáltatják. Egy, a közelmúltban publikált kutatás meleg periódust jelez a Kárpát-medencében, az 5. század időszakában, melyet lassú csökkenés követ egészen a 16. század utolsó évtizedeiig, mely erős ellentmondásban van a korabeli Európa feltételezett nagytérségi klimatikus trendjeivel.³³

A 3. század dereka óta feltételezett, hideg telek dominanciáját a 8. és a 9. század fordulóján lehetséges, hogy melegedés szakította félbe, és a téli időjárás enyhébbé válása tartósnak bizonyulhatott. Kern Zoltán bihari jégmagvizsgálatai szerint a 9. század első felének telei voltak a legenyhébbek az utóbbi kétezer esztendőben, a hőmérsékletnövekedés értéke elérte a 1,5 °C-ot a megelőző periódushoz képest. Az enyhülés intenzitása később csökkent, de a jobbra enyhe téli időjárás az Alföld keleti peremén, s feltételezhetően az egész Kárpát-medencében kitarthatott a 12. század közepéig. A 12. század végén ugyan egy kisebb hidegperiódus szakíthatta meg az enyhébb telek dominanciáját, a 13. század első fele az utóbbi ezer esztendő egyik legenyhébb téli hőmérsékleti átlagát produkálta. Az 1300-as évek első felének pozitív téli anomáliáit tartósnak bizonyuló téli lehűlés zárta le.³⁴ Igen hasonló eredményekre jutott a – már több helyen említett – Sümegi Pál vezette kutatás, mely enyhe téli időjárást feltételez az Északi-középhegység területén a 7. század végétől egészen a 13. századig. Ugyan egy kisebb hidegperiódus jelentkezett 1100 körül, mégis szignifikánsan magasabb téli hőmérsékletekkel számolhatunk ezen a területen is, a kis jégkorszak markáns lehűléséhez képest.

32 Hubert H. LAMB: The Early Medieval Warm Epoch and Its Sequel. *Paleogeography, Paleoclimatology, Paleoecology* 1, No. 1 (1965): 13–37.

33 Louise BODRI–DÖVÉNYI Péter–HORVÁTH Ferenc: Két évezred éghajlatváltozásai Magyarországon fűrólyuk-hőmérsékletek alapján. In KÁZMÉR Miklós (szerk.): *Környezettörténet – Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományos források tükrében*. Bp., 2009. 429.

34 KERN Zoltán: *Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faévgyűrűk és barlangi jég vizsgálati alapján*. Doktori Értekezés, ELTE, 2010. 84.

4. ábra. A Kelemen-havasok nyári középhőmérsékletének (1160–2010) eltérése az 1960–1990-es időszak átlagához képest, cirbolyafenyő dendroklimatológiai vizsgálata alapján – 20 éves harmadfokú spline-nal (vágási frekvencia 50%) simított adatok (Ionel Popa és Kern Zoltán után)

A nyári középhőmérsékleteket tekintve a Kern Zoltán és Ionel Popa által készített kelemen-havasai rekonstrukció jelenleg a legfontosabb forrásunk (lásd 4. ábra). E vizsgálat alapján kirajzolódik egy hosszabb, hidegebbnek tekinthető periódus 1250 és 1650 között, ugyanakkor tartós hideget inkább az 1390-es évtizedet követően feltételezhetünk az erdélyi hegyvidéki területeken. Az oxigénizotópos jégmagvizsgálatok és Ionel Popa és Kern Zoltán dendroklimatológiai rekonstrukcióinak eredményei alapján a középkori meleg időszak hozzávetőlegesen 800 és 1250 közé datálható. Az utolsó karakteresen enyhe telek az 1220 és 1240 közötti időszakban uralták a Kárpát-medence téli időjárását, ám feltételezhető, hogy a 9. század első felében előfordultak ennél is enyhébb telek.³⁵

A nagybárányi Nádas-tó üledékeinek vizsgálata az Árpád-kor időszakában száraz klímát feltételez a középhegységi zóna térségében, amely a tó 13. századi kiszáradásában tetőzött be.³⁶ A hosszabb száraz periódust a növényi maradványok mellett geokémiai vizsgálatok is megerősítették. A szerzők a tó 13. századi kiszáradását összekapcsolják a tatárjárásra vonatkozó forrásokkal, melyek néhol szintén súlyos szárazságot említenek elsősorban a nyári időszakkal kapcsolatban (*lásd alább*), ugyanakkor ennek a hosszan tartó száraz periódusnak a létét az írott források alapján elhamarkodott lenne feltételezni.³⁷ A 13. század Észak-Magyarországnak viszonylag száraz klímáját támasztja alá egy, szintén a Cserhát térségében (Szécsényben) feltárt kút is, ahol a 13. században még bizonyíthatóan használt építmény fölé a 14. század elején plébániatemplom épült. A kút betemetése után a faszerkezet a megépítés idején átlagos talajvízszintig korhadt el, s az így módon rekonstruálható talajvízszint hozzávetőleg két méterrel volt alacsonyabb a 20. században átlagos szintnél.³⁸ A kút készítésekor uralkodó szárazabb klímára enged következtetni az is, hogy a kút faanyagát nem a nedvességet kedvelő kocsányos, hanem a szárazságot jobban tűrő kocsánytalan tölgy alkotta.³⁹ Egy, a Nagybáránytól és a Cserháttól nem túlzottan távoli és különböző klímájú területen, a Bükk hegységben végzett kutatás sok szempontból különböző eredményeket hozott. Az egyetlen cseppkő izotópeloszlásán alapuló kutatás (Magyarországon elsőként alkalmazott módszer) a középkori meleg periódust rövidebbnek feltételezi, a szakirodalomban leggyakrabban megjelenő legalább 250 esztendősi periódusnál, és 1000 és 1150 közé teszi azt. A Siklós Zoltán vezette kutatás ebben a periódusban meleg, és nedves klímát feltételez, melyet egy igen változékony négy évszázados időszak követ.⁴⁰

A mezőföldi régészeti tájrekonstrukció szerint a 4. századtól a 14. századig a klíma tartósan szárazzá vált. A Balaton vízszintje a római kori és a kora középkori állapotoknak megfelelően a 11–13. században is alacsony-átlagos, Serlegi Gábor régész szerint 105 méteres tengerszint feletti magasságon lehetett (jelenlegi szint 104,5 m), ami részben megfelel a Sági Károly és Füzes Miklós által készített rekonstrukcióban feltételezett vízszintnek (*lásd 5. ábra*).⁴¹ Ezzel szemben Hosszú Csaba, a Nagyberek településstruktúrájának vizsgálatára alapozva, a Balaton 11. századi víz-

36 SÜMEGI Pál–JAKAB Gusztáv–MAJKUT Péter–TÖRÖCSIK Tünde–ZATYKÓ Csilla: Middle Age Palaeoecological and Palaeoclimatological Reconstruction in the Carpathian Basin. *Időjárás* 113, No. 4 (2009): 285.

37 Uo. 284–85.

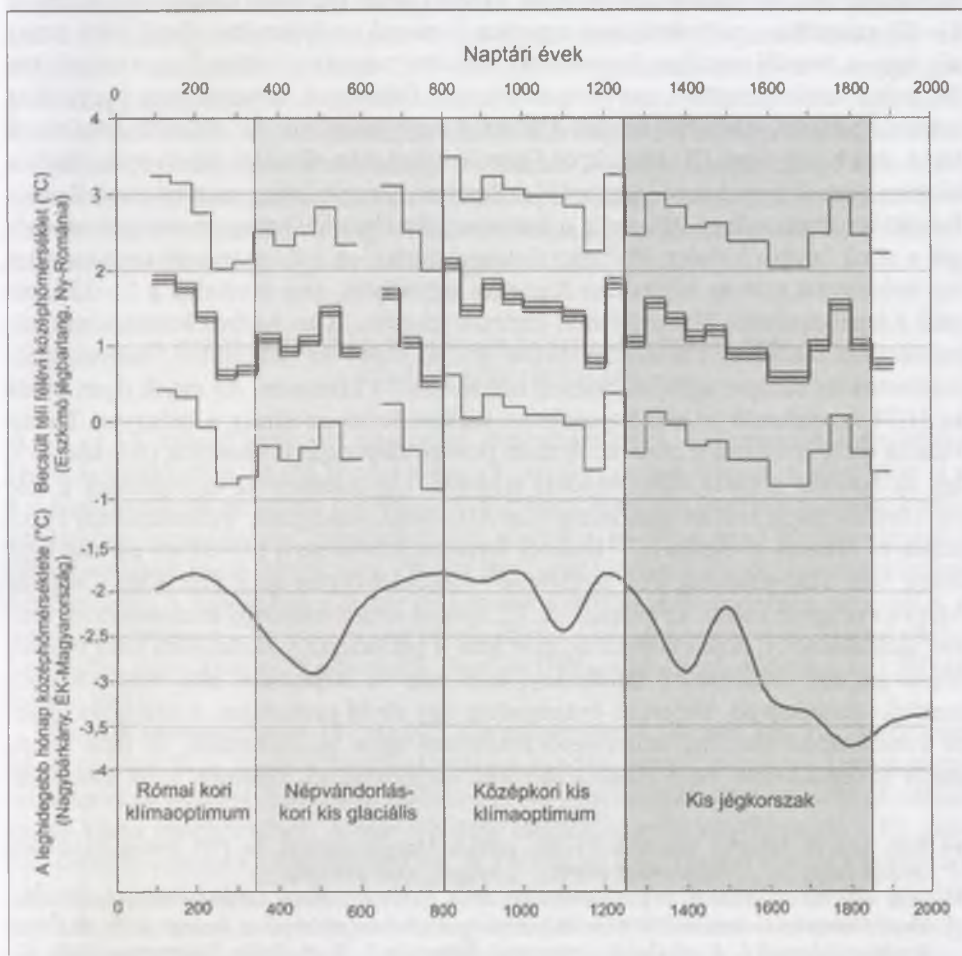
38 GRYNÆUS András: *Dendrokronológiai kutatások Magyarországon*. Kandidátusi Értekezés. Bp., 1997.

39 GRYNÆUS András: A szécsényi 92/5. számú XIII. századi kút faszerkezetének dendrokronológiai vizsgálata (rezümé) In *XXI. Tudományos Diákköri Konferencia Humán Tudományok Szekciója. A dolgozatok összefoglalója*. Szombathely, 1993. 150., és GRYNÆUS András: *Dendrokronológiai kutatások Magyarországon*. Kandidátusi Értekezés, Bp., 1997.

40 SIKLÓS Zoltán–DEMÉNY Attila–SZENTHE István–LEÉL-ÖSSY Szabolcs–Sebastian PILET–Yin LIN-CHUAN–Chou SHEN: Reconstruction of Climate Variation for the Last Millennium in the Bükk Mts. (NO Hungary) from a Stalagmite Record. *Időjárás* 113, No. 4 (2009): 258.

41 SÁGI Károly–FÜZES Miklós: Újabb adatok a Balaton 1863 előtti vízállás-tendenciáinak kérdéséhez. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 1 (1973): 247–261.

szintjét 103 méterre teszi.⁴² A Balaton déli partvidékének településhálózat-rekonstrukciója alapján a 12. században kezdődött meg a tó vízszintjének emelkedése, a települések fokozatosan áthelyeződhettek Dél felé, magasabb, vízmentes területekre. A 13. század idején az emelkedő Balaton alighanem elárasztotta a korábban mocsaras Nagyberkek bizonyos területeit is.⁴³

5. ábra. A Balaton vízszintingadozása az elmúlt évezredben (Sági Károly és Füzes Miklós után)

42 SERLEGI Gábor–MÉSZÁROS Orsolya: Környezeti változások hatása a középkori településviszonyokra a Dunántúlon. Előadás: Környezettörténet 2010. Konferencia (2010. február 4–5.), és HOSSZÚ Csaba: A Nagyberkek változó arca a települési struktúra tükrében. In KÁZMÉR Miklós (szerk.): *Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Bp., 2010. 36–37.

43 HOSSZÚ Csaba: A Nagyberkek változó arca a települési struktúra tükrében. In KÁZMÉR Miklós (szerk.): *Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Bp., 2010. 37.

A Kárpát-medence középkori időjárására vonatkozó történeti forrásokat ugyan igen sporadikusan, de a 11. századtól már találunk. Ezen források általában egy-egy szélsőséges időjárási eseményt, esetleg ritka légköri jelenséget tárgyalnak, és a legtöbb esetben krónikákban, évkönyvekben maradtak fenn. Amint arra Kiss Andrea rámutat, a klímátörténeti források száma az Árpád-ház első két évszázadára vonatkozóan mindössze néhány tucatra tehető. Igen csekély azon időjárási események száma a 11–12. században, melyekről nem egyetlen forrással rendelkezünk. Ezek közé tartozik egy, a ménfői csatához kapcsolódó időjárási esemény leírása.⁴⁴ A csatáról két független forrás is tudósít, egyrészt az *Altaichi Évkönyvek*, másrészt egy burgundiai bencés szerzetes, Rodulfus Glaber *Históriák* című munkája. Az *Altaichi Évkönyvek* 1044. évi bejegyzése III. Henrik és Orseolo Péter Aba Sámuel feletti győzelmét a hirtelen támadt porviharral magyarázza. Részben hasonló bejegyzést találunk Rodulfus Glaber munkájában, aki pedig a hatalmas túlerőben lévő magyar seregek vereségét a rájuk boruló hirtelen sötétséggel magyarázza.⁴⁵ A két egymástól távoli területen keletkezett szöveg alighanem független egymástól, ami kivételes a 11–12. századi Kárpát-medence klímátörténeti forrásait tekintve. Kiss Andrea kutatásainak köszönhetően rendelkezünk néhány olyan adattal ebből az időszakból, melyek beilleszthetők az európai éghajlattörténeti rekonstrukció kereteibe. Az egyik ilyen példa az 1074-es esztendő telével kapcsolatos, amikor Salamon király a befagyott Tiszán vezette seregét a kemeji csatába. A csata pontos időpontját is ismerjük (február 26.), így az átkelést a csata előtti napokra tehetjük. Ugyanennek az esztendőnek a tele egykorú források szerint igen hideg volt Alsó-Szászországban, Vesztfáliában, Fránkonia és Hessen területén is.⁴⁶ Bizánci források szerint az 1125–26-os év tele igen hideg volt Magyarország déli területein.⁴⁷ Hasonlóképpen zord volt a tél Cseh- és Morvaországban ebben az évben.⁴⁸ A 13. század ismert időjárási eseményeinek száma igen alacsony, annál is inkább, mert erre a periódusra vonatkozóan nem készült olyan gondos forrásfeltáró tanulmány, mint ami az Árpád-kor első évszázadaiból rendelkezésünkre áll. Ebben az évszázadban egy rövid periódusra, a tatárjárás idejére vonatkozóan azonban számottevő ismeretanyaggal rendelkezünk, és több tanulmány is foglalkozott ezen időszak időjárási eseményeivel, valamint azok követke-

44 KISS Andrea: Időjárási adatok a XI–XII. századi Magyarországról. In PITI Ferenc–SZABADOS György (szerk.): „...Magyaroknak eleiről...”. Szeged, 2000. 249–263.

45 „Ette ecce turbo vehemens, ex parte nostratum ortus, pulverem nimium adversariorum ingressit obtutibus” Georgrius Heinrichus PERTZ (szerk.): *Annales Altahenses maiores: ex recensione W. de Giesebrecht et Edmundi L. B. ab Oefele / recognovit Edmundus L. B. ab Oefele*. Hannoverae, 1891. 41. „[I]nitoque certamine, tanta caligo ac tenebrę occupauerunt Vngorum partem ut uix iuxta se positum quis illorum posset agnoscere” John FRANCE (szerk.): *Rodulfi Glabri historiarum libri quinque*. Oxford, 1989. 248.

46 KISS Andrea: Időjárási adatok a XI–XII. századi Magyarországról. In PITI Ferenc–SZABADOS György (szerk.): „...Magyaroknak eleiről...”. Szeged, 2000. 257. Nyugat-európai párhuzamokhoz: Pierre ALEXANDRE: *Le climat en Europe au Moyen Age. Contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425, d'après les sources narratives de l'Europe occidentale*. Paris, 1987. 340.

47 KISS Andrea: Időjárási adatok a XI–XII. századi Magyarországról. In PITI Ferenc–SZABADOS György (szerk.): „...Magyaroknak eleiről...”. Szeged, 2000. 259.

48 Rudolf BRÁZDIL–Oldrich KOTYZA: *History of Weather and Climate in the Czech Lands I: Period 1000–1500*. (Zürcher Geographische Schriften 62.) Zürich, 1995. 226.

ményeivel.⁴⁹ A tatárjárás időszaka általánosságban is mindenképpen a jobb forrás-adottságú időszakok közé tartozik, elsősorban az elbeszélőforrásokat tekintve. Rogerius, Spalatói Tamás és okleveles adatok egyaránt fontos adalékokkal szolgálnak a tatárjárás időszakának Kárpát-medencei időjárásával kapcsolatban. A korszak időjárási és kapcsolódó eseményei közül a legfontosabb, illetve a legsúlyosabb konzekvenciái alighanem a Duna téli befagyásának lehettek, amely bár nem volt példa nélküli a 13. századi Magyarországon, mégis egyértelműen az átlagnál hidegebb téli időjárásról tanúskodik. A Duna 1241–42. évi befagyásának esetében viszonylagos pontossággal datálhatjuk a jégborítás kezdetét is, bár némi ellentmondás rajzolódik ki a külföldi kútfők és a hazai adatok között. Két uralkodói oklevél alapján az átkeles időpontját valamikor január közepe és február 2-a közé tehetjük.⁵⁰ A Duna befagyása mindenképpen súlyosbította a tatárjárás pusztításait, különösen a dunántúli területeken, melyeket részben megkímélhetett volna egy vékonyabb, átkelesre nem alkalmas jégborítás, vagy egy enyhébb, fagymentes tél.

A KIS JÉGKORSZAK IDŐJÁRÁSI ÉS ÉGHAJLATI JELLEMZŐI A KÉSŐ KÖZÉPKOR IDEJÉN

A 13. és 14. század fordulója az európai történelem egyik legfontosabb éghajlattörténeti korszakhatára, ez idő tájt ért véget a középkori meleg időszak, s kezdődött el a kis jégkorszaknak nevezett periódus. A fogalmat François Matthes nyomán kettős értelemben használják az éghajlatkutatók, részint a 14–19. század közötti gleccserelőnyomulások korát jelölik vele, részint ugyanezen időszak klímájának metaforájaként szolgál. A hűvös-hideg éghajlati korszak kezdetét illetően erősen megoszlik a kutatók véleménye. Christian Pfister nézete szerint a kis jégkorszak a 14. század elején kezdődött, míg ugyanezt Raymond S. Bradley (Hubert H. Lamb nyomán) az 1560-as évekre datálja.⁵¹

Bár a Kárpát-medence 14. századi klimatörténetéről alkotott képünk, hasonlóan az Árpád-koréhoz, számos bizonytalanságot hordoz, mégis, bizonyos természettudományos és történeti kutatások értékes adalékokkal szolgálnak a 14. századi időjárás és klíma megértéséhez. A már többször említett nagybábkányi kutatás a 13. század derekától mutat ki jelentős lehűlést. A 13. század ezen kutatás szerint a környező időszak legmelegebbje volt, amelyet több évszázados lassú lehűlés követ, mind a legmelegebb, mind a leghidegebb hónap középhőmérsékletének tekintetében, mely

49 KISS Andrea: Weather Events During the First Tatar Invasion in Hungary (1241–42). *Acta Geographica Universitatis Szegediensis* 37 (2000): 149–156., és KISS Andrea: Ecce, in hyemis nivis et glaciei habundantia supervenit – Időjárás, környezeti krízis és a tatárjárás. In NAGY Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Bp., 2003. 439–452.

50 I. m. 442–444.

51 Raymond S. BRADLEY–Philip D. JONES: When was the „Little Ice Age”? In Takehiko MIKAMI (szerk.): *The Little Ice Age Climate*. Tokyo, 1992. 1–4., Christian PFISTER: *Klimageschichte der Schweiz 1525–1860. Das Klima der Schweiz und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft*. Bern, 1984., és Christian PFISTER: Five Centuries of Little Ice Age Climate in Western Europe. In Takehiko MIKAMI (szerk.): *The Little Ice Age Climate*. Tokió, 1992. 208–213.

mindenképpen beleilleszkedik a nyugat-európai klímarekonstrukciókba. A 14. század végén egy rövid, melegebb időszakot kivéve ez a lehülés állandósult egészen a 19. század második feléig, amikor a hőmérséklet gyors növekedésnek indult.⁵² A hőmérséklet csökkenésével párhuzamosan a csapadék mennyisége növekedni kezdett, és a 14. századtól kezdve az évi csapadék már meghaladta az elmúlt évezred átlagát. Egy másik mintaterület – a dél-dunántúli Baláta-tó – környezettörténeti vizsgálata szerint a csapadékos időjárás kezdete korábbra datálható: a 13. század végén már hideg, és nedves környezet uralta ezt a térséget.⁵³ Egy komplex környezettörténet hidegtűrő fajok elterjedését mutatta ki Északkelet-Magyarországon is, a Bátorligeti-ösláp területén, a 13. század végére vonatkozóan. A malakofauna-analízis többek között a *Gyraulus riparius* előretörését mutatja, amely tipikusan a gyorsan hidegre forduló időjárás jele.⁵⁴ A hidegebb késő árpád-kori környezetre vonatkozó hipotézist erősíti meg egy, az előzőekhez hasonló módszeren alapuló kutatás is a Jászság területén (Duna–Tisza-köze).⁵⁵

A kora Árpád-korban a Balaton nyugati és déli partján a települések többnyire a térség jelentősebb vízfolyásai mellett jöttek létre. A Nagyberkek peremén terült el a települések nagy része, a 13. századtól kezdve azonban a Balaton vízszintje több méterrel emelkedhetett, és alighanem elárastotta a Nagyberkek területét. A vízszint-emelkedés csúcspontja gyaníthatóan a 16. és a 17. században volt, és eddig az időszakig a településhálózat formálódásának egyik irányító tényezője a tó vízszintjének növekedése lehetett. Számos középkori település nem épült újjá, másfelől pedig gyakran a régi falvak közelében jöttek létre új lakóházak, védettebb, magasabb térszíneken.⁵⁶ Részben hasonló tendenciák rajzolódnak ki bizonyos élővizek mentén is, így a Tisza-völgyben Szer (Ópusztaszer, Dél-Magyarország) környezetében, ahol egyértelműen a magasabb térszínek felé terjeszkedik a település, vagy az egykori Békés vármegye területén, ahol, számos kisebb morotva mentén, az alacsonyabb térszínek az Árpád-kort követően elnéptelenednek.⁵⁷

52 SÜMEGI Pál–JAKAB Gusztáv–MAJKUT Péter–TÖRÖCSIK Tünde–ZATYKÓ Csilla: Middle Age Palaeoecological and Palaeoclimatological Reconstruction in the Carpathian Basin. *Időjárás* 113, No. 4 (2009): 286.

53 ZATYKÓ Csilla–JUHÁSZ Imola–SÜMEGI Pál (szerk.): *Environmental Archaeology in Transdanubia* (Varia Archaeologica Hungarica 20). Bp., 2007. 251–253., és ZATYKÓ Csilla: The Medieval Environment of the Lake Baláta in the Light of Geology and Documentary Sources. In SZABÓ Péter–RADIM HÉDL (szerk.): *Human Nature. Studies in Historical Ecology & Environmental History*. Brno, 2008. 126.

54 SÜMEGI Pál–GULYÁS Sándor (szerk.): *The Geohistory of Bátorliget Marshland: An Example for the Reconstruction of Late Quaternary Environmental Changes and Human Impact from the Northeastern Part of the Carpathian Basin*. Bp., 2004. 193. és 277.

55 SÜMEGI Pál: The Environmental History of the Jászság. In GÁL Erika–JUHÁSZ Imola–SÜMEGI Pál (szerk.): *Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary*. (Varia Archaeologica Hungarica 19.) Bp., 2005. 112–114.

56 HOSSZÚ Csaba: A Nagyberkek változó arca a települési struktúra tükrében. In KÁZMÉR Miklós (szerk.): *Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Bp., 2010. 36–37.

57 VÁLYI Katalin: Szer középkori településtörténete a régészeti leletek tükrében. In NOVÁK László–SELMECZI László (szerk.): *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. (Az Arany János Múzeum Közleményei IV.) Nagykovács, 1986. 119–124. Békés megyei példaként lásd: JANKOVICH B. Dénes (szerk.):

Régészeti adatok is utalnak arra, hogy a késő középkor idején a Kárpát-medence csapadékmérlege a jelenkorinál nagyobb aktivumot mutatott. A Balaton közelében található récéskúti bazilika padozatát a 14. században meg kellett emelni a tó vízszintjének, illetve a talajvíz emelkedésének következtében.⁵⁸ Györffy György és Zólyomi Bálint kutatási eredményei szerint a 13–15. századi alföldi határleírások és határmegújítások során igen gyakran felmerülő probléma volt a határjelek vizek miatti megközelíthetlensége. Ugyancsak az éghajlat csapadékosabbra fordulását jelzi a vízimalmok széleskörű elterjedése a 13. századtól, olyan patakokon is, melyek vize a 20. században már nem volt elegendő malomhajtásra.⁵⁹ A késő középkorra vonatkozó régészeti adatok a Duna medrének szintemelkedését valószínűsítik, például a Dunakanyar térségében.⁶⁰

Kern Zoltán és Ionel Popa cirbolyafenyőre alapozott faévgűrű rekonstrukciója szerint a kelet-erdélyi Kelemen-havasokban, a nyári középhőmérsékleteket tekintve, egy kisebb hidegperiódus mutatható ki 1300 körül. Egy rövid távú felmelegedést követően pedig folyamatosan hideg nyári hőmérsékletek domináltak 1370 és 1630 között.⁶¹ Két extrém nyári hideg anomália érdemel kitüntetett figyelmet, az 1455-ös negatív szélsőérték, valamint az 1602 és 1606 közötti hideg nyarak sorozata. Ugyanakkor a közép-európai trendből kilógnak az 1490 és 1545 közötti évek, amikor a rekonstrukció szerint átmenetileg melegebbé vált a nyarak időjárása.⁶²

Békés megye régészeti topográfiája. Békés és Békéscsaba környéke. (Magyarország régészeti topográfiája 10.) Bp., 1998. 673–677. (12/8, 12/9), illetve MAKKAY János (szerk.): *Békés megye régészeti topográfiája. A Szarvasi járás.* (Magyarország régészeti topográfiája 8.) Bp., 1989. 367. (7/99)

58 PÁLÓCZI HORVÁTH András: A környezeti régészet szerepe Magyarországon a középkor kutatásában. In KÓSA László–R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról.* Bp., 1993. 44–66.

59 Az Anjou-kori malmok kérdéséhez és azok környezettörténeti vonatkozásaihoz lásd: VAJDA Tamás: *Hazai vízimalmaink 1301 és 1325 közötti okleveles adatai.* In: WEISZ Boglárka (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok. A III. medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8-9.) előadásai.* Szeged, 2003. 193–213.

60 HÉJJI Miklós: *Településföldrajzi megfigyelések. Visegrád a XIV–XVI. században.* In KÖBLÖS József (szerk.): *Visegrád, 1335: Tudományos tanácskozás a visegrádi királytalálkozó 650. évfordulóján: Visegrád, 1985. szeptember 30.–október 1. Bp., 1988. 63–67., LASZLOVSZKY József: Királyi palota, ferences kolostor és városi település (Gondolatok a késő középkori Visegrád településfejlődéséről).* In F. ROMHÁNYI Beatrix–GRYNAEUS András–MAGYAR Károly–VÉGH András (szerk.): *Es tu scolaris – Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára* (Monumenta Historica Budapestinensia XIII). Budapest, 2004. 61–71., és MÉSZÁROS Orsolya: *Éghajlat és építkezés a dunakanyar városaiban.* In KÁZMÉR Miklós (szerk.): *Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében.* Bp., 2010. 63.

61 Ionel POPA–KERN Zoltán: Long-term Summer Temperature Reconstruction Inferred from Tree-ring Records from the Eastern Carpathians. *Climate Dynamics* 32, No. 7–8 (2009): 1107–1117., és KERN Zoltán–Ionel POPA: A nyári középhőmérséklet rekonstrukciója a középkortól máig cirbolyafenyő évgűrűi alapján. In KÁZMÉR Miklós (szerk.): *Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében.* Bp., 2010. 52.

62 KERN Zoltán: *Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faévgűrűk és barlangi jég vizsgálata alapján.* Doktori Értekezés, ELTE, 2010. 97–98., a közép-európai trendekhez lásd: Petr DOBROVOLNÝ–Anders MOBERG–Rudolf BRÁZDIL–Christian PFISTER–Rüdiger GLASER–Rob WILSON–Aryan VAN ENGELÉN–Danuta LIMANÓWKA–Andrea KISS–Monika HALÍČKOVÁ–Jarmila MAC-KOVÁ–Dirk RIEMANN–Jürg LUTERBACHER–Reinhard BÖHM: Monthly and Seasonal Temperature Reconstructions for Central Europe Derived from Documentary Evidence and Instrumental Records since AD 1500. *Climatic Change* 101, No. 1–2 (2010): 93.

Kern Zoltán bihari oxigénizotópos jégmagvizsgálata szerint a 13. század derekától kezdődően, mintegy három és fél évszázadon keresztül, egyenletesen csökkent a telek hőmérséklete, hozzávetőlegesen 1,2 °C-kal. A lehülés mélypontját a 17. század jelentette, amely egyben a teleket tekintve az elmúlt évezred leghidegebb évszázada is volt.⁶³ Összegezve a cirbolyafenyőkre alapozott dendroklimatológiai vizsgálatok és az oxigénizotópos jégmágelemzések eredményeit, a kis jégkorszak meghatározó időszaka 1370 környékétől a 17. század végéig tartott Magyarországon, miközben a középkori meleg időszak gyaníthatóan már a 13. század derekán véget ért.⁶⁴

A 14. századtól, párhuzamosan az írásbeliség gyors növekedésével, az időjárási eseményekre vonatkozó történeti adatok száma is megnő. A krónikairódalom szegényes volta miatt a klímátörténeti források döntő hányada az okleveles anyagban található. Az Anjou-kor okleveles anyaga alapján is kirajzolódnak olyan periódusok, melyek szélsőséges időjárási események következtében krízishez vezettek, olyan időszakok, amikor jelentős áradások, éhínségek pusztítottak a Kárpát-medencében. A magyarországi Anjou-kor Európa klímátörténetében is kiemelt jelentőségű. Számos kutató ezt a periódust nevezte a kis jégkorszakba való átmenet kezdetének, és a szakirodalom egyöntetűen az egyik legszélsőségesebb időszakként aposztrofálja a 14. század első évtizedeit. Az újabb kutatások nem feltétlenül mutatják ki a tartós hidegperiódust, ugyanakkor az időjárási extrémek magas száma, a különösen sok zord, hideg tél, és a hideg nyarak sorozata az 1310–1330-as időszak mindenképpen a 14. század klímájának egyik meghatározó eleme. A Kárpát-medencei kutatások ezen perióduson belül is elsősorban a szélsőséges időszakokra fókuszálnak. Az Anjou-korra vonatkozóan ugyan növekvő mennyiségben állnak rendelkezésre az időjárásra utaló források, ezek száma így sem teszi lehetővé, hogy olyan részletességgel ragadjuk meg egy-egy periódus klímáját, mint a nyugat-európai területek némelyikén. Ugyanakkor Kiss Andrea, az Anjou-kor okleveles anyagára vonatkozó kutatásai révén bizonyos rövid válságperiódusok körvonalazódnak.⁶⁵ Az egyik ilyen időszak mindenképpen az 1310-es évtized, Több munka is született erről az időszakról, melyek ennek a Nyugat-Európában jól dokumentált éhínséggel, áradásokkal terhelt hideg időszaknak a Kárpát-medencei megjelenésével foglalkoznak. Míg Szántó Richárd véleménye szerint a kortárs magyarországi források alapján a Kárpát-medencében nem dokumentálható a környezeti krízis jelenléte, addig Vadas András kutatásai azt feltételezik, hogy lehetséges, hogy ha nem is a nyugat-európaihoz hasonló mértékben, de ezt a területet is érintette a szélsőséges időjárás, ami az igen zavaros politikai helyzet fényében válsághoz vezethetett bizonyos területeken.⁶⁶ Na-

63 KERN Zoltán: *Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faévgűrűk és barlangi jég vizsgálata alapján*. Doktori Értekezés, ELTE, 2010. 84.

64 I. m. 101.

65 KISS Andrea: Some Weather Events from the Fourteenth Century (1338–1358). *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* 30 (1996): 61–69., Kiss Andrea: Some Weather Events from the Fourteenth Century II. (Angevin Period: 1301–87). *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* 32–33 (1999): 51–64.

66 SZÁNTÓ Richárd: Természeti katasztrófa és éhínség 1315–17-ben. *Világtörténet* 27, No. 1 (2005): 50–64., SZÁNTÓ Richárd: Környezeti változások Európában a 14. század első évtizedeiben. In RÉVÉSZ Éva–HALMÁGYI Miklós (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok* 5. Az V. Medievisztikai

gyobb részletességgel ismerjük a forrásokkal jobban ellátott 1340-es évtized Kárpát-medencei eseményeit, amely minden kétséget kizáróan, a nyugat-európai időjárás-hoz hasonlóan, számos időjárási szélsőséggel (elsősorban áradásokkal) járt a Kárpátokon belül fekvő területeken.⁶⁷ 1342-ben számos oklevél említ áradásokat különböző folyókon tavasszal és nyáron egyaránt, melyet már szeptemberben havazás, és újabb áradások követtek. Bár kevesebb forrás áll rendelkezésünkre a következő évek időjárásáról, Kiss Andrea 1343-ra, majd az évtized második felében szinte minden esztendőre adatol áradásokat az országban.⁶⁸ Bár a Kárpát-medence időjárása gyakran jelentősen eltér a nyugat-európaiktól, találunk olyan időszakokat, melyek egyértelműen párhuzamba állíthatók a Magyar Királyságban és a közép-európai területeken. Feltétlenül ezek közé tartozik a fent említett két évtized: az 1310-es és 1340-es. Gyakran egy-egy esztendőre vonatkozó források is szoros időjárási kapcsolatra engednek következtetni a Kárpát-medence és Közép-Európa bizonyos területei között, mint az 1363–64-es esztendőre vonatkozó adatok. Az elmúlt ezer esztendő minden bizonnyal egyik leghidegebb tele nem csak Nyugat- és Közép-Európa számos területén mutatható ki, de egy oklevél annak magyarországi megjelenését is rögzíti.⁶⁹ A 14. századtól az okleveles anyag mennyisége jelentősen megnő, a 15. századtól pedig a klímátörténeti kutatásban használható források más típusai is fontos adalékkal szolgálnak; így az elbeszélő forrásoknak, gazdasági iratoknak (elsősorban vámnaplóknak) is feltétlenül szerepük lehet a 15. századi klímakutatásokban.

KLÍMAPERIÓDUSOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN A KÖZÉPKOR IDEJÉN

Éghajlattörténeti áttekintésünk alapvető célja a középkor idején végbement klímaváltozások karakterének és időtartamának meghatározása volt. A természettudományos, régészeti és történeti kutatási eredmények áttekintése nyomán négy éghajlattörténeti periódus alapvető jellemzőit sikerült meghatároznunk:

1. A 'római optimum éghajlat' kezdetéről nincsenek a Kárpát-medencéből származó kutatási eredményeink, ezért kénytelenek vagyunk a nemzetközi szakiroda-

PhD-konferencia előadásai. Szeged, 2007. 159–164., VADAS András: Documentary Evidence on Weather Conditions and a Possible Crisis in 1315–1317: Case Study from the Carpathian Basin. *Journal of Environmental Geography* 2, No. 3–4 (2009): 23–29.

67 KISS Andrea: Some Weather Events from the Fourteenth Century (1338–1358). *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* 30 (1996): 65–66.

68 KISS Andrea: Az 1340-es évek árvizei, vízállás-problémái és környezetük, különös tekintettel az 1342. és 1343. évekre. In ALMÁSI Tibor–SZABADOS György–RÉVÉSZ Éva (szerk.): *Fons, skepsis, lex*. Szeged, 2010. 181–193., illetve: KISS Andrea: Floods and weather in 1342 and 1343 in the Carpathian Basin. *Journal of Environmental Geography* (megjelenés alatt).

69 KISS Andrea: Some Weather Events from the Fourteenth Century II. (Angevin Period: 1301–87). *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* 32–33 (1999): 57 és 60. A korabeli Európa időjárásához: Christian PFISTER–Gabriela SCHWARZ–ZANETTI–Felix HOCHSTRASSER–Milène WEGMANN: Winter Severity in Europe: the Fourteenth Century. *Climatic Change* 34, No. 1 (1996): 101., és Uő: The Most Severe Winters of the Fourteenth Century in Central Europe Compared to Some Analogues in the Most Recent Past. In Burkhard FRENZEL–Erik WISHMAN–Mirjam M. WEISS (szerk.): *Documentary Climatic Evidence for 1750–1850 and the 14th Century*. Stuttgart, 1997. 14–15.

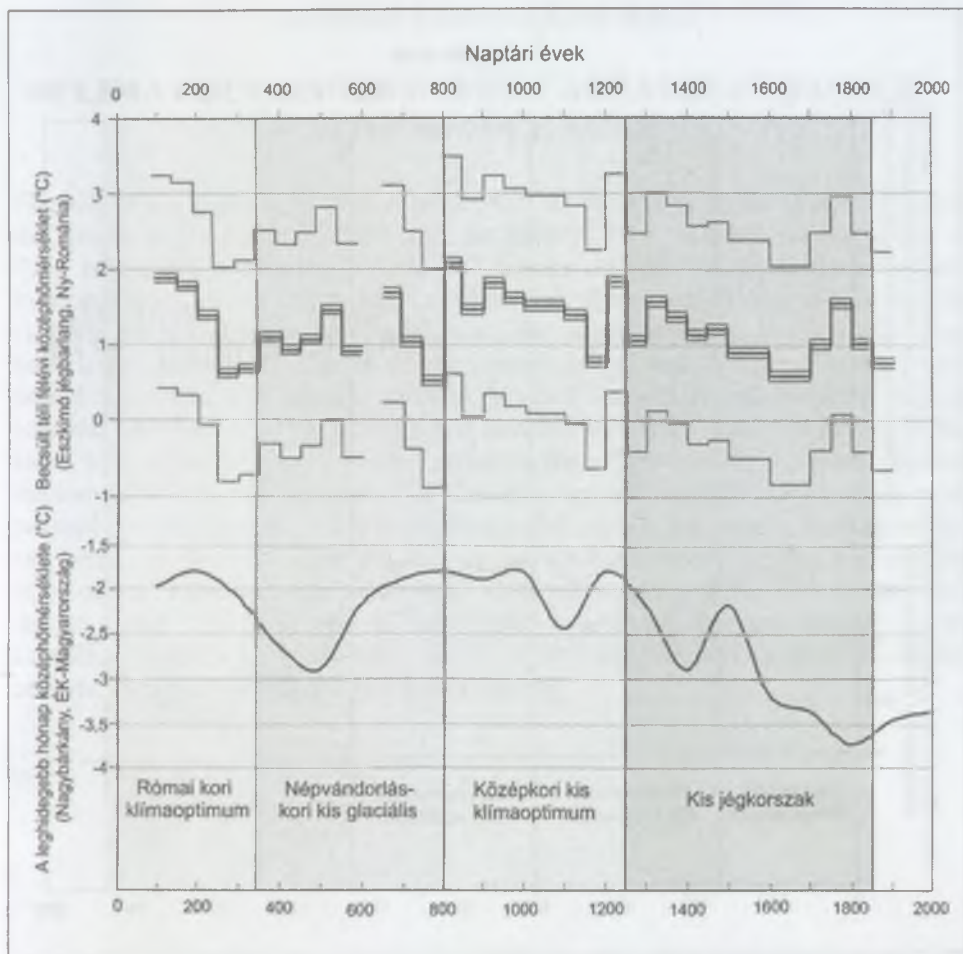
lomra hagyatkozni, mely szerint a felmelegedés valamikor a Kr. u. 1. században kezdődött.⁷⁰ Az éghajlati optimum lezárulása pedig Kern Zoltán jégmagvizsgálatai szerint a Kr. u. 3. század végére datálható. Alátámasztja ezt a vélekedést, hogy ez idő tájt kezdtek padlófűtést építeni Pannónia provincia római villáiban. A római császárkor a Balaton vízszintjének tanúsága szerint nem volt különösebben csapadékos, bár nem zárhatjuk ki teljességgel, hogy az alacsony vízszint létrejöttében a római vízsabályozási munkák is szerepet játszottak.

2. A népvándorlások korának lehülése hozzávetőlegesen a 4. század elejére tehető a Kárpát-medencében. Mind a Paks térségében végzett régészeti tájrekonstrukció, mind a történeti források, mind pedig a Balaton vízszintjének alakulása arról tanúskodik, hogy a népvándorlások korának éghajlata még a római korinál is szárazabbá vált. Sümegi Pál komplex környezetrekonstrukciója szerint az enyhébbé váló klíma első jelei már a 7. század végétől kimutathatóak. Kern Zoltán jégmagvizsgálatai szerint az igazi áttörés csak a 8–9. század fordulóján történt meg; a 9. század első felének telei feltehetően a legenyhébbek voltak az utóbbi kétezer évben a Kárpát-medencében.

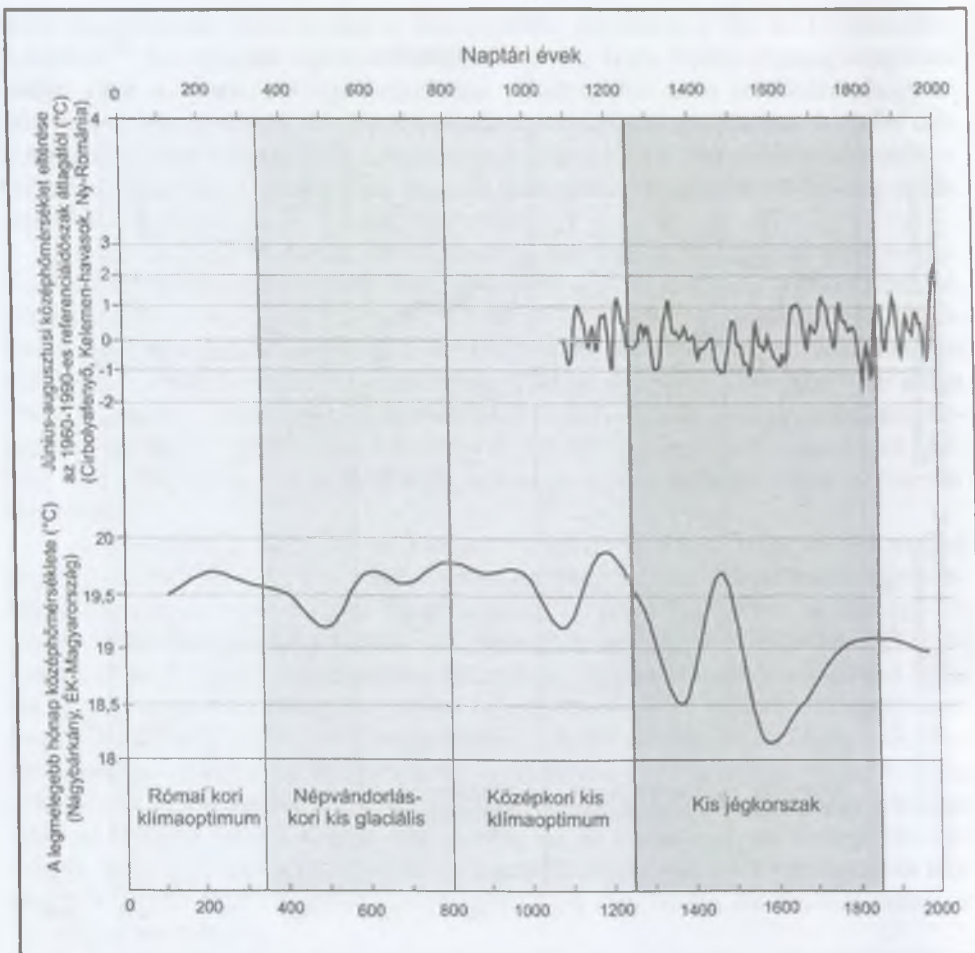
3. A középkori meleg időszak kezdetét valahol a 7. század vége és a 9. század eleje között kell keresnünk a Kárpát-medencében, ám a rendelkezésünkre álló adatok szerint elhamarkodott lenne ebben a kérdésben állást foglalnunk. A Sümegi Pál vezette tájtörténeti kutatások szerint a 7. században kezdődő felmelegedés a 13. században zárult le. Kern Zoltán jégmag-rekonstrukciója szerint is azonosítható a lehülés kezdete a 13. században, de a klíma karaktere csak a 14. század elején változott meg érezhető módon. A Keleti-Kárpátokban végzett dendroklimatológiai vizsgálatok szerint a lehülés a 13. század derekától datálható, de az éghajlat csak az 1390-es évektől vált markánsan hidegebbé. A középkori meleg időszak csapadékviszonyait talán az 'átlagos módon száraz' kategóriába tudjuk besorítani, az viszont biztosra vehető, hogy a 13. századtól kezdődően csapadékosabbá vált a Kárpát-medence időjárása, s elkezdődött a Balaton vízszintjének több évszázados emelkedése, amely a 17. században tetőzött.

4. A kis jégkorszak kezdete a 13. század közepe és a 14. század eleje közé datálható. A természettudományos, régészeti és történeti adatok is arra utalnak, hogy fennállt a hűvös-csapadékos klíma folyamatossága a 19. század második feléig. A lehülés és a csapadék növekedésének súlypontja ugyanakkor egyértelműen a „hosszú” 17. századra datálható. Ebben a 16. század utolsó évtizedeitől a 18. század kezdetéig tartó időszakban volt a leghidegebb és a legcsapadékosabb a klíma a Kárpát-medencében az utóbbi kétezer évben.

70 Analógiaként: Bernd ZOLITSCHKA–Karl-Ernst BEHRE–Jürgen SCHNEIDER: Human and Climatic Impact on the Environment as Derived from Colluvial, Fluvial and Lacustrine Archives – Examples from the Bronze Age to the Migration Period, Germany. *Quaternary Science Reviews* 22, No. 1 (2003): 81–100.

6. ábra. A Kárpát-medence téli időszakára vonatkozó klímarekonstrukciók
(Kern Zoltán és Sümei Pál et al. nyomán)

7. ábra. A Kárpát-medence nyári időszakára vonatkozó klímarekonstrukciók
(Ionel Popa és Kern Zoltán és Siimegi Pál et al. nyomán)

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Ionel Popának, Kern Zoltánnak és Grynaeus Andrásnak, amiért adataikat megosztották velünk. Ezen kívül külön köszönet a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität keretében működő Rachel Carson Centernek és az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek, amiért ösztöndíjukkal támogatják kutatásunkat. Munkánkat támogatta az Országos Tudományos Kutatási Alap 69138; Magyarország modern kori integrációs folyamatainak történeti-földrajzi elemzése és Környezettörténet éves felbontással 67583 kutatási programja.

ANDRÁS VADAS-LAJOS RÁCZ

CLIMATE CHANGES IN THE CARPATHIAN BASIN IN THE MIDDLE AGES

The aim of the paper is to present a summary of the current knowledge concerning the climate of the Carpathian Basin in the Middle Ages. It draws on the results of three substantially differing branches of science: natural history, archaeology and historiography are all taken into consideration. Based on their findings, several climatic periods can be discerned, and the paper attempts to delineate their boundaries: the milder climate of the Roman Period was followed by a cooler period from the 4th century, attested by both historical and natural-historical sources, and the climate apparently had also become drier. The cool period of the Great Migrations concluded in the Carpathian Basin between the end of the 7th and the turn of the 8th-9th centuries. The winters in the first half of the 9th century were probably milder. In the warmer mediaeval period winters had clearly become milder and summers warmer, while the climate was probably still dry. The first cooling signs of the 'Little Ice Age' had already become apparent in the 13th century, but the cool and rainy character of the climate could only become general in the Carpathian Basin in the early 14th century, which then, albeit with great anomalies, endured until the second half of the 19th century.

IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR

NAGYÁLLATTARTÁSUNK A HOMOKHÁTSÁGON A 17. SZÁZADBAN

I. FELTÉTELEK, KERETEK

A hódoltság alatti mezővárosok és falvak gazdálkodásával, ezen belül állattenyésztésükkel a helytörténeti monográfiák – forrásaik adta lehetőségeiknek megfelelően – szinte kivétel nélkül foglalkoznak. Sajnos éppen a források hézagossága nem tette lehetővé, hogy a szerzők még egy földrajzilag nagyon behatárolt területen belül is a korszak egészéről átfogó képet tudjanak adni, sőt az esetek többségében csak egy-két feljegyzésre alapozva kíséreltek meg az állattartásnak egy-egy szűkebb területéről érdemleges adatokat közölni.¹ A források viszonylag széles köre révén e korszakról legrészletesebb, legátfogóbb képet a szomszédos Nagykovácsról tudtak eddig a kutatók összeállítani. Első alkalommal Majlát Jolán vázolta fel a szomszédos mezőváros 18. század elejéig tartó fejlődését, majd két évtizeddel ezelőtt Buza János vállalkozott arra, hogy a korszakon belül állattartásának egészéről adjon egy áttekintést a „vadszám” és az adózás adatainak felhasználásával. Számára forrásul alapvetően a nagykovácsi nyilvántartások szolgáltak, bár több esetben a kecskeméti adatokat is felhasználta.²

Az Alföldön meghonosodott egykori szilaj állattartással kapcsolatosan szinte máig több illúzió él. A 19. századi leírások a pusztákon tartott jószágok tartásának körülményeit csaknem zavartalannak, s a pásztorok életét szinte idillikusnak mutatták. Pedig mindaddig, amíg a rideg állattartás volt az uralkodó, a természeti adottságok és az időjárás rendkívüli módon befolyásolta a jószágok szaporulatát, tartását és ér-

1 Szeged monográfiájának 17. századi részét feldolgozó SZAKÁLY Ferenc kénytelen megállapítani: „Bár a szegediek marhakereskedelméről a XVII. században szinte egyáltalán nincs adatunk, nyilvánvaló, hogy a lakosság a környékbeli pusztákon továbbra is jelentős marhatenyésztést folytatott.” 1983, 682.

Hódmezővásárhely történetének feldolgozása során a „Török hódoltság kora” című fejezetben belül a szerző megállapítja, hogy a szarvasmarhákra vonatkozóan csak a 16. századból vannak adatok, a 17. századi állapotokat az 1670 körüli vaj fejében fizetett adó révén tudta felidézni. Ennek alapján viszont csak arra tudott következtetni, hogy „[...] szinte mindegyik vásárhelyi gazda rendelkezett egy-két szarvasmarhával [...]” KOVÁCS István, 1984, 340.

Kiskunhalas hódoltság alatti életét SZAKÁLY Ferenc dolgozta fel, aki ugyancsak komoly gondokkal küzdött a korszak bemutatásával a források hiányosságai miatt. Lényegében a század legvégén keletkezett összeírás alapján és néhány egyedi esetre vonatkozó adat segítségével tudta a 17. századi állapotokat érzékeltetni. 2000, 303–354.

2 MAJLÁT Jolán 1943, ill. BUZA János 1984. Nem kérdőjelezve meg vállalkozása eredményeit, látnunk kell, hogy ez a megközelítés nem tette számára lehetővé a rendelkezésünkre álló források szélesebb körének kamatoztatását, illetve a kecskeméti állapotok elemző bemutatását.

tékesítését. Télen a takarmány szűkössége, a ragadozók, a nagy hideg és a hó, nyáron a kellő minőségű legelő és víz hiánya okozott a gazdák számára visszavisszatérő gondot. Kontinentális éghajlatunk csaknem minden esztendőben próbára tette a jószágokat és őrzőiket egyaránt. Több szélsőséges, rendkívül mostoha évszak pedig egyenesen megtizedelte, vagy erősen lerontotta az állományt.³ Annak érdekében, hogy ezen adottságokat valamelyest érzékeltetni tudjuk, célszerű néhány újabb adat, néhány feljegyzés idézése.

A század e tekintetben is igen rosszul kezdődött. Már a tél is szokatlanul száraz volt 1601-ben, és a következő hónapokban a csapadék hiánya miatt a kutak kiszáradtak, a legelők kiégtek. Ez a jelenség gyakran visszatért a század folyamán. Közülük is kiemelkedett néhány év: 1616, 1622, 1632, 1638, 1639, 1651, 1652–53, 1666 és 1686. Néhány enyhe tél mellett sok rendkívül kemény télről maradt fenn feljegyzés. Különösen zimankós tél köszöntött be 1662–1663 fordulóján, amit még évtizedekkel később is „nagy tél”-ként emlegettek. Nemcsak a jószágok tömege, hanem több pásztor is életét vesztette ezekben a hónapokban.⁴ Szűkösen fennmaradt adatok közül talán egyetlen is tudja érzékeltetni a kockázatok mértékét: ezen a télen Kamarás Ambrus 1300 juhából alig 150 jószág maradt meg.⁵ Közel hasonló pusztító hideget hozó évszaknak említik a kortársak 1677-et, 1679-et és 1683-at is. A szélsőségekre jellemző, hogy 1685-ben Szent György-napkor (április 24.) a Tisza befagyott. A század végén, 1695-ben újabb kegyetlen hideg tette próbára az embereket és az állatokat egyaránt. Ráadásul a rendkívül hűvös idő egész júniusig kitartott. Bár szerencsére voltak ritka termékeny és kellemes évek is, néhány esztendőben az időjárás csaknem minden szeszélye sújtotta nemcsak vidékünket, hanem szinte az egész kontinensünket. Ezek hatására 1628-ban Európa szerte nagy éhínség pusztított. Nem sokkal maradt el ettől 1638 és 1645 sem. Ínséges év lett 1677 és 1678 is. Az utóbbit Kecskeméten az időjárás viszonyosságai mellett tűzvész és súlyos pestisjárvány tette igazán katasztrofálissá. Több évben a sáskák és a cserebogarak, illetve jégesők keserítették sokak életét, nehezítették úgy a növénytermesztést, mint az állatok tartását.⁶

Bár a felhasznált adatok túlnyomó többsége Kecskemét és Nagykőrös levéltáraitól származnak, mégis jogos a címben szereplő Homokhátság megjelölés. A két mezőváros gazdái ugyanis a Jászságtól szinte a Szeged és Kiskunhalas határáig terjedő egész térséget bérelték, használták gazdálkodásuk során.

3 Lényegében megegyezik a helyi megfigyelésekkel a kontinens nyugati és középső részéről készített elemzés több következtetése is: „[...] a XVI. század elejét és az 1640-es évek erős felmelegedését leszámítva, az indexértékek többnyire az „átlagnál” némiképpen hidegebb teleket jelölnek. A lehűlés első súlypontja az 1640–1670-es évek között található.” RÁCZ Lajos, 1989, 140–142.

4 1662-ben „Bab Mihálynak Katona János a hideg megvette juhászáért fizetett az úrnak [nazur bégnek] f. 60...” Valamennyi levéltári adat a Bács-Kiskun-Megyei Önkormányzat Levéltárából való. Ezért ezt később külön nem jelezzük. IV. Kecskemét város levéltára (később: IV.) 1508 Kecskemét város Adópénztárának iratai (később: 1508.) c/ Adólajstromok (később: c/) 1662. 228–230.

5 KOC SIS Gyula, 2002, 197. Az is aligha kétséges, hogy a növendék szarvasmarhákból és lovakból is sok pusztult el. Minden bizonnyal a kevésbé katasztrofális telek is szedték áldozataikat.

6 SZILÁGYI Tibor, 1999, 21–26.

II. A VAD-, ILLETVE MARHASZÁM

A marhaszám, más formában a vadszám mint sajátos adóalap Hornyik János munkássága révén került be a szakirodalomba. Bár ennek tartalmát ő már a legelső alkalommal egyértelművé tette egy 1672-ből származó tanácsi határozat teljes szövegének idézésével,⁷ ezt a fogalmat, illetve adónemet később többen félreértették, félremagyarázták, és belőle olykor hamis következtetéseket vontak le. Buza János önálló tanulmányban tisztázta mind a félreértéseket, mind a vele kapcsolatos további találgatásokat. Így feldolgozása alapján az is egyértelmű, hogy nemcsak a Duna–Tisza közén ismerték és használták hosszú időn át ezt az adónemet. Bizonyította azt is, hogy nem török eredetű, bár kétségtelen, hogy jórészt a hódoltság területén ismerték és használták. Tehát nem pusztán szófordulat az egykori tanácsi határozatban az a kitétel, hogy a „[...] régi atyáink szokása szerint [...]” születtek meg újból és újból az esküdteknek a vadszám alapján kivethető adóval kapcsolatos döntései. Valóban a helyi hagyományokat követték.⁸ Buza János viszont – témaválasztásából adódóan – feldolgozásában alapvetően a nagykőrösi adatokra épített, és csak ritkán használta fel a kecskeméti forrásokat.

A marhaszám mint adóalap összetett fogalom. Ebbe a kategóriába tartozott Kecskeméten – néhány háborús évtől eltekintve, amikor a fiatal jószágokat is beszámították – minden tenyészerett szarvasmarha, minden ökör, minden ló, és öt tenyészerett juh ugyancsak egy vadszámnak felelt meg. Ezen kívül néhány tucat gazda vadszámát tízzel gyarapította a tulajdonukban lévő szárazmalom. A családok készpénz vagyont is ennek keretében adóztatták meg oly módon, hogy öt tallért – hozzávetőlegesen egy tehén árát – ugyancsak vadszámnak tekintettek.⁹ Tehát a vadszám alakulásának feltárásával nemcsak az egyik fontos adóalap mértékének változását tudjuk érzékeltetni, hanem ebből a nagyalállattartás méreteire is megalapozottan tudunk következtetni.

A vadszám pontos alakulását és az ilyen címen szedett adó mértékét Nagykovácsoson 1626-tól, Kecskeméten pedig 1640-től tudjuk – kisebb-nagyobb megszakításokkal – nyomon követni. A nagykovácsosi adatok arról tanúskodnak, hogy 1626-hoz képest, amikor a város lakosságára összesen 7800 vadszám után vetettek ki adót, ezen az adóalapon belül egy évtizeden át csaknem folyamatos volt a gyarapodás, és a számszerű összeg 1637-ben érte el a csúcst a város 17. századi történetében: ekkor 11 300 vadszámot vettek nyilvántartásba. Az *I. táblázat* több fontos sajátosságra hívja fel a figyelmet. A véletlen úgy hozta, hogy 1640-ben a két mezővárosban csaknem pontosan egyforma volt a vadszám. Nagykovácsoson a következő évtizedekben e szám további lassú csökkenését tapasztalhatjuk, bár kisebb növekedés néhány évben még fellelhető, de a hódoltság utolsó éveire csaknem felére csökkent ez az adóalap. 1683 után, a háborús években rendkívüli módon összezsugorodott.

7 HORNYIK János, 1860–1866, II. 187–192.

8 BUZA János, 1984.

9 HORNYIK János, 1860–1866, II. 191–192. A vadszámról kivetett adó összege a városra nehezedő terhek alapján eltérő volt. A vadszám alakulásáról négy évtizedből kaphatunk áttekintést az *I. táblázat* alapján.

I. TÁBLÁZAT

*A vadszám és az egy vadszámra kivetett adó alakulása
Kecskeméten és Nagykőrösön*

Év	Kecskemét		Nagykőrös	
	Vadszám	Adó	Vadszám	Adó
1640	10 601,5	8	10 600,0	10
1642			9472,0	15
1647	12 472,5	8	9000,0	10
1649	12 204,5	8	8000,0	11
1654	12 001,0	8	8042,5	11
1660	17 708,0	8		
1661			5249,5	12
1662	20 560,5	10		
1663	19 739,5	10	4473,0	12
1668	10 665,0	15		
1671			5002,5	15
1673	22 222,0	5		
1674	21 519,0	10		
1678	29 190,0	8		
1679			6989,5	15
1681	27 691,0			
1682	24 067,5	10	6163,5	15
1685	16 178,0			
1687		15	1100,0	15
1689		100		
1695	9211	120		

Ezzel szemben Kecskeméten két évtized alatt 1662-ig csaknem megkétszereződött a marhaszám. Az ezt követő fél évtizedben a háborús viszonyok és néhány rendkívül mostoha időjárás eredményeként csaknem az 1640. évi szintre esett ugyan vissza a vadszám, de a következő szerencsésebb évtizedben csaknem háromszorosára duzzadt, és 1679-re érte el a maximumot. Tehát számos adat alapján joggal állapíthatjuk meg, hogy ez az adóalap mindvégig rendkívül sérülékeny volt. Gyakran rövid időn belül a külső körülmények hatására súlyos, sőt katasztrofális veszteségeket szenvedett.¹⁰

A vadszámmal kapcsolatos eddigi vizsgálódás kétségtelenül csak az állatállomány egészére vonatkozóan adhatott támpontokat. Az így megszerzett ismeretek közvetlenül nem képeznek biztos adatokat ahhoz, hogy a szarvasmarhák, a lovak és a juhok tartásával kapcsolatos ismereteinket pontosítsuk, kiegészítsük. Sajnos csak a század legvégéről maradt fenn egy összeírás, amely e téren biztos alapul szolgálhat. Egy megyei összeírás adatai szerint Kecskeméten 1699-ben 2313 ökör, 1388 hámos ló, 2759 fejőstehén, 1326 egyéb szarvasmarha, 1123 egyéb ló, 9925 juh, illetve kecske és 1121 sertés került a nyilvántartásba.¹¹ Ha ennek alapján számolnánk ki a

10 A nagykőrösi adatok BUZA János, 1984, *I. táblázat*. A kecskeméti adatokat HORNYIK János, 1860–1866, II. 185–186. oldalakon található adatok és a jelzett évek nyilvántartásai alapján állítottuk össze. Az „Adó” c. rovatban az egy vadszámra kivetett adó dénárban meghatározott összege található.

11 KOSÁRY Domokos, 1965, *IV. táblázat*. 1. Kecskeméti járás.

vadszámot, mint adóalapot, kb. 9780-at kapnánk. Itt utalnunk kell arra, hogy az összeírás során a növendék állatokat is beszámították, míg a vadszámba, mint adóalapba, csak a tenyészerétt jószágokat vonták be. 1695-ben a marhaszám a városban 9217 db volt.¹² Kétségtelen, hogy a törökellenes harcok során ekkor jutott a város és lakossága gazdaságának mélypontjára. A következő években lassú emelkedés indult meg, amit egyértelműen jelez az 1703-ban készített adókimutatás, amely szerint 11 925-re emelkedett ez az adóalap.¹³ Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy az összeírás adatai, és a lajstromokban fellelhető vadszám nagysága összhangban van.

Sajnos arra nincs lehetőségünk, hogy a 17. századon belül akár csak néhány gazdánál bemutassuk, valójában mit takar a náluk rögzített vadszám. Erre csak a 18. század elején létrehozott dica-jegyzék felhasználásával tehetünk kísérletet. Az 1704-ben készült adójegyzékben és az 1707. évi adóösszeírásban rögzített vadszámok egyeztetése révén nyílik arra lehetőség, hogy 44 fő adatai alapján részleges betekintést nyerjünk *(lásd II. táblázat)*.¹⁴

II. TÁBLÁZAT

*Néhány gazda vadszáma és adóalapként nyilvántartásba vett élő állatai
(1704–1707)*

Név	Vadszám	Ökör	Tehén	Meddő	Igásló	Hároméves	Csikó	Sertés	Juh
Aczél János	25	5	3	1	3				40
Barna György	2	1							15
Bekő András	5	5	2	3					25
Benkő István	19	2	2		2			2	30
Bíró György	8,5	4	4	2	2				10
Boda Gergely	23,5	4	2						30
Borbély István	1	4	2		3				
Bozo István	18	2	1		2				12
Cséplő Mihály	1	3	3		2			1	10
Csizmadia János	8	2	1		2			1	20

12 A jószágállomány méreteit illetően néhány eltúlzott adat meggyökerezett a szakirodalomban. HORNYIK János szerint „nem volt ritka eset, hogy egyetlenegy kecskeméti gazdának egy- vagy kétezer darab szarvasmarhából álló gulyái, egy- vagy több száz darab lóból álló ménese, azon kívül juh- és sertésállománya legyen...” 1927. 71. Bár Hornyik rendszeresen adatok sorával dokumentálja állításait, ez esetben nem tesz forrására semmiféle utalást. Éppen ezért ezzel az állításával szemben azt kell hangsúlyoznunk, hogy a dokumentálható esztendőkből egyetlen gazda vadszáma sem érte el az általa jelzett értékeket. Mészáros László tényként fogadta el Hornyik állítását, és ebből azt következtette a 16. századi állapotokra, hogy „Több százas vagy ezres gulyákat és méneseket viszonylag kis tőkebefektetéssel fel lehetett hízalni a bérelt pusztákon [...]” 1979. 91. Aligha kétséges, hogy Kecskeméten a rideg állattartás fénykorát a 18. század derekán élte. 1761/62. évi szájbérlajstrom adatai szerint Balogh Pál 128, Dallos Ádám 103, Varga János 109, Cséplő Gergely 132, Varga István 199, Kurucz István 116, Tormási Mihály 122, Kiss András 128, Kiss József 121, Csabai István 132 és Gyenes János 119 db szarvasmarha után adózott. Ezek a számok egyértelműen cáfolják a bizonyítás nélküli állításokat. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 2001, 47–48.

13 Az 1695. és az 1703. évi vadszámot súlyozott átlag alapján számítottuk ki. A számítás pontosságát jelzi, hogy az 1695. évi adókönyvben található korabeli összegzés adata mindössze hattal kevesebb, mint a súlyozott átlag szerinti.

14 IV. 1504. m/ 1707. és IV. 1508. c/ 1704. adatai alapján.

Név	Vadszám	Ökör	Tehén	Meddő	Igásló	Hároméves	Csikó	Sertés	Juh
Csorba István	30	6	8	2	5	4	2	4	60
Darányi György	60	6	16	4	6	12	1	4	60
Deák István	62	7	11	3	21	8	9	1	65
Dékány István	97,5	3	3			2		1	20
Dömötör Gergely	300	16	28	3	38	8	7	23	180
Fazékas János	14	2	1		1			1	16
Herczeg István	6	2		1	2			1	15
Hemző István	5,5	3	1		2	1			10
Kelemen György	5,5	4	7			1			
Kalocsa István	127	10	34		40	17		5	150
Kamarás János	109	6	13		20	1	7	1	130
Cz. Kis János	60	16	24	4	36	15	9	4	140
M. Kovács Gergely	47	2							25
Kovács Pál	6	2	1			2		1	10
Kovács Mihály	2	2							10
Kovács Miklós	16	4	3		1	2			
Ladányi Pál	3,5	4	1			1			20
Mészáros János	4,5	4	2		1			2	10
K. Nagy István	52	8	12	2	13	5	2	4	90
Nagy Mihály	20	4	3					1	10
Pataki István		2						1	25
Sárközi Pál	24	8	10		8			4	80
Szabó András	2	3	3		3	1		1	23
Szabó Márton	28,5	2	1		2	2		1	15
Szana István	10,5	2	1		3				20
Szántó István	30	6	6		2	2			30
Szeles György	40	4		1	9		4		30
Szentkirályi János	6	2							10
Szivos Pál	20	4	2		1				40
Szivos Jánosné	18	1	1		2			1	
Tóth Mihály	14	6	8	1	3	5		4	40
Tubak János	10	4	2		2				15
Varga István	115	12	20	12	16	22	7	2	120
Varga Péter	3	1	1						10

Aligha tévedünk, ha ezen adatok alapján feltételezzük, hogy a szerényebb vagyónú – 5–20 közötti vadszámmal rendelkező – gazdák marhaszáma mögött csaknem kivétel nélkül élő állatok voltak. Állatállományukban naggyobbrészt néhány ökör vagy ló, rajtuk kívül esetleg egy-két tehén és néhány tucat juh volt. Egy-egy tenyésztés céljára tartott sertés is sok esetben fellelhető. A jómódúnak mondható gazdák, akik 25–60 közötti vadszám után fizettek adót, az ígás állatok mellett a különféle jószágok tenyésztésére is komoly gondot fordítottak. A földművelést elsődlegesen segítő 4–6 ökör mellett jelentős számú ló után is adóztak. Juhállományuk sokszor figyelemre méltó volt. Az ennél nagyobb vadszám után adózók között több olyan család található, amelyek a korábbi évtizedekben valóban nagyságrenddel nagyobb vagyont birtokoltak.

III. SZARVASMARHATARTÁS

A magyarországi szarvasmarhatartás alakulásáról, fejlődéséről még nem készült átfogó feldolgozás. Tekintettel arra, hogy országos összeírásaink csak a 18. századból maradtak fenn, a korábbi évszázadokról elfogadható összképet csak a helyi források széleskörű és gondos feldolgozása alapján lehet majd elkészíteni. Éppen ezért minden egyes helytörténeti feldolgozás, amely kellő körültekintéssel készült, komoly formában segítheti ennek a „tablónak” teljesebbé tételét.

A középkortól a Homokhátságon a szarvasmarhák nagyobb része a baromiban nőtt fel. Baromnak nevezték a korabeliek a szilaj körülmények között tartott gulyát. Ennek alapvető feladata a tenyésztés, ezen belül a jószágok szaporítása volt. Innen igavonásra csak rendkívüli szükség, katonai kényszer hatására szakítottak ki jószágokat. A rideg állattartás azonban csak addig volt gazdaságos, amíg nagyon csekély volt a ráfordítás: olcsó a pusztabér, csak a legszükségesebb takarmányt kellett biztosítani a tél folyamán, és néhány pásztor nagy tömegű jószágot tudott őrizni, esetenként gondozni. A valóban rideg körülményeket még a 19. század is örökölte. Ezeket a szilaj gulyákat április végén hajtották a távolabbi, bérelt pusztákra, az úgynevezett nyaralókra. Csak késő ősszel oszlatták fel, és az egyes gazdák jószágait kiválasztva saját telelőikre hajtották azokat. Ezeken a szállásaikon, később tanyáikon a nyár folyamán halmozták fel a legszükségesebb takarmányt a jószágok számára: a gabonafélék szalmáját és bizonyos mennyiségű szénát. A körülményekre jellemző, hogy a jószág itt is „[...] csak szabad ég alatt van az egész télen által, bármely rendkívüli dermesztő hidegekkel köszönt is be a rideg tél. Csak annyi kedvezésben részesülnek ekkoron, hogy egy, körülbelül másfél ölnyi magas alkotmány készítették számukra födél nélkül, egy középpontból kiindulós három ágra egyenesbe menő és végződő szárnyakkal. Ezen födél nélküli alkotmány „szárnyéknak” neveztetik, s csak arra szolgál, hogy a szél ellen enyhét s ótalmat adjon a baromnak [...]”¹⁵ Ily módon a gazdák megtakarították az istállók építését és a jószágok takarmányozásához szükséges munkaerőt, de éppen ezért számottevő volt a jószágok között az elhullás, és a megmaradtak is sok esetben a tavaszra rendkívüli módon leromlottak. A kiváló polihisztor, Bél Mátyás is megörökítette híres munkájában az alföldi marhatartás eme zord körülményeit: „Falvakon kívül vagy pusztákon tartják őket szabad ég alatt, vagy a magyarok által pajtának nevezett állásokban. Csürszerű építmények ezek, úgy készülnek, hogy néhány fából való oszlopot állítanak, rájuk tetőt szerkesztenek, és szalmát hánynak a gulya oltalmául. Ide hajtja a magyar éjszakára, leginkább télvíz idejére az időjárás megpróbáltatásának elkerülése végett, amennyit csak be tud fogadni, kivált hízlatásra fogott ökröket.”¹⁶ Helyesen emelte ki, hogy ez a forma már egy lépcsőt jelent a félig-meddig istállózóznak mondható tartás felé, és az állománynak főként csak az értékesítésre szánt részét védték még ekkor is a szélsőségekkel szemben.

Elképzelhető, milyen keserves telekkel néztek szembe a jószágtartók, ha még évtizedekkel később, a teljesen békés évtizedekben is rendkívüli gondot jelentett a leg-

15 KUBINYI-VAHOT, 1853, 108–109.

16 BÉL Mátyás, 1984, 87.

szükségesebb takarmány előállítása és a jóságok telettetése. Mindennél jobban ilusztrálja ezt egy 1741-ben írt levél, melyet a helyi tanács küldött a Felvidékre: „[...] a nagy szárazság miatt [...] Takarmánynak oly Szükségében vagyunk [...] de ámbár ezen szükség nem volna is, azt jól tudjuk, hogy oda fel való Jóság mind ló s mind Szarvas Marha Szeléd Léven az mi Szilaj Marháinktul, akik a nagy Télben is, a Pusztákon hó hátán szoktak háltni, s Etszaka is Legelnek, mellyektül a Szelíd marha elszáradna, s akképpen a Vadak miatt teltyességgel minnyájának el kellene veszni.”¹⁷

Bár egy évszázaddal későbbi állapotokat rögzített egy francia utazó 1770-ben, de ezek alapján következtetni lehet a 17. századi viszonyokra, hiszen a körülmények korábban – ha lehet – még mostohábbak voltak: „A rétek és legelők körülbelül egyforma elhanyagoltságban vannak, huszadát sem adják annak a haszonnak, amit közepes gondozás mellett adhatnának [...] Ilyen talajon, melynél nincs külön Európában, az állatok az évnek csupán két hónapjában jutnak igazán táplálékhoz, az év többi részében koplalnak.”¹⁸

Mi tagadás, igazi rétgazdálkodásról a 17. században aligha beszélhetünk. A város régtől fogva különféle szolgáltatásainak fedezetéül egy jelentős legelőt elkülönített ugyan, amit a helybeliek Úrrétnek neveztek.¹⁹ A gazdák is telelő helyeiken, ahol a gabonatermesztés is folyt, különítettek el kaszálókat, de ezek trágyázásáról, gondozásáról feljegyzések ebből a századból nem maradtak ránk.²⁰

Miként már utaltunk rá, a rideg marhatartás meghatározó feltétele és terepe a pusztá volt. A kecskeméti kezebe kerülő puszták bérletével kapcsolatosan igazán megbízható adataink nagyjából csak a 17. század második feléből vannak. Ezek egyértelművé teszik, hogy a különféle pusztákat részben a mezőváros tanácsa, részben pedig magánszemélyek béreltek.²¹ Ebben a Kamarás család járt az élen, de rajtuk kívül a zálogbirtokok szerzésében jeleskedett Pathay András, Deák Pál és Kalcza János családja is.²² Azonban nemcsak a dúsgazdag familiák biztosították gulyáik és méneseik számára a szükséges legelőt, hanem a szolidabb vagyon birtokában lévő gazdák is előrelátóan jártak el. Köztük volt Király István is, aki Bene pusztát az ötvenes évektől negyven éven át bérelte.²³ Az egyik 1661. évi bírói döntésből tudjuk azt is, hogy „Városunkbeli Szabó Mihály urunk bírt[a] árendában az Köncsögi pusztá földet...”²⁴ A szerényebb vagyonnal rendelkezők az esetek többségében összefogtak, és „cimboraság” keretében béreltek akár egész pusztákat is. Egy 1695-ből fennmaradt tanúvallomás arról szól, hogy nem egy pusztát hat-hét gazda vett bér-

17 Idézi RUSVAY Kálmán, 1975, 59.

18 Idézi GAÁL László, 1966, 225.

19 Az elnevezés nem arra utal, hogy a város leggazdagabb emberei, tisztségviselői tulajdonában lett volna, hanem arra, hogy a tanács kezelésében levő pusztán a város gazdái és zsellérei ingyen munkával állították elő azt a hatalmas tömegű szénát, amelyet azután ugyancsak ingyen fuvarral a város urainak, a török hadseregnek szállítottak Budára és Pestre.

20 Talán nem felesleges utalni arra, hogy Kecskeméten a rétek, a kaszálók nem voltak olyan formában elkülönítve és a gazdák között felosztva, mint a szomszédos Nagykörösnön.

21 Erre hely hiányában itt sem térünk ki. A korábban idézett irodalom erről bőséges tájékoztatást nyújt.

22 SZAKÁLY Ferenc, 1981, 413.

23 IV. 1504. a/ Városkönyvek (később: a) 243.

24 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1996, 77–78.

be.²⁵ Közülük a legmódosabbak, legrátermettebbek lettek a falkagazdák. Ők – ahogy a kortársak mondták: „marhásabb” gazdák – lettek a gulyások felfogadói, alkalmazói, és így a falkákért több tekintetben is felelős személyek. Érdekes közülük néhányat név szerint is megemlíteni: Bede János vadszáma 146, Szabó Istvánné marhászama 126, Demeter Gergelyé 300, Szívós Jánosé 142 volt.

Azok a gazdák, akik nem tartottak önálló gulyát, jószágait nemcsak egyetlen falkagazdánál, hanem több helyen is „nyaraltatták”. Markó Pál 1685-ben kelt testamentumában kötelességének érezte kiemelni, hogy „Szabó Bálintnak vagyok adós 2 flo. den 30 marha őrzéssel.” Tóth János 1699-ben kelt végrendeletében említi: „Az tinóknak tizenegye vagyon Deák Pál marháján, 3-ma az Herep Péterén. Egyik az Dobokaién.”²⁶

III. TÁBLÁZAT

Saját gulyásuk volt a jelzett években

Név	Év	1675-Ben		
		Vadszám	Báránytized	Adó
Gyóni Ferenc	1670	40		6
Kalocsa János	1672	759	40	18
Kaszap János	1676	54		12
Kincses János (István)	1676	144,5		18
Pathai András	1676	758	85	18
Pap Márton (István)	1676	16		7,5
Király István	1677	45		13
Körös János	1677	151,5	10	18
Kovács István	1678	48		14
Banó Márton	1678	30		12
Császár Gergely	1678	309		18
Dallos István	1678	19		
Oláh János	1678		12	
Varga Istók	1678	380		18
Varga Mihály	1678	115		18
Csabani István	1680	87		17,5
Sári Pál	1680			
Illyés István	1681	105	10	18
Deák Pál	1682	652	47	18
Czirkátor Mátyás	1683	59		12
Todi György	1684			
Hajgató György (János)	1685	127	15	18
Balogh István	1686	192		18
Bíró György	1686	285		18
Böttös István	1686	21		7

Sajnos nem áll rendelkezésünkre olyan kimutatás, amely egy meghatározott évben rögzítené a gulyások és az őket felfogadó gazdák nevét. Csak a különféle szabálysér-

25 HORNYIK János, 1860–1866, II. 358., ill. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 2000, 17. és 1996, 161.

26 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 2002, 45. Ez az eset is igazolja, hogy már a 17. században valóban működött ez a szervezeti forma.

téseket és az ezek után kiszabott bírságokat rögzítő bírói döntések alapján nyílt lehetőség arra, hogy néhány gulyást foglalkoztató gazda nevét összegyűjtsük. Ez a lista jól érzékelteti, hogy a rendkívül gazdag cívisek mellett fellelhetők jóval szerényebb vagyonnal rendelkező gulyást tartó falkagazdák is. Tehát egyfajta vállalkozásnak is tekintették többen ezt a lehetőséget.²⁷

A gulyásoknak a szerződések megkötésekor meghatározott keretek között anyagiilag is felelősséget kellett vállalniuk a rájuk bízott marhákért. Éppen ezért számadónak csak olyan gulyást fogadtak fel, akinek számottevő jószágállománya volt.²⁸

A ridegen tartott, más néven szilaj marhák mellett léteztek a falvakban és mezővárosokban kezes jószágok is. Ezek nagyobb részben az igába tört ökrök és lovak, valamint a fejőstehenek voltak. Ezek számára az előjáróság folyamatosan biztosította a szükséges legelőt, amit itt is nyomásnak hívtak. Erre a városhoz közel levő térségre, legelőre hajtották ki naponként a házaknál tartott haszonállatokból összeálló csordát, amely szokás, gyakorlat oly sok helyen egészen a 20. századig megmaradt.

A 16. század végén keletkezett váci és érsekújvári hídvámjegyzékek kétségtelenül teszik, hogy ezekben az évtizedekben Kecskemét határából igen nagy számú marhát hajtottak nyugat felé.²⁹ Tekintettel arra, hogy csak néhány tőzsér neve, pontosabban az ő nevükhöz kapcsolódó vámolási tételek maradtak fenn, ezekből komolyabb következtetéseket nem lehet levonni. Bár ezek kétségtelenül fontos adatok, de csak azt érzékeltetik, hogy a 16. században a rideg állattartásnak nemcsak komoly hagyományai voltak ezen a vidéken, hanem figyelemre méltó eredményeket is fel tudtak mutatni a helybeli és a környékbeli gazdák, hogy minden kockázat mellett a lakosságnak egyik legfontosabb jövedelmi forrása volt ez az ágazat.

Jól tudjuk, hogy a 17. század harmada táján egész Európát sújtó gazdasági és pénzügyi válság vetette vissza több ország termelését. Ezt követően a központi hatalom mind tudatosabban monopolizálta a marhakereskedelmet, amely révén annyira megcsappant az alföldi tőzsérek haszna, hogy a mind gyengébb közbiztonság miatt egyre kockázatosabb lett munkájuk folytatása.³⁰ 1676-ban Kecskemét kérte, hogy az uralkodó átmenetileg és bizonytalan időre függessze fel a város vásártartási jogát-kötelezettségét.³¹

27 Tekintettel arra, hogy a vadszámot az 1675. évi nyilvántartásból vettük, néhány esetben több évvel később már az egykori gazda fia, örököse fogadott fel gulyást. Ez alkalmakkor az örökös nevét zárójelben rögzítettük.

28 „Die 19. Aprilis anno 1678. Josa János fogadott szolgálja újvár vidéki Gyarmathi Fodor Ambrus gulyásul szolgálván az elmúlt húsvét innepiben Félegyházi pusztán őrizvén gulya barmát. Azonban jó, négy borjas tehenek előtte elvesztenek. Szabadkozik, hogy nem tudja, hova löttek, melyért a fogházba vettetvén. Hitin kieresztette Josa János, erős hittel megesküdtetvén, hogy elmegyen azon tehenek keresésére. Megkeresvén, meghajtja. Ha penig meg nem találná is, visszajön, el nem szökik, sem a marháit innen el nem hagyja hajtani, sem maga el nem hajtja, hanem valamikor kívántatik, előáll gazdája eleibe mindaddig, míg vég szakad dolgának.” IV. 1508. c/ 1677–1678. 219.

29 KOCIS Gyula, 1993, 287–360., ill. 2002, 173–228.

30 ZIMÁNYI Vera, 1976, 66–80., ill. 133–141.

31 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 2009.

Ezek a tényezők érthetően nem kedveztek az alföldi szarvasmarhák tenyésztésének.³² Nem véletlen, hogy a legmagasabb vadszámot éppen 1678-ban rögzítették a város adókönyveiben, és a következő években csaknem folyamatos csökkenést észlelhetünk. A hetvenes évek második felében állandósultak a kuruc csapatok, Wesselényi Pál és Thököly Imre indokolatlan és szertelen követelése, a robotot teljesítőket ért különféle rablások, a város határában lévő gulyák megdezmálása.

Részben a közbiztonság állapotára, részben pedig a még ekkor is meglévő állományra vonatkozóan nyújt újabb támpontot az a jegyzék, amely azt rögzíti, hogy 1686. április 20-án egy tatár csapat milyen pusztítást, rablást vitt végbe a városban. Ez 63 olyan gazdát említ, akitől raboltak el ökröt: 22 főtől 1-2, 16-tól 3-4, 8-tól 5-6, 7-től 7-8, 3-tól 9-10, 5-től 11-15, 1-től 16 és ugyancsak egy gazdától 28 jószágot vittek el. Ezek a kíméletlen rablások, zsarolások és a szertelen mértékű ígás robotok alig hihető méretű pusztulásokat eredményeztek. A rideg számok semmit sem tudnak érzékeltetni a családok százainak élményeiből, tragédiáiból. Viszont pontosan képesek érzékeltetni a mennyiségi változásokat, az arányok alakulását. Mivel nem egy, hanem két mezőváros adókönyveinek adatai kinosan egybecsengenek, meggyőző erejük alól aligha vonhatjuk ki magunkat.

IV. TÁBLÁZAT

A vadszám alakulása Kecskeméten és Nagykőrösön 1662–1668 között

Kecskemét			Nagykőrös		
Név	Vadszámuk		Név	Vadszámuk	
	1682	1688		1682	1688
Balogh István	205	22,5	Beretvás István	300	14
Bíró György	304	16	Bokoriné	142	
Bíró János	252	62	Budori Balázsné	140	14,5
Deák Pál	800	200	Czirják Pál	105	
Dékány György	350	48	Csatári N. János	100	
Hegedűs István	400	33	Csete Gergely	80	
Illyés István	250	64	Erdős árvái	266	
Kalocsa István	800	150	Fruttus Gáspár	85	
Kamarás Ambrus	800	40	Jó Máté Gergely	330	32
Nagy István	284	60	Karai Ferenc	140	17
Nagy Márton	229	34,5	Oláh János	230	
Oláh István	386	80	Pap Pál	53	
Pathay András	800	118	Sepsei István	100	13
Sárközi István	250	19	Somodi István	72	
Sárközi Pál	243	23	Somodi János	186	
Szabó István	244	84,5	Szabó Ferenc	134	12
Szeles György	210	32	Szemere Pál	163	18,5
Szentkirályi Pál	201	24	Szivós János	290	24
Szivós János	328	25,5	Tott István	63	
Varga István	510	72	Urházi Péter	280	20
			Vas Mihály	50	

32 Hasonló gondok terhelték nemcsak a szomszédos Nagykőrös szarvasmarha-tenyésztését, hanem a környező falvakét is.

Az Alföldön évszázadokon át a szarvasmarhák állományának nagyobb részét a magyar szürke marhák alkották. Ennek a fajtának eredetét régóta vizsgálják, de teljesen megnyugtató válasz még nem született.³³ Ma már erősen valószínűsíthető, hogy a kunok hozták be a Kárpát-medencébe ezt a fajtát, amely egykor a steppéken volt honos, és őse minden bizonnyal a Primigenius, a tulok lehetett.³⁴ A 11–13. századból a szürke marhákra utaló csontok nem maradtak fenn. Ezekből a századokból olyan csontok kerültek elő, amelyek alapján kisebb méretű szarvasmarhákra lehet következtetni. A szarvasmarhák csontmaradványainak vizsgálata azt jelzi, hogy a Kárpát-medencében a 15. század folyamán számottevő változás ment végbe. A lábközépcsontok 4–17%-os, a marmagasság átlagosan 7,25%-os növekedést mutat. Ennek révén a tehenek átlagos marmagassága 103,1–130,0 cm-re, a bikáké 121,5–130,8 cm-re gyarapodott.³⁵ Zimányi Vera a soproni számadáskönyvek alapján arra a következtetésre jutott, hogy 1570-ben és 1571-ben a levágott ökrökből átlagosan 3,2, 1593-ban 3,65 bécsi mázsa húst nyertek. Ez mai mértékben 174–201 kg-nak felel meg. Az élősúly kb. ennek a kétszerese lehetett.³⁶ A 17. század derekán a hizott ökröknél átlagosan 500 kg-mal számoltak. Testsúlyuk gyarapodása minden bizonnyal tovább tartott. A 19. században egy mérés során a teheneknél 421 kg átlagos élősúlyt állapított meg, míg a bikáknál 586 kg-ot.³⁷

A magyar hizott ökröknek már a 16. században igen jó híruk volt. Passauban például amíg Magyarországról származó jószágok húsát tudták kimérni, a mészárszékek más féle húst nem árusíthattak. A 17. században a gazdasági visszaesés és a hosszan tartó, pusztító háborúk miatt a nyugati országokban a fizetőképes kereslet erősen csökkent, és a lakosság étkezési szokásai jelentősen módosultak. Így a magyar szarvasmarha iránti kereslet ezért is számottevően csökkent.

A korabeli állomány jellegére, összetételére vonatkozó adataink rendkívül gyérek és esetlegesek. Csupán egy-egy adat alapján fogalmazhatjuk meg, hogy a szürke marhák mellett minden bizonnyal fellelhetők voltak egyéb fajták is. Egy 1677-ben kelt feljegyzés szerint „Balogh István marháján Egy Rött Tino volt, melyet a szék-bírák levágtak.”³⁸ 1685-ben Markó Pál végrendeletében egy „kék tehenet” hagyományozott az egyik kápolnának.³⁹ Az újabb ritka esetek egyike 1700-ból való: „Kőrösi embertől egy barna tehenet tall. 6 [vettünk].”⁴⁰ Nem lehetetlen, hogy a házaknál tartott fejős tehenek is hasonlóak közül kerültek ki.

Tudatos tenyésztésre ezekben az évtizedekben érhetően nem lehet gondolni. A baromban a különféle korú és nemű jószágok együtt voltak. Inkább csak kiválogatásról beszélhetünk, mintsem céltudatos szaporításról. A barmos marhák összetétele gulyánként változhatott. A 17. századból a Homokhátság területéről csak Kiskunha-

33 MATOLCSI János, 1968, 24.

34 MAKKAI László, 1985, 1447–1449.

35 MATOLCSI János, 1968, 24–26.

36 ZIMÁNYI Vera, 1969, 435–468.

37 MATOLCSI János, 1968, 32–33.

38 IV. 1510. i/ 1640–1707. Töredékek, 79.

39 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 2002, 31.

40 IV. 1510. g/ Székbírói számadások (később. g/) 1693. 90–97.

lason maradt ránk egy adatsor. E szerint a városban lévő szarvasmarhák 18,46%-a ökör, 31,61%-a tehén, 13,16%-a tinó és 36,77%-a borjú volt.⁴¹ A 17. századi kecskeméti rideg gulyák összetételére csak egy 1786–1787-ből fennmaradt adatsor alapján tudunk következtetni. E gazdasági évből fennmaradt teljesnek mondható kimutató szerint Kecskeméten nyolc gulyában 4590 jószág volt. Ezek 45,64%-a tenyésztett tehén, 5,0%-a tinó, 23,66%-a két évesnél öregebb üsző, 24,62%-a másodéves volt. A 48 bika az állomány 0,96%-át alkotta.⁴²

IV. LÓTENYÉSZTÉS

A Homokhátságon rendkívül fontossá vált jószágok tartása és nevelése ekkorra már sok-sok évszázadra tekintett vissza. Jól tudjuk, hogy ez a terület a 9. század végén – távolról sem véletlenül – a lovas-nomád honfoglalók fejedelmi törzsének birtoka lett.⁴³ Szent István államépítő döntései a királyi birtokokat még tovább növelték. I. Endre 1055-ben a másfél-két évszázad során kialakult szokásjogra és a Szent István által meghozott tételes jogokra alapozva adta a tihanyi apátságnak Colont – ez a mai Izsák környéke –, hogy az apátság *ménését* ott tarthassák.⁴⁴ Néhány évtizeddel később I. Géza királyunk 1075-ben kelt oklevele tájékoztat bennünket arról, hogy Felső Alpár területén – amely évszázadokon át Kecskemét birtoka volt – *királyi ménest* (equos regis) tartottak, és számára ott rendszeresen szénát gyűjtöttek.⁴⁵ Aligha kétséges, hogy mindkét esetben már évtizedek óta komoly értéként tartották számon a lótartásra is alkalmas területeket, és éppen ezért jöhettek számításba királyi ajándékként. IV. Béla is uralkodói jogára alapozva telepítette le ezen a tájon az ugyancsak lovas-nomád kunok jelentős részét. Köztudott, hogy a következő évszázadokban ők alkották a magyar királyság könnyű lovasságának egyik legfőbb egységét. Tehát joggal állíthatjuk, hogy – bár tömegüket tekintve erősen változó mértékben, de – kétségtelenül folyamatosan tartottak ezen a vidéken méneseket.⁴⁶

Bár a 17. századból már sokkal bővebben állnak rendelkezésünkre a lótartásra utaló adatok, érdemi feldolgozások e témából is csak a közelmúltban készültek. Az első ilyen munka Rusvay Kálmántól való, aki viszont csak a városi tanács által fenn-

41 SZAKÁLY Ferenc, 2000, 333. Ez esetben tehát nem egy vagy több gulya összetételéről van szó, hisz hiányzik a tenyészbikák száma, ugyanakkor számottevő hányadot képez az igavonásra már betört ökrök tömege.

42 IV. 1504. c/ 1787. 164.

43 Nem csupán Anonymus alapján tudjuk ezt, hanem Solt, Fajszt és Tass helységneveink is egyértelműen bizonyítják.

44 GYÖRFFY György, 1987, III.

45 A garamszentbenedeki kolostor számára juttatott adományok felsorolásában találjuk: „Dedi et aliam terram circa eadem aquam Tiza, quae vocatur Alpár cum propriis terminis... exinde vero cum Tezin, qui equos regis custodit... et foenum Regis...” HORNYIK János, 1860–1866, I. 193–194.

46 A 16. századi török adókönyvek és a különféle vámjegyzékek nem nyújtanak a korábbiaknál sokkal több, érdemibb támpontokat a vidék lótartására. L. MÉSZÁROS László, 1979, 90–95., KOC SIS Gyula, 1993, 288–299., ill. 2002, 190–198.

tartott ménes történetét dolgozta fel, mutatta be, és ennek keretében idézett néhány 17. századi adatot.⁴⁷

A lovak rideg tartása kétségtelenül járt némely előnnyel. Egyrészt sokkal kisebb tökebefektetést igényelt, másrészt – hihetően – rendkívül szívós és kitartó példányok nevelkedtek ezekben a ménesekben. Ezt az állapotot viszont nem szabad idealizálni. Ennek az igénytelenségnek komoly ára volt, mivel a takarmányhiány és a mostoha időjárás miatt legyengült állatok között gyakoribb lett többfajta betegség, és nagy lett az elhullás, így csekély a szaporulat.

Miként a szarvasmarhák esetében utaltunk erre, a lovak tartásánál is az volt hosszú időn át a gyakorlat, hogy egy-egy nagyobb gazda ménéséhez csapták a kisebb vagyonnal rendelkező gazdák csekély számú lovaikat, és arányosan vállalták a pusztai bérletét, valamint a csikósok bérét. Ennek kétségtelen bizonyítéka a következő bírói döntés: „1664. január 9. Ennek előtte elmúlt felső esztendőben Kalocsa Jánosnak hajtották volt el ménését a pusztaszeri földről; az lovak voltak Kalocsa Jánosé száz ló és Pál Jánosnak is volt közöttük 19 lóva. Utána fáradván és költvén, az lovak után való költségek esett 125 tallérokban, és így esik egy-egy lóra egy tallér.”⁴⁸

IV. TÁBLÁZAT

Csikóst tartó gazdák

Név	Évszám	1662-ben		1675-ben	
		Vadszám	Adó	Vadszám	Adó
Deák Pál	1662	417	13		
Kamarás Ambrus	1662	758	13		
Kati Péter	1662	94	13		
Szabó Mihály	1662	220	13		
Feiér Mihály	1662	40	12		
Patai András	1662	750	18		
Kalocsa János	1663	750,5	13		
Kerekes Dömötör (István)	1664	200	13		
Péter Mihály	1670			80	16
Kalocsa János	1670			759	18
Bíró György	1970			285	18
Csuka Miklós	1970			277	18
Császár Gergely	1970			309	18
Kamarás Ambrus	1970			759	18
Csáki Miklós	1677			101	16
Illyés István	1677			105	18
Tóth György	1680			31	8
Szabó Bálint	1680			90	18
Bede Lukács	1680			66	16
Császár Gergely	1682			309	18
Tóth Gergely	1685			54	14

47 RUSVAY Kálmán, 1975.

48 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1996, 96.

Sajnos ebből a századból nem maradt ránk olyan nyilvántartás, amely alapján egyértelműen következtethetnénk arra, mely gazdák tartottak lovakat, még kevésbé olyan, amelyik alapján megtudhatnánk, kiknek volt önálló ménesük. Az esetek többségében csak a különféle kihágások során jegyezték fel néhány gazda csikósának, ménespásztorának a nevét. Ezekből egy kisebb összeállítást készítettünk, amely segít néhány következtetés levonásában.⁴⁹

Tehát a rideg ménesek számát nehéz lenne meghatározni. Valószínű, hogy ez esetben is hasonló módon jártak el, mint a szarvasmarhák tartásában. Egy korábban idézett szöveg alapján nyilvánvaló, hogy a hatvanas évek elején a kb. 400 vadszám után adózó Deák Pál rideg ménese legalább száz lóból állott. Aligha kétséges, hogy a hasonló vagy ennél is jóval nagyobb vadszám után adózó néhány gazda ekkora, vagy ezt megközelítő nagyságú méneseket tartott.⁵⁰ Tekintettel arra, hogy Kecskeméten 1662-ben 12 gazda adózott több mint 200 vadszám után, és számuk 1676-ra 18-ra nőtt. Ezek alapján közel tucatnyira tehetjük azoknak a gazdának a számát, akik figyelemre méltó önálló ménest tartottak, és hozzájuk több kisebb vagyonú gazda társulhatott.

A csikósokat tartó gazdákról készült rövid lista arról győz meg bennünket, hogy nem csak a dúsgazdagok fogadtak fel ménespásztorokat. A 30 és 100 vadszám után adózók között is találhatunk többeket, akik – minden bizonnyal cimboraságban – tartottak ménest, fogadtak fel hozzájuk pásztort. Márpedig az 50 és 200 közötti vadszám alapján adózók 1662-ben 86-an, és még 1684-ben is 74-en voltak. Azt sajnos nem tudjuk megközelítően sem meghatározni, hogy az összefogásra kényszerülő gazdák hány önálló ménest tartottak fenn.⁵¹ Az viszont kétségtelennek látszik, hogy többen egyfajta vállalkozási lehetőségnek tekintették ezt az igényt.

A rideg ménes fenntartásának egyetlen célja a jószágok szaporítása, a termelőmunkában és a közlekedésben szükséges utánpótlás biztosítása volt. A ménesben együtt tartották a kancákat, a méneket és a különféle korú csikókat. A legmegfelelőbb egyedek kiválasztásáról, a fialás időpontjának behatárolásáról, tudatos tenyésztésről ekkor még csak szűk keretek között beszélhetünk.

A rideg ménesekben levő lovak számáról csak egy-két esetben történik említés. A korábban idézett bírói ítéletből tudjuk, hogy Deák Pál pusztaszeri ménesében legalább 120 ló volt, és 1703-ban a tanács ménesében – a csikókon kívül – 51 lovat vettek nyilvántartásba.⁵² Ehhez időben legközelebbi megbízható adatot csak a 18. század

49 1670-ben „[...] Koháry Istvány [...] számára az minémő hat szekeres felettes szürke csikókat [...] ki méneséből tölt ki [...]” IV. 1510. i/ 1670. 55.

50 Kecskeméten az 1675. évi adórajstrom szerint hét parasztnábobról szólhatunk, akik 300-nál nagyobb vadszám után adóztak: Deák Pál 652, Hegedűs János 300, Nagy István 302, Pathay András 758, Császár Gergely 309, Kalocsa János 759 és Kamarás Ambrus 759. Az arányok jobb érzékeltetése végett megjegyezzük még, hogy a városban 1676-ban az egy adófizetőre jutó vadszám átlaga: 21,9 volt. Érdemes utalni arra, hogy azok a gazdák, akik jelentős juhnyájt tartottak, számottevő ménessel nem rendelkeztek. A nagy ménest birtokló gazdák viszont legtöbbször szerény juhnyájt tartottak.

51 A kisebb falvak gazdái együttesen tartottak ménest. Egy 1660-ban született kecskeméti bírói döntésből tudjuk, hogy „Mindszeti Kis Gécz törvényünk székin megesküdvén, hogy noha kifogta volt az falu ménese közül [a perben szereplő lovat], de el nem hajtotta.” IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1996, 74.

52 IV. 1508. c/ 1703. 281.

zad derekáról tudunk idézni, amikor már egészen más szerveződés keretében a város gazdái a tanács által megszervezett, kialakított formában 10 ménest tartottak fenn. Ezeken belül a legkisebb létszámú – a másodéves csikókkal együtt – 167 volt, a legnagyobb ménesben viszont 274 lovat tartottak.⁵³ A legkisebben – amelyben a ménes összetételét jelezték – 130 öreg kanca (59,9%), 18 (8,29%) paripa, 31 (12,29%) harmadfű, 32 (14,75%) másodéves csikó és 6 (2,77%) darab mén volt. A legnagyobb számú ménesben 183 öreg kanca (66,79%), 17 (6,2%) paripa, 29 (10,58%) harmadfű, 41 (14,96%) másodfű csikó és 4 (1,46) darab mén volt. Ezekben összesen 2413 jószágot tartottak, és ezeken belül 65,60% öreg kanca, 6,75% paripa, 11,97% hároméves csikó, 14,00% kétéves csikó és 1,66% mén volt.⁵⁴ Joggal tetelezhetjük fel, hogy a hasonló körülmények között tartott ménesek nagy többségében ezekhez közelálló arányok lehettek az előző évszázadokban is.

A gazdáknak a rideg ménes mellett érthetően szükségük volt kezes jószágokra, amelyeket naponként igénybe vettek az áruszállításban, a mezőgazdasági munkákban és a szárazmalmok működtetésekor. Ezeket kb. négyéves korukban fogták ki a ménesből, és szakszerűen betörték, betanították nagyobbbrészt ígás jószágoknak, kisebb számban hátaslónak. Bizonyos mezőgazdasági munkák végzéséhez – főként a gabona nyomtatásához – több hétre jelentős számú lóra volt szükség, és a rideg ménesekből pótolták a hiányokat. Ezen munkák elvégzése után a lovak egy részét, hogy ne kelljen számukra takarmányt biztosítani, ismét visszahajtották a ménesekbe. Ugyancsak a lovak jelentős tömegére volt szükség a török hatóság rendszeres és váratlan követeléseinek teljesítésekor, a nemesi vármegye számára végzett gratuitus labor, az ingyenmunka teljesítése idején. A váratlan igények biztosítása érdekében a kijelölt gazdák jószágaitak kötelesek voltak készenlétben tartani. Ezek takarmányozása nagy terhet jelentett volna a gazdáknak, ezért jószágaiak számára külön legelőt kellett biztosítani, amelyről maga a tanács gondoskodott: „Observálni kell, hogy a heverő soros kocsisok lovainak, amely füves pusztát bérlettünk, Pestenadtunk a fű bérre a szubasáknak kezében kisbírák adta szénapénzből tall. 13?.”⁵⁵

Az egyes gazdaságokban a lovak száma erősen eltérő lehetett. A legelső lajstrom, amely segítségünkre lehet, 1633-ból maradt ránk: „Az kiknek egy-egy lovaik az nagy vezér eleiben vadnak.” A felsorolásban tíz gazda neve található, köztük háromnál „egy kocsi” igénybevételét jelezték. Ugyanebben a robotlajstromban található további két olyan feljegyzés, amely lovak igénybevételét említi: „Az mely ló kocsi Jankó fele möntenek tizedből Böde Mihály, Nagy István, Koncz Lukács, Ola Péter.” Ugyanezen az oldalon: „Az kik hátra maradtak.” A névsor 18 gazda nevét rögzíti.⁵⁶ Valamivel bővebb másik jelentős nyilvántartás, amely 1663-ban készült, már lényegesen több lovat tartó gazda számát örököltette meg.⁵⁷ Bár ez a kötelezett-

53 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1994, 101–103. Ekkor már a tanács bérelte a pusztákat, és a helyhatóság döntött az egyes ménesek számáról, a legeltetés helyéről.

54 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1994, 102.

55 IV. 1510. i/ 1676. 3.

56 IV. 1504. m/ Robotlajstromok, 1633. 3., ill. 85.

57 A táblázatot a IV. 1504. m/ Robot, 1663. 176–177. oldalakon lévő nyilvántartás adatai alapján állítottuk össze.

ség igen sok gazdát érint, azok számbavételét teljesnek távolról sem mondhatjuk. A robotra kötelezett lóval rendelkező gazdák is minden bizonnyal jóval többen voltak a városban. Ennek alapján csak az nyilvánvaló, hogy erre az alkalomra kirendelt gazdák száma 249 fő volt. Az itt felsorolt tizedesek száma 29. Aligha kétséges, hogy ők személy szerint nem voltak kötelezve igás lovak kiállítására, holott szinte kivétel nélkül számottevő vagyron volt birtokukban, vélhetően lovuk is volt. Ezen túlmenően erősen valószínű, hogy az év során már különféle igás robotot végzett gazdák jelentős hányada ez alkalommal mentesült a tábori szolgálat alól.

A magyar lótenyésztés történetével foglalkozók közül többen igen sötét képet festenek a század végi állapotokról. Az kétségtelen, hogy a török kiűzése során nemcsak az alföldi lóállomány szenvedett rendkívüli veszteségeket, hanem az egész országban erősen megcsappant a lovak száma. Van, aki egyenesen azt állította, hogy alig maradt ló hazánkban.⁵⁸ Éppen ezért fontos minden olyan adat, amely a gyakorta hipotéziseken alapuló megállapításokkal szemben segít a tények pontosabb feltárásában. A város gazdáinak birtokában lévő lovak számának feltárásához rendkívül fontos támpontot nyújt az 1699-ben készült megyei összeírás, amelyből több igen fontos adatot ismerhetünk meg, és amelyek alapján – bizonyos keretek között – következtethetünk a korábbi évtizedek állapotára is. Hangsúlyoznunk kell viszont, hogy a törökellenes háború miatt a rendkívül keserves közel két évtized valóban nagymértékben lecsökkentette a jószágok számát. Tehát úgy fogalmazhatunk, hogy ezek ellenére ekkor még 1388 igáslovat és 1123 egyéb, minden bizonnyal méneses lovat vettek Kecskeméten nyilvántartásba. Ezek a számok önmagukban is sokat mondanak, de még egyértelműbben vallanak, ha néhány további adatot teszünk melléjük. Nagykőrösön ekkor csak 293, és Cegléden mindössze 94 igáslovat írtak össze. Az egész járás 25 falujában és három mezővárosában összesen 2216 igáslovat találtak, tehát a teljes állománynak 62,64%-át – közel kétharmadát – Kecskeméten írták össze!⁵⁹ Ez a szám önmagában is érzékelteti, milyen arányt képviselt a város e tekintetben a szűkebb térségben.

Az egyes gazdák tulajdonában lévő lovak száma a korábban jelzett rablások, kimerítő lovas szolgáltatások, a kényszerű ajándékozások és felvásárlások miatt erősen ingadozott. Bár a Rákóczi-szabadságharc első éveiben a város lóállománya igen nagy veszteségeket szenvedett, a már korábban is felidézett összeírás szerint több gazdának még mindig jelentős számú lóva maradt. Az igás lovakkal együtt Deák István 38, Csorba István 11, Dömötör Gergely 53, Darányi György 19, Kalocsa István 57, Kamrás János 28, Cz. Kiss János 60, K. Nagy István 20 és Varga István 45 különféle korú ló gazdája volt. A korábbi évtizedekben ezek állománya minden bizonnyal jóval nagyobb, s a hasonló birtokosok köre sokkal szélesebb lehetett.

E megállapítások realitását nemcsak az 1699-es összeírás imént idézett adatai érzékeltetik, hanem a ugyancsak ebben az évben Halason rögzített számok is: Farkas János 20 igásló és 20 csikó, id. Tegzes János 15 ló, Kovács Mihály 10 ló és 9 csikó,

58 HANKÓ Béla, 1954, 84.

59 KOSÁRY Domokos, 1965, IV. táblázat. 1. Kecskeméti járás.

Szabó Mihály 8 ló és 10 csikó, Kiss István 11 ló és 8 csikó, ifj. Tegzes János pedig 12 ló és 8 csikó tulajdonosa volt.⁶⁰

Távolról sem érdektelen, hogy a számottevő loállomány hogyan oszlott meg az egyes vagyoni-társadalmi csoportok között. Korábbi adatok hiányában egy 1707-ben készített jegyzék adatait célszerű segítségül hívni.

V. TÁBLÁZAT

A lovak megoszlása az egyes vagyoni rétegek között 1707-ben

Réteg	Nincstelen	Törpegazda	Kisgazda	Középgazda	Nagygazda	Összesen
Adózók száma	46	293	187	106	31	663
0	46	223	113	37	1	420
Hámos 1-2		66	58	46	3	173
3-6		4	16	23	11	54
ló 7-10					7	7
11-					9	9
Összes ló		118	147	167	448	880

A táblázat adatai egyértelművé teszik, hogy még a csekély vagyonnal rendelkező törpegazdák csaknem harmada tartott lovat. Valójában a lovas gazdák 28,8%-a közülük került ki, bár az is igaz, hogy az egész állománynak csupán 13,4%-a volt tulajdonukban. Arra azonban érdemes felhívni a figyelmet, hogy közülük négyen ket-tőnél többet tartottak. Az ekkor ugyancsak szerény vagyonnal rendelkező kisgazdák – a lovas gazdák 30,45%-a – közel fele tartott lovat, köztük 16 fő 3-6 darabot, és az övék volt az állomány csaknem 15%-a. Így aligha állíthatjuk, hogy csak két szűk társadalmi-vagyoni csoport tagjai részesültek többnyire e lehetőségben. Az kétségtelen, hogy a közepes vagyonú gazdák csaknem kétharmada tartott lovat, és az egész állomány 18,97%-át birtokolták. Közülük csaknem minden negyedik 3-6 lónak volt a tulajdonosa. Az vitathatatlan, hogy a lovak tenyésztése mindig is költséges és kockázatos vállalkozás volt. Ezért érthető, hogy ennek az ágazatnak az igazi haszonélvezője ekkor is a legvagyonosabb réteg lehetett. Csupán egyetlen nagygazdánál nem írtak össze lovat, és a további 30 gazda a városban lévő egész állománynak több mint a felét birtokolta.

A kecskeméti lótartás fénykora minden bizonnyal a 18. század derekára tehető. Ekkor hat gazdának volt csaknem a főurakéval vetekedő ménese. Tamási János 103, Rozgonyi István 106, Nagy János 114, Kiss András 135, Varga János 123, Palotás István 144 és Szeles György 251 lovat tartott a város bérelt pusztáin rideg ménesekben.⁶¹ Aligha gondolhatjuk, hogy a 17. század bármely évtizedében hasonló állomány létrejöhetett volna.

60 SZAKÁLY Ferenc, 2000, 333. A kimutatás fejlécén csikó helyett öszvér szerepel. A latin nyelvű kecskeméti összeírásokban is a lovak (equi) mellett a hinuli rovat következik. Aligha kétséges, hogy ez utóbbi a még nem tenyésztett lovakra, azaz a csikókra utal. Öszvérekről korabeli forrásainkban nem találunk utalást.

61 IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, 1989., ill. 2001. 46.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALANYI Béla 1968: Kecskemét gazdasági jelentősége a XVIII. század végéig. In HELTAI Nándor (szerk.): *Tanulmányok Kecskemét város múltjáról, jelenéről*. Kecskemét
- BÉL Mátyás 1984: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Válogatta, sajtó alá rendezte Wellmann Imre. Bp.
- BUZA János 1984: Törökkori állattartásunk a „vadszám” és az adózás tükrében. *Századok* 118. évf. 1. sz. 3–63.
- GAÁL László 1966: *A magyar állattenyésztés múltja*. Bp.
- GYÖRFFY György 1987: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Bp.
- HANKÓ Béla 1954: *A magyar háziállatok története az ősidőktől máig*. Bp.
- HORNYIK János 1860–1866: *Kecskemét város története oklevéltárral I–IV*. Kecskemét
- 1927: *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története*. Kecskemét
- IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor 1989: *Egy mezőváros társadalmi és gazdasági tagolódása a XVIII. századi összeírások tükrében I–III*. Bács-Kiskun megye múltjából. 133–324. Kecskemét
- 1994: *Kecskemét gazdasági fejlődése 1700–1850*. Kecskemét
- 1996: *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. (1591–1711.)* Kecskemét
- 2001: Állattartások a Duna–Tisza közén a XVIII. században. *Agrártörténeti Szemle* XLIII. évf. 1–2. 39–85.
- 2002: *Kecskeméti testamentumok I. 1655–1767*. Kecskemét
- 2009: Piac- és vásártartás Kecskeméten a XIV–XVII. században. 1–28. Kézirat
- KOCSIS Gyula 1993: Az érsekújvári hídvámjegyzék. (Adatok a 16. század végi élőállat kiviteléről.) In IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XII*. 287–360. Kecskemét
- 2002: Kecskemét története a török hódoltság idején. In BART János (szerk.): *Kecskemét története 1849-ig*. 173–228. Kecskemét
- KOSÁRY Domokos 1965: Pest megye a kuruc korban. In LAKATOS Ernő (szerk.): *Pest megye múltjából I*. Bp.
- KOVÁCS István 1984: A török hódoltság kora (1552–1693). In NAGY István (főszerk.): *Hódmezővásárhely története a legrégibb időktől a polgári forradalomig*. I. Hódmezővásárhely
- KUBINYI András–VAHOT Imre 1853: *Kecskemét és a kecskeméti puszták*. Pest. Hasonmás. 1980. Kecskemét
- MAJLÁT Jolán 1943: *Egy alföldi civisváros kialakulása. Majkőrös gazdaság és társadalomtörténete a XVIII. század elejéig*. Bp.
- MAKKAI László 1985: *Magyarország története 1526–1686*. 3/2. Tájak és népek. 1425–1460.
- MATOLCSI János 1968: A szarvasmarha testnagyságának változása a történelmi korszakban Magyarországon területén. *Agrártörténeti Szemle* X. évf. 1–2. sz.
- MÉSZÁROS László 1979: Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén. In IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun-megye múltjából II*. 58–286.
- RÁCZ Lajos 1989: A középkor és a korai újkor éghajlattörténetéről. *Agrártörténeti Szemle* XXXI. évf. 1–4. szám.
- RUSVAY Kálmán 1975: Kecskemét város ménese. In IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából I*. 53–80.
- SZAKÁLY Ferenc 1981: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp.
- 1983: Török megszállás alatt II. XVII. század 3. Gazdaság és társadalom. In KRISTÓ Gyula (szerk.): *Szeged története I*. Szeged
- 2000: Kiskunhalas a török uralom alatt. In Ö. KOVÁCS József–SZAKÁL Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története*. 303–380. Kiskunhalas
- SZILÁGYI Tibor 1993: *Szélsőségek Kecskemét időjárásában*. Kecskemét
- 1999: *Időjárási események Kecskeméten a XVII–XIX. században*. Kecskemét
- ZIMÁNYI Vera 1969: Sopron város húsellátása 1567-en, 1570-ben és 1693-ban. *Agrártörténeti Szemle* XI. évf. 435–468.
- 1976: *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. (Értekezések a történettudományok köréből 80.) Bp.

TIBOR IVÁNYOSI-SZABÓ

17th-CENTURY ANIMAL HUSBANDRY IN THE CENTRAL SAND PLAIN

Horses and cattle were responsible for the main bulk of Hungarian export as early as the Middle Ages. During the Ottoman Occupation animals were driven from the Great Plain to western Hungary in large numbers, and from there to German and Italian industrial and trading towns. This process can be well documented with the aid of partly Turkish and partly Hungarian customs journals from the 16th century. From later periods however written sources are much more scarce. It is without doubt that from the sand plains between Cegléd and Szabadka a large number of animals were driven through Győr and Komárom. However, in the absence of precise data, the animal stock owned by town-dwelling farmers was greatly exaggerated and accepted at face value by expert literature.

The 17th-century accounts of Kecskemét and Nagykőrös make it possible to survey the domestic animal husbandry in the region with greater accuracy. The paper on the one hand gives a framework of nomadic animal husbandry, and on the other hand presents a more dependable evaluation, based on statistical data. It proves with a great array of data that due to existential instability and wars the agricultural sector in the occupied territories was especially vulnerable.

The data presented also enable us to have a greater understanding of the different economies of the two towns.

GLÓSZ JÓZSEF

A GABONAKERESKEDELEM ÚTJAI ÉS VOLUMENE MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN¹

Mint korábbi tanulmányainkban már kimutattuk, Magyarországon a 19. század első felében az eltérő termelési feltételek, a lakosság területi megoszlásának egyenetlensége és a birtokviszonyok szélsőségei következtében közel 30 millió pozsonyi mérő (a továbbiakban: pm) gabonahiány, a másik oldalon ezt mintegy 10 millió pm-mel meghaladó többlet mutatkozott az ország gabonamérlegében, megteremtve ezzel a terménnyel folytatott kereskedelem legalapvetőbb feltételeit. E tanulmányban arra keressük a választ, hogy a gabonatermelés és -fogyasztás területi mérlegei révén kimutatott hiány és felesleg tényét megerősítik-e a kortársak empirikus tapasztalatakon nyugvó leírásai a gabonának az országon belüli mozgásáról, azaz a termény valóban onnan indult-e útjára, ahol többletet mutattunk ki, s oda tartott-e, ahol számításaink hiányt jeleztek, s egyúttal kísérletet teszünk az egyes központokban, illetve a fő irányokban lebonyolított forgalom volumenének meghatározására.

A GABONA MOZGÁSÁNAK IRÁNYA ÉS CÉLJA

A gabonának az országon belüli mozgásáról számos, igen eltérő jellegű és minőségű kortársi információval rendelkezünk. A táji hiány és felesleg témakörénél bőségesen idézett és hivatkozott országleírások mellett a 19. század közepe felé haladva egyre szaporodtak a gazdasági sajtó havi vagy akár heti tudósításai a gabonapiaci helyzetéről, amelyek az árak mellett gyakran a vevők és eladók személyére, a gabona származási helyére, illetve piacára is kitértek. Teljességre törekedve támaszkodtunk továbbá a levéltári kutatásokon alapuló települési monográfiák konkrét adataira is.

¹ A tanulmány a Magyarország gabonatermelése és kereskedelme a 19. század első felében című, előkészületben levő monográfia egyik fejezete. A témával kapcsolatban eddig megjelent írások: GLÓSZ József: A gabonakereskedelem feltételrendszere Magyarországon a 19. század első felében. A gabonatermelés. In *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Bp., 2008. 101–122. Uő: Területi hiány és felesleg Magyarország gabonatermelésében a 19. század első felében. *Korall* 36, 2009. július. 119–140. Uő: A gabonakereskedelem feltételrendszere Magyarországon a 19. század első felében. (A hiány és felesleg területi mérlege.) *Aetas* 2009. 4. szám. Uő: A birtokviszonyok hatása Magyarország gabonamérlegére a 19. század első felében. In *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves*. Bp., 2010. 199–214. Uő: Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében. Kereskedelmen kívüli gabonatranszfer. In *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. Bp., 2010. 219–235.

A nagy mennyiségű információ szöveges feldolgozása egyrészt körülményes, másrészt nem segíti az olvasó térbeli tájékozódását, ezért táblázatba rendezzük a gabona megyék közötti áramlását, majd térképen is megjelenítjük a transzfer fő irányait. Segítségével felmérhetjük azt a távolságot, amelyet a gabona közvetlenül vagy áttételeken keresztül az országon belül, illetve részben a határokat átlépve megtett, s választ kaphatunk arra a kérdésre, vajon valóban jól körülhatárolható térségek zárt piacai jellemezték-e a 19. század első felének magyarországi gabonakereskedelmét?

Megye gabonakivitellel	A kivitel célterülete	Időpont
Abauj ²	Szepes, Gömör, Sáros, Liptó	18. sz. utolsó harmada
Arad ³	Erdély, Csongrád, Pest, Győr, Ausztria, Szlavónia	19. sz. első fele
Baranya ⁴	Verőce, Pest, Ausztria	19. sz. első fele
Bars ⁵	Zólyom, Hont	19. sz. első fele
Bács ⁶	Baranya, Pest, Ausztria, Tolna, Horvátország, Szerémség, tengerpart	19. sz. első fele
Bánság (Torontál, Temes) ⁷	Arad, Pest, Győr, Krassó, Ausztria, Horvátország, tengerpart, Itália, Csongrád	19. sz. első fele

- MAGDA P.: *Magyar Országának és a határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geographiai leírása*. Pesten, 1819. 353. MELCZER J.: *Geographiai Historiai és statistikai Tudósítások Szepes vármegyéről. Tudományos Gyűjtemény* 1818. XII. 12. BÁCSKAI V.–NAGY L.: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Bp., 1984. 55. TAKÁCS P.–UDVARI I.: Adalékok Abauj vármegye XVIII. század végi vásáraihoz és az Abauj megyei lakosság vásározási szokásaihoz. In *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX*. Miskolc, 1991. 200. VIGA Gy.: *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen–Miskolc, 1990. 95. *Magyar Gazda* 1843/38–39.
- PERECSENYI NAGY L.: Arad Városa jelenvaló állapotjának leírása. *Tudományos Gyűjtemény* 1821. IV. kötet, 75–76. *Budapesti Híradó* 1844. július 18.
- FÉNYES E.: *Magyar Országának 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. Pest, 1841. 10. STRÁZSAY J.: Baranya Vármegyének topographiai Leírása. *Tudományos Gyűjtemény* 1823. III. kötet, 43., 56. HAAS M.: *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben*. Pécs, 1845. 82., 84. RÚZSÁS L.: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. II. rész. *Dunántúli Tudományos Gyűjtemény* 51. Budapest, 1964. 101. KARDHORDÓ K.: Mohács mezőváros gazdasági és népességi viszonyai a XIX. század első felében. In *Baranyai Helytörténetírás*, 1976. Pécs, 1976. 136.
- FÉNYES E.: *Magyarország leírása* II. Pest, 1847. 163. *Magyar Gazda* 1841/6., 1843/42. SKERLECZ M.: A magyar királyság földrajzi és politikai helyzetének leírása a kereskedelem szempontjából. In DR. BERÉNYI Pál (szerk.): *Skerleczy Miklós báró művei*. Bp., 1914. 258.
- STRÁZSAY J.: *Baranya Vármegyének...* i. m. 57. GRÁFIK I.: Hajózás és gabonakereskedelem. *Folklor és Etnográfia* 65. Debrecen, 1992. 108. SZATHMÁRI K.: *Baja szerepe Magyarország kereskedésében és lehető összekapcsolása az alföldi vasúttal*. Pest, 1864. 13. KOSÁRY D.: Egy gazdasági utazás a II. József kori Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle* 1962, 220. MINDSZENTHY A.: Egy fordulás az Alföldön. *Tudományos Gyűjtemény*, 1831, X. kötet. 44. FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 224. HOBLIK M.: Verőcze Vármegye Isméréte (Folytatás). *Tudományos Gyűjtemény* 1832, II. kötet 51.
- VEDRES I.: *A Tiszát a Dunával öszvekapcsoló új hajókázható csatorna*. Szeged, 1805. 58. Rauchmüller von EHRENSTEIN: *Übersicht der dem Ungarisch Adriatischen Meereshandel dienenden Land und Wasserstrassen und der dazu gehörigen Seehafen*. 1831, 6–7. MAGDA P.: *Magyar Országának...* i. m. 95. FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 348. CSAPLOVICS, J. von: *Gemälde von Ungern*. Zweiter Theil. Pesth, 1829. 88. BAJÁKY, F.: *Handels- und Gewerbs-Geographie von Ungarn*. Pressburg, 1845. 66. HORVÁTH M.: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840. 346. *Magyar Gazda* 1841/16., 1845. II/91.

Megye gabonakivittel	A kivitel célterülete	Időpont
Bereg ⁸	Galícia	1830 körül
Békés ⁹	Pest, Bihar, Arad, Heves – Külső-Szolnok, Csongrád, Szabolcs, Szatmár, Erdély	19. sz. első fele
Bihar ¹⁰	Erdély, Gömör, Szabolcs, Szatmár, Máramaros, Zemplén	18. sz. utolsó harmada 19. sz. első fele
Borsod ¹¹	Gömör, Sáros, Abaúj, Szepes, Liptó, Galícia	18. sz. utolsó harmada 19. sz. első fele
Csanád ¹²	Csongrád	19. sz. közepe
Csongrád ¹³	Pest, Ausztria, Horvátország, Arad	19. sz. első fele
Esztergom ¹⁴	Bars, Hont	18. sz. vége
Fejér ¹⁵	Veszprém, Pest, Győr, Komárom, Ausztria	19. sz. első fele
Gömör ¹⁶	Szepesség, Galícia	19. sz. első fele
Győr ¹⁷	Moson, Sopron, Veszprém, Nyitra, Trencsén, Stájerország	19. sz. első fele

8 LEHOCZKY T.: *Beregvármegye monográphiája* II. Ungvár, 1881. 480.

- 9 ÁGOSTON J.: Ötsödnek leírása. *Tudományos Gyűjtemény*, 1827, II. kötet 21. IFJ. PALUGYAY I.: *Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása*. Pest, 1855. 265. FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 358. KRUSZLICH I.: Csongrád város mezőgazdasága és lakosainak helyzete II. József kataszteri földmérése tükrében. In *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* XIII. Szeged, 1988. 23. SZILÁGYI Miklós: A mezőberényi közösség és az etnikus hagyomány Mezőberényben. In SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség*. Folklor és Etnográfia 87. Debrecen, 1995. 130. SKOLKA: Orosháza topográfiai leírása 1815. Németből fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Soós I. In *Békés megyei múzeumi kutatások eredményeiből. Tanulmányok és forrásközlemények*. Békéscsaba, 1988. 153. *Pester Lloyd* 1854. március 15.
- 10 KOVÁCS I.: Tekéntetes Nemes Bihar vármegye szalonthai járása statistikai és topográfiai esmerete 1822-ik esztendőben. In SCHRAM Ferenc: *Két XIX. század eleji kézirat*. Gyula, 1962. 30. FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 256. SKERLECZ M.: *A magyar királyság...* i. m. 258. KÓSA L.: Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata. (Adatok a sarló-kasza eszközváltáshoz). *Ethnographia* LXXVIII. évf. 1967, 32. PÁLL I.: Árucsera a Tisza két partja között. In *Árucsera és migráció*. Miskolc, 1986. 162. KOMORÓCZY Gy.: A reformkori Debrecen. In *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei* 6. Debrecen, 1974. 165. DANKÓ I.: A debreceni vásárok vonzáskörzete a XVIII–XIX. század fordulóján. In *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* I. 1974, 145.
- 11 MAGDA P.: *Magyar Országának...* i. m. 383. SKERLECZ M.: *A magyar királyság...* i. m. 258. PFLIEGLER F.: *Életem. Egy miskolci polgár visszaemlékezései 1840–1918*. Miskolc, 1996. 29. RÉMIÁS T.: Torna vármegye társadalma a XVIII. században. In RÉMIÁS Tibor (szerk.): *Torna vármegye és társadalma 18–19. századi források tükrében*. Bódvászilás–Miskolc, 2002. 117–118. TAKÁCS P.–UDVARI I.: *Adalékok Abaúj vármegye...* i. m. 200. VIGA Gy.: *Árucsera és migráció...* i. m. 95. *Magyar Gazda* 1843/63., 1845. II/57. *Pester Lloyd* 1854. január 13.
- 12 IFJ. PALUGYAY I.: *Békés-Csanád...* i. m. 111.
- 13 VEDRES I.: *A Tiszát...* i. m. 59., 61. Ü – : Csongrád vármegye bővebb esmertetésének további folytatása. *Tudományos Gyűjtemény* 1822. 5. X. kötet. IFJ. PALUGYAY I.: *Magyarország történeti, földirati s állami legujabb leírása* II. Pest, 1853. 252. Csongrád Megyei Levéltár (CSML) IV/B. 1120. 22.
- 14 SKERLECZ M.: *A magyar királyság...* i. m. 258.
- 15 DEMETER Zs.: *A munkaerő, a szántóművelés és az állattartás herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870)*. Székesfehérvár Városi Levéltár kéziratára. No. 364. 210. FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 38. FÜR L.: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján*. Bp., 1969. 39. *Magyar Gazda* 1846/69. *Pester Lloyd* 1854. szeptember 28.
- 16 MELCZER J.: *Geographiai Historiai...* i. m. 12. FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 255. HORVÁTH M.: *Az ipar és kereskedelem...* i. m. 187. TAKÁCS P.–UDVARI I.: Adalékok a Szepes megyei vásárok és a vásározó Szepes megyeiek 18. század végi történetéhez. In *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI*. Miskolc, 1993. 171., 173. *Magyar Gazda* 1843/38–39., 1845. II. 59.

Megye gabonakivitellel	A kivitel célterülete	Időpont
Hajdú kerület ¹⁸	Bihar, Szabolcs, Zemplén	18. sz. vége 19. sz. első fele
Heves – Külső-Szolnok ¹⁹	Nógrád, Bars, Hont, Zólyom, Gömör, Borsod, Csongrád	18. sz. vége 19. sz. első fele
Hont ²⁰	Bars, Zólyom	18. sz. vége 19. sz. első fele
Komárom ²¹	Győr, Pozsony, Ausztria	19. sz. első fele
Jászkun kerület ²²	Pest, Heves, Zemplén, Borsod, Bihar	18. sz. vége 19. sz. első fele
Liptó ²³	Árva, Morvaország	18. sz. vége
Moson ²⁴	Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria, Szilézia, Csehország, Morvaország, Sopron, Pozsony	18. sz. vége 19. sz. első fele
Nógrád ²⁵	Zólyom, Liptó, Hont, Bars, Gömör, Pest, Morvaország, Ausztria	18. sz. vége 19. sz. első fele
Nyitra ²⁶	Árva, Turóc, Trencsén, Morvaország, Szilézia	18. sz. vége 19. sz. első fele

- 17 FÉNYES: *Magyarország...* i. m. 19. KISS J.: Sopron vármegye Esmértetése. *Tudományos Gyűjtemény* 1833, I. kötet. 21–22. BALÁZS P.: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. In *Győr. Várostörténeti tanulmányok*. Győr, 1971. 201. *Gazdasági Lapok* 1850/38. *Pester Lloyd* 1854. május 24. *Jahresbericht der Handels- und Gewerbekammer in Oedenburg an das hohe k.k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten über den Zustand der Landes-Cultur, der Handels-, Industrie- und Verkehrsverhältnisse des Kammerbezirkes im Jahre 1853*. Oedenburg, 1855. 143–144.
- 18 OLÁH J.: Ipar, kereskedelem. In RÁCZ István (szerk.): *Hajdúnánás története*. Hajdúnánás, 1973. 231. OROSZ I.: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In RÁCZ István (szerk.): *Hajdúnánás története*. 1973, 122., 373., 376. DANKÓ I.: *A debreceni vásárok...* i. m. 144.
- 19 FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 202. MOCSÁRY A.: *Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmértetése 1826*. Hasonmás kiadás. Kecskemét, 1982. II. 44. SKERLE CZ M.: *A magyar királyság...* i. m. 258. VIGA Gy.: *Árucser e és migráció...* i. m. 95. *Egri Értesítő* 1861. április 19., július 28., augusztus 25.
- 20 SKERLE CZ M.: *A magyar királyság...* i. m. 258. *Magyar Gazda* 1844. 37.
- 21 BALÁZS P.: Egy kereskedőcsalád élete és üzleti tevékenysége Győrött a XIX. század közepén. *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966*. Budapest, 1968. 278. BAJÁKY F.: *Handels- und Gewerbs-Geographie...* i. m. 58.
- 22 ECSÉDY F.: Adatok a kunszentmártoni vásárokról és piacokról. Gyűjtötte és közléteszi Barna Gábor. In BERE CZKI I.–SZABÓ L. (szerk.): *Kunszentmárton és a Tiszazug kisipara*. Szolnok, 1982. 67. TÓTH J.: *A Jászkunság helyzete a 18. század végén*. (Bedekovich Lőrinc kéziratosa könyve). Jászberény, 1976, 27., 38., 43., 47–48., 51., 56. VIGA Gy.: *Árucser e és migráció...* i. m. 95.
- 23 MOCSÁRY A.: *Nemes Nógrád vármegyének...* i. m. II. 43–44. UD VARI I.–VIGA Gy.: A Kárpát-medence peremén. (A 18. századi Liptó vármegye történeti néprajzához). In *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII*. Miskolc, 1994. 263., 265.
- 24 FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 13., 142. DEMIAN, J. A.: *Statistische Darstellung des Königreiches Ungern und der dazu gehörigen Länder*. Erster Theil. Wien, 1805. 274. MAGDA P.: *Magyar Országnak...* i. m. 345. SKERLE CZ M.: *A magyar királyság...* i. m. 107., 258. HORVÁTH M.: Az ipar és kereskedelem... i. m. 346. SZÉCHENYI I.: *Hitel*. Pest, 1830. 131. HORVÁTH G. K.: „Béts tárháza”. Moson vármegye paraszti gazdasága az alsó-ausztriai piacon a rendi korszak végén. *Korall* 14, 2003, 30. *Gazdasági Lapok* 1850/15. *Jahresbericht...* i. m. 142., 144.
- 25 FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 163. MOCSÁRY A.: *Nemes Nógrád vármegyének...* i. m. II. 43–44. SKERLE CZ M.: *A magyar királyság...* i. m. 258. SCHNEIDER M.: *Dézsma és robot. A jobbágylakosság helyzete a XVIII. század végén a mai Nógrád megye területén*. Salgótarján, 1971. 11., 46., 52. VIGA Gy.: *Árucser e és migráció...* i. m. 95. *Magyar Gazda* 1843/42., *Gazdasági Lapok* 1850/13.

Megye gabonakivittel	A kivitel célterülete	Időpont
Pest ²⁷	Ausztria	19. sz. első fele
Pozsony ²⁸	Árva, Liptó, Trencsén, Ausztria, Morvaország	18. sz. vége 19. sz. első fele
Sáros ²⁹	Szepes	19. sz. eleje
Somogy ³⁰	Zala, Veszprém, Baranya, Tolna, Vas, Fejér, Sopron, Horvátország, Stájerország	18. sz. vége 19. sz. első fele
Sopron ³¹	Ausztria, Stájerország, Csehország, Morvaország, Szilézia, Salzburg	18. sz. vége 19. sz. első fele
Szabolcs ³²	Bihar, Szepes, Zemplén, Abaúj, Borsod, Bereg, Ung, Ugocsa	18. sz. vége 19. sz. első fele
Szatmár ³³	Bihar, Ugocsa, Máramaros, Erdély	18. sz. vége 19. sz. első fele
Szepes ³⁴	Liptó, Lengyelország	18. sz. vége 19. sz. első fele

- 26 BÁCSKAI V.: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Bp., 1988. 49. FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 132. SKERLEcz M.: *A magyar királyság...* i. m. 107. SZAPÁRY J.: *Magyarország meddő gazdagságának hogy lehetne hasznát venni*. Bp., 1878. 14.
- 27 BAJÁKY F.: *Handels- und Gewerbs-Geographie...* i. m. 54. MINDSZENTHY A.: *Egy fordulás...* i. m. 44. DOMANOVSKY S.: *József nádor iratai II. kötet 1805–1807*. Bp., 1929. 13. SCHAMS, F.: *Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern*. Pest, 1821. 459. SZÉCHENYI I.: *Hitel*. i. m. 131. TELEKI, D. von Szék: *Reisen durch Ungern und einige angränzende Länder*. Pest, 1805. 25. WELLMANN I.: *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében*. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok III. Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Budapest, 1967, passim *Gazdasági Lapok* 1850/17. *Pester Lloyd* 1854. január 21., június 29.
- 28 BAJÁKY F.: *Handels- und Gewerbs-Geographie...* i. m. 59. HORVÁTH M.: *Az ipar és kereskedelem...* i. m. 187. SKERLEcz M.: *A magyar királyság...* i. m. 107. SZAPÁRY J.: *Magyarország meddő...* i. m. 14. *Magyar Gazda* 1842/60. *Gazdasági Lapok* 1850/13., 15., 22.
- 29 MELCZER J.: *Geographiai Historiai...* i. m. 12.
- 30 CSORBA J.: *Somogy vármegye ismertetése*. Pest, 1857. 64. BENCZE G.: *A somogyi Kapos mente gazdálkodása a XIX. század első felében*. In *Somogy megye múltjából* 7. Kaposvár, 1976. 194. FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 66. HÖBLING M.: *Baranya vármegyének orvosi helyirata*. Pécs, 1845. 115. RÜZSÁS L.: *Városi fejlődés...* i. m. 202–203. KNÉZY J.: *Somogy megye jobbágyparaszti népének csoportjai és gazdálkodása (XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig)*. In *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1981–1983*. Bp., 1983. 295. SZAPÁRY J.: *Magyarország meddő...* i. m. 18. SZILI F.: *Somogy megye kereskedelme a kései feudalizmus korában 1700–1848*. Kaposvár, 1988. 169. TILKOVSKY L.: *Széchenyi István csokonyai uradalma*. In *Somogy megye múltjából* 21. Kaposvár, 1990. passim *Jahresbericht...* i. m. 143., 145.
- 31 IVÁNCICS N.: *Soproni hetivásárok 1830 körül*. *Soproni Szemle* 1958, 349–350. 12. évf. KISS J.: *Sopron vármegye...* i. m. 14. NAGY APÁTHI KISS S.: *Sopron Vármegyének rövid Esmertetése. Tudományos Gyűjtemény* 1823, X. 60. SKERLEcz M.: *A magyar királyság...* i. m. 106–107. *Jahresbericht...* i. m. 144.
- 32 DANKÓ I.: *A debreceni vásárok...* i. m. 144. K. MECSEI É.: *Nyíregyházi testamentumok 1789–1848*. Nyíregyháza, 1995. 25–26., 54–55. TAKÁCS P.–UDVARI I.: *Adalékok Abaúj vármegye...* i. m. 105., 195. TAKÁCS P.–UDVARI I.: *Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez*. In *A Herman Ottó Múzeum évkönyve XVII*. Miskolc, 1989. 105. VIGA Gy.: *Árucseré migráció...* i. m. 95. *Gazdasági Lapok* 1850/41., 59.
- 33 FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 400. BÁCSKAI V.: *Városok és városi...* i. m. 56. SKERLEcz M.: *A magyar királyság...* i. m. 258. SZIMICS M.: *A debreceni országos vásárok története*. Bp., 1938. 35. *Magyar Gazda* 1841/4.

Megye gabonakivittel	A kivitel célterülete	Időpont
Tolna ³⁵	Veszprém, Pest, Győr, Székesfehérvár	18. sz. vége 19. sz. első fele
Torna ³⁶	Abauj, Gömör, Szepes	18. sz. vége
Trencsén ³⁷	Morvaország	18. sz. vége
Vas ³⁸	Sopron, Moson, Ausztria, Stájerország	18. sz. vége 19. sz. első fele
Veszprém ³⁹	Győr, Moson, Sopron, Vas, Ausztria, Stájerország	19. sz. első fele
Zala ⁴⁰	Sopron, Veszprém, Vas, Ausztria, Stájerország, Horvátország, Krajna	19. sz. első fele
Zemplén ⁴¹	Abauj, Gömör, Szepes, Sáros, Bukovina, Galícia	18. sz. vége 19. sz. első fele
Zólyom ⁴²	Árva, Liptó, Turóc	18. sz. vége 19. sz. első fele

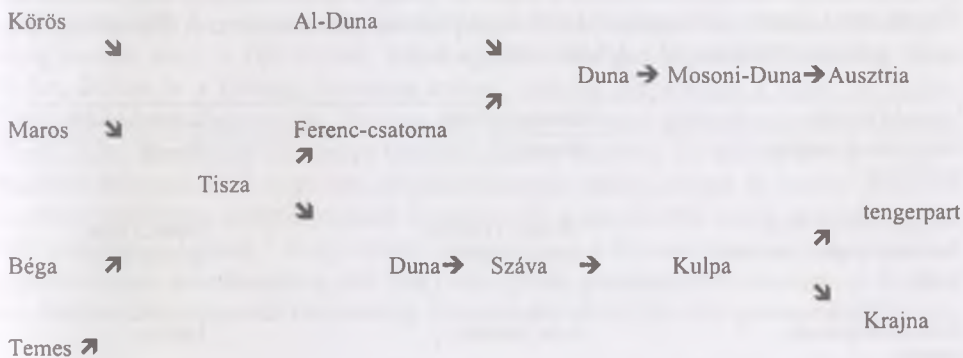
- 34 MELCZER J.: *Geographiai Historiai...* i. m. 12. UDVARI I.–VIGA Gy.: *A Kárpát-medence...* i. m. 1994. 265., 282. TAKÁCS P.–UDVARI I.: *Adalékok a Szepes megyei vásárokról...* i. m. 1993. 173. *Magyar Gazda* 1843/38–39.
- 35 BÁCSCAI V.: Piackörzetek és piaci központok a Dél-Dunántúlon a 19. század első felében. In *Gazdaságtörténeti tanulmányok*. Zalai Gyűjtemény 34. Zalaegerszeg, 1993. 235. EGYED A.: Duna Földvár leírása. *Tudományos Gyűjtemény* 1832, X. 51. FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 74. GLÓSZ J.: *Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében*. Szekszárd, 1991. 289. *Pester Lloyd* 1854. január 5., június 29. Országos Levéltár (OL) Festetics család levéltára (FCSL) P234. 1750.
- 36 RÉMIÁS T.: *Torna vármegye...* i. m. passim
- 37 SKERLECH M.: *A magyar királyság...* i. m. 258.
- 38 HORVÁTH M.: *Az ipar és kereskedelem...* i. m. 346–347. KISS J.: *Sopron vármegye...* i. m. 21. SZAPÁRY J.: *Magyarország meddő...* i. m. 4–16. TÓTH K.: *Parasztagazdaságok a Hegyháton a XIX. század első harmadában*. In *A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848*. Pécs, 1977. 67. *Gazdasági Lapok* 1850/27. *Jahresbericht...* i. m. 144–145.
- 39 BÁCSCAI V.: *Városok és városi...* i. m. 46. HORVÁTH M.: *Az ipar és kereskedelem...* i. m. 346–347. KISS J.: *Sopron vármegye...* i. m. 21. LUKÁCS L.: Vándorkereskedelem a Mezőföldön. In *Árucseré és migráció*. Miskolc, 1988. 120. PÉTERDI O.: A féltelkes jobbágy életszínvonala Bakonytéren 1800 körül. *Ethnographia* LXXVI. évf. 1965, 353. *Magyar Gazda* 1846/69. *Gazdasági Lapok* 1850/20. *Jahresbericht...* i. m. 144.
- 40 BENCZE G.: Zala megye leírása a reformkorban. In *Zalai Gyűjtemény* 23. Zalaegerszeg, 1986. 122. BLANKENBURG I.: Nagykanizsa város kereskedelmének történelme. In BARBARITS L. (szerk.): *Nagykanizsa*. Bp., 1929. 292. FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 96. SZÁNTÓ I.: *A parasztság kisajátítása és mozgalmái a gróf Festetics család ágának birtokain 1711–1850*. Bp., 1954. 46. TILKOVSKY L.: Széchenyi István Zala megyei uradalmi. In *Gazdaságtörténeti tanulmányok*. Zalai Gyűjtemény 34. Zalaegerszeg, 1993. 121. *Magyar Gazda* 1845. II/74., 1846/4., 8. *Gazdasági Lapok* 1850/17. *Jahresbericht...* i. m. 143–145.
- 41 FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 288., 308. BÁCSCAI V.: *Városok és városi...* i. m. 53. OLÁH J.: Föld- és szőlőművelés a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében. *Agrártörténeti Szemle* 1964. 218. SKERLECH M.: *A magyar királyság...* i. m. 258. TAKÁCS P.–UDVARI I.: *Adalékok a 18. századi zempléni vásárokról...* i. m. 367. *Magyar Gazda* 1844/37., 1846/64.
- 42 BÁCSCAI–NAGY, 1984. 52. FÉNYES, II. 1847. 155–156. UDVARI I.–VIGA Gy.: *A Kárpát-medence...* i. m. 265.

A GABONASZÁLLÍTÁSOK IRÁNYA ÉS VOLUMENE MAGYARORSZÁGON

A gabona szállításának vízi újai Magyarországon

A táblázatba szedett adatokat a mellékelt térképre vetítve nem tudjuk megjeleníteni a nagyobb távolságokat felölölő folyami szállításokat. Ezek irányát az alábbi vázlattal érzékeltetjük:

A gabona Magyarországon belüli mozgását jelző nyilak meglehetősen áttekinthetetlen, kusza képet nyújtanak. Azonban már első pillantásra is látható, hogy fő iránya az ország centruma felől a peremterületek felé mutat, s eljut valamennyi megyébe, megerősítve a gabonatöbblet és -hiány területi eloszlásáról korábban mondottakat. E közsímert ténynél jóval meglepőbb, hogy még a legdeficitesebb megyéknek is van – jórészt tranzitból származó – exportja, de Szepes saját termésű gabonát is szállított a szomszédos megyékbe. A gabonaszállítmányok esetenként két megyehatárt is átléptek, de ennél lényegesebb, hogy a megyék közti transzfer összefüggő láncolatot alkot. Ugyanakkor tény, hogy az Alföldön Békés megyénél délebbre fekvő területekről nem mutatnak nyilak észak, azaz a Felvidék felé. E megye képezte – anélkül, hogy a gabonakereskedelemben valóban jelentős szerepet töltött volna be – a gabona terítésének tengelyét az ország keleti felében. Az innen induló szállítmányok Bihar megyén át Erdélybe, Szatmárba, Szabolcsra át a Felvidékre, Kecskeméten át Pestre, Csongrádon keresztül, vízi úton szállítva exportra kerültek. Kevésbé volt diverzifikált a többi gabonaszállító térség forgalma. A Bánság gabonájának csak kis része jutott a szomszédos hegyvidéki Krassóba, illetve Arad megyén át Erdélybe. E terület kiegészülve a Bácskával, Csanád és Csongrád megyével alkotta azt a térséget, amely legtávolabb feküdt a jelentős belső piacoktól, viszont a termőterületeket behálózó vízi utak (Körösök, Maros, Béga, Temes s maga a Tisza, illetve a Ferenc-csatorna) ideális feltételeket teremtettek nagy volumenű árugabona összegyűjtéséhez, a Duna, a Száva és a Kulpa pedig külföldre juttatásához. E térség gabonapiaca volt talán a leginkább monopol jellegű, ezt azonban a stabil és folyamatosan növekvő osztrák kereslet bőségesen ellensúlyozta.

A két folyó között elterülő Kiskunság nem csupán azért vitte terményét inkább a Dunára, mert ott kedvezőbbek voltak a szállítási lehetőségek, hanem mert így több száz kilométerrel megrövidíthették a Pest–Győr–Bécs felé tartó útvonalat. Úgy tűnik, hogy a max. 100 km-es fuvar minden drágasága és körülményessége ellenére is gazdaságosabb volt, mint az akár négyszer hosszabb folyami szállítás. Így csupán közvetlenül a folyóparton termelt gabona került behajózásra a Tiszán, s az is csak Heves – Külső-Szolnok megye alsó felétől lefelé.

Szabolcs és Nyugat-Szatmár a Kárpátalja (Ung, Ugocsa, Bereg, Kelet-Szatmár, Máramaros), illetve a Hegyalja ellátásában játszott kulcsszerepet. A Felvidékre irányuló gabonaszállítmányoknak három fő ága volt:

Nyugat-Felvidék	Közép-Felvidék	Kelet-Felvidék
Esztergom, Komárom Győr megye	Nógrád	Borsod
↓	↓	↓
Pozsony, Nyitra, Bars, Trencsén, Turóc, Zólyom, Liptó	Gömör, Zólyom, Liptó, Turóc	Abaúj, Torna, Szepes, Liptó
↓	↓	↓
Árva, Morvaország, Szilézia	Árva, Szilézia	Galícia

Közép-Felvidék ellátásában Nógrád, Kelet-Felvidékében Borsod játszott meghatározó szerepet. A két megyét földrajzi fekvése – délen az Alfölddel érintkeztek, észa-
kon pedig mélyen benyúltak a hegyek közé – predesztinálta erre a szerepre. Nyugat-
Felvidék hegyvidéki tájai a Csallóköz révén közel feküdtek egy jelentős gabonater-
melő térséghez, a Duna közelsége elérhetővé tette számukra a Délvidékről Ausztriá-
ba irányuló szállítmányokat, továbbá a Vág, a Nyitra, illetve a Garam folyók északra
nyíló völgyei több útvonalat nyitottak a felfelé irányuló szállítmányok számára.
Ilyen körülmények között a nagy földrajzi tájegységek határán elterülő négy megye
– Pozsony, Nyitra, Bars, Hont – egyike sem tudott monopol, vagy akár domináns
szerepet betölteni a gabona közvetítésében.

A Dunántúlon Somogy töltötte be Békés alföldi szerepkörét. Az innen minden
égtáj felé induló szállítmányok mintegy vízvázasztóként terelték a gabonát kelet felé
Baranyába, illetve Tolnán át a Dunához, észak felé Veszprémbe, északnyugatnak Zala,
Vas, Sopron megyén át Alsó-Ausztriába, nyugat felé Zalán át Stájerországba, s délnek
Szlavóniába, illetve Horvátországba. Mivel jelentékeny kereskedelmi funkció, illetve
központ össze- s nem szétartó árumozgás esetén alakulhat ki, aligha véletlen, hogy
Somogy Békésnél is jelentéktelenebb szerepet töltött be a gabonakereskedelem orszá-
gos rendszerében. Somogy megye ellenpárja Veszprém volt, amely a tőle keletre, il-
letve délre fekvő megyék (Fejér, Tolna, Somogy) többletét összegyűjtve részben maga
fogyasztotta el, a fennmaradó részt Győr, Sopron és Vas megyén keresztül az export
rendelkezésére bocsátotta. A megyék közötti gabonaforgalom legfontosabb közös jel-
lemzője, hogy mind a kivitel, mind a behozatal erősen diverzifikált, s ebben rejtett a
rendszer bizonyos fokú rugalmassága: nem volt olyan megye, amely csupán egy
irányba szállított volna gabonát, s olyan sem, amely csak egy irányból, egy területről
szerezhetette be szükségletét. Ez a körülmény egyszerre szolgálta a termelők és fogyasz-
tók biztonságát, ugyanakkor versenyhelyzetet teremtett a piaci szereplők, mind az el-
adók, mind a vevők között. Ez a konkurencia ott nyert fokozott jelentőséget, ahol a
hagyományos táji és a modern társadalmi munkamegosztás piacai, illetve az őket ki-
szolgáló kereskedelem került kapcsolatba, egyszersmind konfliktusba egymással.

A főként a 19. század első felének állapotait kimerevítő állókép a statikusság ér-
zetét kelti, holott éppen ez volt az az időszak, amikor látványosan átrendeződött a
gabonatranszfer évszázados rendje. Szapárynak a 18. század végén írott művében⁴³
még nyoma sincs a Dél-Alföld, Bácska, Bánát bőséges gabonatermelésének, Sza-
bolcs, Békés és a Bánság mocsaras terület, szerény többletüket a Bihar és Erdély
hegyvidéki lakói fogyasztják. Pozsony és Nyitra vármegye gabonát exportál, Zólyom,
Bars, Hont, Komárom vármegye önellátó. Ehhez képest a 19. század közepére gyö-
keresen átforgalmazásának eddigi irányai és rendje. Ausztria
és ezen belül Bécs szükségleteinek kielégítésére a kereskedők egyre délebbre hatol-
tak hajóikkal a Dunán,⁴⁴ hogy azután Bajáig elérve a Ferenc-csatorna megépítésével
összeköttetést teremtsenek a jövő nagy dél-alföldi gabonatermelő térségével. E tájon
az állattenyésztő puszták történetileg hihetetlenül rövid idő alatt gabonatáblákká ala-

43 SZAPÁRY J.: *Magyarország meddő...* i. m. 14–22.

44 RÚZSÁS L.: *Városi fejlődés...* i. m. 181.

kultak, s egyúttal megfordult a terménykereskedelem iránya is. Az eddig a táji munkamegosztás jegyében a hegyvidéki szomszédokat ellátó, kelet felé irányuló áru-mozgás nyugat felé fordult. Élelmezési válság mégsem keletkezett, mivel a termelés gyors felfutása bőségesen fedezte mindkét reláció szükségleteit.

Aligha véletlen, hogy a Ferenc-csatorna építése által a Dél-Alföldön előidézett pezsgés szinte azonnal felébresztette az igényt egy ezzel párhuzamos, a Dunát a Tiszával Pest és Szolnok, illetve Szeged között összekötő csatorna építésére. A nem is titkolt szándék az volt, hogy az Észak-Alföld gabonáját bekapcsolják az osztrák piac ellátásába.⁴⁵ A terv megvalósulása az eddig kizárólagosan a Felvidék középső és keleti felének, valamint a Kárpátaljának ellátását szolgáló gabonát Pest felé terelte volna el, beláthatatlan következményekkel. Egyrészt az észak-alföldi térség gabonatermelése nem rendelkezett olyan növekedési potenciállal, mint a Dél-Alföldé, másrészt a terület gabonájára rászoruló népesség jóval nagyobb volt, mint az Erdéllyel határos területeken, s ráadásul szükséglete – mint az Szapáry idézett leírásából kitűnik – a 19. század első felében erőteljesen növekedett. Az elképzelés végül meghiúsult, a helyette a 19. század közepén megépített vasútvonalnak a gabonakereskedelemre gyakorolt hatása már kívül esik témánk időhatárán. A vasút által előidézett változások azonban sokat elárulnak a megelőző időszak árumozgásáról, így érdemes röviden kitérni rá. A Pest–Szolnok–Debrecen vasútvonal elsősorban a gyulai gabonavásárok forgalmát csökkentette, ami arra utal, hogy a város korábban a tőle északra fekvő tiszántúli térségek gabonafeleslegének is fontos begyűjtő központja volt.⁴⁶ A miskolci, egri és gyöngyösi piacok vonzáskörzetébe tartozó észak-alföldi területek gabonáját azonban a vasútvonal önmagában nem volt képes elvonni a felvidéki fogyasztóktól. A térség kb. egymillió holdas szántóterülete feleslegének nagykereskedelmi értékesítésében érdekelt erők ezért a pest–miskolci vasút megépítését szorgalmazták.⁴⁷

A gabona mint áru mozgásának hosszú távú irányváltásai mellett az időjárás szélsőei időről időre előidézték olyan helyzeteket, amikor jelentősen módosulhatott, vagy akár meg is fordulhatott a kereskedelem jól bejáratott útvonala. Mint arra már utaltunk, a határ menti megyék közvetítésével a magyarországi gabona időnként eljutott Sziléziába, Morvaországba és Galíciába is, ugyanakkor rossz termésű években Galícia segített ellátni a Felvidék nélkülöző lakóit. Hasonló példákat az ország más tájairól is sorolhatunk: a Maros folyón Szeged közvetítésével gabonát exportáló Csanád megye időről időre csongrádi gabonával látta el Arad megyei és erdélyi hátsó országát. A veszprémi piacon összegyűjtött termény Pápán keresztül jutott el Győrbe, ám a gabona áramlásának iránya időnként megfordult, s feltehetőleg délvidéki eredetű győri áruval látták el Veszprém megyét. Az utóbbi két esetben nem feltétlenül abszolút hiányról volt szó, a szűkös készletek, vagy akár a spekuláció által felhajtott árak felülírhatták a helyi kereskedelem üzleti reflexeit.

Végezetül a terményforgalomnak az országon belüli, illetve a vámhatárokat átlépő mozgását nyomon követve szembesítenünk kell a feltárt tényeket történetírásunk axiómaként kezelt állításával, mely szerint Magyarországon a 19. század első felé-

45 VEDRES I.: *A Tiszát...* i. m. 30.

46 *Szegedi Híradó* 1863. január 14.

47 *Egri Értesítő* 1861. július 28.

ben csupán helyi, illetve regionális (gabona)piacok léteztek. A közkeletű vélekedést Fónagy így foglalja össze: A kezdetleges szállítás következtében a forgalom egy-egy szűk környékre korlátozódott, az ország egyik végében éhínség dült, míg másutt eladhatatlan feleslegek halmozódtak el.⁴⁸ Mielőtt a kérdéssel kapcsolatos nézeteket a valós helyzettel szembesítenénk, pontosítanunk kell egy adott területi egységre kiterjedő piac fogalmát. Megléte feltételezi a terméseredményekről, készletekről, árakról szóló információknak az érintett üzletfelek közötti széles körű terjedését. Helyi szinten ez informális csatornákon át is megvalósulhat, nemzeti piac esetén nélkülözhetetlen egy olyan országos terjesztésű sajtó megléte, amely rendszeresen ellátja a gabonakereskedelem szereplőit a bel- és külföldi piacok helyzetéről szóló információkkal. Az első lépések e tekintetben már a 19. század elején megtörténtek, a század közepére egy színes szaksajtó az egész országra kiterjedő tudósítói hálózattal ontotta a tárgyra vonatkozó híreket. A másik elengedhetetlen feltétele az egységes piac meglétének az úthálózat és a szállítókapaacitás volt, amely biztosította, hogy a gabona eljusson a termelőtől a fogyasztóhoz. A kérdés technikai részleteivel és költségvonzatával másutt foglalkozunk, most a hiteles kortársi beszámolók alapján összeállított táblázat, illetve az annak bázisán szerkesztett térkép tanulságainak összegzésére szorítokozunk. A szállítmányok kétségkívül ritkán léptek át két megyehatárt, s ezt akár a piacok lokális jellege mellett is felfoghatjuk. Ám ugyanakkor az is kitetszik adatainkból, hogy a kereskedelmi utak szerteágazó, az egész országot behálózó, összefüggő láncolatot alkottak. Lehetséges, sőt valószínű, hogy nem az a gabona érkezett meg Szepes vagy Bereg megyébe, amely Békés megyéből a Körösökön átkelve útnak indult, ám a piac egysége szempontjából mindennek nincs jelentősége, amennyiben a beérkező gabona által előidézett többlet egy másik szállítmány útnak indítását teszi lehetővé egy újabb stáció felé. A piac nyilván nem méltányolta a távolabbról érkező gabona szállítási költségeit, s nem fizetett érte magasabb árat, mint a helyi gabonáért. Ezen a ponton értelmét veszti annak feszegetése, hogy technikai értelemben mely gabona folytatja útját a távolabbi úticélok felé. A stációk közbeiktatásának nem a gabona, hanem a kereskedők és szállítmányozók cserélődése adott értelmet, akik ily módon megosztották egymás között a hosszú út terhét, kockázatait, költségeit, persze a remélt hasznot is. A több állomás közbeiktatásával nagy távolságokat bejáró szállítmányok ténye már Skerlecz korában is ismert volt,⁴⁹ s nála is részletesebben írja le Mocsáry az Alföldről Nógrád megyén át Besztercebányára és onnan tovább egészen Sziléziáig eljutó árugabona útját.⁵⁰ Ez az áruközvetítő technika másutt sem volt ismeretlen. Nayss 18. század végi, a gabonakereskedelem lehetőségeit felmérő jelentésében szintén számol egy ilyen megoldás lehetőségével.⁵¹ Az egyes helyi piacok eltérő árszintjére építő lehetőséggel Horvátország lakói is éltek. Az általuk termelt rozsot továbbadták, s helyette Magyarországon vásároltak saját fogyasztásra.⁵²

48 FÓNAGY Zoltán: A bomló feudalizmus gazdasága. In GERGELY András (szerk.): *19. századi történelem 1790–1918*. Bp., 1998. 40.

49 SKERLE CZ M.: *A magyar királyság...* i. m. 258.

50 MOCSÁRY A.: *Nemes Nógrád vármegyének...* i. m. II. 43.

51 KOSÁRY D.: *Egy gazdasági utazás...* i. m. 226.

52 TELEKI, D. von Szék: *Reisen durch...* i. m. 260.

Egységes országos gabonapiacról tehát csak abban az értelemben nem lehet beszélni, hogy az ország valamennyi pontjáról bármely tetszőleges piacra el lehetett volna juttatni a gabonát – bár ez sem volt feltétlenül kizárt. Egységes volt viszont abban az értelemben, hogy nem voltak zárt piac körzeti határok, a gabona mozgásának nem volt eleve determinált iránya, haladásának áthághatatlan akadálya. Az országos piac a helyi és regionális piacok bázisán, éppen azok eltérő adottságain alapuló árkülönbségekre építve alakult ki, a logisztikai lehetőségek korlátait pedig olyan technikával egyenlítették ki, amely a tovagördülő, ám mégis helyben maradó hullámok mozgásával írható leginkább le.

A virtuálisan és jórészt technikailag is egységes piac képét támasztja alá két jellegzetes adalék a 19. század közepéről. A pesti és bécsi érdeklődés visszaesésének hatására estek a gabonaárak Debrecenben 1854-ben,⁵³ vagyis három évvel a vasútnak a városba érkezése előtt már élő kapcsolat állt fenn az elvben elzárt Észak-Alföld és az exportpiacok között. Még távolabbi világokat kapcsol össze a szekszárdi pékek 1858-ban kelt beadványa, amelyben az Abaúj vármegyei rossz terméskilátásokra hivatkozva kéri a pékáruk limitációjának leszállítását.⁵⁴ A Tolna megyei pékek bizonyosan nem sütöttek felvidéki gabonából kenyeret, ám tisztában voltak a helyi hiányok továbbgyűrűző hatásával. A nagy tájak közötti szállítási kapcsolatok tényét egyébként tagadó Orosz István közvetve maga is számol annak létével, amikor azt írja, hogy a kukorica és burgonya fogyasztása miatt a hegyvidék kevesebb gabonát igényelt, s ezért lehetővé vált az export növelése.⁵⁵ Hasonlóan ítélte meg a helyzetet Borsod vármegye is 1835-ben, amikor azt kérte a Helytartótanáctól, hogy a gabonahiányra való tekintettel tiltsák meg a kivitelt, s a behozatal megkönnyítésére töröljék el a gabona harmincadvámját.⁵⁶

A fenti elemzések azonban önmagukban kétségtől nem adnak választ az izolált piacok híveinek gyakori és kedvelt hivatkozására, amely a rossz termékek esetén felépő éhínségekkel érvel, amikor sem a kereskedelem, sem a hatóságok nem voltak képesek gabonát átcsoportosítani a válság sújtotta területekre, s ebből az egyes régiók elszigeteltségére, a tájak közötti szállítások lehetetlenségére következtek. A tényeket mérlegelve azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy a tömeges éhhalál riasztó képei az 1780–90-es évekből, s nem a 19. századból származnak. Az éhínség által leginkább fenyegetett Felvidék rendelkezett az ország legjobban kiépített szilárd burkolatú úthálózatával, ám tagadhatatlan, hogy rossz időjárási körülmények között a legjobb utak is járhatatlanná válhatnak. Az éhínségekből a szállítási kapacitások és ezzel a piaci kapcsolatok hiányára következtetni azért is abszurd, mivel senki által nem vitatott tény, hogy a Nyitra–Losonc–Rimaszombat–Sátoraljaújhely vonaltól északra fekvő területek átlagos termésű években is gabonabehozatalra szorultak, ezt a Felvidék déli pereméről és az Alföld északi részéből szerezték be. A

53 *Pester Lloyd* 1854. március 15.

54 TML MH XII. A 4995/1858.

55 OROSZ I.: Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán. In OROSZ I.–FÜR L.–ROMÁNY P. (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Bp., 1996. 118., 123.

56 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (BAZ LT) IV. 501/e 1811/1835.

Jászságtól Árva megyéig nyúló, mintegy 250 km átmérőjű területet aligha nevezhetjük helyi vagy regionális piacörzethez. A valóságban létezett egy jól bejáratott kereskedelmi csatornákon, kiépített útvonalakon haladó, észak felé irányuló, állandó szereplőkkel folytatott gabonakereskedelem. E, többnyire fuvarosok, paraszti kereskedők által lebonyolított népi gabonakereskedelem azonban nem volt elég rugalmas ahhoz, hogy a terméshingadozások következtében változó piaci feltételekhez alkalmazkodjon, az áru mozgásának irányát megváltoztassa, a gabonát oda terelje, ahol arra éppen a legnagyobb szükség volt.

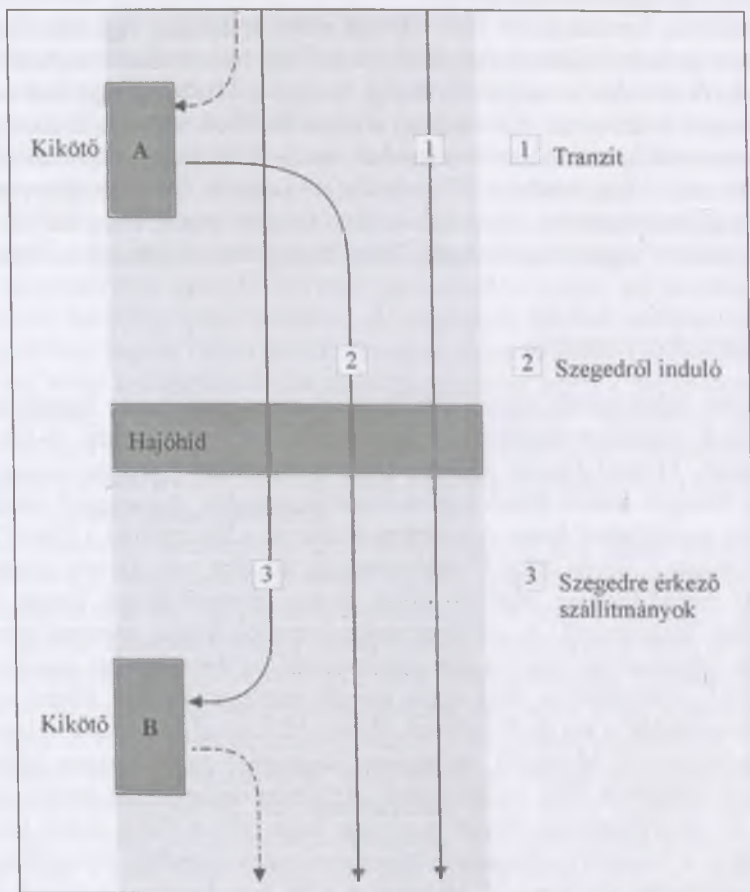
A nélkülözök kereskedelmi úton történő ellátásának még egy akadály volt: a rendszeresen deficitos vidékek már kialakították az ellentételezés technikáit, előteremtették forrásait. Ám a rendkívüli hiány viszonyai között ez egyrészt nem bizonyult elégséges fedezetnek, másrészt az átlagos években önálló háztartások egyszerűen nem rendelkeztek olyan forrásokkal, amelyekből gabonavásárlásaikat finanszírozhatták volna. Így azután a 19. század első felének éhínségei alapvetően nem termelési vagy kereskedelmi, hanem szociális válságok voltak. Ezt a kor hatásai is éreztették, amikor segély vagy kölcsön formájában juttattak gabonát az éhezőknek.

A gabonatranszfer volumene

Míg a gabona áramlásának irányai általában jól rekonstruálhatók, komoly nehézségekkel találjuk magunkat szemben, ha volumenét kívánjuk felmérni. A Ferenc-csatornán, Dunán, Mosoni-Dunán, Száván és Kulpán szállított gabona mennyiségéről viszonylag bőséges adatok állnak ugyan rendelkezésünkre, s a szegedi híd felnyitási jegyzőkönyv segítségével képet nyerhetünk a Maros, a Körösök és a Felső-Tisza felől érkező, onnan a folyón dél felé tartó árutömegről, alig van viszont adatunk a bányai gabona elszállításában legalább olyan fontos szerepet játszó Temes folyó és Béga-csatorna forgalmáról. A gabonakereskedelemben fontos szerepet játszó központok által lebonyolított tranzakciók volumenéről, az áthaladó áru mennyiségéről csupán néhány, a történészek által rendre idézett, esetleges kortársi adattal rendelkezünk. Forrásbázisunk a korabeli sajtónak főként 19. század közepéről származó, elejtett megjegyzéseivel bővíthető, de azonos időpontból eredő, azonos kritériumok szerint felvett adatsorral nem rendelkezünk. A feladat elől ennek tudatában sem térhetünk ki, az elkerülhetetlen pontatlanságokat legfeljebb a folyó menti központok forgalmának és a folyami szállítások volumenének összevetésével korrigálhatjuk.

A vízi szállítására alkalmas folyók hálózata által összekapcsolt területek legtávolabbi pontját a Tisza Szeged fölötti szakasza és a bele torkolló Körös és Maros képezte. A szegedi hajóhid felnyitási jegyzőkönyve⁵⁷ segítségével – mivel tartalmazza az áthaladó hajók rakományának nagyságát, az induló és célállomást – képet alkotunk a szállítmányok nagyságrendjéről. Egzakt adatokat azonban mégsem várhatunk, egy olyan körülménynek köszönhetően, amely elkerülte a naplót korábban már feldolgozó történészek figyelmét. Ti. a hajóhid alatt és felett is létezett egy kikötő-

hely, így a jegyzőkönyv korrekt módon regisztrálta a Szegednél áthajózó, de ott ki nem kötő hajókat, de nem rögzíthette a hajóhíd felett kikötő szállítmányok beérkezését, illetve az alatta kikötő hajók rakományának további útját. Ezért a Farkas–Rákos szerzőpáros⁵⁸ – tévesen – Szegedre érkező importként könyvelte el az alsó kikötőbe érkező, a jegyzőkönyvben behozatalként dokumentált szállítmányokat, s kivitelként azokat, amelyek a felső berakodóhelyről indultak útnak, s a kettő – negatív előjelű – különbözetét tekintette Szeged importszükségletének.

A szegedi hajóhíd és a két kikötőhely fekvésének vázlata

A szaggatott vonallal jelzett, a jegyzőkönyv sajátossága miatt nem dokumentálható átrakodás, majd továbbhajózás mellett szól a hajók mérete, illetve a rakományok nagysága. Az 1844-es év adatai alapján a Szegedre érkezőként regisztrált hajók átlagos rakománya 2488 pm volt, a tranzitálóké 4366 pm, míg a Szegedről indulóké

⁵⁸ FARKAS J.: A város kereskedelmi élete és kereskedő társadalma. In FARKAS J. (szerk.): *Szeged története 2. 1686–1849*. Szeged, 1985. 428.

5747 pm, amiből az a következtetés adódik, hogy a Maroson, Körösön, illetve a Tisza felső folyásán kisebb hajókba gyűjtötték a terményt, majd Szegeden győri úti-céllal átlagosan több mint kétszer akkora hajókba rakták át a gabonát mindkét kikötőhelyen. Azaz logisztikai szempontból Szeged és Győr egymás tükörképe volt. A két város között közlekedtek a nagy gabonaszállító hajók, Szegeden a kisebb hajókról a nagyobbakra, Győrben nagyokról kisebbekre rakták át a gabonát a továbbjuttatáshoz. A városon csupán áthaladó hajók 4366 pm-es rakománya lehetett az a kritikus tömeg, amely még hajózhatott a Maroson, illetve a Felső-Tiszán, ugyanakkor már gazdaságosan szállítható volt a nagyobb folyókon távoli rendeltetési helye felé.

A fentiek alapján tehát az 1844-ben kb. 800 000 pm-et kitevő, s a jegyzőkönyv szerint Szegedre érkező, onnan induló, illetve áthaladó szállítmányok között hozzávetőleg azonos arányban megoszló volumen döntő hányadát a folyó menti térségek exportjának tekinthetjük, s csak kis hányadát képezte Szeged feltételezett import-szükséglete. Az általunk 700 000 pm-re becsült kivitelben a jegyzőkönyv tanúsága szerint valamivel nagyobb hányadot képviselt a Maroson (400 000 pm), mint a Körösön, valamint a Felső-Tiszán (300 000 pm) érkező gabona.

A Maroson Szegedre szállított áru jelentős része a Bánság északi, folyó menti területeiről származott, de a Torontál és Temes megyei gabonaexport döntő hányadát a Béga-csatornán, illetve a Temes folyón keresztül bonyolították le. Az 1840-es években a Bégán kb. 1 millió pm gabonát hajóztak le a Tiszára.⁵⁹ A Temesen szállított gabona volumenéről semmiféle adattal nem rendelkezünk.

A Tiszára érkező szállítmányok két irányban folytathatták útjukat: a Ferenc-csatornán a Dunára és onnan tovább Győr-Moson-Ausztria, illetve Nyugat-Felvidék felé, vagy a Száván és Kulpán Horvátország, Krajna, illetve a tengerpart irányában. Az 1802-ben elkészült Ferenc-csatorna forgalma átadása után gyorsan növekedett, 1804-ben már 705 040 pm,⁶⁰ 1802–1818 átlagában kb. 1 millió pm gabona haladt végig rajta.⁶¹ Az osztrák piac növekedésével a század második negyedében a csatorna kihasználtsága ugrásszerűen nőtt, 1851-ben már 3,5 millió pm gabonát és repcét szállítottak rajta.⁶² Az útjukat a Dunán folytató szállítmányok egy része Pesten kötött ki – 1856-ban kb. 1,9 millió mérő, zöme azonban (4,4 millió mérő) Győr felé haladt tovább. A Baja és Pest közötti Duna-szakaszon érte el tehát a stációnként folyamatos duzzadó gabonamennyiség legnagyobb volumenét, 6,3 millió mérőt.⁶³ Győri átrakodás után az áru a Mosoni-Dunán folytatta útját. A Pestnél 4,4 millió mérőre apadt szállítmányok volumene ekkorra ismét 5 millió pm-re (1846), illetve 6,3 millió mérőre (1858) duzzadt.⁶⁴

59 *Magyar Gazda* 1841/16., 1845. II/91.

60 TELEKI, D. von Szék: *Reisen durch...* i. m. 136.

61 CSAPLOVICS, J. v.: *Topographisch-statistisches Archiv des Königreiches Ungern. Erster Band.* Wien, 1821. 110.

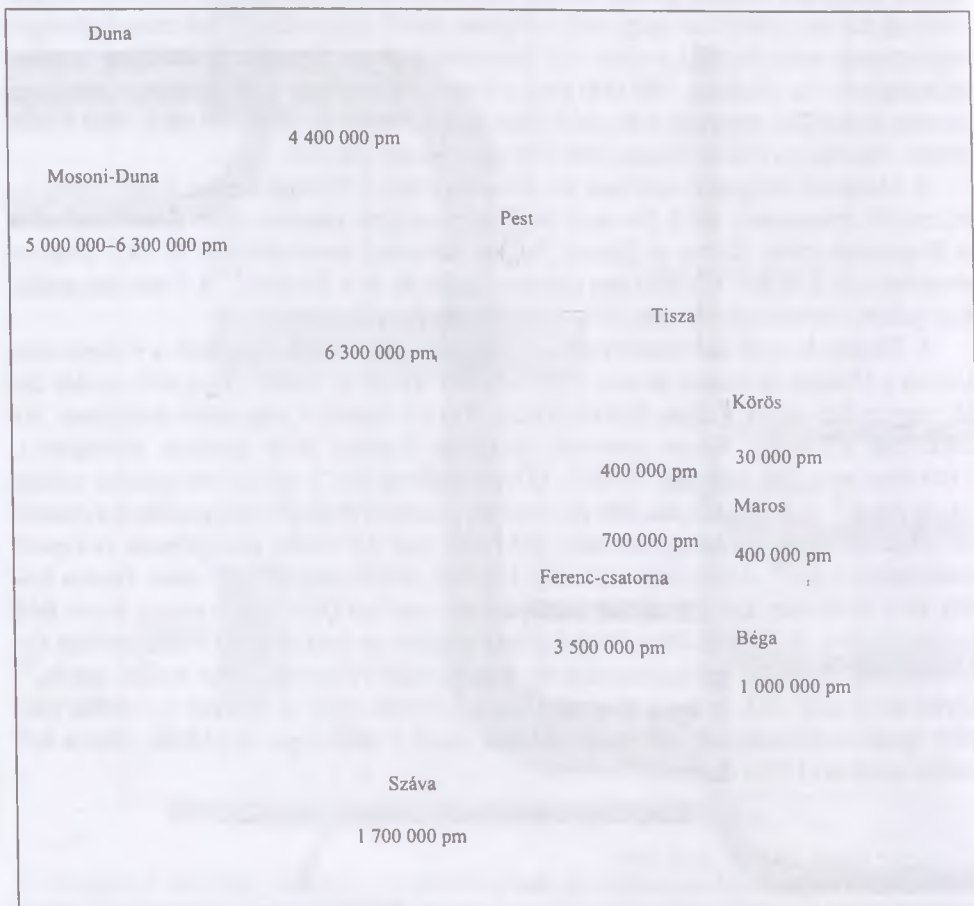
62 HAIN, J.: *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates.* Zweiter Band. Wien, 1853. 419.

63 VÖRÖS K.: Győr és Pest harca a dunai gabonakereskedelemtől 1850–1881. In *Arrabona* 7. Győr, 1965. 473.

64 BALÁZS P.: *Győr a feudalizmus bomlása...* i. m. 200. TÓTH L.: Zechmeister Károly, a vállalkozó győri polgármester. In *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában.* Veszprém, 1995. 193.

A dunai forgalomnak a Száván és Kulpán lebonyolított szállítások csak töredékét tették ki, s az előbbi reláció dinamikájával szemben lényegében stagnált. Rauchmüller adatait átlagolva 1,7 millió pm-re tehető a tengerpart felé irányuló kivitel volumene 1830 körül,⁶⁵ s vele lényegében azonos a Beliczky által közölt, 1838-ra vonatkozó adat is.⁶⁶ Frissebb információkkal a *Budapest Híradó* sem rendelkezett 1844-ben, az 1838/39-es szezonra vonatkozó 1 356 251 mázsa mérőre átszámítva megközelítőleg azonos eredményt mutat.⁶⁷

A folyami szállítmányok térképre vetítve számos tanulsággal szolgálnak az egyes folyó menti térségek gabonafeleslegéről, illetve az ország exportjához való hozzájárulásáról.

A vízi úton szállított gabona volumene Magyarországon

65 RAUCHMÜLLER v. EHRENSTEIN: *Übersicht...* i. m. 13.

66 BELICZKY J.: *A gabonakivitel története 1860-ig. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* 2. Bp., 1932. 143.

67 *Budapesti Híradó* 1844. szeptember 8.

A Körös–Maros–Tisza menti területek mintegy 700 000 ezer pm összesített feleslegéhez a Bánátból a Bégán szállítva 1 millió pm járult. Ha a teljes mennyiséget a Ferenc-csatornára szállították volna, akkor is legalább 1,8 millió pm-mel duzzasztották a csatorna melletti területek feleslegei a Dunára tartó szállítmányok volumenét. Azaz a vízi úton felfelé haladó gabonamennyiség megkétszereződése megerősíti korábbi számításainkat, melyek szerint nem a Bánság, hanem Bács-Bodrog megye volt az exportált gabona legfontosabb szállítója. (Temes megye többlete ~ 2 millió pm, Torontál megyéé ~ 3,5 millió pm, ezzel szemben Bács-Bodrog többlete ~ 8,5 millió pm.)⁶⁸ A Bácska hozzájárulásának mértékét tovább növeli az a körülmény, hogy a Baja–Pest–Duna szakaszon további 2,8 millió pm-mel gyarapodott a vízi úton szállított gabona mennyisége. Ennek egyik forrását az észak-bácskai, Bajára szárazföldi úton szállított, majd ott behajózott kb. 1 millió pm képezte,⁶⁹ Tolnán az azonos nevű megye fő kikötőjében évi mintegy 0,4 millió pm-et rakodtak be, s nem lehetett ennél lényegesen magasabb Fejér megye hozzájárulása sem a dunai szállítmányokhoz.⁷⁰ A fennmaradó kb. 0,8 millió pm lehetett Dél-Bácskának az Al-Dunán elszállított gabonafeleslege. Az adatokat összesítve megállapíthatjuk, hogy a 19. század közepén Pestre érkező 6,3 millió pm gabonából 3,6 millió pm Bács megyéből származott. A számok ellentmondani látszanak a Bánság piacvezető szerepéről a kortárs sajtóban és a történetírásban kialakult képnek. A jelenségre két egymást kiegészítő magyarázat adódik. A bánati gabona jobb minősége miatt a kereskedőknek nem állhatott érdekében a beszerzési források korrekt nyilvántartása. Ám ez nem ad választ arra a kérdésre, hova lett a Bánság tetemes feleslege? Valószínűnek tűnik, hogy a déli Bánságnak a Temes folyón szállított gabonátöbblete – a szállítási útvonal rövidege okán – a Szávára áramlott. Ennek 1,7 millió pm volumene kiegészülve a Bégán szállított 1 millió pm-mel már magasabb arányt képvisel a kimutatott többletchez képest, mint Bács-Bodrog megyében.

Ugyancsak a Dunához közeli területek gabonafeleslege duzzaszthatta fel a Pestet elhagyó 4,4 millió mérő volument 5–6,3 millió pm-re. Az 1–3 millió pm többletet a Pest–Gönyű szakaszon hordták a Dunára, olyan vidéken, amelyet nem tartunk nyilván jelentős gabonaexportáló térségként. Mindez azt jelzi, hogy az árutermelés időszakában a termelési adottságokkal egyenrangú tényezővé váltak az értékesítés logisztikai feltételei. A folyásiránnyal szemben haladó szállítmányok a Kárpát-medence vízrajzában tükörképét nyújtották: az egyre keskenyedő, sekélyebbé váló folyókon az őket övező területek által táplált, egyre növekvő mennyiségű gabona áramlott felfelé. A vízi szállítás képezte az export alapját, ám ez korántsem jelentette, hogy a hajón szállított gabona kizárólag exportra került volna. A 19. század közepén mintegy 10 millió pm került behajózásra, s ennek csupán a fele volt a magyar királyság exportja, jelezvén, hogy a gabonakereskedelemben nem csupán a felvásár-

68 GLÓSZ J.: *Területi hiány...* i. m. 129.

69 BOROVSKY S.: *Bács-Bodrog vármegye I. Magyarország vármegyéi és városai.* Bp., é. n. 239.

70 GLÓSZ J.: A feudalizmus válsága és a polgári átalakulás időszaka 1790–1867. In GLÓSZ J.–KÁPOLNÁS M. (szerk.): *Tolna mezőváros monográfiája.* Tolna, 1992. 289.

lás, hanem a szállítás és értékesítés szintjén is immár elválaszthatatlanul összefonódott a belső és a külső piac.

A vízi úton szállított árugabona a hiány országosan összesített volumenéhez képest csupán a szükségletek kisebb hányadát elégítette ki. A szárazföldi úton a fogyasztóhoz eljutó gabona mennyiségére a belső hiány (28,5 millió pm) és a vízi úton a belföldi fogyasztóhoz eljutó gabona (5 millió pm) különbözetéből következtethetünk. A 23,5 millió pm szállításra váró volumen nagy hányada esetében – mindekelőtt ott, ahol a keresletet nem az adott térség vagy település abszolút hiánya, hanem a szélsőséges birtokmegosztás generálta – nyilván csak rövid utat tett meg a termelőtől a fogyasztóig, s korántsem biztos, hogy a tranzakció helyszíne valamely hetivásár lett volna. A térképünkön feltüntetett szállítási irányok vonalán haladó gabona volumenét tehát akkor sem tudnánk egzakt módon meghatározni, ha ismernénk valamennyi piachely gabonaforgalmát. Ráadásul nem csak a folyó menti piacközpontok gabonavásárlásai esetén került az áru legalább egy része vízre, s onnan külföldre vagy a hazai fogyasztókhoz, hasonló utat járhatott be egy, a vízi úttól távolabb fekvő emporium piacán felvásárolt gabona is. A piacközpontok gabonaforgalmáról tudósító gyér adatokat mégsem mellőzhetjük, hiszen az egyetlen információt jelentik egy-egy térség üzletkötéseinek nagyságrendjéről.

Település	Időpont	Volumen	Megjegyzés
Baja ⁷¹	1860 körül	2,115 millió mérő	
Győr ⁷²	1840-es évek	1,8 millió pm	gabona és kukorica
	1846	5 millió pm	repcével és kukoricával
	1846	0,3 millió pm	szárazföldi úton
	1858	6,3 millió pm	
Károlyváros ⁷³	1844	1,8 millió pm	1 356 261 mázsa
Losonc ⁷⁴	1840-es évek	0,1 millió pm	évi 100 ezer pm felett indul innen gabona, Zólyom és Liptó megyébe
Miskolc ⁷⁵	1854	0,5–1 millió pm	12 ezer pm gabona kelt el januárban egyheti vásár alkalmával
Mohács ⁷⁶	1845	0,2 millió pm	50 ezer mázsa gabona érkezett Pécsről
Moson ⁷⁷	1805	1,5 millió pm	Évi 300-400 hajó rakodott meg
	1830	2–3 millió pm	Bécsbe
	1853	4,5 millió pm	Ausztriába
Nagykanizsa ⁷⁸	19. sz. első fele	0,6 millió pm	Ausztriába, Stájerországba, Csehországba
	1855	1 millió mérő	Zala, Somogy, Tolna, Baranya vm-ből és Horvátországból, Szlavóniából gabona és kukorica

71 SZATHMÁRY K.: *Baja szerepe...* i. m. 14.

72 BALÁZS P.: *Győr a feudalizmus bomlása...* i. m. 200-201. TÓTH L.: *Zechmeister Károly, a vállalkozó...* i. m. 193. BÁCSKAI V.–NAGY L.: *Piackörzetek, piacközpontok...* i. m. 298.

73 *Budapesti Híradó* 1844. szeptember 8.

74 BÁCSKAI V.–NAGY L.: *Piackörzetek, piacközpontok...* i. m. 53.

75 *Pester Lloyd* 1854. január 13.

76 HAAS M.: *Baranya földirati...* i. m. 84. BÁCSKAI V.: *Piackörzetek és piacközpontok...* i. m. 217.

77 DEMIAN, J. A.: *Statistische Darstellung ...* i. m. I. 274. SZÉCHENYI I.: *Hitel*. 131. *Jahresbericht...* i. m. 142.

78 RÚZSÁS L.: *Városi fejlődés...* i. m. 202–203. *Jahresbericht...* i. m. 144.

Település	Időpont	Volumen	Megjegyzés
Nezsider ⁷⁹	19. sz. első fele	0,2 millió pm	Ausztriába, Sopronba
Pest ⁸⁰	1820 körül	1 millió pm	több mint 1 millió pm halad át évente a felső vidékre és onnan külföldre
	1840 körül	2,5 millió pm	be- és kirakodott gabona, valamint kukorica
	1854	3 millió mérő	a heti gabonaeladás kb. 60 ezer pm
	1850-es évek	3,3 millió mérő	
Pozsony ⁸¹	1842	0,35 millió pm	a város gabonaforgalma 348 351 pm
	1850		a heti felhozatal a járhatatlan utak miatt nagyon alacsony, 1150 mérő
	1854	0,5 millió mérő	a két utolsó gabonapiaci napon összesen 10 630 mérő gabonát adtak el
	1864		Pozsony, Nagyszombat, Szered piacára 1 048 590 mázsa gabona érkezett
Rozsnyó ⁸²	18. sz. vége		500 szekér a hetivásárokon élelemmel megrakodva
	1842	~ 0,1 millió pm	egyheti várason 40 szekérrel jöttek a szepesiek gabonát venni ~ 800 pm
	1843	~ 0,1 millió pm	a dobsinai és környékbeli bányászok, ipari munkások számára heti több száz köből gabonát vettek
Sopron ⁸³	19. sz. első fele	1 millió pm	vásáronként ezer szekér gabona is össze-jött
	19. sz. közepe	0,4 millió pm	Ausztriába, Stájerországba, Csehországba, Morvaországba, Sziléziába
Szeged ⁸⁴	18. sz. vége		a helyi piac belső forgalma 75 ezer bécsi mázsa
	1819	0,5 millió pm	Bánságból Szegedre érkező gabona mennyisége
	1844	0,6 millió pm	az alsó kikötőbe érkező gabona: 306 997 pm
	19. sz. közepe	2,6 millió pm	a felső kikötőből induló gabona 251 189 pm
			a Szegedre érkező s onnan továbbszállított gabona, kukorica, repce
Sziszek ⁸⁵	1830 körül	1,7 millió pm	az ide érkező gabona és kukorica mennyisége átlagolva
Temesvár ⁸⁶	1840-es évek	1 millió pm	évi 1 millió pm különféle gabonát és repceolajat szállítanak el innen a Bégán keresztül

79 MAGDA P.: *Magyar országnak...* i. m. 345. HORVÁTH M.: *Ipar és kereskedelem...* i. m. 347.80 SCHAMS F.: *Vollstaendige Beschreibung...* i. m. 465. BAJÁKY F.: *Handels- und Gewerbs-Geographie...* i. m. 55. *Pester Lloyd* 1854. május 25. VÖRÖS K.: *Győr és Pest harca...* i. m. 473.81 *Pester Lloyd* 1854. október 8. *Gazdasági Lapok* 1850/13. BAJÁKY, F.: *Handels- und Gewerbs-Geographie...* i. m. 59. BOROVSKY Samu: *Pozsony vármegye, Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor és Szent György R. T. városok.* Bp., é. n. 328.82 HORVÁTH M.: *Az ipar és kereskedelem...* i. m. 147. *Magyar Gazda* 1843. 38–39.83 IVÁNCICS N.: *Soproni hetivásárok...* i. m. 349. *Jahresbericht...* i. m. 144.84 FARKAS J.: *A város kereskedelmi...* i. m. 420. CSML IV: A. 1017. MAGDA P.: *Magyar Országnak...* i. m. 471. IFJ. PALUGYAY I.: *Magyarország történeti...* i. m. 252.85 RAUCHMÜLLER v. EHRESTEIN: *Übersicht...* i. m. 11–14.86 BAJÁKY F.: *Handels- und Gewerbs-Geographie...* i. m. 56. *Magyar Gazda* 1845. 11/91.

Település	Időpont	Volumen	Megjegyzés
Tolna ⁸⁷	19. sz. közepe	0,4 millió pm	20 ezer szekér gabona érkezett évente a városba
Törökbecse ⁸⁸	1816	1,6 millió pm	évi 2000 hajóra 2-6 ezer mázsa gabonát raknak, több mint 1 millió pm-et Pest, Győr, Moson, Bécs, illetve Horvátország és a tengerpart irányába
	1829	1 millió pm	
	1845	1,6 millió pm	
Vágújhely ⁸⁹	1850	1 millió pm	0,5 millió pm gabonát szállítanak innen Bécsbe évente ősszel
	19. sz. első fele	0,1 millió pm	
Veszprém ⁹⁰	1840-es évek	0,5-1 millió pm	évi 100 ezer forint értékű gabonát vittek innen Trencsén vármegyébe, illetve Morvaországba pénteki piacára 10 ezernél több szekér gabona (?) érkezett

A gabonaforgalmi központok listája ezzel korántsem teljes, ám más településekről még közvetett információk sem állnak rendelkezésre, melyekből következtetni lehetne a gabonatranszfer volumenére. Táblázatba rendezett adataink kortársi vagy saját becslésen, számításon alapulnak, ám az ebből fakadó pontatlanságnál súlyosabban esik latba, hogy nem áll mögöttük a kereskedelmi forgalom fogalmának egyértelmű definíciója. Ezért lehet ugyan néhány központ esetében, ahol több információ is rendelkezésre áll (Győr, Nagykanizsa, Pest) a sorba szedett adatokat fejlődési tendenciaként felfogni, de a közel azonos időpontból származó, nagy eltérést mutató számok mögött nyilvánvalóan az egységes értelmezés hiánya, vagy téves információk rejlenek. Szeged esetében a hajón érkező, innen induló, illetve áthaladó rakományok összvolumene egzakt módon kimutatható (kb. 800 ezer pm), ehhez legfeljebb 100–200 ezer pm szárazföldi úton érkező szállítmány járulhatott. A Bánságnak a Tisza és Maros szöge által közrefogott részéről a gabona ugyan valóban Szegedre áramlott, ám az igen rossz állapotban lévő Temesvár–Szeged útvonalon lebonyolított fuvarozás volumene aligha érte el az alternatív szállítási mód, a Maros 400 ezer pm teljesítményét.⁹¹ Ebből következően a tényleges forgalom – szemben Palugyay állításával – aligha lehetett több évi 1 millió pm-nél. Törökbecse esetében Bajáky 1845-re datált 1,6 millió pm-es adatát tekinthetnénk ugyan a korábbi, 1816-os évből eredeztetett ismételtesének, de az 1850 őszen Bécsbe szállított 0,5 millió pm gabona sem igazolja a legfontosabb gabonakereskedelmi központnak tekintett város Fényes Elek által 2,4 millió pm-re becsült forgalmát, ha csak a Szeged felől érkező, ám itt csupán áthaladó szállítmányokat nem számítjuk hozzá.

87 Tolna Megyei Levéltár (TML) Megyehatósági iratok (MH) 2123/1851. GLÓSZ J.: *A középbirtokos nemesség...* i. m. 289.

88 MILHOFFER Sándor: *A magyar búza ára és értékesítése különös tekintettel a nemzetközi viszonyokra.* Bp., é. n. 7–8. CSAPLOVICS, J. v.: *Gemaelde von Ungern...* i. m. 88. BAJÁKY F.: *Handels- und Gewerbs-Geographie...* i. m. 62. FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 90. BÁCSKAI V.–NAGY L.: *Piac-körzetek, piacközpontok...* i. m. 49. *Gazdasági Lapok* 1850/ 15.

89 BÁCSKAI V.–NAGY L.: *Piackörzetek, piacközpontok...* i. m. 49.

90 FÉNYES E.: *Magyarország...* i. m. 74.

91 *Magyar Gazda* 1845. II/104–105.

Ha elkülönítjük egymástól a vízi út mellett fekvő, illetve a tengelyen megközelíthető gabonakereskedelmi központokat, képet alkothatunk a kétféle szállítási mód eltérő lehetőségeiről. A kikötővel rendelkező Temesvár, Törökbecse, Szeged, Baja, Pest, Győr, Moson által forgalmazott gabona mennyisége 1–6 millió pm, míg a legnagyobb szárazföldi emporiumoké (Nagykanizsa, Miskolc, Sopron, Veszprém) 0,5–1 millió pm között mozgott. Tőlük messze leszakadva Losonc, Nezsider, Rozsnyó, Vágújhely piacán évente 0,1–0,2 millió pm gabona kelt el. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a folyami szállítás volumenében meghaladta volna a szárazföldit. A hajón továbbított gabona útja során szinte valamennyi kikötőt érintette, így ugyanaz a mennyiség akár többszörösen is beszámításra kerülhetett. A másik oldalon az egymástól távol fekvő és más irányba szállító szárazföldi központok esetében ezt gyakorlatilag kizárhatjuk. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a vízi utak mellett fekvő központok száma korlátozott, forgalmuk ismert, ezzel szemben a folyóktól távol piachelyek százai léteztek, melyek gabonaeladásairól semmiféle információval nem rendelkezünk. A gabona szárazföldi forgalmazása – igazodva a szállítási mód adottságaihoz – tehát szétaprózottabb, kevésbé koncentrált, mint a vízi, de össz-volumenét tekintve annak többszöröse lehetett.

A gabona szárazföldi és vízi szállításáról szóló kortársi tudósítások mozaikjait egységes képbe rendezve, s kiegészítve a fő kereskedelmi központok forgalmi adataival egyértelműen igazolható tehát a belföldi hiányból és többletből fakadó kereskedelem ténye és nagyságrendje, országos jellege, új képet rajzolva a reformkor piaci viszonyairól.

JÓZSEF GLÓSZ

ROUTES AND VOLUME OF THE GRAIN TRADE OF HUNGARY IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

The author in his former trade-related papers has detected in the Hungarian national grain trade balance a surplus of 40 million *Pozsony mérő* (1 *Pozsony mérő* = 62,5 litres) mainly resulting from the regional disproportion of production on the one hand, and a deficit of 30 million *Pozsony mérő* on the other. The current paper examines whether contemporary sources support our conceptions of internal trade and its volume. Organizing data into charts and maps it transpires that trade contacts formed a nationwide and comprehensive network, thus refuting the commonly held view of the local or at the best regional nature of these markets. The direction of trade routes was from the centre of the country to peripheral areas, but at the same time contacts between the counties had diversified, which served partly the security of supply and partly the competition between sellers. There were several contact points between export and internal trade, which also meant that Hungarian consumers had to compete with the more solvent Austrian market.

DOBSZAY TAMÁS

SZÉCHENYI A HAZAI TÁRSADALOM GAZDASÁGI VISELKEDÉSÉRŐL*

A Széchenyi Istvánról szóló könyvtárnyi irodalom nem sok témát hagyott teljesen érintetlenül. Az előadó ezért elsősorban arra vállalkozhat, hogy megkísérelje elmélyíteni korábbi szerzők megállapításait, és kiegészítse azokat.¹ Alábbiakban tehát egyrészt egyes meglátásokat szeretnék részletesebben kifejteni, másrészt néhány ponton továbbiakat kiemelni Széchenyi véleményének mozzanataiból. Széchenyinek a magyar birtokosok gazdasági viselkedéséről a *Hitel*-ben és a *Világban* megfogalmazott bírálatának elemeit venném számba, s a helyettük javasolt magatartást állítanám szembe a bírált jelenségekkel.

A NEMESI ÉLETFORMA KORSZERŰTLEN VONÁSAI

A magyar nemesi viselkedésnek mind a kortársak, mind az utókor által közismerten bírált sajátos jelenségei közül számosnak van gazdasági tartalma. A *Hitel* sem mu-

* A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és az ELTE BTK Történeti Intézete *Széchenyi emlékezete* c. közös konferenciáján, 2010. november 17-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

1 Témánk szempontjából a legfontosabb munkák: KAUTZ Gyula: *Nemzetgazdasági eszmék fejlődésének története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Pest, 1868; BARTFAI SZABÓ László: Széchenyi gazdaságpolitikai nézetei. Különnyomat a *Közgazdasági Szemle* 1930. évi 11. számából. Budapest, 1930; IVÁNYI-GRÜNWARD BÉLA: Bevezetés. A *Hitel* gazdaságpolitikája. In *Gróf Széchenyi István: Hitel. A Taglatat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*. (Szerk. IVÁNYI-GRÜNWARD BÉLA) Bp., 1930. 8–103; ÉBER Antal: *Széchenyi gazdaságpolitikája*. Franklin Társulat, Budapest, é. n. (Kultúra és Tudomány); Orosz István több tanulmánya (összegyűjtve: *Uő: Széchenyi és kortársai. Válogatott tanulmányok a reformkorról*. Multiplex Media–Debrecen U. P., Debrecen, 2000); GERGELY András: Széchenyi a „gazda” és a „polgár”. In *Uő: Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Magvető, Bp., 1987. (Elvek és utak) 171–181; Az író Széchenyi. In i. m. 202–258; és *Széchenyi István (1791–1860)*. Kalligram, Pozsony, 2006. (Magyarok emlékezete. Sorozatszerk.: Margócsy István és Szőrényi László); GERŐ András: A modernitás konfliktusai és Széchenyi. *Világosság* 1991. 11. sz. 818–824; kül. 818–819, főként a civilizációs kezdeményezésekről, de a gazdasági problematikát csak érinti a hitelfelvétel nehézségeinek elhárítása kapcsán. Oplatka András: Széchenyi István. Osiris, Bp., 2005. CSORBA László: *Széchenyi István*. Magyar Könyvklub, Bp., 2001. Témánkkal más logikával és eltérő hangsúlyokkal leginkább Péter György foglalkozott: GRÓF SZÉCHENYI István közgazdasági eszméi és hatásuk az erdélyi gazdasági gondolkodásra. In *Széchenyi és Erdély*. Szerk. SOMAI József. Kolozsvár, 2002. 89–125. Legutóbb Békés Márton érintette a témát, de nem annyira a gazdasági mentalitás és viselkedés, hanem a kapitalizmus és a morál kapcsolatának oldaláról, ill. az átalakulás ütemezésének kérdése felől. Vö. Széchenyi és a kapitalizmus. In *Kommentár* 2009/1.

lasztja el felemlegetni az *agrárgazdálkodás elmaradott módjához* való ragaszkodást, a feudális uralmi pozíció kihasználásával, és nem kereskedelmi eszközökkel történő nyerésszekeredést. De hibáztatja az erők szétforgácsolását, az önismeret és a *külhoni tapasztalatok hiányát* és megvetését, a negatív jelenségekkel kapcsolatos *felelősség-hárítás mechanizmusait*. Gazdasági szempontból az utóbbival kapcsolatban részben a történeti balsorsra (tatár, törökre), geográfiai okokra (a hazai vizek agrárkivitelre nézve kedvezőtlen folyásirányára) történő hivatkozást, de leginkább a vámokkal kapcsolatos rendi értékelést szokás emlegetni.²

Széchenyi nem vonja kétségbe e magyarázatok részleges igazságtartalmát, de a rájuk hivatkozást, velük való takarózásnak, azaz önfelmentő gesztusnak tartja. Ezek nemcsak azért károsak, mert nem kizárólag e tényezők felelősek a helyzetért, de nem is csak azért, mert ezzel a nemesség elmulasztja saját hiányosságainak, hibáinak, felelősségének beismerését. A csak egészen más feltételek közt, vagy egyáltalán nem változtatható körülmények emlegetése azonban lefegyverző, a ténylegesen létező cselekvési lehetőségek felmérését, s egyben magát a cselekvést is nehezíti.

A *Világ* legsúlyosabb bírálattal írt szövegrésze azonban az „Ön- és körülményisméreti töredékek” sokszor hivatkozott mondataiba van foglalva, amelyek a nemesi hibák tömör felsorolását adják. „Felőled lásd sokan azt mondják: legszebb jószágokat bírsz, mellyek igazi kincstárok, ha józanul kormányoztatnának, – hogy azon Sz. Mihályi hatalmas 18,000 hold föld, 200 telkes erővel célirányosan munkálva, Téged környékedben a’ legrendesb ’s gazdagabb földesurrá tehetne, midőn most a’ sok theoria ’s poesis következtében igen rendetlenül tartott házban, csaknem mindig pénz nélkül, ’s így legjobb ’s legerősb akarattal is, igen pontatlan fizető vagy, ’s csak azért látszol megvetni a pénzt, mert nem tudsz Magadnak szerezni. – Azt mondják: nagy kár, hogy azon talentumidat, mellyekkel rendkívül bő mértékben álda meg a’ Gondviselés, eldarabolád, ’s törekedésidet nem annyira nemzetiség-kifejtésre, mint inkább pusztá képzelgési tárgyakra irányzád. – Azt mondják: kemény földesur vagy, ’s midőn többnyire legaprólékosb részletekbe tüzzel avatkozol, a gazdaság velejáról megfélejtkezel; [...] – Hogy balgaság volt, habár nem olly korán is de még is előbb, mintsem a’ civilisáltabb világot bejárád ’s elég tapasztalást gyűjtél, házasodnod; – nem jól cselekvél számos ’s becses kéziratidat, ha nem tökéletesen is, legalább úgy, mint körülállásink engedik, sajtó alá nem bocsátod; – nem jól cselekvél, élted fecsérelnve rendszerint falun tölteni, hivatalba nem lépni, ’s így reggeltől estvéig.”³

Válasszuk most elemeire a bírálatot. Szinte mindegyikük szerepelt már a *Hitel* lapjain, de elszórtan, annak logikája szerint. Itt most együttesen jellemzik a nemesi értékrend, mentalitás korszerűtlenségét, s rögtön megszemélyesítve is látjuk e beállítódást Dessewffy – el szoktuk felejteni, de Széchenyi által hangsúlyozottan – mások rosszmájú pletykáiban élő elképzelt portréjában.

2 A racionális mezőgazdálkodás elutasítására és a jobbágyok rovására történő nyerésszekeredésre: *Hitel* (az 1830-as 3. kiadást használtam) XII–XIV; a külhoni tapasztalatok megvetésére: XVIII; Az erők szétforgácsolására: XI–XII. és XVIII–XIX.

3 *Világ*, 44–45.

Rossz, szakszerűtlen gazdálkodásból, az okszerű mezőgazdaság ismeretének hiányából adódó gondokat előttem már alaposan kifejtették.⁴ Rendetlen háztartáson, a vagyoni rend hiányán Széchenyi a lehetőségekkel nem számoló, azokon túl terjeszkedő, felelőtlen viselkedést értette, mert *pénztelenséghez*, eladósodáshoz, anyagi és erkölcsi-szellemi függéshez vezet. Széchenyi ezt a gondolatot már a *Hitelben* megpendítette. „Melly hiábavaló beszéd, mellyet sokszor köztapssal kéntelenítetünk hallani: 'maradjunk szabadok, habár szegények leszünk is' – mert akárki mit ábrándoz, csak a' vagyonos nemzet szabad, s egyes személyekről Franklin azt mondja 'könynyebben összerogy az üres, mint a' teli zsák'. Az, ki jobban bírja magát, rendszerint függetlenebb mint az, ki néha más segedelmére kényszerül, többet tudhat, mert élelmére nincs annyi gond, több ideje marad öntapasztalására, gyermekeit jobban nevelheti 's a' t.” Széchenyi tehát a felelőtlen költekezéssel nem a tisztességes szegénység apológiáját, valamiféle igénytelen szerénységet állít szembe, sőt a szegénységet lealázónak tartja. A gyarapodást egyenesen erkölcsi kötelességnek tekinti: mindenki, aki maga gyarapodik ezzel a nemzeti közérőt is növeli.⁵

Az egész probléma hátterében Széchenyi a vagyon és a pénz hagyományos szemléletének problémáját látja: a *pénzt és a modern gazdasági viselkedést megvető* tradicionális nemesi beállítódást, amely kizárólag vagy főként a földbirtok nagyságában gondolkodik. A *Hitel* logikája szerint ez vezetett oda (a hazai jogrendszer által támogatva), hogy a birtokosok idejüket és erejüket birtokaik jogi eszközök útján történő növelésére, megtartására fecsérik el, ahelyett, hogy a meglévő birtok jövedelmességének fokozására fordítanák.⁶ E magatartás következményei: a hazai jogszolgáltatás zavarai, s ezen keresztül a hitelezők bizalmának megrendülése, a magyar hitelválság. Iványi-Grünwald Béla nyolc évtizede elemezte e hitelválság világ-gazdasági hátterét, európai tényezőit, illetve a magyar pénzügyi rendszer fejlődését. Rámutatott arra, hogy maga a piaci átalakulás is hozzájárult a hitel jog elavulásához: a hagyományos patriarchális, reciprocitáson alapuló és immár elégtelen hazai hitelforrásokhoz képest az új üzleti típusú hitelezés nem találhatott biztosítékot az adóst védelmező hazai jogrendben.⁷ Magunk azonban éppen a pénzhez való említett viszonyt érezzük fontosabb tényezőnek.

A hagyományos szemléletet Széchenyi az alábbiakkal jellemzi: „Az egyetértő legszámosb két felekezet az, mellynek egy része az aranyat 's pénzt véli, másika a' földet 's fekvő jószágot tartja birtoknak, vagyonnak; véleményem szerint pedig se kincs se mező nem az, hanem azok haszonvehetősége”.⁸ Széchenyi szerint a földbirtok léte a magyar birtokosokat abban a tévhiszemben tartja, hogy vagyonosak, noha vagyonukat nem tudják saját tényleges szándékaik szerint használni, élvezni. „A' szomjus embernek fris ital, fáradtnak ágy, fázónak tűz, tengeren küzdőnek part, félénknek bátya [...] annak idejében többet ér, mint a' világ minden egyéb kincse. 'S

4 IVÁNYI-GRÜNWARD, 30–31; valamint főként OROSZ István fent hivatkozott munkái és előadása a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Széchenyi-émlékülésén (2010. november 17.)

5 A *Hitelben*: 56–57. o. KAUTZ, 283. ÉBER, 44.

6 IVÁNYI-GRÜNWARD, 24–27.

7 IVÁNYI-GRÜNWARD, 9–15; ill. 55–75.

8 *Hitel*, 41.

azért látunk sokszor vagyonos embert kevés birtokkal, 's úgy szólván igen szegényt iszonyú vagyonnal [...] Croesus kincse sem elegendő, még szükség kielegitésre is, ha azzal bátran 's tetszésünk szerint nem élhetünk.” „Hány birtokost ismerek magam, ki mindég pénzben szűkölködik, kinek kincse maga előtt mindég el van zárva? Vegyünk egy példát elő: ha valakinek százezer forint bizonyos jövedelme van, s egy millió adóssága, az hatvan ezer forint kamatot fog fizetni, s így neki esztendei kiadásira negyven ezer forint marad, s éppen annyi birtokkal bír mint az, kinek adóssága nincs, s tiszta esztendei jövedelme csak negyven ezer forint.”⁹ Aki tehát kizárólag földbirtokban méri a vagyon nagyságát, az a modern korviszonyok közepette nem láthat tisztán, hiszen a birtoknagyság nem sokat mond a belőle nyerhető jövedelem vagy annak használhatósága, tehát a tulajdonos tényleges lehetőségei felől.¹⁰

Mint láttuk, Széchenyi nem hagyja szó nélkül a nemesség hagyományos kulturális tevékenységét sem. A vidéki kastélyok-kúriák falai közt Dessewffy módjára kifejtett szépírói, képzőművészeti és zenei ambíciókat – talán túl szigorúan is – haszontalan költői elmejátéknak minősíti. A tehetség több területre szétszórt elpocskolását, a *műkedvelő nemesi polihisztorságot* már a *Hitel* is bírálta: „Az ember hibája az, hogy igen sokféle akar lenni, s így alig lehet igazán tökéletes egyféle. [...] Én úgy hiszem, a' festés festő, a' hegedülés hangász dolga, 's hogy ezek szájában, ha önművészetekhez nem tudnak, a' kereskedési, politikai, országgyűlési tárgy olly kedvetlen hangu, mint nevetséges vagy inkább fájdalmas egy magyar Magnásban pseudo-Raphaelt, 's ál-Kalkbrennert látni.”¹¹ A legfőbb, legkárosabb következménynek ugyanis azt tartja, hogy így valójában egyik tevékenységet sem sikerülhet igazán magas színvonalra fejleszteni. „Mesterségbeli tanulásinkat se folytatjuk olly állhatatossággal, mint azt tenni kellene [...] Mi igen sok oldalra daraboljuk természeti talentuminkat 's azért [...] se olly jó 's ügyes katonák, se olly törvénytudók és szónokok se olly jó gazdák nem lehetünk – mint azok, kik minden idejeket 's törekedéseket ezek közül csak egyre különösen fordítják.”¹²

S végül, mint láttuk, az európai kitekintés és *tapasztalat hiánya* nélkül túl korai nősülés¹³ mellett Széchenyi az információktól elzáró, s a tevékenységet túl szűk körre korlátozó *vidéki életet* is felrója Dessewffynek. A kritika lesújtó, s Széchenyi mintha részben vissza is vonná a vitapartnerére halmozott kedvezőtlen megjegyzéseit. Látzólag elismeri Dessewffynek azt a – jogos – megjegyzését, hogy a korszerűtlen nemesi magatartásnak nem mindig a személyes elszánás hiánya az oka, hanem sokszor a személy szándékain kívül eső kedvezőtlen feltételek. „De mivel sokan így beszélnek Felőled 's úgy mondják, – azért úgy áll e a' dolog? én kételkedem, 's inkább azt akarom hinni: összeköttetésid 's körülállásidban, természeted 's tulajdonid sze-

9 *Hitel*, 42. és 45.

10 BARTFAI SZABÓ, 5.

11 *Hitel*, 35–36.

12 *Hitel*, 55.

13 A túl korai nősülésre vonatkozó személyeskedő megjegyzés válasz Dessewffynek oldalvágására: „oly jókat mond a nevelésről [...] hogy valóban sirathatja a haza a Szerző nőtelenségét.” *Taglalat*, 5. A korábban kikoszorózott Széchenyinek e személyeskedés különösen fájhatott, innen a vonatkozó Széchenyi-szövegrész indulata.

rint senki több jót gyermekinek, több hasznot hazájának, több jelest 's dicsőt az öröklétnek nem tehetett; sőt a' legnagyobb szám, szorosan helyzetidben gazdaságot rendetlenebbül vitte, még kevésb tapasztalással házasodott, észtehetségidet még kevésb sikerrel használta volna 's a' t. 'S mért ne gondolkoznám engedékenyül Felőled? mutattad e számadásodat 's átvett terheid sulyát nekem? gyónál e szivösztnidről? közölted e kéziratodat? 's a' t. Soha!"¹⁴

A látszólagos engedékenység után azonban olyan újabb jelenségek immár személyes tapasztalatra utaló sorolása következik, amelyek ismét a polgári viselkedésmód elvárásainak szemszögéből mutatják korszerűtlennek a nemesi viselkedést: „Csak azért gondolnák hát rossz gazdának, mert néha versekkel is bájosítgatod üres pillanatidat? Azért rendetlen fizetőnek, mert közéletben nem mindig tartasz rendet, az óráról felejtkezel, ha ebédre hivatalos vagy, 's ha nem várnának, többször jönél ebéd után mint ebéd előtt 's a' t.? Azért kemény földesúrnak, mert jobbágyid mindig panaszban állnak Ellened, 's Te közöttük, mint rebesgetik, nem a' legnagyobb bátorságban? Azért költői kereskedőnek, mert más módon gazdálkodol egyben-másban mint szomszédid? Azért egoistának, mert javítani törekedél gyermekid sorsát? Azért csekély tapasztalásúnak, mert sokat valál otthon, 's inkább kívánád belülről tekintni hazádat mint kívülről”? E jelenségek ismét csak következnek a nemesi életformából: a vidéki életmód kötetlenebb vendégeskedéseinek hangulatát, a jobbágyaival összeütközésbe kerülő uraságot, a környezete által megmosolygott műkedvelő versfaragó birtokost jelenítik meg, s azt sem igen veszik figyelembe, hogy a nemzedékkel korábbi hazai értelmiségnek jóval több akadállyal kellett megküzdenie, ha külhoni tapasztalatokra vágyott, mint Széchenynek.

SZÉCHENYI A KÖVETENDŐ GAZDASÁGI MAGATARTÁSRÓL

E helyütt nem tudunk részletesen foglalkozni az említett egyes viselkedéselemek egyenkénti ellenpontosításával az ok- és szakszerű gazdálkodás követelményével, az ehhez szükséges képzettség megszerzésével. Idézhetnénk a vagyoni rend szükségességére vonatkozó fejtegetéseit is, most mégis az általam kiemelt problematikára, tehát a pénz szerepére koncentrálnunk.

Széchenyi jellegzetes írásmódjának következménye, hogy – épp Dessewffy által bírált – tematikai kitérőit olykor önálló miniatűr értekezéseknek szokták tekinteni. Így gyakorta a nevelési elvek kifejtésének értelmezik például azt az 5-6 oldalas kitérőt is, amelynek funkciója azonban szorosan az említettekhez, a pénz problematikájához tapad. Gyermekei nevelésére, sokoldalú kiművelésére minden felelős apa törekszik. „De mint eszközöljük ezeket? számos mestert mikép fizethetünk, jó nevelőket mi módon tarthatunk, minden szorgalmat melly uton fordíthatunk gyermekink kiművelésére, hazánkat 's a' külföldet hogy ismertethetjük meg velek? Hiszen mind ez szörnyűsokba telik. Pénz kell tehát! [...] Kell tehát előmenetel a' gazdaságban, kell kereskedés! De ezekről csak álmodni se lehet bizonyosságg 's Hitel nélkül.”¹⁵ A

¹⁴ Világ, 45.

¹⁵ Hitel, 56. ÉBER, 44.

gondolatmenet nem nevelési elveket, hanem a vagyon transzformálhatóságának követelményét fogalmazza meg, lényegében a pénz szerepének növelését, túlsúlyát ajánlja a szellemi és anyagi javak megszerzése során – ezért is lesz oly fontos a hitel ügye számára. Széchenyit tehát a bírált hagyományos viselkedéssel szemben a *monetarizáció* hirdetőjének kell tekintenünk.

Mint Éber Antal is idézi „A szegénység lehetetlenné teszi az értelem és az erkölcsiség fejlődését. Gyakran megtörténik, hogy hazaszeretetünk csak pusztá szó [...] mivel nincs pénzünk. Legszebb éveinket elvonultan töltjük. Nem azért mivel vakond módra félnénk a világtól, hanem csupán mivel nincs pénzünk. Gazdaságunkat és gyermekeinket is nem azért hanyagoljuk el, mintha nem szeretnénk őket, hanem mivel nem győzzük költséggel.”¹⁶ A kialakuló modern, polgári életforma „kellemeinek” megszerzése, előnyeinek élvezése „civilizált” ember számára nélkülözhetetlen. Ennek költségeit azonban a hagyományos gazdasági szemlélettel nem lehet előteremteni, színházba jutni, intenzívebb társas életet élni, könyvet vásárolni, újságra előfizetni nem lehet a birtok hagyományos természetbeni javaival, csak pénzzel.

Ugyanakkor nem hisz Széchenyi sem a földbirtok, sem a pénz kizárólagos szerepében, hanem egy rugalmas tulajdon- és vagyonfogalommal él.¹⁷ Mint mondja: „a’ pénznek csak úgy van értéke ’s becse, ha azért az élet számos javait magunknak meg is szerezhetjük; mint nem különben a’ földnek csak úgy, ha az számunkra az élet számos javait megtermi. [...] A’ pénznek, földnek s minden egyébrek csak úgy van lehető legnagyobb haszna, ha egyiket ’s másikat minden pillantatban arra fordíthatom, a’ mire tetszik. Mennél szaporábban juthatok pénzemhez vagy földemhez, ’s mennél rövidebb idő alatt cserélhetem az elsőt a’ másikért ’s viszont; vagy egyiket ’s másikat egyéb életjavakért, annál többet ér ’nekem száz vagy millio forintom, tíz vagy száz ezer hold földem, ’s viszont minden becse meg is szűnhet, mert az érték szorosan a’ pillantathoz van kötve.”¹⁸ Széchenyi tehát a túlnyomórészt földbirtokban, esetleg nagy értékű kincsekben gondolkodó hagyományos nemesi mentalitás helyett az anyagiak modernebb felfogását, a vagyon szabad átválthatóságát ajánlja. E szemléletben a vagyon igen célszerű formája a pénz, hiszen ez az a vagyonforma, amely szabadon konvertálható az éppen szükséges anyagi javakra, kultúrára, szolgáltatásokra, vagy éppen, ha kell, ingatlanra, földbirtokra.

Ez a magyarázata az úrbéri rendszer megszüntetésére kialakított koncepciója sajátosságának is, amely elképzelés legalább annyira tekinthető a birtokos érdekek kifejtésének, mint jobbgágyprogramnak. Nemcsak arról van szó, hogy Széchenyi a birtokos érdekek hangoztatásával kívánt híveket szerezni a jobbgágyfelszabadításnak. Kétségtelen, hogy híve volt az úrbérrendszer felszámolásának, azt gazdaságilag célszerűtlennek tartotta, de a feudális függési viszonyt erkölcsileg mélységesen elítélte. Mégsem dolgozott ki konkrét tervet annak felszámolására (épp ez adott alapot Dessewffynek bírálata egyik legfontosabb eleméhez). A dézsma és a robot kritikájá-

16 ÉBER, 43.

17 KAUTZ, 278. és 284.

18 *Hitel*, 42. A kérdéskör vizsgált korszakbeli reflexiójához lásd még: KÖVÉR György: A monetarizáció a magyarországi közgazdasági gondolkodásban (a 19. század első fele). In Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Új Mandátum, Bp., 2002. 193–197.

ból ugyanis hiányzik a helyettesítésükre tett javaslat, a földesúri kárpótlás, így nem jóhiszemű olvasói (Széchenyi a *Világot* nem véletlenül címezte „jóakaróinak”) mondhatták, hogy Széchenyi e két jobbágyi szolgáltatás egyszerű eltörlését kezdeményezi. Dessewffynek adott válaszában a kárpótlás szükségességének hangoztatásával majd megnyugtató választ ad erre a felvetésre, de az álvita kialakulása mutatja, hogy mennyire különbözött Széchenyi gazdasági gondolkodásmódja az általa bírált nemesi viselkedéstől. A személyi (jobbágyi) függést ugyanis a törvény előtti egyenlőség, a személyes jogok, közte a tulajdonszerzés jogának megadása eltünteteti, noha a gazdasági függést és egyenlőtlenséget, az ebből fakadó problémákat nem. Széchenyi támogatni fogja majd azokat a kortársi törekvéseket, mint például az engedőleges örökvlátságot, amelyek a jobbágyviszony felszámolásának lehetőségét teremtik meg. Maga azonban nem áll elő ilyen javaslattal, mert az ő szemléletmódja szerint a jogegyenlőség esetén a gazdasági magatartás fent elemzett változása magától meg hozhatja a megoldást: a jobbágy vásárolja ki az úrbériséget, vegye meg a földjét urától, s a jobbágyviszony automatikusan megszűnik. A földesúr akár így, akár a robot és a kilenced bérletté alakításával is pénzhez juthat. Széchenyi tehát elsősorban nem a paraszt és földbirtokos viszonyának megszüntetését akarta, hanem annak jellegét szerette volna megváltoztatni; a jobbágyviszonyt kapitalista pénzviszonnyá alakítani. A monetarizációnak az agrárviszonyokban történő érvényre juttatása gazdasági tekintetben jobban izgatta a jobbágyfelszabadításnál, mivel remélte, hogy ennek révén az utóbbi probléma is magától megoldódhat.¹⁹

A monetarizáció tendenciájának érvényesülése azonban számos más vonatkozásban is következményekkel jár. A nemesi magatartás egyes elemeinek fenti idézett kritikája kapcsán ezeket is megfogalmazza. Az időtöltésként űzött nemesi polihisztorságot, azaz műkedvelő amatőrizmust a *professzionalizáció*, a hivatásszerű tevékenység követelményével ellenpontozza: minden terület, így a gazdaság, a művészet, a politika egyaránt hivatásszerű módon, formában és színvonalon legyen kifejtve. „Tagadni nem lehet, hogy csak azt művelhetjük tökéletes ügyességgel, a’ mit mesterség ’s nem időtöltés képen űzünk. Ismerje meg tehát ki-ki, mi az ő mestersége ’s tisztje, ha valamiben felsőbbiséget vágy elérni, fejtse ki azt tehetsége szerint, foglalatoskodjon azzal minden nap, ’s tegye azt ’s csak azt minden vizsgálati ’s tanulási fő tárgyává; minden egyebet melleleg folytasson, az legyen, dolga, egyebek nyugalmi, pihenési. Így mi magyar birtokosok a’ törvény, ország védelme, gazdaság ’s kereskedés körül foglalatoskodjunk, mert ezeket ismerni tisztünk ’s kötelességünk, ’s nem csak úgy, ahogyan azok hazánkban vannak ’s voltak, hanem a’ mint külföldön is vitetnek, ne hogy egy oldalukká váljunk. Ezek legyenek fő foglalatosságink, minden egyéb szép és kellemes pedig mellékes időtöltés.”²⁰ Ebben a tekintetben Széchenyi a hivatásszerűség vagy szakszerűsödés hirdetője. Szorosan függ össze ezzel a munkamegosztás követelménye. Tudás és ügyesség a *specializáció* eredménye: „kaszálni se tud száz ügyetlen kéz annyit s úgy, mint ötven ügyes. S ebből az követ-

19 IVÁNYI-GRÜNWARD, 48–52. A jobbágyviszony felszámolása mint földesúri érdek: OROSZ István: Széchenyi és a jobbágykérdés. In Uő: i. m. (*Széchenyi és kortársai*) 19–23. A jobbágyi szolgáltatások pénzáradékká alakításának lehetősége: uo. 26–31.

20 *Hitel*, 35–36.

kezik, hogy a munkafelosztás [...] emeli az emberi fő tehetségeit legmagasb tökéletességre. Természetes, hogy az, ki mindig eggyel foglalatoss, ügyesebben fogja vinni, mint az, ki húsz tárgyban munkás.” A szakosodás viszont automatikusan feltételezi a piacosodás előrehaladását. „Azon ideális árkádiai életmód, hogy minden a háznál készüljön, nem századunkra illő többé, s az, ki mindenhez tud egy kicsinyt, jól közönségesen semmihez sem ért.”²¹ Széchenyi tehát a monetarizáció mellett a *kommercializálódás* egyik fő hirdetője is kora Magyarországn.²²

A Dessewffynek címzett „reggeltől esvélíg” folytatható bírálatok egyike szerint mintha Széchenyi elítélte, s az élet elfecsérlésének minősítette volna a vidéki életformát, és ezzel azonosította volna a közéletiségnek elutasítását is. A falusi lakházat ugyanis többnyire körülveszi a „gazdaság minden árnyékata” vagy „fertelmi”, amelyeket (az állattartással és hajtással járó por, sár, zajok és szagok) elő is sorol egy másik munkájában. A hazai korviszonyok mellett ehhez a természetnek kitettség járul. A magyar vidéken „sokszor tőszomszédságban vannak pontok, melyek minden maláriátul szabadok, midőn mások [...] szünetleni nyers s mérges kigőzölgéseknek mezei”, ahol ezért nem lehet szünyög és poshadt szagok nélkül élvezni a falusi élet egyik fő kellemét, a szabad levegőt.²³ A civilizált embert a modern élet tevékenységei is a városhoz kötik: „hivatalt viselő csak ritkán lakhatja falusi házát” [...] másokat „oskola s kalmárság [...] pör, vásár, gyógyász” „bilincsel” a városhoz. De az „örökké róna [értsd: pusztá, „sivatag”] faluban ülés” legfőbb problémájának az unalmat és az információs deficitet tartja. „Alig van Magyarország[on] több egy-két városnál, hová levél s újság mindennap jutna; s így a legtöbb újság tekintetében mindig az „egyszerre igen sok s aztán semmi” közt lebeg, mi többek közt a honi számtalan üres vagy túltömött eszűségnek is egyik nem legkisebb fő oka”.²⁴ Aki „mindig falun ült ’s az idő szellemével nem ment elő”,²⁵ s a vidéki élet „örök egyformaságának” a következményeképp „a jelen idő szelleméhez félszázad-utáni kullogás következtében annyira szokott menni néha-néha az unalom, hogy a’ lakosok, kiknek sem nevezetes dolgok, sem nagyobb célirányzó vágyok nincs, abban találják legnagyobb mulatságokat... hogy egymást rágalmazák”.²⁶ Ezért a városi élet árnyoldalaival egyébként tisztában lévő Széchenyi mégis az *urbanizáció* vívmányainak használatát, ajánlja, hiszen „mindinkább csinosbuló városban létezni időszakonként” olyan előnyökkel szolgál, amelyek ellensúlyozzák a városi élet hátrányait.

Vessük össze és állítsuk párba tehát mindazt, amit Széchenyi a birtokos nemesi magatartásban bíralt és amit helyette javasolt. Birtok helyett monetarizáció, sokágú, de műkedvelő tevékenység helyett szakosodás és professzionalizáció, a birtok és bir-

21 *Hitel*, 181., KAUTZ, 276.

22 A piacosodás problematikájára: KÖVÉR György: Piacosodás – polgárosodás – demokrácia. A mai magyar átalakulás történelmi perspektívából. In Uő: *A felhalmozás éve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Új Mandátum, Bp., 2002. 13–27. különösen: 14–18.

23 Gazdaságra: GRÓF SZÉCHENYI István: *Buda-pesti por és sár*. S. a. r. Fenyő Ervin. Bp., 1995. 65–66. A mocsaras vidék hátrányaira: 95–96.

24 A városhoz kötő tevékenységekre: uo. 16. A kommunikációs hátrányokra: uo. 104.

25 A vidékiségről számos helyen pl. a nyelvújítási viták kapcsán is: *Világ*, 250.

26 *Világ*, 346.

tokosa önellátása helyett piacosodás, vidéki életforma helyett urbanizáció – össze-foglalva és persze leegyszerűsítve, a tradicionális nemesi viselkedés helyett a kapitalista modernizációt ajánlotta birtokostársainak a meglévő viszonyok közepette jelentkező gondok megoldásaképpen.²⁷

„KÖRÜLMÉNYISMERETI TÖREDÉKEK”

Széchenyi persze sarkítva fogalmazta meg álláspontját, s ennek következtében nem mindig címezte jó helyre bírálatát. Indokolt tehát felvetni, mennyiben volt igazságos, illetve mennyiben méltányos az általa hangoztatott kritika. Az ajánlott magatartásformák egy része ugyanis egyáltalán nem volt idegen sem Dessewffyől, sem a valamelyest is tehetős birtokos nemességtől. Más része esetében sem a szándék hiánya, hanem a körülmények okozta akadályok magyarázzák a bírált viselkedést.

A magyar birtokosok nagyobb mérvű piaci irányultságának kialakulása például éppen nem Széchenyi fellépése körül kezdődött, hanem legkésőbb a 18. század derekának háborúi idején induló, s a századforduló évtizedein keresztül a 19. század derekára kibontakozó – konjunkturális feltételekhez igazodóan több hullámban, szakaszban nekilendülő, vagy megtorpanó – folyamat volt. Ebbe olykor valóban belefért egy-egy visszafordulásnak is minősíthető jelenség, de összességében Széchenyi e téren is már érvényesülő tendenciáknak adott kifejezést.

A hazai nemességnek a birtokszerezésre fordított aktivitása a századelőn ugyanúgy észszerű válasz volt az inflációs viszonyokra, mint egykorúan a porosz vagy a Széchenyi által példaként emlegetett angol nemesség sokban hasonló viselkedése. Magyarázza ezt egyrészt a bizonytalan pénzvviszonyok közepette biztosabb földvagyon felértékelődése, de legalább annyira az agrárpiaci konjunktúra kihasználásának szándéka is: a nagyobb földbirtokon több árut akartak termelni. Azaz a kortársak mindegyikének földvásárlásai nem tekinthetők mind egyszerűen feudális magatartásnak.²⁸ Másrészt, ahogy a viszonyok lehetővé és szükségessé tették, azonnal megjelent a pénz és más vagyonformák becsülete is. Gyakran hivatkozott Kazinczy-megjegyzés 1821-ből: „a pénz szeretete meglepett, bár későn”, igaz, ebben a korszerűbb életviszonyok, a gyermeknevelés és a kultúraszervezés költségei is szerepet kaptak.²⁹ De emlékezhetünk azokra a korszereplőkre is, akiknek a példájától nem függetlenül alakítja ki a maga stratégiáját Széchenyi: a pesti bérházüzletben érdekelt

27 A modernizáció összetett jelenségének '80-as évekbeli irodalmát áttekinti KÖVÉR György: A modernizációról. In Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Új Mandátum, Bp., 2002. 9–12.

28 DESSEWFFY József: *A Hitel című munka Taglalata*. Kassa, 1831. 48.

29 IVÁNYI-GRÜNWARDL is figyelmeztet, hogy pl. Kazinczy 1806-ban és 1811-ben úgy vett hitelből szőlőt, hogy a kölcsönt még abban az évben vissza tudta fizetni. I. m. 15. Kazinczy ismert megjegyzése a pénz szeretetéről: Kazinczy Ferenc levelezése I–XXI. Kiadta Váczy János. Bp., 1890–1911. XVII. k. 541. A költségesebb polgári életvitelle: DOBSZAY Tamás: Széphalom. Kazinczy életforma- és lakhelyválasztása. In *A fogyasztás társadalomtörténete*. Szerk. HUDI József. Hajnal István Kör-Pápai Református Gyűjtemények, Bp.–Pápa, 2007. 50–51.

Orczyakra, vagy a plázák előzményének tekinthető kereskedelmi ingatlanba, a Brudern-bazárba fektető báróra.

Más kérdés, hogy az alkalmazkodás lassabb volt annál, semhogy egyértelmű sikerről adhatnánk számot. Gyakran csak a piacra termelésig jutott a birtokos, de főként jobbágyszolgáltatásra épülő gazdálkodásán már kevésbé változtatott. S mire a pénzgazdaság és a piac túlsúlyra juthatott volna, a húszas években bekövetkező összeurópai krízis sokakat fordított el a megkezdett folyamatoktól. A válság egész Európát megrázta. Dessewffy nem véletlenül hivatkozott a *Taglalat*-ban arra, hogy az angol viszonyok sem mindig a sikerről szólnak, s az ottani (nem egyszer csalárd) csődök nem mindenben igazolják a pénzpiacokba fektetett bizalmat.³⁰ A még nem kellően felkészült magyar piaci szereplőket a válság még erősebben sújthatta, mint például az angolokat, s közülük egyeseket valóban arról győzhetett meg, hogy a pénz és a piac helyett a földtulajdonba helyezett bizalom a jövő egyetlen biztosítéka. A birtokosok egy része nem a piaci viszonyok eleve történő elutasítása, hanem e körülmények hatására menekült vissza a földbirtok és a nemesi kiváltságok látszólagos védelme mögé. A Széchenyi által bírált magatartás a század első két évtizedének pénzügyi viharai, az erőteljes infláció majd az azt követő devalváció következtében erősödött újra. Amikor Dessewffy azt tanácsolja, hogy fel kell hagyni a gazdálkodással, azoknak a birtokosoknak a pesszimizmusát fogalmazza meg, akik úgy érezték, ők már tettek próbát a Széchenyi által ajánlott magatartással, de az infláció, a devalváció, a kormány vámpolitikája mellett ezt nem igazolta vissza eredmény.³¹ A 18. században felnőtt generációban már nem volt elég lendület arra, hogy további erőfeszítéssel még következetesebben járja a korábban próbált utat. Az utókor a fejlemények ismeretében könnyen állapíthatja meg, hogy Széchenyi stratégiája, a feudalizmusból történő előremenekülés az egyetlen megoldás a birtokosok gondjaira. A kortársak mindegyike, saját tapasztalatai alapján nem láthatott ennyire tisztán.

Mindemellett a Széchenyi által propagált piacos viselkedés később sem kizárólagos, a nem piaci jellegű gazdaságszervezési módok együtt élnek a kommerciális jelenségekkel.³² A leglényegesebb azonban az a korlát, amelyre Gergely András hívta fel a figyelmet: a Széchenyi által járt út nem nyílt meg minden korszereplő előtt.³³ Nem mindenkinek volt olyan testvére, akinek az ösiség érvényesülése mellett eladhatta birtokát, mint ő tette. Kölcsey is hiába törekedett birtokeladással egybekötött pesti letelepedésre. A többségnek nem volt olyan nagyságú vagyona, hogy az átállás költségeit könnyen fedezhette volna.

Hasonló mondható Széchenyi több más megállapításáról is. A szakszerűsödés és hivatásszerűség érvényesülését a feltételek korlátozottsága nem tette lehetővé. A hivatalviselés elutasítása a 19. század első évtizedeinek politikai körülményei közepette nem egyszerűen ellenzékieskedés; egy önkényuralmi rendszer szolgálata olyan erkölcsi kérdéseket is felvet, amelyek nem minősíthetőek egyszerűen kuruckodásnak. Az értelmiségi-költői hivatás a magyar kulturális élet akkori fejlettsége mellett

30 DESSEWFFY: *Taglalat*, 13–14. és 65–68.

31 IVÁNYI-GRÜNWARD, 21.; DESSEWFFY: *Taglalat*, 59–60.

32 Lásd KÖVÉR György fent hivatkozott tanulmányát („Piacosodás–polgárosodás–demokrácia”) 14. és 16.

33 GERGELY András: i. m. (Széchenyi a „gazda” és a „polgár”) 180.

szintén nem ígért biztos megélhetést. A vidéken lakás hibául felrovása sem méltányos bírálát, hiszen Dessewffy például házat tartott, ha nem is Pesten, mint Széchenyi, de a tankerületi és püspöki székhelyként akadémiával bíró Kassán. Széchenyi azt se igen vette figyelembe, hogy sok kortárs nem jószántából, hanem birtokai elhelyezkedése és csekély jövedelme miatt kénytelen a vidéki lakhelyet választani. S mindehhez valóban a birtok nagysága, fekvése, az azt terhelő, gyakran már eleve öröklött adósságok, eltartandó gyermekek száma, egyéb feladatok, kötelezettségek stb. is hozzájárultak.

Széchenyi tehát akkor volt, lett volna méltányos, ha fenntartja fentebb idézett megértő álláspontját, s valószínűleg kevesebb ellenszenvet is gyűjtött volna magára. Ő azonban nem méltányos akart lenni, hanem minél élesebben mutatni fel azt az irányt, amely kiutat biztosított a hagyományos magatartással és a rendi-feudális korlátokkal súlyosbított gazdasági válságból. Ehhez viszont a vitára volt szükség.

TAMÁS DOBSZAY

SZÉCHENYI ON THE ECONOMIC ATTITUDES OF HUNGARIAN SOCIETY

The issues involved in the debates of István Széchenyi have been widely analyzed in general. It is known that he presented the characteristics of bad farming through the person of his opponent, József Dessewffy. This paper outlines, based on these texts, the various obsolete elements in the economic mentality of the 19th-century Hungarian landowner class. As an opposition, the paper presents those attitudes which Széchenyi offered earlier in *Credit* for his contemporaries as an expedient. Széchenyi preferred more freely convertible assets as opposed to the estate-centred attitude of traditional farming, i. e. he was a supporter of monetarization, as well as favouring the division of labour and specialization instead of talented amateurs, market-oriented production instead of self-sufficiency, the enjoyment of urban living as opposed to a rural lifestyle, in short: modernization. Széchenyi in many cases was unfair with Dessewffy and other landowners, many of whom had already trod the path that Széchenyi directed. It was not always their lack of intent, but rather their circumstances that hindered the consistency of their progress, a problem that was generally unappreciated by Széchenyi.

ESTÓK JÁNOS

SZÉCHENYI ÉS A VÁLLALKOZÓI MENTALITÁS

E tanulmány alapvetően mentalitástörténeti szempontból közelíti meg azt a kérdést, hogy lehet-e a nagybirtokos arisztokrata Széchenyi István grófról mint haszonelvű vállalkozóról beszélni?¹ Képes volt-e saját gazdasági érdekeit felismerve és követve racionálisan cselekedni annak érdekében, hogy a legkisebb áldozattal, befektetéssel a lehető legnagyobb haszonra tegyen szert? A gróf életútjának ismeretében megelőlegezhetjük: egykorúan elfogadásának, az utókor által pedig nehezen megfejthető személyiségének egyik magyarázata éppen az a kettősség, hogy egyszerre hordozta magán a születési arisztokrácia és a kapitalizálódó gazdaság kihívásaira választ adni képes vállalkozó polgárság magatartásjegyeit.²

ARISZTOKRATA NEVELTETÉS – POLGÁRI ETHOSZ

Széchenyi írásaiban visszautasította, hogy bárkit is egyedül a születés és a rang emeljen embertársai fölé. A valóság ennél összetettebb volt: egyrészt megkövetelte az arisztokrata származásának és grófi rangjának kijáró tiszteletet, másrészt reformtörekvései érdekében kihasználta az abból fakadó presztízst. Távolságtartó volt a rangban nála alacsonyabban állókkal szemben. Érezte velük társadalmi státusából és műveltségéből fakadó felsőbbrendűségét. Megvetette a parlagiasságot. A műveletlen emberekkel szembeni lesújtó véleményét nem is rejtette véka alá.³

- 1 A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és az ELTE BTK Történeti Intézete *Széchenyi emlékezete* c. közös konferenciáján, 2010. november 17-én elhangzott előadás szerkesztett változata.
- 2 A Széchenyiről szóló szakirodalomban, különösen Gergely András írásaiban, találkozhatunk ezzel a problémafelvétellel. Lásd GERGELY András: Széchenyi, a polgár. *História* 1985. 2.; Uő: Széchenyi, a „gazda” és a „polgár”. In GERGELY András: *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1987. (A továbbiakban: GERGELY, 1987); Uő: A modernitás konfliktusai és Széchenyi. *Világosság* 1991/11. 818–824.
- 3 Széchenyi személyiségét életrajzírói sokoldalúan elemezték, újabban: CSORBA László: *Széchenyi István*. Officina Nova. Bp., 1991. (bőv. kiad.: M-Érték Kiadó. Bp., 2010.); LACKÓ Mihály: *Széchenyi elájul (Pszichotörténeti tanulmányok)*. L'Harmattan Kiadó. Bp., 2001.; FÖNAGY Zoltán–DOBSZAY Tamás: *Széchenyi és Kossuth*. Kossuth Kiadó. Bp., 2003.; OPLATKA András: *Széchenyi István*. Osiris Kiadó. Bp., 2005.

A gróf neveltetésének és személyiségjegyeinek is köszönhetően hitte, hogy egyedül az ő programja képes az ország ügyét előrevinni. Így politikai ellenfelévé tett olyanokat is, akik vele egy irányban – igaz, másként – haladtak.⁴ Vita közben szívesen élcelődött, és előszeretettel alkalmazta a gúny fegyverét. Gyakran hosszasan és nagy kitérőket téve fejtegette nézeteit. Ilyenkor inkább monológot mondott, mint párbeszédet folytatott. A beszédfolyam, az egymásra torlódó elképzelések sokasága kifárasztotta hallgatóságát. „A földadó nagy tervével kapcsolatosan belefogott egyik hosszú, csapongó, zavaros szónoklatába, melyet a szokott bólintásokkal, kacsintásokkal, vállvonogatással, gesztikulációval, szemöldöke csak őt jellemző felvonogatásával kísért” – jellemezte a beszéd közben a szobájában föl-alá járó Széchenyi modorát Joseph Andrew Blackwell a bécsi angol nagykövetnek írt beszámolójában.⁵

Széchenyi ismerte, és ha kellett, ki is használta az emberek gyengéit. Több esetben (a Hengermalom, a Lánchíd vagy a Nemzeti Színház kapcsán) javasolta például József nádor pártfogóként való megnyerését, majd habozás nélkül a nádor erkölcsi és anyagi támogatását kérte a vállalkozások engedélyeztetéséhez, jutányos telekvásárlásokhoz, kamatmentes kölcsönhöz stb. Mágús létére nem restellte, hogy szóban, illetve egyénre szabott vagy körlevelekben nagyon is gyakorlatias indokokkal bírja rá kortársait a kockázatvállaló befektetői magatartásra. Ehhez nemcsak az adott ügynek az országra nézve való hasznosságát kellett taglalnia, hanem a vállalkozás várható anyagi előnyeit is.⁶

Az elodázhatalannak tartott reformok megvalósítása érdekében képes volt taktikázni is. A negyvenes években, amikor a liberális reformellenzék Kossuth Lajost követve elfordult tőle, megmutatta, hogy céljai eléréséért hajolni is tud. A már idézett Blackwell így tudósította nagykövetét a gróf újfajta politikai magatartásáról: „Akik ismerik, gyakran biztosítottak arról, hogy Széchenyi rendszerint igen dölyfös mindenkivel, akinek vagyona, rangja vagy helyzete szerint elmarad az övé mögött, de hogyha egy cél lebeg előtte, dölyfét félreteszi és a világ legbarátságosabb embere lesz. Nyilvánvalóan ezt gyakorolta egész télen [...] Ténykedését egy Kossuthot dicsérő cikkel kezdte [...] Azután meglátogatott minden követet, azt mondják, egyetlen személyt sem hagyva ki, sűrűn felkereste a promenádot (a követek rendes pihenőhelyét), ahol azelőtt soha nem látták – ott sétált a követekkel karöltve, csevegett velük, hízelgett, legyezgette a hiúságukat, és így sikerült visszanyernie népszerűsége-

4 Pulszky Ferenc szerint Széchenyi „haragudott azokra, akik terveit nem pártolták, s akadályokat gördítettek elébe; gyűlölte Batthyány Lajost s Kossuthot, azt a rombolás démonának nevezte el, erről meg volt győződve, hogy Magyarországot forradalomba s végveszélybe sodorja.” PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. I. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1958. 295.

5 Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetései 1843–1851. S. a. r. és utószó: HARASZTI-TAYLOR Éva. Európa Könyvkiadó. Bp., 1959. (BLACKWELL, 1989), 58–59.

6 Így tett akkor is, amikor a részvénytársasági formában létrehozott balatoni gőzhajózáshoz akart befektetőket toborozni: a veszprémi káptalannak írott levelében részvényvásárlásra és kikötőépítésre buzdított általában a Balaton környékének felvirágoztatására, konkrétan a partközeli birtokok értéknövekedésére hivatkozva. Azt pedig – úgymond – már „számba sem véve”, hogy „tökéiket jó jövődelmeztetés reményében” fektessék a Balaton Gőzhajózási Társaságba. Széchenyi levele a veszprémi káptalannak, Pest, 1846. december 2. Közli: FARKAS László: *Gróf Széchenyi István és a „Balatoni Gőzhajózás”*. Veszprém, 1933. 52–54.

gét.”⁷ A gróf változtatni próbált a meggyőzés addig követett gyakorlatán: mágnesi és intellektuális gőgjét enyhítve személyesen érvelt a pozsonyi diéta alsótáblája követőinek, illetve újságcikkekben – nem pedig több száz oldalas röpiratokban – fejtette ki javaslatait a közélet iránt érdeklődőknek. Az eredmény elmaradt, mert népszerűtlen (és járhatatlan) volt az általa egyedülnek tartott út a reformokhoz.

Életvitele is kirítt a mágnesvilágból. Elegyedett abban a mágnes és a nagypolgáré. Nyugati mintákat követő polgári öltözetével, viselkedésével – ahogyan birtokai korszerűsítésével és befektetői magatartásával is – példát akart mutatni. Széchenyi ösztetett személyiségében jelen volt az újfajta, a szabad polgári gondolkodásmód és magatartás.

Ha naplóbejegyzései alapján nyomon követjük egy átlagosnak mondható pest-budai napját, akkor világosan kirajzolódik, hogy annak ritmusa inkább hasonlított egy vállalkozó polgáréra, mint egy nagybirtokos arisztokrátáéra. 1842. augusztus 13-án Pest szabad királyi város választott polgári ülésén kezdte a napját. Az ülés után fölkereste az olasz Pietro Paleocapát. (Néhány év múlva Paleocapa veszi át a Tisza és mellékfolyói szabályozási munkáit Vásárhelyi Páltól.) A találkozót követően a Duna-partra hajtatott, hogy ússzon a folyóban. A Nemzeti Kaszinóban (a mai Roosevelttől) ebédelt, azután sietett a József Hengermalommal kapcsolatos megbeszélésre. (Széchenyi elnöke és részvényese volt a társaságnak.) A malomtól visszament a hajókikötőbe, mert az aznapi bécsi gőzössel várta a Lánchíd tervezőjét, William Tierney Clarkot. Este a budai főhadparancsnokhoz, Lederer Ignác báróhoz ment vizitbe. Éjfélig időzött jó ismerősénél.⁸

A gróf takarékos ember volt. Ismeretes, hogy saját vagyonából tetemes összeget adományozott a Magyar Tudós Társaság javára. Nem szívesen adott viszont kölcsönt, és jellemzően elhárította az adománykérőket. Ez persze nem azt jelenti, hogy minden krajcárt a fogához vert. Nem is tehette, hiszen a társadalmi elvárásnak jobbra neki is meg kellett felelnie. Kastély, szolgák, bálók, vadászatok, lovak, kutyák, hintók, hajók és így tovább jelezték a reprezentációt. Ugyanakkor drasztikusan csökkentette nemes fajtákból álló ménésének lóállományát, mert az veszteséget termelt. Széchenyi már a húszas évek végén azt hangsúlyozta: a lovakkal való foglalatosságot – mint minden más gazdasági tevékenységet – úgy kell üzni, hogy hasznot hajtson: „Én tehát a lódogát egész kiterjedésében éppen úgy, mint a birkák nemesítését sat. az iparkodó gazdasághoz kapcsolom. Amely gazdaságbéli tárgy hasznot hajt, annak előbb utóbb sikere leszen; amely pedig hasznot nem hajt, annak előbb utóbb bizonyosan vége szakad.”⁹ Széchenyi nagy összegeket fektetett ménésébe. Az 1820–1830-as években „csak magam többet húsz angol telivér ménnél s többet hat-

7 Pozsonyban, 1844. március 28-án keltezett feljegyzés. BLACKWELL, 1989. 42.

8 SZÉCHENYI István: *Napló*. Vál., szerk. Oltványi Ambrus. Gondolat Kiadó. Bp., 1978. (A továbbiakban: *Napló*) 1842. augusztus 13.

9 GRÓF SZÉCHENYI István: *Lovakról*. Trattner és Károlyi. Pest, 1828. (A továbbiakban: *Lovakról*, 1828) 27. Az egykorú idézeteket a modern írásképhez, helyesíráshoz igazítottuk, ugyanakkor megtartottuk egyes kifejezések régies formáját a stílusjegyek megőrzése érdekében.

van telivér kancával hozattam Angliából saját költségemen honunkba”.¹⁰ A lovak idomítására, versenyzésre való fölkészítésére Angliából szerződtetett szakembereket.¹¹ Az idomár hétezer forintos évi fizetése négy-ötszöröse volt egy főispánénak, több mint tízszerese egy szabad királyi város főbírájának. Bármennyire is lelkesedett Széchenyi az angol telivérekért, idővel mégis megvált fölösleges lovaitól, mert a tenyésztésükbe és versenyeztetésükbe fektetett pénz nem hozta meg a remélt hasznot.

Most ne befektetői magatartására, hanem a pénzhez való egyéb viszonyulásaira vessünk egy pillantást! A cenki kastély felújításakor Bécsből és Pestről is árajánlatot kéretett. Óriási összeget költött az év nagyobbik részében üresen álló kastélyra, de szóvá tette a szobafestés szerinte indokolatlanul nagy költségét. William Tierney Clarkot a legjobb minőségű angol sherry beszerzésére kérte, és arra is, hogy „küldje Trieszten át Pestre, mint marsalabort, értéke egynegyed részének bevallásával, mint-hogy óriási váموkat kell fizetni.”¹² 1841-ben, miközben *A Kelet népe* című, Kossuth Lajos politikáját támadó röpirata indulatoktól fűtött nagy vihart kavart, Széchenyi arról levelezett titkárával, Tasner Antallal, hogy másodszorra pénzügyi megfontolásból érdemesebb lenne saját kiadásban megjelentetni a könyvét. Ha ez nem megy, akkor Tasner alkudjon ki megfelelő számú ingyen példányt is, hogy annak egy részét eladhassa. De ügyeljen – figyelmeztetett a gróf –, hogy az ingyen példányokat ugyanolyan minőségű papírra nyomtassák.¹³ Kis összegű bevételeire is figyelt. „A program 1 forint 40 kron árultatik. Mennyi marad tisztán nekünk? Ezt Ön nem írja, pedig rám nézve ez a fődolog” – írta Széchenyi *Politikai program-töredékek* című, frissen megjelent munkájával kapcsolatban titkárának 1847 elején. Akkor, amikor a politikai életben nagy mozgás támadt: a liberális reformerek pártta szerveződésükre készülődtek.¹⁴

Széchenyit hasonló pénzügyi gondosság jellemezte akkor is, amikor különféle közügyekben vagy társas vállalkozások vezetésében vállalt szerepet. A Magyar Tudós Társaság alelnökeként például nem kerülte el a figyelmét a kiadványok előállításának árainak indokolatlannak látszó különbsége. Leállította a *Régi Nyelvmélekek* című sorozat nyomdai munkáit, és bekérte a korábban kinyomtatott *Tudománytárnak* a nyomdaköltségeit az akadémia titkárától, Döbrentei Gábortól. A gróf arra kívánt választ kapni, hogy a papírmínőség mássága miatt eredményez eltérő nyomtatási költséget.¹⁵ Pénzügyi felelősségérzete megmutatkozott a pesti Hengermalom esetében is.

10 GRÓF SZÉCHENYI István: *Néhány szó a löverseny körül*. Heckenast Gusztáv. Pest, 1838. 15.

11 „Az én két angolom, kik lovaimat treníroztatni Angliából jöttek, úgy viselkednek, mint kisborjú a szópásban.” *Napló*, 1822. február 3.

12 Széchenyi levele William Tierney Clarknak. Pest, 1844. június 8. Közli: *Széchenyi pesti tervei*. Válog., utószó, jegyz.: Bácskai Vera és Nagy Lajos. Szépirodalmi Kiadó. Bp., 1985. (A továbbiakban: *Széchenyi pesti tervei*) 255–256.

13 Széchenyi levele Tasner Antalnak, Cenk, 1841. július 25. Gróf Széchenyi István levelei. Összegy., elősz., jegyz.: MAJLÁTH Béla. I–III. köt. Bp. 1889–1891. In *Gróf Széchenyi István munkái*. Összegy. és kiad. a Magyar Tudományos Akadémia. III–IV., VI. köt. Bp., 1884–1896. (A továbbiakban: MAJLÁTH) III. 98.

14 Széchenyi levele Tasner Antalnak, Bécs, 1847. február 28. Közli: MAJLÁTH, III. 504.

15 „Másod előlői tisztemnél fogva kegyedet hivatalosan felszólítom ezennel a »Régi Nyelvmélekek« nyomtatását felfüggeszteni, nekem pedig minél előbb mindazon papiros rizsmakénti árát bemutatni, melyen a »Tudománytár« és a »Régi Nyelvmélekek« nyomtattatnak, mind beküldeni a nyomtatási díjnak a két papiros közti különbségét, mind végre bejelenteni: hány ív van már a »Régi Nyelvméle-

Előrelátó módon visszatartatta a kazánok árának egy részét vis major esetére: „két kazánunk máris tönkrement, s alig hat hónapi használat után. Szerencsére teljes számlájukat kifizetni nem engedtem. Így a kezünkben vannak, ahol is a legkedvesebben még egy ideig tartani fogom őket, ők pedig szorgalmasan készítene a kazánok egyikének új feneket etc. etc.”¹⁶

A nagybirtokos Széchenyi városlakó pesti polgár is volt. Magyarország központjának Pest-Budát tekintette.¹⁷ Úgy gondolta, hogy ide kell koncentrálni az amúgy szűkösen rendelkezésre álló szellemi és anyagi erőket. Budapest – a városegysítést szorgalmazva ő használta így a városnevet – lesz az ország kulturális, gazdasági és politikai centruma.¹⁸ A polgárosodás innen fog szétáramlani az ország távolabbi városaiba, vidékeire: „Pest Magyarországnak szíve, úgy mint Bécs a közmonarchiának feje. Mindenekelőtt szükséges, hogy ez a kettő jó rendben legyen, elszívárkodik akkor minden részekbe lassanként az egészséges velő, a tiszta romlatlan vér.”¹⁹

1828-ban kapott pesti polgárjogot, majd három évvel később választott polgár, vagyis a száztagú pesti választott polgárság tagja lett. A gróf 1825-ben már bérelt lakásban élt Pesten. Tudatosan, a város legszebb, legmozgalmasabb részein választotta ki mindenkori otthonát. Széchenyi nagy összegeket fektetett budai és pesti ingatlanokba. A pest-budai telkekbe és házakba összesen mintegy 200 000 forint értékben investált. Széchenyit foglalkoztatta a gondolat, hogy megvegye az Ullmann-féle házat, amelyben lakosztályt bérelt. A vételt azért tartotta volna jó befektetésnek, mert a „felépült híd igen fogná nevelni az árát”.²⁰ Legnagyobb házat, amely a lipótvárosi Sétatérnél állt 1842-ben vásárolta, majd három év múlva megvette a mellette lévő épületet is. A Sétateret, Pest első nyilvános parkját az Újépület szomszédságában (a mai Szabadság tér délkeleti részén) éppen Széchenyi kezdeményezésére alakították ki. Azt tervezte, hogy a Dorottya utcában (a tervezett Nemzeti Színház általa javasolt helyének közelében) háromemeletes bazárt – bevásárlóközponttal egybeépített irodaházat – emeltet belső kerttel. A helyiségek bérbeadásától remélt hasznot. „A Bazár pedig irregularis formában, melyet nem lehetne, s nem is kellene változ-

kek«-bül kinyomtatva?” Széchenyi levele Döbrentey Gábornak, Pest, 1835. június 3. Döbrentey a levélben foglaltak háttérében ellenlábasai mesterkedését sejtette. Közli: MAJLÁTH I. 635.

16 Széchenyi levele William Tierney Clarknak, Pest, 1842. április 5. Közli: *Széchenyi pesti tervei*, 245.

17 „Pest s Buda magyar honunk szíve, én úgy hiszem, hogy azt ápolgatnom fő kötelességem!” Széchenyi levele Felsőbüki Nagy Pálnak, Pest, 1830. január 30. Közli: *Széchenyi pesti tervei*, 18.

18 „Fővárostok nevét Budapestre kellene változtatni, mely kevés év, sőt hónap múlva oly megszokottan s könnyen hangzanék mint Bukarest, s így két város egyesülne, mely most nem legjobb szemmel nézi egymást. Mily haszon áradna ezen egyesülésből, mily virágzó fővárosa lenne Magyarországnak rövid idő múlva! Kivált ha az Országgyűlés is nem Pozsonyban, nem a határszéleken, s oly távol Erdélytől, hanem az Ország szívében tartatnék” – érvelt Széchenyi egy kitalált angol utazó nevében a két város egyesítése, a Budapest név használata mellett. Vö. SZÉCHENYI István: *Világ, vagyis felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására. Töredékek egy angol leveleiből*. Füsküti Landerer. Pest, 1831. (A továbbiakban: *Világ*, 1831) 509.

19 Széchenyi levele Reviczky Ádám grófnak, Pest, 1828. december 22. Közli: MAJLÁTH I. 115.

20 Széchenyi levele Tasner Antalnak, Pozsony, 1844. február 22. Közli: MAJLÁTH III. 251. Ennek az épületnek végül mégsem lett a tulajdonosa.

tatni, 3 emeletre, rézzel födve, s kapuk nélkül építtetne, belülről egy tágos Gang – mit einem Vordach – s udvar helyett kert. A Theatrum s József piac előtt két fedél alatti bejárás p. o. Belül és kívül boltok, kávéházak, sátorok, verandák etc. Casino, Tudós Társaság a házban etc. etc. Azt hiszem, derék famíliaház lehetne, és 4 percentet csak hozna. Nekem pedig mindenesetre valami kis hasznot, s kivált moralliter csak okozna! Es wäre ein Art Triumph 2 Häuser auf einmal zu bauen!” – írta a végül papíron maradt elképzelésről Lunkányi (Liebenberg) Jánosnak 1833 nyarán.²¹

Szerette a városi életet, jól érezte magát a gazdasági és kulturális élet központjává váló Pest-Budán. Széchenyi elválasztotta egymástól a munkára és a pihenésre, kikapcsolódásra fordított időt. A szabadidő újfajta eltöltésére létrehozott vállalkozásokat nemcsak fölkarolta, hanem élt is velük. A fenti példa alapján is láthattuk, hogy szoros városi munkanapjába is beillesztett pihenőidőt. A regenerálódásra meglepő módon gyakran választott aktív kikapcsolódást: nyaranta egyedül vagy társakkal úszott a Dunában, szívesen sétált a Gellérthegyen, evezett a folyón. Az evezősporttal Angliában ismerkedett meg. 1834-ben csónakkikötőt, azután csónakházat építtetett a pesti Duna-parton. Mindemellett rendszeres látogatója volt a színházaknak, a kaszinónak, a lóversenynek. Tervei között szerepelt az Óbudai-sziget parkká formálása és a Kamaraerdőben nyaralótelep kialakítása is.

Széchenyi a civil társadalom önszervező ereje nélkül reménytelennek tartotta az ország kimozdulását a több évszázados dermedtségből. E vitathatatlanul polgári nézete arisztokratikus elemekkel keveredett: mindenekelőtt a művelt, vagyonos emberek, azaz leginkább az arisztokraták és a gazdag polgárok „elmesúrlódására” és együttműködésére számított. A művelt tehetősek által létrehozott egyesületek, részvénytársaságok azután követendő például fognak szolgálni a társadalom alsóbb rétegei számára is. 1831-ben a *Világ, vagyis felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására* című munkájában Dessewffy József gróffal képzelt vitát folytatva írta: „S hogy a Casino s Versenyzés minden bizonnyal életbe hozandják e az egyesületek szellemét, azt sehol nem mondom, de remélem hihetőleg életbe hozandják; s egészen bizonyos vagyok, legalább ártani nem fognak.”²² Széchenyi a birodalmi kormányzattal együttműködve képzelte el Magyarország gazdasági fölemelkedését, de következetesen hirdette, hogy nem várhatjuk sorsunk jobbra fordulását egyedül a kormánytól (Béctől) vagy az egyes emberektől – ahhoz együttes cselekvésre van szükség. Ennek ad keretet az egyesületalapítás. „Buda s Pest-közi hid magától nem teremhet, építése ha kőből vagy vasból van, a kormány s egyesek tehetségét felmúlja, s ekép jövődre is télen mindig csak nyomorultan fogunk csónakázni mint eddig, ha nem segít rajtunk a közlélek” – fogalmazta meg Széchenyi a *Világban*.²³ A „közlék”, az értelmes célért való összefogás, a közösségért, a nemzetért érzett felelősségtudat nélkül nincs igazi siker.

21 Széchenyi levele Lunkányi Jánosnak, Orsova, 1833. augusztus 23. Közli: *Széchenyi pesti tervei*, 28.

22 *Világ*, 1831. 330.

23 Uo. 368.

Ez a magyarázata annak, hogy Széchenyi együtt emlegeti a Magyar Tudós Társaságot és a kaszinót, illetve ide sorolja a lóversenyzés, a hid-, az út-, a csatornaépítés terén tett lépéseket mint az összefogás már eredményt hozó példáit. Az 1840-es évek elején visszatekintve közéleti pályája indulására egyenesen úgy fogalmazott, hogy a lóverseny, a kaszinó tulajdonképpen mellékes dolog volt: „fő célom az, hogy hazánk erei központosuljanak; a megyei, városi, mágnási, nemesi, polgári, vallási, nemzeti sat. különzésék egy magasb célra olvadozzanak össze; az ember nem mindig címe és állása, de mint ember belbecse után lakoltassék; elmesúrolódások által a nemzeti legnagyobb kincs, a kiképzett, előítélet nélküli emberi velő mindinkább növekedjék, s kellő helyére emeltessek, miképp felébredjen a közlélek, s így erősb legyen a haza, és dicsőbb a fejedelmi szék.”²⁴ A gyakorlati alkotások alapvetően tehát az újfajta értékrend és közgondolkodás megteremtésének eszközei voltak – konkrét gazdasági hasznosságuk mellett.

„Tegnap felkerestem Széchenyit; asztalát szokás szerint különféle tervek és rajzok borították – vasút Sopron és Bécsújhely között – színház Pesten – tervek a pesti Városliget mellett felépítendő házakról, szolgaházakkal és körülkerített kertes terekkel, mint Londonban” – írta a gróf pozsonyi lakásán 1844 tavaszán tett látogatását követően Blackwell.²⁵ A gróf nemcsak a diéta helyszínén, hanem mindenhol – a cenki kastélyban és pesti lakásában is – papírok sokaságával vette körül magát. 1848-ban, minisztersége idején, magánlakásának dolgozószobáját nevezte ki irodának. Egy-szerre több dologgal foglalkozott párhuzamosan: „Ló, selyemtenyésztés még mindig csüggedetlen. – A lánczhid-építésnél e télen minden nehézséget legyőztünk, úgy hogy miután a budai részen a folyóban álló zárgátban is le van téve az alap, ezentúl csak idő és munka kell az egésznek bevégzésére. N[émet]-Ujhelyről Sopronba vasút készül, és nem sokára tán odébb; csak most tartánk közgyűlést. – Gőzhajózás ki-mondhatatlanul fejlődik. – Hengermalom, mely nem igen akart gyarapodni, szintén vi-rágzásnak indul. – Pest–Szegedi csatorna dolga néhány hét leforgása után el lesz döntve: kivihető-e vagy sem, és ha igen, t. i. haszonnal – mert hiszen ma már techni-kai lehetetlenség szintén nem létezik – tüstént ásó, kapa stb. – Most itt egy sétahely körül foglalatostokodom; és e mellett az ó-budai nagyobb szigetet vágyom parknak el-rendezeni, miután már rendesen két gőzös, »Pannonia és Buda« jár a két város közt fel és alá stb. stb.”²⁶

Az 1845 áprilisában Wesselényinek írt levél részlete Széchenyi újfajta időszemléletére, a munkához való viszonyára világít rá: az idő mind teljesebb és eredményesebb (hasznosabb) kihasználásának igényére. Tegyük hozzá, hogy fent olvasott – korántsem teljes körű – aktivitásának terét a gróf egyenesen szűknek érezte a bécsi kormány támogatásának hiánya és a hazai liberális reformerek bizalmatlansága miatt.²⁷

24 GRÓF SZÉCHENYI István: *A kelet népe*. Második kiad. Wigand Károly Fridrik. Pozsony, 1841. 24.

25 Pozsonyban, 1844. május 11-én keltezett feljegyzés. BLACKWELL, 1989. 58.

26 Széchenyi levele Wesselényi Miklósnak, Pest, 1845. április 21. Közli: MAJLÁTH, III. 347–348.

27 „Nagyokat nem vihetek végbe, mert sem felülről, sem alulról nem lelek támaszra, mívelek tehát kicsit.” Széchenyi levele Wesselényi Miklósnak, Pest, 1845. április 21. Uo.

Ez a puritán munkakultusz a polgárosodott Angliában természetesnek, Magyarországon ritkaságnak számított a 19. század közepén.

Széchenyi szerteágazó tevékenységét aktív életperiódusaiban kivételes munkabírásnak, illetve jól megválasztott munkatársainak köszönhetően tudta megvalósítani. Ez nem azt jelentette, hogy a gróf teljes egészében rájuk bízott volna minden feladatot. Sokszor a legapróbb részletekig elmagyarázta, esetenként pontosan előírta, hogy mit és hogyan kell tenniük. Utasításokat tartalmazó leveleinek egyes részeit azon nyelven írta, amelyen a titkára által megszólítandó személy beszélt. Leveleit olvasva gyakran találkozhatunk azzal, hogy országos jelentőségű ügyek vagy a birtokigazgatás és a különféle vállalkozások fontos teendői mellett valójában lényegtelen apróságokról is rendelkezik. Lehet ezt a magatartást úgy értelmezni, hogy mindenre figyelő „gondos gazda” volt, de úgy is, hogy csak magában bízott maradéktalanul.

A munkatársak kiválasztásánál a szakértelem és nem a származás számított az elsődleges szempontnak. A gróf anyagilag is érdekeltté tette munkatársait: gazdatisztjei osztályrendszer szerint részesültek az elért többletjövedelemből. Munkatársai nem csupán társadalmi helyzetük szerint nem voltak egyenrangúak Széchenyivel, hanem intellektuálisan sem. A gróf megbecsülte munkájukat, esetenként tanácsukat kérte, de barátságról szó sem lehetett. Jó példa erre William Tierney Clark esete. A gróf szakmai tudása miatt kivételes becsben tartotta a mérnököt, de elképzelhetetlen volt a számára, hogy az előkelő társaságba befogadják. „Clarkot nem volt jó bevezetni [értsd: a magasabb társaságba!]. Még nem vagyunk erre érettek, eszerint minden engine worker is közibünk való, das war theoretisch. Asztalomhoz soha nem hívnám, faluhelyen tán igen” – írta Széchenyi Tasner Antalnak.²⁸

ÖNÉRDEK ÉS KÖZJÓ

Széchenyi szabadon befektethető pénzének egy részét különféle, a mezőgazdaságon kívüli vállalkozásokba investálta, és általában sikeresen fialtatta. Könnyen keletkezhett az a látszat, hogy csupán külön érdekét szem előtt tartva győzködi a hivatалosságokat, arisztokrata társait és a vagyonosabb nemességet egy-egy részvénytársaság alapítására, részvények jegyzésére.

A reformkori Magyarországon a rendi világot lebontani akarók körében – például Kölcsey, Széchenyi, Deák vagy Kossuth politikai gondolkodásában – elfogadott kíváncsiságnak számított Jeremy Benthamnek a „legnagyobb szám legnagyobb boldogságáról” vallott nézete. A haszonelvűségnek az a felfogása, hogy az egyes emberek jól felfogott önérdekeinek az összeegyeztetése végül a közjót szolgálja.

A fiziokrata filozófusok, az angol liberális gondolkodók, közgazdászok műveit ismerő, nyugat-európai utazásai alkalmával tapasztalatokat gyűjtő Széchenyi nemcsak hirdette, hanem gyakorlatba ültette azt az elvet, hogy az egyén boldogulása (vagyonosodása) a köz javát (boldogságát) is szolgálja. A kettő között harmónia teremthető. Széchenyi a közjó előmozdítását egyenesen az egyéni boldogulás elé he-

28 Széchenyi levele Tasner Antalnak, Pozsony, 1835. november 12. Közli: *Széchenyi pesti tervei*, 75.

lyezte. „Törekedjünk inkább a közjóra, mint csak a magunk haszna elérésére. És ha nem csalódom, előbb-utóbb bizonyosabban fel fogjuk találni önhasznunkat, ha a közjót előmozdítjuk, mintha csak kirekesztőleg a magunk dolgainkra ügyelnénk” – írta bő két esztendővel a *Hitel* megjelenése előtt.²⁹ Az egyén jól kalkulált önérdéke hozza mozgásba a gazdaságot, ami gyarapítja a hazát. Meglehetősen idegen volt ez a gondolkodás, a haszonelvű polgári mentalitás a 19. század első felének Magyarországon. Mi sem volt könnyebb, mint az érdek nélküli hazafiság szólamával lesöpörni azt az asztalról. „Csak a Nagylelkűséget és Patriotizmust nem kell, az Istenért! összekeverni a Gazdasággal, a Kereskedéssel. Mindegyik a maga helyén – s mondjuk ki kerekken; nem ér-e a Közjóra nézve, egy jó Gazda-hazafi, egy vagyonos Kereskedő-hazafi többet, mint a szegény tehetetlen Patrióta, bár mi szép lélek lakja is szívét. S így kereszük a Nyereséget ebben a tárgyban szintűgy minden Elpirulás nélkül, mint iparkodni s alkudozni nem szégyenlünk, hogy 1-2 forinttal többet adjon a Zsidó gyapjunkért” – jelentette ki a *Lovakrul* című könyvében.³⁰ Az 1830 januárjában megjelent *Hitel*-ben már a kiváltságokra épülő világ tarthatatlanságáról írt. Magyarországon a régi rendszer keretei között nincs lehetőség hasznot hozó gazdálkodásra, munkára. Le kell tehát bontani a rendi-feudális szisztémát. Bírálta a mágnások hazafiatlanságát, tékozlását, és osztorozta a nemesség nemtörődömségét, szűklátókörűségét. Egy ismert mágnás fogalmazta meg, hogy „Legyen azért a szónok, ki földművelést javasol, bár legékesebb és szívrehatóbb előadású is, nem fog annyira mozdtíni, mint egy száraz számolás, mely a nyereséget bizonyolja. – Félre azért minden pompás és fényes ajánlással, mely enthusiasmust gerjeszt s feneke nincs, s azért éppen oly sebesen lobban fel, mint a szalmatűz, de tovább se tart; s előre inkább a hidegvérű s józan számlálással, mert gazdálkodásban kereskedésben csak h a s z o n v a g y n y e r e s é g reménye mozdtí.”³¹

Széchenyi gondolatvilágában az önérdék a közjó szolgálatával együtt, sőt – amint láthattuk – utóbbi elsődlegességével létezett. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a haszonelvű cselekvést morálisan kiélezett helyzetekben is megingathatatlan következetességgel képviselte. Így tett például akkor, amikor a biztosításban rejlő üzleti lehetőségekre hívta fel Georg Sina báró figyelmét alig néhány nappal azután, hogy levonult a pesti épületek nagy részét romba döntő, halálos áldozatokat követelő 1838. évi jeges árvíz. Egy, az állandó híd ügyében írt hosszabb levelében vetette föl az ötletet: „Tudja-e Ön, hogy Pestre nézve mi volna tán a legnagyobb haszonnal járó vállalkozás? Az árvíz elleni biztosítás! És épp most volna ideje annak, hogy ez ügyet megpendítsük. Mindenki mohó vággyal ragadná meg ez ügyet, és oly gyász esetek, minő az utóbbi volt, csak egyszer merülnek fel minden száz évben.”³² A gróf jó érzékkel látta

29 Széchenyi levele Lunkányi Jánosnak, Cenk, 1828. november 8. Közli: MAJLÁTH I. 108.

30 *Lovakrul*, 1828. 177–178.

31 GRÓF SZÉCHENYI István: *Hitel*. Trattner és Károlyi. Pest, 1830. 76–77. Ugyanakkor a *Hitel* megjelenésének évében a következőket írta naplójába: „Mi Magyarországon kutya-macska módjára élünk és apró-cseprő gyűlölségeink és torzsalkodásaink miatt elfeledjük a közjót előmozdítani, minek felvirágzása tisztességet és hasznot hajtana számunkra.” *Napló*, 1830. szeptember 27.

32 Széchenyi levele Georg Sina bárónak, Pest, 1838. március 27. Közli: *Széchenyi pesti tervei*, 162. A március első felében Pestet, Budát és Óbudát sújtó árvíz következtében több mint két és félezer ház omlott össze és ezernél is több súlyosan megrongálódott. A halálos áldozatok száma meghaladta a másfél-

meg a Magyarországon újdonságnak számító biztosításügyben rejlő üzleti lehetőséget, amely egyszerre szolgálná a biztosított érdekeit és a vállalkozásba a haszon reményében investáló pénzemberekét, befektetőket. A haszon keresése ebben az értelemben nem csupán polgári erény, hanem kötelesség: „Én legalább úgy hiszem, hogy hasznot keresni, a józan észnek és igazságnak határai között, – kötelesség.”³³

A gazdálkodó

A haszonelvű vállalkozói magatartást Széchenyi uradalmi gazdálkodásában is érvényesíteni igyekezett. Az apa, Széchenyi Ferenc gróf még életében, 1814-ben osztályos egyezséget kötött három fiúgyermekével (Lajossal, Pállal és Istvánnal). A leányok, Franciska és Zsófia részét pénzben (100-100 ezer forint) adta ki, a kor szokásainak megfelelően. Széchenyi Ferenc a jószágokból származó tiszta jövedelem alapján osztotta három részre birtokait. A birtokokat terhelő adósságokat is egyenlő részben örökölték meg fiai. Fontos volt, hogy három hitbizomány alapítására is engedélyt kapott a királytól. Ezekkel az elidegeníthetetlen és feloszthatatlan birtokokkal „örök időkre” kívánta biztosítani a család jövőjét. A sorshúzást követően Istvánnak mintegy 87 ezer kat. hold jutott osztályrészül: „a czenki kastélylyal: Nagy- és Kis-Czenk, Bors, Hidegség, Homok, Hegykő, a nagy erdőből kétezerkétszáz hold, Szentgyörgyvár, a Mándi pusztá, Zala-Szent-László, Sénye (Sennye), Csokonya, Tarnócza, Györgyös, a kútfői puszták, Komlósd, Szentes, Péterhida, Barcs a drávai erdővel, Darány, az aranyosi pusztá, Visonta, Rinya-Ujlak, Gyékényes és Zákány.”³⁴

Széchenyinek ettől kezdve a birtokirányítás főfelügyeletére, a gazdálkodás dolgaira is figyelmet kellett – vagy inkább kellett volna – fordítania. A katonai karriert befutni vágyó fiatal huszártisztet azonban eleinte nem foglalkoztatták birtokainak mindennapi ügyei. Pontosabban szólva figyelt, ha a költséges életviteléhez szükséges források kiapadni látszóttak. Márpedig a külföldi utazások, a lóvásárlások és a cenki kastély korszerűsítése rengeteg pénzbe került. Uradalmának ügyes-bajos dolgait volt nevelője, Lunkányi (Liebenberg) János irányította jószágigazgatóként. Széchenyi teljes örökségét apja halála után, 1821 januárjában vette kézhez. Huszonkilenc éves volt ekkor. A csokonyai uradalomból (Somogy vármegye) származott a legtöbb bevétele, a szentgyörgyvári (Zala vármegye) volt a legkisebb kiterjedésű, a pölöskeit (Zala vármegye) hitbizományként birtokolta, és a cenki uradalom (Sopron vármegye) állt hozzá legközelebb.³⁵

száz főt. Az árvíz elleni biztosítás ügyét azért is említhette a Lánchíd építését finanszírozó Sinának, hogy a bécsi bankár az újabb üzletágat érintő investícióval még inkább kötődjön Pest-Budához.

33 *Lovakról*, 1828. 30.

34 A hitbizományok alapításáról, a birtokmegosztásról bővebben: FRAKNÓI Vilmos: *Széchenyi Ferenc 1754–1820*. Magyar Történelmi Életrajzok, XVIII. Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1902.

35 1828-ban uradalmi közül Csokonya 27 708, Cenk 14 408, Pölöske 11 422, Szentgyörgyvár 4042 forintot jövedelmezett. Vö. PÁLMÁNY Béla: *A mezőgazda*. In *Széchenyi és kora*. Szerk. ERI István. Táj-jak–Korok–Múzeumok Egyesület. Bp., 1991. (A továbbiakban: PÁLMÁNY, 1991.) 105–106.

Széchenyi a húszas évekig igazán komolyan csak a lovakkal foglalkozott. „A katonai rendet elhagyván, mind szorosabban s jobban fogok gazdaságom után nézni, és józan intézetek, s a mennyire lehet, bölcs rendelkezések által a jobbágyaim s magam hasznát fogom előmozdítani iparkodni” – írta Lunkányinak 1828 novemberében.³⁶ Kisebbségi jövedelmei idővel takarékoskodásra és a gazdálkodás ésszerűsítésére szorították.

Jövedelmezővé akarta tenni megöröklött jöszágait. Széchenyi válaszütem elé került: vagy hagyományos módon növeli földesúri jövedelmét, vagy új – bár már Magyarországon sem járhatlan – utakra lépve próbál megfelelni a piaci kihívásoknak. A gróf válasza ez esetben sem volt megszokott: a jövedelmezőség érdekében egyrészt túl akart adni birtokainak egy részén, és a maradékon kívánt korszerűen gazdálkodni. Másrészt a birtokeladásokból származó pénzt egyéb, a mezőgazdaságon kívül eső üzleti vállalkozásokba akarta fektetni. Tehát nem csupán birtokainak racionalizálását (tagosítás, vetésforgó, fajtaváltás stb.) határozta el.

Ismert, hogy a háborús időszakot követő dekonjunktúra nyomott gabonaárakat és az osztrák devalvációs pénzügypolitika kedvezőtlen hatásait az 1820–1830-as években részben ellensúlyozta a gyapjú kereslete. Széchenyi a Wesselényivel tett 1822. évi nyugat-európai utazása alkalmával látott először finomgyapjas Rambouillet-fajtájú merinói juhokat a franciaországi Épemay-ben: „A Rambouillet-fajtájú merinó juhok rendkívül megleptek, és határozott vágyat éreztem, hogy néhány nekem is legyen. [...] Az ember nem élhet vidéken – amire néhány év múlva számomra magam – anélkül, hogy ne legyenek a legjobb fajtájú lovak, a legkiválóbb merinó juhok, s a legjobban kezelt gazdaság.”³⁷ Széchenyi a juhtenyésztés föllendítése érdekében egyezségekre kívánt jutni jobbágyaival a legelőhasználatot illetően. Arra utasította Lunkányit, hogy a nagycenki jobbágyság érdekeinek sérelme nélkül, sőt, javukra osztsák ketté a határban lévő legelőket. A rendezés után új major építését tervezte egyre növekvő juhállománya számára.³⁸ Nem tudjuk, hogy Széchenyi uradalmaiban összesen hány juhot tartatott. Azt azonban igen, hogy bevételeinek mintegy egyharmadára rúgott a gyapjú eladásából származó rész az 1840-es évek elején.³⁹ Juhászatának fontosságát szemléletesen mutatja, hogy 1848 márciusának viharos napjaiban egyazon levélben számolt be Tasner Antalnak a kormányalakítással kapcsolatos politikai csatározásokról, miniszterre történt fölkeréséről és sikeres gyapjúeladásáról: „Batthyányi L[ajos] és Kos[suth] dirigálnak mindent, én nem nehezítem állásukat, sőt, hol lehet, pártolom. [...] Én is ki vagyok nevezve »közlekedési miniszternek«!

36 Széchenyi levele Lunkányi Jánosnak, Cenk, 1828. november 8. Közli: MAJLÁTH I. 106.

37 *Napló*, 1822. március 13.

38 Ugyanitt a cenzusos földek bérleti idejének biztonságot teremtő növelését, a háromnyomásos határhasználat lehetőségének megteremtését kérte. Vö. Széchenyi István levele Lunkányi Jánosnak, Cenk, 1828. november 8. Közli: MAJLÁTH I. 107.

39 Széchenyi egy 1829-ben írt levelében már 25 000 birkáról tett említést: „Ily helyheztesítésben – mert lágyiszivűleg nem akarom, hogy hazafiúi intézeteink elbomoljanak, kétféle szántam el magamat. Először 25,000 birkáim mellett oly egyszerűen és takarékosan élni, mintha csak 3000 volna.” Széchenyi levele Pigai Antalnak. Pest, 1829. május 21. Közli: MAJLÁTH I. 123.

Lehetetlen volt el nem fogadni! [...] Ma – gondolja csak – 90 pengőért mázsáját eladtam az idei gyapjúnak!”⁴⁰

„Az én rendezetlen birtokom” – írta Széchenyi 1825 őszén.⁴¹ Uradalmi ekkor még valóban rendezetlenek voltak, ahogyan a többi magyarországi földesúré. A gróf arra törekedett, hogy másoknak is mintául szolgálva „barátságos egyezsége” jusson jobbágyaival a határban lévő földekről, azaz megegyezzen a földesúri és a jobbágyi használatban lévő földek elkülönítéséről, azután egy tagba vonásáról. Széchenyi először – és tegyük hozzá, hogy a jövőbeli megtérülés reményében a határ jobb minőségű földjeinek átengedésével áldozatot vállalva utoljára – a nagycenki jobbágysággal jutott egyezsége 1829 novemberében.⁴² A mérnöki felméréssel egybekötött elkülönítés és tagosítás végrehajtása 1830 augusztusáig húzódott el. Az uradalom nagycenki szántóin a harmincas években át is tértek a korszerű váltógazdaságra. A gróf az alacsonyabb termelési költségek érdekében 1833-ban mezőgazdasági gépeket hozatott Angliából, amelyeket a többiek okulására be is mutatott a pesti Köztelken.

Széchenyi a későbbiekben tartotta magát az 1832–1836. évi országgyűlésen elfogadott úrbéri törvényekhez, engedékenységet többé nem mutatott. A jobbágyaival való peres utat sem sikerült mindenhol elkerülnie. A perekben érdekeit Lunkányi, Tasner és uradalmi ügyészei képviselték. Voltak olyan falvai is (szentgyörgyvári uradalom), ahol csak az 1850-es években zárultak le a birtokrendezések. Pedig birtokainak nagyobbik részén addigra túlادott.

A polgárosodásnak a Széchenyi által a *Hitel*-ben ajánlott útját a tekintélyes és nagy műveltségű Dessewffy József gróf *A Hitel című munka taglalatja* című művében fejezetről fejezetre haladva támadta. Kritikájában többek között a szemére vetette, hogy a felvevőpiacokhoz közeli dunántúli tehető nagybirtokos szemével látja a világot. Nem gondol a jobbágyi szolgáltatásokat elvesztő közép- és kisbirtokos nemessékre. Dessewffy a kisebb változtatások – például a dézsma, a kilenced és a robot jobbágyság általi megváltásának, a hiteltörvények javításának, a céhek eltörlésének – igénylése mellett a hagyományos rendi sérelmi politika sokat emlegetett vádjait ismételte: a gazdasági elmaradottság alapvető oka a bécsi kormányzat Magyarországra nézve hátrányos, a törvényhozást megkerülő pénzpolitikája és az ország külkereskedelmét gúzsba kötő vámpolitikája. Dessewffy nem a gyökeres változtatások, hanem a kikényszerített javítgatások szószólója volt. Amint azt a *Taglalat* befejezésében írta: „javítani és támogatni kell, és nem egészen eldönteni a régít”.⁴³ Széchenyi nemcsak más utat kínált, hanem más úton is járt. Azt azonban maga is tapasztalta, hogy birtokainak korszerűsítésére nincs kellő anyagi ereje. Nyomasztották a birtokait terhelő öröklött és újonnan keletkezett adóságok, illetve megfeneklettek próbálkozásai

40 A mennyiség bécsi mázsában (50 kg) értendő! Széchenyi levele Tasner Antalnak, 1848. március 23. Közli: MAJLÁTH III. 604–605. Ebben az összefüggésben idézi még: ÉBNER Ernő: *A czeni földesúr. „Pátia” Rt. Bp., 1942. 39.*

41 *Napló*, 1825. október 31.

42 Bővebben: TILKOVSKY Lóránt: Elkülönítés és tagosítás Széchenyi cenki uradalmában. In *Agrár-történeti Szemle* 1961. 35–40. és PÁLMÁNY, 1991. 104.

43 GRÓF DESSEWFFY József: *A „Hitel” című munka taglalatja*. Werfer Károly. Kassa, 1831.

a jobbágyaival való békés megegyezésre.⁴⁴ A közéletbe és az újfajta gazdasági tevékenységekbe (gőzhajózás, hidépítés, gőzmalom-alapítás stb.) bekapcsolódó Széchenyi nyügnék érezte a gazdálkodás mindennapos – a gyakorlatban persze főként jószágigazgatójára és gazdatisztjeire nehezedő – terhet.

Birtokainak egy részétől már régóta meg akart szabadulni. „Csokonyát el kell adnom 800 000 forintért, – mert teljesen független akarok lenni. A legbiztosabb, ha az embernek pénze és birtoka van” – írta *Naplójába* 1828-ban.⁴⁵ Fel is ajánlotta megvételre csokonyai uradalmát Georg Sina bárónak, aki a magyarországi elmara-dott közállapotokra tekintettel visszautasította a Széchenyi által különben is túlzottan nagy vételárhoz szabott üzletet.⁴⁶ „Barátom! Füleim teli vannak a sok mendemondátul: »Széch[enyi] Ist[ván] Csokonyát eladja, teli van adóssággal« etc. Mások így: »írní tud a jobbágy mellett, most nyúzza; tisztjei mindent előre eladnak, erdőket kivágják« etc. etc. etc. Ez mindannyi pletyka, tudom, de éppenannyi ráintő, rábeszélő, adnánk el” – írta 1833-ban jószágigazgatójának.⁴⁷ A jövedelemszerzés új útjait kereső gróf az uradalom eladásából származó bevétel egy részét pesti ingatlan-beruházásba kívánta fektetni.⁴⁸

Végül 1833-ban valóban eladta fivéreinek – készpénzért, adósságtóvállalásért és életjáradékért – csokonyai és tarnócai jószágait. A legnagyobb kiterjedésű (29 660 kat. holdas) csokonyai uradalom Lajosé, a tarnócai uradalom Pálé lett. A Széchenyi számára biztosított életjáradék összege önmagában is hatalmas summára, évi harmincezer forintra rúgott. Néhány év múlva a Zichyek, a Jankovichok és a Festeticsek is megvettek kisebb birtoktesteket (zákányi, gyékényesi birtokok). Széchenyi több mint ötvenezer kat. hold földön adott túl. Az eladott földeken a jobbágyokkal való egyezkedéssel sem kellett veszködni. Ami maradt: az elidegeníthetetlen pölöskei hitbizomány és a cenki uradalom, összesen mintegy harmincezer kat. hold.

Lényeges volt az is, hogy a főleg Sopron vármegyében fekvő birtokain a földeknek csak egyötöde volt jobbágykézen. Földesúri jövedelmének nagyobbik hányada így nem az úrbéres szolgáltatásból fakadt, hanem majorságai termelvényeinek értékesítéséből. A birtokeladásokból befolyt pénz egy részét a saját kezelésében lévő majorsági földek racionalizálására, másik részét egyéb üzleti befektetésekre fordíthatta.

44 Peres útra kényszerült például pölöskei uradalmának falvaiban, ahol jobbágyai felpanaszolták, hogy „arany szavakat” tartalmazó könyvével ellentétben kiforgatják őket jobb minőségű földjeikből. Vö. OROSZ István: Széchenyi és a jobbágykérdés. In *Agrártörténelmi Szemle* 1962. 1–2. 86–87.; CSORBA, 1991. 117–118. és PÁLMÁNY, 1991. 105.

45 *Napló*, 1828. július 29.

46 „Tárgyalás Sinával – Csokonyát felajánlottam 1 200 000 pengő forintért. Nevetett rajta. Okosan beszélt [– – –] »Mit kezdjen odalent az ember, durva, előítéletes emberek közt, eltemetve etc. – Én szívesebben tárgyalok egy főherceggel, mint egy nemesemberrel« etc. Magyarország merőben halott.” *Napló*, 1828. augusztus 26.

47 Széchenyi levele Lunkányi Jánosnak, Pest, 1833. július 7. Közli: *Széchenyi pesti tervei*, 22.

48 „Dunát kivévn, mert ennek most kirekesztőleg élnem kötelesség, semmi nem érdekel annyira, mint Csokonya eladása, s pedig, mert minél jobban s jobban ismerem honi körülményeinket, annál erősen félek »zavartul« s aztán mert egy jó, hasznos építményt rakni Pestre...” Vö. Széchenyi István levele Lunkányi Jánosnak, Orsova, 1833. augusztus 23. Közli: *Széchenyi pesti tervei*, 27.

A vállalkozó és befektető

Széchenyi arra törekedett, hogy bevételei összetételét megváltoztassa. Azt szerette volna elérni, hogy abban a mezőgazdasági termelésen kívül eső tevékenységek kapjanak egyre nagyobb szerepet. Különböző infrastrukturális, kereskedelmi és ipari vállalkozásokba fektetett pénzt a kockázattal arányos – azaz az átlagosnál magasabb – haszon reményében. Széchenyinek összesen 373 ezer forintja volt értékpapírokba fektetve 1850-ben. Ezen befektetéseiből a legnagyobb hányadot az Első Dunagőzhajózási Társaságba investáltak, tették ki. Az osztrák érdekeltségű vállalat monopolizálta a Dunán zajló gőzüzemű utas- és teherszállítást, ami a kezdeti magas kockázatot követően busás hasznot hozott. Széchenyi a budapesti Lánchidat létrehozó és üzemeltető részvénytársaságba ugyancsak nagy összeget fektetett. Részvényese volt a Balatoni Gőzhajózási Társaságnak is. Jól látható, hogy a gróf az infrastrukturális beruházásokban, azon belül a közlekedési vállalkozásokban látott igazán jó üzleti lehetőséget. Ipari vállalkozásokba is investált: a pesti József Hengermalombába, a körmöci kőedénygyárba, a kőszegi posztógyárba vagy a pesti cukorfinomítóba. Vásárolt ezen kívül takarékpénztári részvényeket, osztrák és francia állampapírokat és más értékpapírokat.⁴⁹

A tőkés polgári mentalitás és értékrend nyomait kutatva vizsgáljunk meg néhány olyan vállalkozást, amelytől Széchenyi hasznot remélt. A gróf terveiben Pest-Budát jelölte meg az ország közlekedéshálózata központjául. Gyakorlati lépéseket is tett ennek érdekében. Ide tartozik a Lánchíd megépítése, amely a két várost és az ország keleti és nyugati felét is állandó híddal kötötte össze. Ha megépül a Lánchíd – írta a *Balatoni gőzhajózás* című művében –, akkor „úgy fog állni a két part közt mint egy csinos kis cukrászmű”. Széchenyi szerint a logika azt követelte volna, hogy elsőként az ország közlekedését fejlesszék, és ehhez tegyék rendbe a pénzügyeket, azaz hitelintézet alapíttasson, váltókereskedelmi törvény szülessen. Nem ez történt, mert erre még nem volt a döntést kezében tartó nemesség többségében hajlandóság. „Mi magyarok már sokat kezdtünk soron kívül. És több esetben vajmi jól tettük, hogy így cselekedtünk. Nem kezdhettünk az »első teendővel« kezdtünk a »másodikkal« mely majd maga után rántja az »elsőt«, ha t. i. el nem alszunk, és sürgetjük azt. Így például a váltótörvény tulajdonképp nem volt »első teendő«; így a budapesti lánchíd sem. Hitelintézet és országos közlekedések lettek volna e két tekintetben az elsők. De vajjon ráállott volna-e az 52 vármegye sat. mind arra, mi nélkül hitelintézetnek nincs valódi általános alapja? s vajjon kész lett volna-e az egyetemes kiváltságos szintűgy kivenni vámos utakon egy-egy garasát sőt húszasát zsebéből, valamint majd szépen kiveendi krajcárát a budapesti hídon? Bizony alig! S ekképp, mint mondtam, nem volt oly rossz számítás ez esetekben a későbbi teendőkkel kezdeni, mikorvetlen maguk után vonják az elsőbbséget.”⁵⁰

49 GERGELY, 1987. 176.

50 SZÉCHENYI István: *Balatoni gőzhajózás*. Trattner és Károlyi. Pest, 1846. 3.

1836-ban törvény született az iparra, kereskedelemre jótékonyan ható Lánchídról és az ott mindenkit egyenlően érő vámfizetésről.⁵¹ Széchenyi boldogan írta titkáranak, Tasner Antalnak: „Barátom, hála az egeknek, a híd meg van nyerve!”⁵² A nemesi vámfizetésnek egy korszakot lezáró szimbolikus jelentőségét Kossuth Lajos később, a híd alapkövetételekor a *Pesti Hírlap*ban így fogalmazta meg: „És így már most a híd nem hypothesis többé; alapja letéve, s vele egyszersmind egy nagy elv lőn szentesítve; mert institutióinknak ezen első találkozása az örök joggal, legelső követ tévé le a polgári egyenlőségnek, legelső lépést tőn a terhek közös viseletére.”⁵³

Széchenyit a lánchídi részvényvásárlásoknál jogtalan előnyszerzéssel, az építést irányító Adam Clarkot sikkasztással (azzal, hogy hatszázezer forinttal „odébbállt”) gyanúsították meg. A gróf a sajtó útján, a *Jelenkorban Néhány szó a budapesti lánchíd ügye körül* című írásában válaszolt az őt ért támadásokra. Széchenyi leszögezte: „Felfogásom szerint – s valóban itt volna ideje már, ilyesek iránt tisztába jönni – nemcsak nem bűn, sőt erény: becsületes kereset után, s emelve a haza kincs- és díszét, fáradozás-díjként mérséklettel sajátlag is gyarapodni egyszersmind, mert csak a közjó rovására gazdagodni bűn”.⁵⁴ Részvényeit három hónapra letétbe helyezte Eötvös József bárónál, hogy azt bárki névértéken megvásárolhassa. „Ki aranybányának hiszi a vállalatot, lépjen elő s vigye el részvényeimet” – fakadt ki sértetten.⁵⁵ A bizonytalan hozamú papírokért senki sem jelentkezett.

Az ipar kézzelfogható támogatásához Széchenyit a gőzhajózás és a malomipar pártolása vezette el. Nem nehéz észrevenni, hogy mindkettő mögött ott húzódik Széchenyinek, a piacra termelő nagybirtokosnak az érdeke.

A gőzhajózásra Széchenyi úgy tekintett, mint eszközre, amely jótékony hatással lesz az ország gazdaságára. A gőzösök szénszükséglete a bányászatot, javítása, majd gyártása az ipart lendíti föl. A kereskedelemi forgalomra viszont a gőzhajók megjelenése azon nyomban kedvező lesz. A korábban távoli piacok elérése ösztönzően hat vissza a mezőgazdasági termelésre. Az első gőzösök megindulása a Dunán az 1830-as évek elején nem hozott azonnali fordulatot. „Kereskedésünk sehova sincs, mert az a kis, rossz utakon hurcolása s meg-megakadása áruinknak, és azon néhány gabonahajó és gőzös, mely Dunánkat ússza, valóban oly csekély mozgás, hogy arra nyelvtudományi szigorúság szerint inkább a dermedés mint kereskedelem neve illik” – írta az Al-Dunát járva 1834 őszén a *Néhány szó a Dunahajózás körül* című cikksorozatában.⁵⁶ Ellenérdekeltek is voltak a gőzhajózásnak, például a kenyérkeresetük elvesztésétől féltő fuvarosok és az utak mentén felállított korcsmák, fogadók tulajdonosai. „Megrontatnak korcsmák, fuvarosok.» Ez nálunk a láрма a gőzhajózás el-

51 Egy állandó hídnak Buda és Pest közötti építéséről szóló 1836: XXVI. tc. Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Szerk. DR. MÁRKUS Dezső. Franklin Társulat. Bp., 1896.

52 Széchenyi levele Tasner Antalnak. Pozsony, 1836. május 1. Közli: MAJLÁTH II. 298.

53 A buda-pesti álló-híd alapkövének letétele Pesten, aug. 24-kén. *Pesti Hírlap* 1842. augusztus 28.

54 SZÉCHENYI István: Néhány szó a budapesti lánchíd ügye körül. *Jelenkor* 1841. december 22. 102. sz.

55 Uo.

56 SZÉCHENYI István: Néhány szó a Dunahajózás körül. *Társalkodó* 1834. november 26. 95. sz.

len” – fogalmazott róluk gúnyosan Széchenyi.⁵⁷ A gőzhajózás a gróf szerint „az életmódnak számos új ágait” nyitja meg, azaz újfajta munkalehetőségeket teremt.

Széchenyi neve felbukkant már az első dunai gőzhajózási vállalkozás részvényesei között is. Pénzt fektetett Bernhard Antal rövid életű gőzhajózási vállalatába. Az 1830-as évek elején kapaszkodott meg a Habsburg Birodalomban az a hajózási vállalkozás, amely fokról fokra haladva sikerre vitte a gőzhajózás ügyét, és évtizedeken át a kezében tartotta a dunai személyszállítást és árufuvarozást. Az osztrák Első Dunagőzhajózási Társaság (ersten Donau-Dampfschiffarts-Gesellschaft) 1831-ben kapta meg a gőzhajózás egyedüli jogát a Duna magyarországi szakaszára, és február 1-jén meg is indult a rendszeres gőzhajóforgalom Bécs és Pest között.

Széchenyi a Bernhard-féle vállalkozás kudarca ellenére pénzt fektetett a dunai gőzhajózásba: érdekeltséget és befolyást szerzett az Első Dunagőzhajózási Társaságban. A részvényvásárlás ez esetben jó befektetésnek bizonyult, mivel a föld és a házingatlan bérbeadásából általában nyerhető 4–6%-os haszon helyett már a harmincas évek második felében 7–10%-os osztalékot kaptak a részvényesek. Széchenyi ösztönzésére több arisztokrata család fektetett pénzt a vállalkozásba, például a Batthyányak, a Csákyak, az Esterházyak és a Károlyiak.

A gróf nagy lelkesedéssel vetette bele magát az Első Dunagőzhajózási Társaság ügyeibe. Angliai kapcsolatait felhasználva segítette új hajógépek beszerzését, angliai gépészek, hajózási szakemberek elszegődtetését a vállalatához. A fatestű hajók számára különösen fontos volt a fagymentes kikötő. Széchenyi 1835 nyarán József nádorhoz fordult, hogy a nádor tettesse rendbe az Óbuda és az Óbudai-sziget közötti Duna-ágot: a település felőli partoldalt burkolják fával és kotortassák ki az elzátornyosodott részeket. A jobb parton fekvő telkeket pedig engedjék át a magántársaságnak.⁵⁸ A gróf közbenjárt a magyar királyi udvari Kamaránál is a társulat nevében, hogy az óbudai uradalomhoz tartozó szőben forgó Duna-parton található területet megvehessék vagy kibérelhessék: „egy biztos kikötő és telelőhely a Duna-hajózás javításához és kiterjesztéséhez [...] én a jobb Duna-parton, az úgynevezett Nagy-Szigettel átellenben fekvő telkeket 6–12 év tartamra, a Gőzhajózási Társulat terhére hosszabb időre bérelni, avagy lehetőleg megvenni óhajtanám.”⁵⁹ Latba vetette befolyását azért is, hogy a cég hajói számára József nádor engedélyezze az Óbuda és az Óbudai-sziget közötti Duna-ágban téli kikötő és hajójavító műhely létesítését. A téli kikötő számára kijelölt óbudai folyószakasz kotrását a *Vidra* nevű kotróhajó végezte el. A gőzüzemű kotróhajót Széchenyi építtette Angliában, és kezelésére Adam Clark mérnököt kérte föl.

Az Óbudai Hajógyár a reformkor egyik legjelentősebb iparvállalatává terebélyesedett. Mindennemű hajókat, tehát nem csupán gőzösöket készítettek. Az első, *Árpád* névre keresztelt hajót 1836. október 18-án bocsátották vízre. Itt állították elő a sokáig egyetlen balatoni gőzös fából készült hajótestét. A gyárban külföldi mérnökök és vezető hajóépítő szakemberek mellett magyar munkásokat alkalmaztak. Szé-

57 SZÉCHENYI István: Néhány szó a Dunahajózás körül. *Társalkodó* 1836. augusztus 13. 65. sz.

58 Széchenyi levele József nádornak, Pest, 1835. július 3. Közli: MAJLÁTH II. 52–53.

59 Széchenyi levele a magyar királyi udvari Kamarának, Pest, 1835. július 17. Közli: MAJLÁTH II. 56–57.

chenyi igyekezett hazai munkaerőt csábítani a gyárba. Levelet írt Szeged főbírájának, hogy legyen segítségére az ottani hajóácsok próbamunkára utaztatásában. Jelezte, hogy maga nem kíván pénzt áldozni az ügyre, de fölvetette: „Ha saját költségeiken e próbát megtenni kívánók nem találkoznának, tán érdemes lenne nemes Szeged városának találni valamely módot a fentebbi cél elérésére, mely idővel az egész nemes városnak díszére és hasznára válhatnék.”⁶⁰

Érdemes tudni, hogy Széchenyi egy pesti oldalon létesítendő téli kikötő kialakítását is javasolta. A kezdeményezés ekkor elhalt a városi magisztrátus útvesztőiben, de az ötvenes évek végén föléledt az újpesti szigetnél létrehozandó kikötő gondolata. 1857-ben egy év alatt gáttal elzárták a sziget és a part közötti részt, így nyújtva a hajók számára télen is biztos kikötőhelyet, illetve teremtve lehetőséget javítóműhelyek, hajóépítőgyárak megtelepedésének – éppen úgy, ahogyan azt Széchenyi tervezte.

„Megnéztük még a vasutat Manchester és Liverpool között. Midőn elhajtának – ámulatba ejtő a benyomás – Kicsiny ördög, mely mindent tovacipel magával.”⁶¹ A gróf nem elégedett meg a látvánnyal, hanem maga is vonatra szállt: „A Cometen Manchesterbe. Egészen jól éreztem magam. 1 óra 30 perc alatt. Vissza 1 óra 35 perc. Egyszer állottunk meg. Nagyon egyenetlenül megy. Hegynek föl meglehetősen lassan. Némely helyeken viszont oly sebesen, ahogy egyetlen versenyló sem. Meggyőződésem – néhány esztendő múlva ezt a tárgyat nagy mértékben tökéletesíteni fogják.”⁶²

A vaspályás személy- és áruszállítás Széchenyit már korábban is foglalkoztatta: részvényeket vásárolt a Pest város határától, a kerepesi vámsorompótól Kőbányáig kiépített vasúti vállalkozásban. A pest-budai építkezésekhez szükséges anyagot, követ és téglát, akartak ezzel az újszerű megoldással szállítani. A személyszállítást másodlagosnak tartották. Az első magyarországi vaspályát 1827-ben adták át a forgalomnak, de a következő év tavaszán már be is szüntették a működését. A valamivel több mint 7 kilométer hosszú pályát angol mintára függővasútként építették ki. A fából ácsolt állványok tartották a síneket, amelyekre kétoldról kocsikat függesztettek. A szerelvényeket nem gőzmozdonnyal, hanem lovakkal vontatták. Az úttörő vállalkozás kudarcát az okozta, hogy a faállványzat nem bírta el a terhet, illetve a nehezen kiegyensúlyozható kocsik véstesen kilengtek.

A magyar országgyűlés 1836-ban döntött a vasútépítésekről. A törvény vasútpályák és vasúti hidak építését engedélyezte magánszemélyek és (részvény)társaságok számára.⁶³ Az első gőzmozdonnyos vasútvonalat a császárváros és Pest-Buda között tervezték kiépíteni. Két elképzelés élt egymás mellett: az egyik a Duna jobb partján, a másik a bal parton kívánta az összeköttetést megvalósítani. Széchenyi a jobbparti, Bécs–Győr–Pest-Buda, elképzelést támogatta, azt, amelyben a Sina bankárcsalád és más osztrák tőkéscsoportok voltak érdekelték. A Bécs és Győr közötti vasútvonal

60 Széchenyi levele Kis Józsefnek, 1836. február 14. Közli: MAJLÁTH, II. 205.

61 *Napló*, 1832. október 24.

62 *Napló*, 1832. október 25.

63 *Az ország közjavát és kereskedését gyarapító magányos vállalatokról* szóló 1836: XXV. tc. Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Szerk. DR. MÁRKUS Dezső. Franklin Társulat. Bp., 1896.

kiépítése megoldotta volna a Moson és Győr között homokzátonyos, nagyon nehezen hajózható Duna-szakasz gondját. Ezt a változatot pártolta a Helytartótanács is. „Sina és Ullmann emberei rútul összezsaptak, s nem gondolhatod, milyen ingerültség fejlődött ki a Duna bal- és Duna jobbparti pártok között. Nincs piszok, melyet egymásra nem hajítanak. Ezt igen restellem. S nem csak azért, mert ezen elágzás is, mint minden divergentia, gyengíti erőnket, hanem legfőképp azért, mert attól tartok: itt is, mint sok egyébben, két szék közt pad alá esünk, s vagy semmi vagy felette rövid vasutunk lesz. Én Sina embere vagyok” – írta Széchenyi Ráday Gedeon grófnak 1839-ben.⁶⁴ Állásfoglalásában föltehetően szerepet játszott, hogy a Sina bankház biztosította pénzügyi szempontból a Pestet és Budát összekötő híd építését, illetve kezelte Széchenyi pénzügyeit.

Végül a Bécs és Pest-Buda közötti összeköttetés első lépcsőjeként a Magyar Középponti Vasúttársaság a Pestet Váccal összekötő balparti szakaszt építette ki. A Pest és Vác közötti vasútvonalat 1846. július 15-én nyitották meg. A vasútvonal pesti indóházához, a mai Nyugati pályaudvar elődjéhez a megnyitó ünnepségre Széchenyi Adam Clark és Tasner Antal társaságában kocsizott ki. Naplója tanúsága szerint az összegyűlt sokaság „éljen nélkül” vette tudomásul a gróf és társasága érkezését.⁶⁵ Széchenyi továbbra is a jobbparti vasútépítés támogatta: még 1845-ben elvállalta a Sopron–Németújhelyi Vasút Társaság elnöki tisztét. Ez a szakasz 1847. augusztus 20-án nyílt meg. A mai Bécsújhelyig (Wiener Neustadt) futó vasútvonal igencsak előnyös volt az immáron főként Sopron vármegyei birtokokkal rendelkező gróf számára.

A vasútépítés és a tengerhajózás gondolata már a reformkori Magyarországon összeforrt. A hazai árukat magyar kikötőben, Fiumében és nem az osztrák fennhatóságú Triesztben rakhatnák így hajóra. Az 1836. évi vasúti törvény ki is emelte a Pest-Buda és a „magyar tengeri rév”, azaz a fiumei kikötő között építendő vasút fontosságát. Széchenyi számára a fiumei vasút ügye különös – egyrészt gazdasági, másrészt Kossuthal való vitája révén politikai – hangsúlyt kapott. Kossuth Lajos és Batthyány Kázmér a Vukovár–fiumei vasút kiépítését javasolta: az Alföldön termett gabonát hajókkal gyűjtenék össze, és a Duna partján fekvő Vukovárnál rakodnák át a fiumei tengeri kikötőbe tartó tehervagonokba. A gróf úgy gondolta, hogy ez a megoldás lehetetlenné teszi Pest-Buda központú elképzelése megvalósítását. Mindent megtett, hogy a Kossuth-féle tervet elgáncsolja. Apponyi György magyar kancellár fölkérésére munkatársaival tervezetet készített a magyarországi közlekedésügyről, amelyet 1848 januárjában hozott nyilvánosságra *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről* címmel.⁶⁶ Széchenyi ebben a munkában fekteti le a hazai közlekedési rendszer fejlesztési irányait. A tanulmány átfogó igénnyel készült, azaz a vasút mel-

64 Széchenyi levele Ráday Gedeon grófnak. Pozsony, 1839. december 14. Közli: MAJLÁTH, II. 717.

65 „A[dam] Clarkkal Városerdő, a sineket megnézni... Híd. Nálunk ebédel A[dam] Clark, Tasner, kívül sokat dolgozom, és Géza. – Kiviszem őket kocsin a pályaházhoz. Főherceg, a felesége s a családja. ÉLJEN nélkül fogadnak bennünket. – Vácra megyünk circa 50 perc alatt.” *Napló*, 1845. július 15.

66 GRÓF SZÉCHENYI István: *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről*. Pest, 1848.

lett a közúthálózat és a vízi közlekedés lehetséges jövőjét is felvázolja. A közlekedési hálózat centrumává Pest-Budát teszi. Itt keresztezné egymást a kelet-nyugati és az észak-déli vasútvonal. A folyószabályozással és kövezett utak építésével összekapcsolt program megvalósításának anyagi fedezetét a gróf közadózás révén, államkölcsönnel teremtette volna elő. A tervezetet 1848. február 22-én be is mutatták az országgyűlés alsótábláján, de a forradalom elsodorta megvitatását.

Széchenyi közlekedésügyi munkásságát is méltányolva 1848-ban Batthyány Lajos gróf, az első felelős magyar kormány miniszterelnöke fölkérte közmunka és közlekedési miniszternek. Az általa felvázoltakra épült a rendi országgyűlés által április 8-án elfogadott 1848: XXX. tc., amely a Pest-Buda–fiumei vasútnak adott elsőbbséget. 1848–1849 után az osztrák kormányzat a Semmeringen átmenő Bécs–Trieszt vonalat építette ki. Ennek következtében a magyarországi gabona az Adriai-tengert az osztrák kikötővárosnál érte el. A fiumei vasút Pest-Buda és Kanizsa közötti szakaszának megépítésére 1856-ban tett kísérletet egy magyar arisztokrata csoport, de a bécsi kormányzat – Széchenyi tiltakozása ellenére – másik befektetői körnek átjátszva megakadályozta azt. A Karsztton keresztül vezető Károlyváros–Fiume vasútvonal csak a kiegyezés után, 1873-ban nyílt meg.

Az első magyarországi gőzüzemre berendezett malom 1836-ban, Sopronban állt munkába. A részvénytársasági formába tömörült soproni vállalkozók Rohonczy Ignác alispán, diétai követ révén Széchenyi segítségével nyertek engedélyt és kaptak öt évre szóló, Sopron és környékére vonatkozó privilégiumot gőzmalom építésére. A malom korszerűségét az adta, hogy nem szél- vagy vízi energiával hajtották meg az őrlést végző hat malomkövet, hanem egy 24 lóerős gőzgéppel. Széchenyi néhány évvel korábban, 1832-ben az angliai Birminghamben találkozott először ezzel a rendszerrel. A gőzenergia malomipari hasznosítása, illetve az őrlést és a szítálást végző újfajta malomipari gépek alkalmazása a malmászatot ekkoriban emelte gyáripari szintre.

A soproni vállalkozás ösztönözte Széchenyt arra, hogy 1837. július 7-én Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlésének gőzmalom építését javasolta: „Nemes Pest megyének a határában alkalmasint Pesten, vagy Budán, részvényes társasággal gőzmalmot szándékozom állítani. S pedig nem azért, hogy »egy gőzmalmunk« legyen, hanem ez mintául szolgálván, lassanként mindenütt állíttassanak fel gőzmalmot, s hazánk gabona helyett végképp liszttel űzze kereskedését”.⁶⁷ Széchenyi hangsúlyozta, hogy a gőzmalommal nemcsak a mezőgazdaság nyer, hanem az serkenti a szénbányászatot, a malmászathoz kapcsolódó iparágakat is.⁶⁸

1838. december 26-án József nádor pártfogásától övezve meg is alakult a Pesti Hengermalom Társaság, amelynek ideiglenes elnöke Széchenyi lett. A részvénytársaság alaptőkéjének felét a svájci Holzhammer kereskedőház adta, a másik felét

67 Széchenyi levele Pest vármegyének. 1837. június 7. Közli: *Széchenyi pesti tervei*, 117–118.

68 A gőzmalom gazdaságélénkítő, munkaalkalom-teremtő szerepéről: „nemcsak mezői gazdáink nyernének tetemesen, de a szegényebb sorsúnak is köszönés, molnárság, a lisztet felfogó dongák készítése sat. által új keresetkört nyitnának.” Széchenyi levele Pest vármegyének. 1837. június 7. Uo.

nyilvános részvényjegyzésből teremtették elő. A vállalkozásba nagy összegeket investáló pesti nagykereskedők és arisztokraták (köztük Széchenyi) mellett a 100 forint névértékű részvényekből kisbefektetők is jegyeztek. A Hild József által tervezett malomépületet a pesti Lipótvárosban emelték föl. Az 1839 októberében megkezdett építkezést a következő év novemberére fejezték be. Beépítették a Bécsben gyártott gőzgépet és a két – egyenként napi mintegy 12 tonna őrlési képességű – hengerszéket. Malomkövek helyett ugyanis teljesen új, addig csak Svájcban alkalmazott technikai megoldásként hengerszékeket szereltek be az őrlésre. A malom 1841. szeptember 15-én állt munkába. Széchenyi nemcsak részvényese volt a malomnak, hanem hitelezője is: 20 000 forintot kölcsönzött 5%-os kamatra a társaságnak.⁶⁹ A gróf közbenjárására a vállalkozás telkét méltányos áron biztosító nádor után József Hengermalomnak elnevezett malom az energiaforrás, az alkalmazott technika megoldás szempontjából világszínvonalúnak számított. Más kérdés, hogy már a malomépítés során kiderült, a hazai ipar nem rendelkezik a nagymalom igényelte gépi és egyéb berendezések javításához és előállításához szükséges felszereltséggel, gyártási kapacitással.⁷⁰ Ezt belátva először vasöntödét hoztak létre a Hengermalom telephelyén 1841-ben. Széchenyi a részvénytársaság választmányának megbízásából 1846–1847-ben ismét eljárt József nádornál, majd annak halála után István főhercegnél, hogy kedvezményes áron juthassanak házhelyekhez az öntödével átellenben, ahol kisebb-nagyobb gépek gyártására is képes gépműhelyt kívántak fölépíteni.⁷¹ A külső megrendelésre is dolgozó üzem vezetője egy ideig Ganz Ábrahám volt. Ebből a hengeralmi vasöntödéből és gépműhelyből alakult meg 1847-ben a Pesti Vasöntő és Gépgyár Társaság mint önálló vállalat. A gróf érdekelt volt ebben a vállalkozásban is, 1848-ban ötezer forint erejéig.⁷²

Széchenyi rendszeresen foglalkozott a Hengermalom ügyeivel, elnökölt a társaság választmányi ülésein. Az 1842. január 4-i közgyűlésén elmondott beszéde a vállalkozás sikeréről szól: „Tisztelt Egyesület! A tisztelt Egyesület választmányi tagjai kötelességünk szerint számot sietünk adni eddigi sáfárkodásinkról. A magyarországi első hengermalom, mely ő Fensége a Nádor jóváhagyásával, kinek kegyes pártolása

69 Az 1847. április 9-i választmányi ülésen szavaztak Széchenyinek köszönetet a kedvező kamatozású kölcsönért. Vö. GAÁL Jenő: *Gróf Széchenyi István és a Pesti Hengermalom-társaság. Adatgyűjtemény.* MTA. Bp., 1909. (A továbbiakban: GAÁL, 1909) 45.

70 Széchenyi már az 1840-es évek elején fölvetette egy vasöntöde alapításának a gondolatát: „Pest szomszédságában van egy földbirtokos, kinek gazdag szénbányája van. Hajlandó volna társaságot alakítani. Ő hozná a bányát, és mások – egy bizonyos összeg erejéig tán szerény személyem – lépnének elő a tőkével; egy harmadik szaktudását, negyedik pedig idejét kínálja etc. etc. etc., a hasznot pedig elosztanánk. [...] a vasművek létesítésére szinte alig volna versengés – itt ugyanis nagyobb tőke szükséges, hosszú ideig az iparban monopóliumot élvezhetnénk –, természetesen, ha a főkérdésben helyesen indulunk el. A kérdés az, vajon a szén, melyet említettem, és amely nem kerülne kockázatra, mint tudja, vasművekben alkalmas-e, vajon található-e vasérc megfelelő helyeken, és könnyen kitermelhető-e, és végül, hogy állunk az eszközökkel, melyekkel a termékeket türethetően olcsón piacra hozhatnók.” Széchenyi levele William Tierney Clarknak. Pest, 1842. április 5. Közli: *Széchenyi pesti tervei*, 245–246.

71 GAÁL, 1909. 44–45.

72 Vö. BÁCSKAI Vera: Széchenyi, Pest-Buda szépitője. In *História* 1985. 2.

annyira mozdítá elő vállalatunkat, saját keresztnéve szerint József-malom címét viseli nemcsak fennáll már, de tökéletes mozgásban is van. A lisztnek, darának, mint nemkülönben a korpának minden nemei, melyek benne készülnek, jó mineműségűek, sőt ilyeseknek általánosan el is ismertetnek, mi fő dolog s mi rendkívüli kapóságuk által kétségbe vehetlenül bizonyul be. Tiszta szándékunk tehát, nagyérdemű Egyesület, melyhez képest a nagy magyar közönség az eddiginél jobb és olcsóbb liszttel láttassék lassanként el, s egyszersmind meg legyen hazánkba vetve, a gabona helyetti lisztkereskedésnek első sarkalata, már-már megleti jutalmát, és őszinte örömmre gerjedezhet keblünk az eddigi nyert sikeren.”⁷³ A Hengermalom a hagyományos malmoknál összehasonlíthatatlanul nagyobb teljesítménnyel és jobb minőséggel dolgozott, de magas önköltséggel. Széchenyi erről számol be a Lánchidat tervező William Tierney Clarknak ugyanezen év márciusában kelt levelében: „Az őrlés költsége nagyon drága, de minthogy a liszt kinyerése jobb, mint bármely ez országban, s még tökéletesíthetnők a búza jobb megválasztásával, és minthogy a malmok ebben az országban egészen özönvíz előttiek, tán sikerünk lesz, s végtére jó üzletet csinálunk vele.”⁷⁴ A pesti gőzmalom idővel igazolta Széchenyi és a részvényesek várakozását: a negyvenes évek ingadozó mértékű osztalékfizetéseit a következő másfél évtizedben kivételesen nagy, átlagosan 28%-ot is meghaladó osztalékfizetések követték.⁷⁵

A tanulmány elején feltett kérdésre visszatérve a fenti példák alapján is megállapítható, hogy Széchenyi elfogadta a kapitalista gazdaság Jeremy Bentham által hirdetett haszonelvűségét, és Adam Smith-i értelemben vett *homo oeconomicus* („gazdálkodó ember”) volt. A gróf azonban sajátos módon ágyazta a maga eszmerendszerébe a klasszikus közgazdasági iskola egyes tételeit. Az egyén hasznánál előrébb valónak tartotta a közjó szolgálatát, és hitte, hogy a gazdaság és a társadalom (a közjó) helyes működését magasabb rendű erkölcsi törvények biztosítják. Ugyanakkor Széchenyi a vállalkozókkal szemben támasztott szinte minden – napjainkban is elvart – tulajdonsággal rendelkezett: alapos bel- és külpolitikai, illetve bel- és külgazdasági tájékozottsággal; rendszerszemlélettel, szervezőkészséggel, kreativitással. A gróftól céltudatosság és kockázatvállalás jellemezte. Nem volt híján az önbizalomnak vagy éppen a kitaratásnak sem. Kimagasló volt az írás- és beszédkézsége, a nyelvismerete, és több területen (lótenyésztés, eperfatermesztés, hídépítés, víz alatti robbantástechnika, malmászat stb.) sajátított el magas színvonalú szakmai ismereteket. Ezek után nem is oly meglepő, hogy gyakorlati munkássága számos vonatkozásban egyezik a modern közgazdasági (vállalkozástani) irodalom megállapításaival: maximálisan kihasználta a lehetőségeit; dinamikus, innovatív jellemezte; kezdeménye-

73 A Pesti Hengermalom-társaság negyedik közgyűlésén tartott beszéde. 1842. január 4. Közli: GAÁL, 1909. 25.

74 Széchenyi levele William Tierney Clarknak, Pest, 1842. március 19. Közli: *Széchenyi pesti tervei*, 240.

75 A pesti Hengermalom osztalékfizetéseiről a korabeli leírások és a kompaszok alapján bővebben: KLEMENT Judit: Apák és fiúk gazdasági stratégiái: egy magyar család a 19. és 20. században. *Aetas* 2005. 1–2. 69–92.

ző volt, aki üzleti ötletekkel rendelkezett; gyakorlati munkássága során új és értékes dolgokat hozott létre, amelyek megvalósítása érdekében időt áldozott, erőfeszítést tett, illetve pénzügyi és lelki kockázatot vállalt.⁷⁶

Bár azt a célt, hogy vagyonának egyik fele földbirtokaiban, a másik fele egyéb tőkés vállalkozói befektetésekben, pénzvagyonban feküdjön, nem sikerült megvalósítania, mégis kijelenthetjük: sikeres vállalkozó volt. Magát polgári mentalitással telítve, óriási személyes energiákat mozgatva, ugyanakkor tehetős arisztokrata nagybirtokosi voltát és kapcsolatrendszerét kihasználva képes volt arra, amit elméleti munkáiban ajánlott: sikeresen tudott alkalmazkodni az új, a piaci viszonyokhoz. A polgárosodás általa bejárt útját azonban a nemesi birtokosság többsége nem, csak néhány nagybirtokos família, illetve annak néhány tagja tudta követni. Azt, hogy a reformok megvalósulása után kibontakozó tőkés piacgazdaság mit hoz a közép- és kisbirtokos nemesség számára, akkoriban csak feltételezni lehetett. Ma már tudjuk: túlnyomó részük egzisztenciális süllyedését.

Széchenyi nagy alkotásainak háttérében szinte kivétel nélkül megtalálhatjuk azt a személyes mozzanatot, amely képessé tette arra, hogy egy-egy ügyet kivételes energiával, makacssággal határos elszántsággal képviseljen minden akadályt leküzdve. Kellett ehhez az a magabiztosság is, ami a társadalmi presztízst jelentő nagybirtokos arisztokrata voltából fakadt. Mégsem minden korlátokba ütköző magyar mágnás akarta fölkaparni a régi világ állóvizét. Nehéz megfejteni, mi lehetett az a többlet, ami Széchenyit a többiek fölé emelte. Egyszerű lenne azt mondani, minden kor megszüli a maga nagy embereit. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a gróf két jellemvonását összekapcsolva adunk egy lehetséges választ: a becsvágytól fűtött Széchenyi elhivatottságot érzett hazája iránt, ami egyszerre táplálkozott nyughatatlan személyiségéből, vallásosságából és romantikus lelkületéből.

76 A vállalkozó fogalmáról számos definíció született, ezek közül emeltünk ki néhányat. Vö. SCHUMPE-TER, Joseph A.: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Bp., 1980.; DRUCKER, Peter F.: *A hatékony vezető. Az eredményes irányítás kézikönyve*. Park Kiadó. Bp., 1991.; HIRSCH, R. D.–PETERS, M. P.: *Vállalkozás – Új vállalkozás indítása, fejlesztése és működtetése*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1991.

JÁNOS ESTÓK

SZÉCHENYI AND THE ENTREPRENEURIAL MENTALITY

The paper examines, primarily from the viewpoint of mentality history, whether it is possible to regard Count István Széchenyi, the aristocratic landowner, a profit-oriented entrepreneur. Both his contemporary popularity and the mysteries of his character for posterity can be explained by this dichotomy: his behaviour was characteristic of both the aristocracy and of a burgeoning business class, intent on meeting the challenges of an economy transforming itself into capitalism.

Széchenyi accepted the utilitarian nature of capitalism, as described by Jeremy Bentham, and was a homo oeconomicus in the Adam Smith sense. He nevertheless embedded many of the theses of standard economics in his own mental framework in a unique way. He preferred the service of the public good to the pursuit of private profit and believed that the proper working of economy and society are guaranteed by laws on a higher moral plane. At the same time he represented all those qualities that are expected from modern businessmen as well: thorough knowledge concerning internal and foreign politics and economy, the ability to think in systems, organizing capabilities, creativity, determination and a willingness to take risks. He was not lacking in self-esteem or persistence either. He was highly articulate, both in speech and writing, and was well-versed in many professions.

Széchenyi was a successful entrepreneur. Arming himself with a middle-class mentality, yet drawing on his resources and contacts as an aristocratic landowner, with his huge personal energy he was able to realize what he urged in his theoretical works: a successful adaptation to a new, changed market environment. The road he had taken from aristocrat to businessman however could not be followed by the majority of the landed class, except for a few great landowning families or a handful of their members.

TÓTH JUDIT

MEZŐGAZDASÁGI VERSENYEK AZ '50-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN PEST MEGYÉBEN

*„[...] ahol a dolgozó parasztság tömegeiben lelkes
versenyhangulat uralkodik, ott nincs talaja az ellenséges agitációnak.”¹*

BEVEZETÉS

Az '50-es évek Magyarországa elképzelhetetlen az élet szinte minden területén megjelenő munkaversenyek, versenymozgalmak nélkül. Bár alapvetően az iparban vált elterjedtebbé, de szerepe nem elhanyagolható a mezőgazdaság területén sem. A gazdaság keretein túllépve fontos kísérőeleme volt a termelés állandó fokozását propagáló kultúrának,² de megjelent a verseny a hivatalokban, sőt az oktatásban is.

Miért kapott ekkora hangsúlyt a munkaverseny az adott korban? A nagy számok bővületében élve a termelékenység fokozására, a magasabb termésátlag és a kimagasló eredmények elérésére való törekvés a szocializmus egyik meghatározó jellemzője. Ennek hajtóerejét a versenymozgalomban látták. Tehát, mivel a termelés fokozását, a tervek teljesítését, illetve túlteljesítését a verseny által vélték biztosíthatónak, ezért a munkaversenyt a szocializmus építése egyik nélkülözhetetlen eszközének tartották.

Jelen tanulmány elsődlegesen a munkaverseny agrárszektorban történő megjelenésével, annak önmagán túlmutató, az államhatalom által meghatározott és elvárt társadalmi, politikai szerepével foglalkozik, valamint a korszak kiemelkedő versenyeinek bemutatásán túl kísérletet tesz azok menetének felvázolására is.

A MUNKAVERSENY-MOZGALOM EREDETE, KIBONTAKOZÁSA MAGYARORSZÁGON

A munkaverseny a Szovjetunióban már az 1930-as években a tervgazdálkodás kísérőeleme volt. Sztálin 1932 februárjában az SZKP (Szovjetunió Kommunista Pártja) XVII. kongresszusán leszögezte, hogy a második ötéves terv (1933–1937) csak

1 Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-K-7-a. Begyűjtési Minisztérium kollégiumának ülései. 1952–1956 1955. április 28.

2 A begyűjtési kötelezettség teljesítése, az egyes mezőgazdasági munkák időben, esetleg idő előtti elvégzése érdekében, a versenyek népszerűsítésére, vagyis a vidéki agitációs munka szervezésére a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetősége (KV) Agitációs és Propaganda Osztályán belül létrehozták a Falusi Agitációs Alosztályt.

minimálprogram, s azt mindenképpen túl kell teljesíteni. A terv túlteljesítésében nagy szerepet tulajdonítottak a már létező munkaverseny-mozgalomnak, ezen belül is annak továbbfejlesztett változatának, a sztahanovizmusnak.³

Magyarországon a II. világháborút követő újjáépítés során hirdettek először versenyt. Az ún. újjáépítési verseny az 1945. február elején megalakult Magyar Szakszervezetek Országos Tanácsának kezdeményezésére június 15-én indult és másfél évig tartott.⁴ Ez tulajdonképpen a szovjet típusú munkaverseny korai megjelenésének tekinthető, amely azonban már azt kívánta bizonyítani, hogy a gazdasági feladatok megoldhatók akarati úton, politikai jellegű akcióként.⁵ Házi Árpád – Pest vármegye alispánja – a kezdeményezés lelkes támogatója volt; a megyék közti verseny az ő javaslatára 1946. február 1-jén vette kezdetét. A megyei eredményeket demonstrálendő 1946 szeptemberében egy kiállítás keretében bemutatták a verseny során megújult épületekről, többnyire közintézményekről készült képeket.⁶

Az államosítás előrehaladtával fokozatosan teremtődtek meg azok a viszonyok, amelyek lehetővé tették a szovjet mintára történő versenymozgalom kibontakozását Magyarországon is. A hároméves terv meghirdetése (1947. augusztus 1.) után több időszakos mozgalom indult.⁷ Az első országos munkaverseny az 1848-as események századik évfordulójának tiszteletére, a csepeli dolgozók 1948. március 10-i felhívása nyomán vette kezdetét.⁸ A verseny megszervezésére és irányítására 1948. március 13-án megalakult az Országos Munkaverseny Bizottság az MKP (Magyar Kommunista Párt), az SZDP (Szociáldemokrata Párt), valamint a kormány és a szakszervezetek vezetőiből. A felhívást követően az ipar területén megjelent élmunkásmozgalom első látványos demonstrálása az 1948. augusztus 1-jén megrendezett élmunkás kongresszus volt, ahol a legjobb dolgozókat természetesen elismerésben részesítették.⁹ Az első élmunkásjelvényeket azonban már 1948 májusában kiosztották, majd a sajtóban bemutatott munkáshősökkel a szocialista emberré válást igyekeztek propagálni.¹⁰

A csepeli ipari dolgozók kezdeményezése után a mezőgazdaság területén is megjelent a versenymozgalom. Úgy vélték, hogy az újjáépítési verseny ideje alatt szerzett tapasztalatokat sikerrel hasznosíthatják a hároméves terv végrehajtása érdekében

3 HORVÁTH Sándor–MAJTÉNYI György–TÓTH Eszter Zsófia: Élmunkások és sztahanovisták. Munkaverseny a Szovjetunióban és Magyarországon. *História* 1998/8. (A továbbiakban: Élmunkások és sztahanovisták.) 29.

4 http://faktum.freeweb.hu/dokument/hudok/hukron/1945_1.html [2009. március 20.]

5 PETŐ Iván: A gazdaság „átpolitizálása”, a politika hatalma. In STANDEISKY Éva–KOZÁK Gyula–PATAKI Gábor–RAINER M. János (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949*. 1956-os Intézet, Bp., 1998. 100.

6 Pest Megyei Levéltár (PML) XXI. 4-k. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye alispánjának iratai. (1943–) 1945–1950. Újjáépítési iratok. 1946–1949. A fondban megtalálhatók a verseny során megújult épületek fotói is.

7 JANDEK Géza: *A szocialista munkaverseny hazánkban*. Táncsics Könyvkiadó, Bp., 1964. 16–17.

8 JANDEK, 17.; ld. még: NAGY László: *Pártszervezeteink a szocialista munkaverseny élén*. Pártépités Kiskönyvtára. 39. Szikra, Bp., 1953. 4.

9 JANDEK, 17.

10 Élmunkások és sztahanovisták. 31.

a vármegyékben meghirdetett ún. termelési versenyben is.¹¹ Ennek szervezeti összefogására az Országos Munkaverseny Bizottság felállította az Országos Mezőgazdasági Termelési Versenyirodát, s a megyén belül folyó versenyeket a megyei termelési versenybizottságok irányították. Ez utóbbi tagjai voltak az UFOSZ (Ujbirtokosok és Földhözjutottak Országos Szövetsége), FÉKOSZ (Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége), MOSZK (Magyar Országos Szövetkezeti Központ), MNDSZ (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége) képviselői mellett a vármegyei termelési bizottság egy-egy tagja, két-három megyeszerte ismert „*demokratikus gazda*”, valamint a vármegyei gazdasági felügyelőség vezetősége és az alispán. A versenybizottság irodáját a gazdasági felügyelőség vezetője irányította. A községekben is meg kellett szervezni a versenybizottságokat a gazdajegyző, a községi jegyző, esetleg valamely szakoktatási intézmény tanára, vagy tanfolyamot végzett gazda vezetésével.¹²

A verseny két részből állt: egy szabad és egy kötött versenyből. Az első alatt a gazdák egymás közti versenyét értették, a második a megyék, a községek, a földműves-szövetkezetek, illetve az állami gazdaságok egymással való versenyét jelentette. A verseny szempontjait az Országos Mezőgazdasági Termelési Versenyiroda állapította meg.¹³ Megjegyzendő, hogy az országos termelési verseny díjazása során a pontozásnál a munkában folyamatosan elért jó eredmény mellett második szempontként a kitüntetésre javasoltak „*demokratikus magatartását*” kellett figyelembe venni.¹⁴

Az 1948. szeptember elején a Budapesti Őszi Vásár keretében rendezték meg az országos mezőgazdasági termelési versenykiállítást.¹⁵ Ez idő alatt, szeptember 8–9-én tartották az országos mintagazda értekezletet a Vasas Székház dísztermében, ahová mintegy 700 főt vártak. A 300 kitüntetésre javasolt mintagazda mellett a meghívottak között szerepeltek a főispánok, alispánok, 20 megyei város polgármestere, a tömegszervezetek, valamint a pártok képviselői, így az MDP részéről Farkas Mihály, Gerő Ernő, Révai József, Hegedűs András, az NPP (Nemzeti Parasztpárt) részéről Erdei Ferenc. Fogadták továbbá az élmunkások küldöttségét is. Az értekezleten beszédet mondott Dobi István és Nagy Imre.¹⁶ A kitüntetések átadása mellett egyébként a konferencián már a következő, az őszi termelési verseny meghirdetésére is sor került.¹⁷

A 300 mintagazdajelvénnel kitüntetett közül 32 gazda volt Pest megyei. A mintagazdákat az élmunkásokhoz hasonlóan a „*népi demokrácia, vagyis az egész dolgozó magyar nép*” hőseinek tekintették. A Pest Vármegyei Mezőgazdasági Termelési

11 PML XXI. 4-I. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye alispánjának iratai. (1943–) 1945–1950. Alispáni évnegyedes jelentések. 1945–1949. 1948. I. negyedév.

12 PML XXI. 4-I. 1948. II. negyedév.

13 PML XXI. 4-I. 1948. II. negyedév.

14 MOL M-KS 276. f. 93. cs. Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztálya. 1948–1956. 21. ö. e. Az országos termelési verseny díjazási rendszere. [hiányos] 1948. július 28. ikt. sz. n.

15 PML XXI. 4-I. 1948. III. negyedév.

16 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 21. ö. e. A Földművelésügyi Minisztérium által 1948. szeptember 8–9-én tartandó országos mintagazda értekezlet tervezte. d.n., ikt.sz.n.

17 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 21. ö. e. Az őszi mezőgazdasági kampány tervezete. 1948. augusztus 9. ikt. sz. n.

Versenybizottság a mintagazdákat a nagyüzemi dolgozók képviselőjében megjelent pestkörnyéki élmunkásokkal együtt megvendégelte. Az ünnepségen Házi Árpád alispán a mintagazdákat emléklappal tüntette ki, s a vármegye dolgozói által felajánlott ajándékokat nyújtotta át nekik.¹⁸

1949 őszén, az őszi versenyszakaszmegindításával egy időben megkezdtek az 1948 és 1949-ben kitüntetett mintagazdák felülvizsgálatát, és azokról, akikről úgy vélték, hogy „akadályai a mezőgazdaság szocialista átalakulásának”, meg kellett vonni a mintagazda jelvényt.¹⁹

A SZOCIALISTA MUNKAVERSENY KEZDETE MAGYARORSZÁGON

Az 1948-ban meghirdetett versenyeket még nem nevezték szocialista munkaversenynek. A fogalom első megjelenésével a Diósgyőri Vasgyár munkásainak 1949 márciusában közzétett felhívása kapcsán találkozhatunk. A hároméves terv két év és öt hónap alatt való teljesítése érdekében indított „új szocialista versenyhez” a gazdaság szinte minden szektorában csatlakoztak a dolgozók.²⁰ Megjegyzendő, hogy az ekkor kibontakozó versenymozgalom során reálisnak mondható teljesítmények születtek, „amelyeket az átlagos képességű munkás átlagon felüli erőfeszítéssel elérhetett.”²¹

A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőségének (KV) 1950. január 22-ei²² határozata már kimondta, hogy 1949 második felében a szocialista munkaverseny a párt vezetésével tömegmozgalommá fejlődött. Ebben nagy szerepet játszott a Sztálin 70. születésnapja tiszteletére indított munkafelajánlási mozgalom, valamint a december 21-ére szervezett ún. sztálini műszak.²³ Az MDP Szervező Bizottsága határozata értelmében az 1949. október 28-a és december 21-e között zajlott munkafelajánlási mozgalom jelentette tulajdonképpen a magyarországi sztahanovista mozgalom kezdetét,²⁴ amelyet a KV imént említett határozata is deklarált.

A mozgalom névadója, Sztahanov, 1935-ben érte el csúcsteljesítményét: 102 tonna szenet fejtett ki, ami a norma 1457%-ának felelt meg. A Szovjetunióban ezzel indult hódító útjára a sztahanov-mozgalom, melyről Sztálin 1935-ben a sztahanovis-

18 PML XXI. 4-I. 1948. III. negyedév.

19 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 80. ö. e. Az 1949. évi termelési versenyről. 1949. d. n.

20 APRÓ Antal: Beszéljünk nyíltan a hibáinkról. In *Szocialista munkaverseny Magyarországon* (Cikkgyűjtemény). Szikra, Bp., 1950. 60.

21 GYARMATI György–BOTOS János–ZINNER Tibor–KOROM Mihály: *Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956*. Minerva, Bp., 1988. 256. (A továbbiakban: *Magyar hétköznapiak*.)

22 A KV-ülés január 20-án fogadta el ezt a határozatot, de január 22-én hozták nyilvánosságra, ezért szinte mindenhol ez utóbbi dátum szerepel. In BALOGH Sándor (szerk.): *Nehéz esztendőkről krónikája*. Gondolat, Bp., 1986. 209. (A továbbiakban: *Nehéz esztendőkről krónikája*.)

23 Az MDP KV határozata a szocialista munkaverseny eredményeinek megszilárdításáról és továbbfejlesztéséről. In *Szocialista munkaverseny Magyarországon*. 292.

24 Élmunkások és sztahanovisták. 30.

ták első értekezletén elmondott beszédében azt mondta, hogy az a szocialista munkaverseny újabb és magasabb foka.²⁵

A KV határozata értelmében sztahanovista munkásnak kellett tekinteni azt, aki a többi munkással azonos munkafeltételek mellett normáját, vagy egyéni tervét nem csupán egy alkalommal, hanem rendszeresen, egy meghatározott időn át legalább 200 százalékban teljesíti, vagy rendszeresen túlteljesíti, és aki a termelés és termelékenység fokozására ésszerűsítést, újítást valósít meg, valamint a magasabb termelékenységet biztosító munkamódszerét munkatársainak átadja. A sztahanovistával szembeni további kíváncsi volt, hogy anyag-, szerszám- és energiafogyasztásnál takarékoskodjon, a megengedettnél kevesebb selejtet, vagy selejtmentesen termeljen, illetve kiváló minőségű munkát végezzen.²⁶

A sztahanovizmushoz szorosan kapcsolódott tehát, annak mintegy előfeltételét jelentette az újtómozgalom. Épp ezért az 1949. október közepén megnyíló Országos Újtókiállítás, valamint az október 28-án összeülő Újtó Kongresszust a kortársak a sztahanov-mozgalom kiindulási pontjának tekintették. Ez utóbbit szovjet sztahanovisták is részt vettek, akik tapasztalataik, munkamódszereik átadásával kívánták segíteni a hazai mozgalmat.²⁷ Ez idő tájt jelent meg Magyarországon egyébként az első sztahanovista kezdeményezés az építőiparban. Pozsonyi Zoltán kőműves a téglafalak építésénél 1350%-ra teljesítette normáját, majd Fabrik József erre válaszul 2000%-ot teljesített.²⁸

Ezekhez hasonló teljesítmények a fentebb már említett 1949. december 21-én megszervezett „sztálini műszak” során is születtek. A korabeli beszámoló szerint ezen a napon a dolgozók százai érték el 1000%-nál magasabb normateljesítményt. A sztálini műszak kimagasló és rendkívüli jelentőségű politikai esemény volt elsősorban: „az egész magyar dolgozó nép tömeges kommunista szombatja”.²⁹

Bár ma már nincs lehetőség arra, hogy leellenőrizzük a teljesítmények „hitelességét”, az azonban kétségtelen, hogy az átlagnál valóban tehetségesebb, ügyesebb munkások teljesítményüket nemcsak önerőből érték el. Szinte bizonyosra vehető, hogy jó előre biztosították számukra a megfelelő anyagot, felkészített gépekkel ren-

25 Élmunkások és sztahanovisták. 29.

26 Az MDP KV január 22-ei határozata. In *Szocialista munkaverseny Magyarországon*. 296–297. Ld. még: A sztahanovista. *Népszava* 1950. február 1. In *Szocialista munkaverseny Magyarországon*. 386–391.

27 HEVESI Gyula: A magyar Sztahanov-mozgalom sajátosságai és feladatai ipari tartalékaink mozgósításában. Megjelent a *Társadalmi Szemle* 1950. januári számában. In *Szocialista munkaverseny Magyarországon*. 361–364.

28 HEVESI, 363–364., ld. még: A sztahanovista. *Népszava* 1950. február 1. In *Szocialista munkaverseny Magyarországon*. 387.

29 HEVESI, 365. Kommunista szombat: Szovjet mintára bevezetett ingyenmunka, általában valamilyen közösségi cél megvalósításához kötődött, például iskola- vagy óvodaépítéshez, de sokszor a gyárak a kommunista szombat alkalmával igyekeztek a tervteljesítésben mutatkozó lemaradásukat behozni. Az ezeken való részvétel önkéntes volt ugyan, de aki nem ment el, az számíthatott a vezetés rosszlására. BURGET Lajos: *Retró szótár. Korfesző szavak a második világháborútól a rendszerváltásig*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2008. 136.

delkeztek, könnyen elvégezhető feladatokat kaptak, s ott állt mellettük egy soha nem emlegetett kiszolgáló személyzet is.³⁰

1950. február 25-26-án tartották a magyar sztahanovisták első tanácskozását. A *Pest Megyei Népiújság*³¹ ebből az alkalomból egy, a *Pravdá*ban 1949 novemberében megjelent cikket közölt, melynek címe Sztálin szavait idézve a sztahanovizmust így jellemezte: „*Korunk legéletképesebb és legegyszerűsebb mozgalmát*”.³²

1950-től a szóhasználatban is változások mutatkoztak, ugyanis már nem élmunkás-, hanem sztahanovista-jelvényeket osztottak a munkában kiemelkedő teljesítményt elérőknek. 1948 és 1950 között 16 200 élmunkásjelvényt, 1950 és 1953 között 115 ezer sztahanovista oklevelet osztottak ki. 1953-tól a sztahanovista cím helyét fokozatosan átvette a „*Kiváló Dolgozó*” kitüntetés.³³

A mezőgazdaságban, mivel 1953-tól az egyes szakminiszterek is adományozhatlak kitüntetések, a begyűjtési miniszter minden évben odaítélhette „*A begyűjtés kiváló dolgozója*” és a „*Kiváló állatgondozó*” címet.³⁴

Az élmunkások és a sztahanovisták lakóhelyük szerint nagyrészt budapestiek voltak, és a nehéziparban dolgoztak. Arra, hogyan futhatott be karriert egy sztahanovista, példa Pióker Ignác élete. 1949. december 21-én 1470%-os országos csúcsot ért el. 1950-ben Pióker lett a szakma legjobb munkása, vagyis az ország legjobb gyalusa. Februárban részt vett a sztahanovisták első országos kongresszusán, majd 1951. március 15-én Kossuth-díjjal tüntették ki, s az 1953. május 17-i országgyűlési választásokon képviselői mandátumot kapott. A sztahanovisták közül sokan lettek művezetők és csoportvezetők, de akadt olyan is, mint például Horváth Ede, aki alig két év alatt eljutott a gyárigazgató posztig, ő került ugyanis a győri Rába Művek élére.³⁵

A SZOCIALISTA MUNKAVERSENY ALAPJAINAK MEGTEREMTÉSE A MEZŐGAZDASÁGBAN

A munkaversenyekről szóló korabeli cikkek, illetve az azok szervezésével, lebonyolításával kapcsolatban keletkezett rendeletek, utasítások és egyéb dokumentumok szinte kivétel nélkül megfogalmazták, hogy a versenymozgalom döntő célkitűzése az előirányzott tervek minden részletben való teljesítése, túlteljesítése, illetve idő előtti teljesítése.

Bár a szocialista munkaverseny, és ezen belül a sztahanovista mozgalom, első sorban az ipar területén, az üzemekben bontakozott ki, azonban a szervezésnek, a

30 *Magyar hétköznapiak*. 257–258. Ld. még: JANDEK, 36.

31 A lap elnevezése a korban többször is változott: *Észak-Pest Megyei Népiújság*: 1945. március 4.–1950. január 22.; *Pest Megyei Népiújság*: 1950. január 29.–1953. november 4.; *Népiújság*: 1953. november 7.–1956. október 23.; *Valóság*: 1956. október 30.–november 4. (Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban csak: *Pest Megyei Népiújság*)

32 *Pest Megyei Népiújság* 1950. február 19.

33 Élmunkások és sztahanovisták. 30.

34 1002/1953. M. T. sz. h.

35 Élmunkások és sztahanovisták. 30–31.

ráhatásnak és a kényszerítésnek mindazon eszközeit, amelyeket „a terv teljesítése, illetve túlteljesítése érdekében az iparban érvényesítettek, az eltérő sajátosságoknak megfelelően alkalmazták a mezőgazdaságban is”,³⁶ elsősorban annak szocialista szektorában, vagyis az állami gazdaságokban, a téeszekben és a gépállomásokon. Erdei Ferenc, földművelésügyi miniszter a Pest megyei termelőcsoportok és gépállomások küldötteinek első tanácskozásán elmondott beszédében is hangsúlyozta, hogy „a szocialista munkaverseny megszervezése éppen olyan motorja a szocialista munkának a mezőgazdaságban, mint az ipari üzemekben”.³⁷

A versenyek alapját az ún. párosverseny képezte. Ennek során nemcsak a szocialista szektor egységei, hanem a megyék, járások, települések, egyéni gazdák is egymást hívták ki versenyre. Ezen túlmenően szintén szorgalmazták utca utcával, dűlő dűlővel való versenyét. A kihívásnál alapvető szempontként azt kellett figyelembe venni, hogy a kihívó és a kihívott hasonló adottságokkal rendelkezzen. Megyék esetén jelentette ez elsősorban a hasonló földrajzi- és talajviszonyokat, így Pest megye rendszerint Bács-Kiskun, esetleg Békés megyével állt versenyben.³⁸

Több, a mezőgazdasági versenyekkel kapcsolatban 1949-ben keletkezett dokumentumban problémaként vetődött fel az egyéni gazdák egymás közötti versenye. Ebben ugyanis annak veszélyét vélték felfedezni, hogy az „az egyéni gazdaságnak a megerősödését, kapitalista irányba való fejlődését” fogja eredményezni. Éppen ezért az egyéni versenyek helyett a tömegversenyek szervezését szorgalmazták.³⁹

A mindenkori terv teljesítése érdekében állandó hangsúlyt kapott a terméseredmények növelése, a termelékenység fokozása, amelyet a munka helyes megszervezése által láttak biztosítottak. Mivel a versenyek eredményességét is nagyban befolyásolta a munkaszervezés, ezért előbb meg kellett teremteni az ehhez szükséges feltételeket, aminek alapja az államhatalom térnyerése volt a gazdaság minden szektorában. Az ipar területén az államosítás 1948-ra majdhogynem teljesen befejeződött, s így az egyes üzemekben már ekkorra megszerveződtek a brigádok, munkacsoportok. A mezőgazdaság szocialista szektorának kialakítása azonban lényegében ekkor vette kezdetét. A szocialista munkaverseny megjelenése a mezőgazdaságban tehát szorosan összekapcsolandó annak szovjet mintára történő átszervezésével, vagyis a kollektivizálással, valamint az állami gazdaságok és a gépállomások létesítésével.⁴⁰ Megnyilvánult mindez abban is, hogy a szocialista munkaverseny fogalma ennek megfelelően az agrárszektorban később szilárdult meg, mint az ipar területén, 1949-ig ugyanis jobbára a termelési verseny elnevezéssel találkozhatunk.

36 PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1985. 178.

37 *Pest Megyei Népijság* 1950. február 12.

38 PML XXIII. 24. Pest Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Begyűjtési Osztályának iratai. (1949–) 1950–1956. A Begyűjtési Minisztérium versenyszervezéssel kapcsolatos rendelkezései a megyék felé. 1952. július 3. 79/15–154/1/1952

39 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 80. ö. e. Az egyénileg dolgozó parasztok versenye. 1949. február 7. Ld még: MOL M-KS 276. f. 93. cs. 80. ö. e. A mezőgazdasági termelési verseny elvi problémái. 1949. február 14.

40 BORBÁS Lajos: *A munka megszervezése és a munkaverseny kérdései a szocialista mezőgazdaságban.* (Az MDP II. kongresszusának tiszteletére.) 1951. 80.

Rákosi 1948. augusztus 20-ai kecskeméti beszédét követően mindenki előtt nyilvánvalóvá vált az a szovjet ráhatásnak köszönhető irányvonal, miszerint a magángazdaságokat minél hamarabb fel kell számolni, s a parasztságot termelőszövetkezetekbe kell kényszeríteni. Ennek szellemében az első öt éves terv legfontosabb agrárpolitikai célkitűzése is a kollektivizálás végrehajtása volt. Mindehhez hathatós eszköznek bizonyult a gazdák adóterheinek folyamatos növelése, a kötelező beszolgáltatás mind több terményfélésegre, illetve nagyobb mennyiségben történő kiterjesztése, valamint a tagosítás.⁴¹

A hároméves terv befejeztével, vagyis 1949 végére, az összes mezőgazdasági művelés alatt álló területeknek már közel egyötöde (17,8%-a) tartozott a szocialista szektorhoz.⁴² Ez a szám 1953-ra a duplájára, vagyis 34%-ra növekedett, így a téészek és az állami gazdaságok kezelésében lévő földterület nagysága 3 750 000 holdat tett ki.⁴³

A Földművelésügyi Minisztérium pártutasításra a kolhozokban kialakult módszereket alapul véve kidolgozta a téészek számára a munkaszervezésre vonatkozó útmutatásokat. A téészekben létrejöttek mind a növénytermesztési, mind az állattartási munkák elvégzésére a termelőbrigádok. A termelőbrigádok számára kijelöltek egy állandó földterületet, amelyen minden művelési folyamatot csak a brigád tagjai végezhettek. A brigádokon belül az egyes munkák végzésére munkacsapatokat kellett szervezni. Ez, figyelembe véve az egyes növények termesztésének sajátosságait, főként a kapásnövényeknél volt megvalósítható. A brigádon belül a munka csapatokra, esetleg egyéni szintig való lebontását, míg a kapásnövényeknél hasznosnak ítélték, addig a gabonafélésegeknél ez a gépek gazdaságos kihasználását akadályozta volna. Az állattenyésztésben is fontosnak tartották, hogy egy brigád mindig ugyanazokat az állatokat gondozza. A brigádon belül, például egy tehenész-brigádban is lehetett az egyes munkafolyamatokra, így a takarmányozásra, állatgondozásra, fejésre specializálódni.⁴⁴

Pest megyében a munkaszervezésben élen járt a zsámbéki Rákosi Tszcs. Ez nem véletlen, hiszen Zsámbékon egy mezőgazdasági akadémia is működött, amely segítséget nyújtott a szovjet módszerek gyakorlati átültetésében. 40-80 fős szántóföldi brigádokat alakítottak, illetve azon belül 8-10 főből álló munkacsapatokat szerveztek. A brigádvezetőket és segítőiket, a munkacsapatok vezetőit, a tszcs intézőbizottsága jelölte ki és a tagság hagyta jóvá, ami minden bizonnyal már csak formalitás volt. A választásnál – amint azt a tszcs intézőbizottságának elnöke a *Pest Megyei Népijságban* megjelent cikkében írta – nemcsak a munkavégzésben való elsőség számított, hanem az is, hogy az adott személy a párt politikáját magáénak érzi-e, s azt alkalmazza-e.⁴⁵

41 SZAKÁCS Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In GUNST Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Napvilág Kiadó, Bp., 1998. 330–337. Ld. még: ESTÓK János–FEHÉR György–GUNST Péter–VARGA Zsuzsanna (szerk.): *Agrárvilág Magyarországon 1848–2004*. Argumentum Kiadó–Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp., 2008. 287–293.

42 JANDEK, 23.

43 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 2000. 350.

44 BORBÁS, 8–12.; 43–44.

45 *Pest Megyei Népijság* 1950. április 9.

A szovjet mezőgazdaság és a munkaverseny-mozgalom tanulmányozása érdekében első ízben 1949. május 28.–július 3. között utazott egy 80 tagú, majd 1950 nyarán július 16.–augusztus 17. között egy 200 fős parasztküldöttség a Szovjetunióba Erdei Ferenc vezetésével.⁴⁶ A gazdáknak hazaérkezésük után gyűléseken kellett beszámolót tartani a kinti tapasztalatokról.⁴⁷

A MEZŐGAZDASÁGI VERSENYEK SZEREPE, CÉLJA, FELADATA

Azt a sztálini tanítást, miszerint a munkaverseny és a sztahanov-mozgalom a szocializmus építésének állandó kommunista módszere, a hazai vezetők is fennen hangoztatták.⁴⁸ Ezért tudatosítani kellett, hogy a verseny nem öncél, hanem annak önmagán túlmutató társadalmi és politikai jelentősége van. Épp ezért a munkaverseny kérdésért az agitációban, a sajtóban és a mindennapi politikai-szervező munkában össze kellett kapcsolni más fontos feladatokkal is.⁴⁹

A termelés fokozása mellett a verseny legfontosabb céljaként a mezőgazdaság szocialista irányba való fejlesztését jelölték meg. Jelentette ez elsősorban a termelőszövetkezeti mozgalom szélesítéséért folytatott küzdelmet, aminek érdekében állandóan szemléltették a parasztság számára a nagyüzemi gazdálkodás fölényét.

A téeszokról a sajtóban megjelent cikkek is azt példázták, hogy az egyéni gazda, még ha minden erejét latba veti, akkor sem fog úgy boldogulni, mint az, aki tsz-tag lett.⁵⁰ A tsz-eket tagtoborzó versenyekkel is próbálták erősíteni. Olyan felajánlásokat vártak el, mint amelyet a taksonyi tanácselnök-helyettes – aki egyébként egy közép-paraszt asszony volt – tett. Ő ugyanis azt vállalta, hogy az MDP II. kongresszusáig belép a tsz-be, és még további öt tagot beszervez. A már meglévő tsz-ek belső megszilárdítását célozta a Politikai Bizottság 1950. január 26-ai határozata is, amelynek értelmében mindenhol létre kellett hozni a pártszervezetet.⁵¹ Ezt szem előtt tartva a Pest megyei tsz-ek vállalták, hogy a kongresszusig mindenhol megalakítják azokat.⁵²

46 *Nehéz esztendőkről krónikája*, 272.

47 MOL M-KS 276. f. 89. cs. Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Agitációs és Propaganda Osztálya. 1948–1956. 183. ö. e. [Az őrzési egység csak az 1950-ben kint járt küldöttséggel, illetve a beszámolókkal kapcsolatos iratokat tartalmaz.]

48 Ez a megállapítás a munkaversennyel kapcsolatban keletkezett dokumentumok jelentős részében megtalálható.

49 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 175. ö. e. Javaslat a szocialista munkaverseny továbbfejlesztésére. 1950. d. n. ikt. sz. n. Ld. még: Lenin és Sztálin a szocialista munkáról és a munkaversenyéről. (*Szabad Nép* 1950. január 28.) In *Szocialista munkaverseny Magyarországon*. 340–355.

50 Pl.: Sz. Antal nem sajnálja a fáradtságot, de mégsem bírja a versenyt a termelőcsoporttal. Őszre ő is tsz-tag lesz. In: *Pest Megyei Népiújság* 1950. május 21.

51 RÁKOSI Sándor: *Az MKP és az MDP szervezeti felépítése 1944–1956*. MSZMP KB Párttörténeti Intézetének kiadványa. Bp., 1964. 57.

52 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 134. ö. e. Az MDP Pest Megyei Bizottságának jelentése 1951. január 25. Ld. még: MOL M-KS 276. f. 89. cs. 134. ö. e. 1951. január 8. ikt. sz. n.

A pártépítést azonban nemcsak ily módon segíthették a versenyek. A termelésben kitűnt pártonkívüli dolgozókat ugyanis felvették a párt tagjelöltjei, s a tagjelölteket a tagok közé.⁵³

A mezőgazdasági versenyeknek társadalmi szempontból volt egy ún. „*egyítáborba forrasztó*” jellege.⁵⁴ Vagy legalábbis a pártpolitikának ez volt a szándéka. Azaz tudatosítani azt, hogy az MDP szövetségének tekinti a kisparasztkok mellett a középparasztságot is, és e két társadalmi csoport csak egymással összefogva érhet el eredményeket a kulákokkal szemben.⁵⁵ Rákosi szavai szerint ugyanis a szocialista munkaverseny a mezőgazdaságban csak az ellenséggel szembeni következetes harcral valósítható meg.⁵⁶ A kulákokat rendszerint a „dolgozó parasztság” boldogulását gátló, munkáját halogató, tanácsaival félrevezető, állandó szabotázsokat s ezzel a haza virágzását gátló szerepkörben tüntették fel.⁵⁷

A verseny társadalmi vonatkozását tekintve a kulákok elleni harc mellett a munkás-paraszt szövetség erősítésére is jó lehetőséget nyújtott. Ennek egyik formája az ún. falujáró mozgalom volt, amelyben csak párttagsággal rendelkező, többnyire ipari munkások vehettek részt. Számuk megközelítette a 13 000-et, s mintegy 1200 községet, tszcs-t, illetve állami gazdaságot látogattak rendszeresen. A falujárókkal szembeni kíváncsi volt, hogy előadásaikkal, egyéni agitációval hívják fel a figyelmet az „ellenség” kártékony munkájára, segítsék elő a párt politikájának megvalósítását, a téjeszesítést, szervezzenek népnevelő csoportokat.⁵⁸

Kezdetben a falujárók kisebb javítási munkákban segédkezve igyekeztek a falusi emberek bizalmába férközni, így különösen a koalíciós években jelentős segítséget nyújtottak az MKP tömegbefolyásának kiszélesítésében, valamint a parasztság ipari munkássággal szembeni előítéletének leküzdésében. Munkájukra főleg addig volt szükség, míg a helyi, járási és falusi pártszervezetek meg nem erősödtek. Egyre inkább növekedett azonban a csak kiránduló, bevásárló, lerészegedő, botrányokat okozó falujárók száma. Emellett a mozgalom rendkívül költségesnek is bizonyult, az államnak havonta mintegy 900 000 forintjába került. Épp ezért a falujárás ezen formáját igyekeztek felszámolni, és helyette az ún. falupatronázs, faluvédnökség intézményét kialakítani. A falupatronázs fő feladatává tették, hogy hatékony segítséget nyújtsanak a mezőgazdaság szocialista átalakításában, a párt és a kormány határozatainak végrehajtásában, a falusi pártszervezetek megerősítésében, illetve a falusi kommunisták nevelésében.⁵⁹

53 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 134. ö. e. A kongresszusi nagygyűlés előkészítésének feladatai. 1951. január 10. B/6/A/895/2

54 *Pest Megyei Népiújság* 1949. április 10.

55 A kulákokat egyébként igyekeztek a versenyekből is kizárni. MOL M-KS 276. f. 93. cs. 80. ö. e. A mezőgazdasági termelési verseny problematikája. 1949. d. n.

56 BORBÁS, 100.

57 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 176. ö. e. A DISZ agitációs terve az őszi mezőgazdasági munkák segítésére. 1950. szeptember 9. ikt. sz. n.

58 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 182. ö. e. Beszámoló jelentés a falujáró mozgalomról. 1950. július 21. ikt. sz. n.

59 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 182. ö. e. Jelentés a falujáró mozgalomról és javaslat annak átszervezésére. 1950. szeptember 22. K/6/b/704/3.

Az üzemek, amelyek eddig részt vettek a falujárásban, védnökséget vállaltak egy-egy falu, majd egyre inkább egy-egy tsz, állami gazdaság vagy gépállomás felett. Az üzemi pártszervezeteknek gondoskodniuk kellett arról, hogy 4-5 hetenként az üzem kultúr csoportja felkeresse a védnöksége alatt állót, s mutassanak be ott olyan műsort, amely a mezőgazdaság szocialista átalakítását, a szocialista munkaverseny jelentőségét megismerteti a helybéliekkel.⁶⁰ A munkaverseny megismertetésén túl részt vettek annak megszervezésében, segítséget nyújtottak a versenytáblák felállításában, csasztuskákat énekeltek és népszerűsítették az élenjárókat. A „klerikális reakció elleni harchoz” pedig oly módon járultak hozzá, hogy előadásait, vagy éppen a különböző sport- és kultúrrendezvényeket, üzemlátogatásokat a misék idejére szervezték.⁶¹

A Pest megyei községeket (kb. 150 községet) főként a fővárosi üzemekben szerveződött csoportok látogatták, de több megyei gyár is vállalt ilyen jellegű feladatokat. Így például a Csepel Autógyárból Lórévre, Makádra és Szigetbecsére; a Dunakeszi Járműgyárból Kartalra jártak, a Pomázi Üveggyár pedig három Szentendrei járásbeli községet patronált. Szerveződtek továbbá ilyen csoportok a Váci Fortegyárban, a Váci Kötőszövőben, a Budakeszi Textilművekben, a Gödöllői Árammérőgyárban és a Kistarcsai Fésűsfonóban is.⁶²

A munkás–paraszt szövetség imént vázolt erősítése mellett egyéni kezdeményezések is akadtak. Így például a felsőbabádi állami gazdaság fiatal munkásai a Pest Megyei Népújság hasábjain keresztül fordultak M. Zoltánhoz, a Csepel Autógyár egyik sztahanovistájához. Nyílt levelükben kérték, hogy látogasson el hozzájuk, és adja át a versenyszervezésben szerzett tapasztalatait. A megkeresésére M. Zoltán (vagyis helyette minden bizonnyal valaki más) a következő címmel írt választ: *„Örömmel fogadom meghívástokat [...]”. Az invitálás elfogadása mellett azonban a szerző máris egy jó tanáccsal szolgált, miszerint „minél eredményesebben harcolunk az ellenség ellen, annál nagyobb sikereket érünk el a termelésben. Felhívom erre figyelmeteket, mert a reakció elleni harc benneteket is erősíteni fog”*.⁶³

A VERSENY SZAKASZAI

Mivel a szocialista munkaverseny elsődleges célja a terv teljesítése volt, ezért ez alapvetően meghatározta a verseny fenntartásának folytonosságát. Értendő ez alatt, hogy a verseny nem az év egy-egy hosszabb vagy rövidebb időszakára korlátozódott, hanem tulajdonképpen annak egész folyamán zajlott. Az évet a kor ünnepeinek dátumai (április 4.; május 1.; augusztus 20.; november 7.; december 21.) által szakaszolt egységekre bontották, és az egyes alkalmak tiszteletére rendezett versenyek eredményeit ekkor hirdették ki. A mezőgazdasági termelés idényjellegéhez al-

60 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 182. ö. e. Határozati javaslat a falujárás fokozatos megszüntetéséről és a faluvédnökség bevezetéséről. 1950. december 6. K/6/b/807/4.

61 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 182. ö. e. Jelentés a falujárás átszervezéséről. 1951. június 28. K/6/b/688

62 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 182. ö. e. Az MDP Pest Megyei Bizottságának jelentése a falujárás átszervezéséről. 1951. március 6. K/6/b/159.

63 Pest Megyei Népújság 1950. július 2.

kalmazkodva az egyes versenyszakaszokat más-más célok elérése érdekében hirdették meg.

Április 4-e⁶⁴ alkalmából – melyet egyébként a korban a legnagyobb nemzeti ünnepnek tartottak – az I. negyedévi tej-, tojás-, baromfi-, továbbá hizottsertés, vágómarha, zsír- és borbegyűjtési tervek teljesítése volt az elsődleges cél a „*Hazánk felszabadulásának évfordulóját I. negyedévi begyűjtési tervünk túlteljesítésével ünnepeljük*” – jelmondat alatt.⁶⁵ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az év eleje egyben az elszámoltatások egyik fő időszaka is, amikor az előző évben – főként az őszi kapásnövényekben – kötelezettségüket nem teljesítő gazdák elszámoltatására került sor. Április 4-e tiszteletére rendszerint versenyt indítottak a vetéstervek, valamint a tavaszi növényápolási munkák időbeni teljesítése érdekében is.

A május 1-je alkalmából indított versenyek többnyire az előző szakaszhoz hasonló célkitűzéseket fogalmaztak meg, azzal kiegészítve, hogy mivel ekkor már a kaszálások is megkezdődtek, a szénabegyűjtési terv nagy részét is teljesíteni kellett.

A begyűjtés szempontjából a legfontosabb az augusztus 20-ai verseny volt, amelynek jelentőségére utal, hogy sokszor csak a „*nagybegyűjtés*” időszakaként emlegették. Az alkotmány ünnepe a június végén megkezdett aratás és cséplés befejezésének a céldátumául szolgált. Annak elérését igyekeztek biztosítani, hogy ekkorra minden termelő közvetlenül a cséplőgéptől maradéktalanul, azaz „*szemveszteség nélkül*” teljesítse, túlteljesítse gabonabeadási kötelezettségét. A cséplőgépeknél a legszélesebb körű mozgósítás folyt, minden gépnél agitációs brigádokat kellett felállítani, emellett a tanácsok és a pártszervek segítségével gondoskodtak a cséplést megelőző házi agitáció megszervezéséről is. A legtöbb hangzatos jelszót is ebben az időszakban vonultatták fel, amelyek között olyanok szerepeltek mint például: „*Az első gabonát a hazának!*”; „*Cséplőgéptől teljesítsd beadási kötelezettséged, ezzel is erősíted hazádat és véded a békét!*”; „*Gabonabegyűjtési tervünk maradéktalan teljesítésével előre a Minisztertanács, Rákosi elvtárs vándorzászlójáért!*” A begyűjtés mellett kiemelt feladatnak tekintették ebben az időszakban a talajművelés terén a tarlóhántást, valamint a másodnövények elvetését, amelyek minél gyorsabb elvégzése érdekében szintén versenyeket indítottak.⁶⁶

Minden községben ünnepélyes keretek között kellett az „*első gabonát*” a raktárba szállítani. Erre az alkalomra a gabonaátvevő helyeket, valamint az első szállítmányokkal érkező kocsikat feldíszítették, majd az átadást kultúrműsorral kötötték össze. Itt általában beszédet mondott a helyi vb-elnök, a tsz-elnök, esetleg valamely felsőbb megyei vagy pártvezető.⁶⁷ A Pest Megyei Népiújság hasábjain is rendszerint beszámoltak ezen eseményekről: „*Nagy ünnepre virradt vasárnap a perbáli Dózsa*

64 Az 1950. évi 10. sz. tvr. április 4-ének, Magyarország felszabadulása napjának nemzeti ünnepé nyilvánításáról. „Április 4. nemzeti ünnep, Magyarország legnagyobb nemzeti ünnepe, a magyar felszabadulás, a megbonthatatlan szovjet-magyar barátság napja.” In *Nehéz esztendőkről krónikája*. 236.

65 MOL XIX-K-7-a. 1953. március 4.

66 MOL XIX-K-7-a. 1953. március 4.; 1953. május 6., MOL M-KS 276. 89. cs. 176. ö. e. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának ütemterve a Titkárság 1951. évi aratás, cséplési munkákról szóló határozatának végrehajtására. 1951. május 29. ikt. sz. n.

67 MOL XIX-K-7-a. 1953. március 4.; 1953. május 6.

György termelészövetkezeti csoport tagsága. Jól végzett munkájuk gyümölcsét: az első gabonát szállították a földműves-szövetkezet magtárába. A falu dolgozó parasztága gyönyörűen feldíszítette erre az alkalomra a szövetkezet magtárát. A hajnali szélben vörös, nemzeti színű zászlókat fodrozott a szél, amikor az ünnepi felvonulók a földműves-szövetkezethez értek. A traktorok, gépkocsik, cséplőgépek is vörösbe öltöztek ebből az alkalomból. A gépkocsik zúgása, a traktorok puffogása egybeolvadt a traktorok tetején ülő MNDSZ-asszonyok vidám dalolásával. Az asszonyok még a szekereket is felvirágozták erre a napra. Amikor a menet a raktárhoz érkezett, már az egész falu népe kint volt a földműves-szövetkezet előtt. Örömtől sugárzó arcú emberek vették körül a gabonaszákokkal megrakott kocsikat. A zsákok tetejéről boldogan, büszkén néztek le a tszcs-tagok. A raktárnál a tszcs elnöke, Veres Mihály adta át az első idei termést. [...] A falu dolgozó népének a lelkesedése egyre fokozódott. Vidám kultúrműsor tette még emlékezetesebbé a napot. A perbáli Dózsa Tszcs tagjai az ünnepség végeztével meglegedetten állapították meg: az élet nálunk egyre szebb, egyre vidámabb lesz.”⁶⁸

Hasonló jelentőségű az, amikor július elején az országos versenyt kezdeményező község tsz-ei és gazdái az első gabonaszállítmányt Budapestre vitték. A szállítmányt és az azt kísérőket a pályaudvaron ünnepélyes keretek között fogadták a párt és a kormány képviselői, valamint Budapest élenjáró ipari munkásainak küldöttsége. Erre a célra a MÁV-nak külön biztosítani kellett egy feldíszített szerelvényt. Hasonló szállítmányokat indítottak a nagyobb ipari városokba, így Miskolcra, Győrbe, Pécsre és Sztálinvárosba is. A filmhíradó, a rádió és az újságok kiemelt helyen foglalkoztak ezekkel az eseményekkel.⁶⁹

Az őszi versenyben a november 7-ére elérendő célok között elsősorban az őszi kapásnövények, vagyis a kukorica, burgonya és a napraforgómag rendeletben meghatározott idő előtti teljesítése, illetve minél több cikkből történő túlteljesítése szerepelt. Jól példázza ezt a következő jelszó is: „Az őszi begyűjtési tervek túlteljesítésével ünnepeljük a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulóját!” Az egész év folyamán zajló tej-, tojás- és baromfibeadás kiegészült ekkorra a borbeadási kötelezettség teljesítésével is, s az őszi munkákban kiemelt jelentőséggel bírt a szántás minél előbbi befejezése.⁷⁰ Megjegyzendő, hogy az év ezen szakaszában a tervek teljesítésében azonban a legtöbbször az elszámoltató bizottságoknak volt nagy szerepe.

A december 21-ére, vagyis Sztálin születésnapjának tiszteletére indított versenyek célkitűzései nemigen különböztek az előzőétől, tulajdonképpen a november 7-ei vállalásokat kellett megújítani.

68 A perbáli tszcs már beadta az első gabonát. In *Pest Megyei Népiújság* 1950. július 2.

69 MOL XIX-K-7-a. 1952. május 27.

70 MOL XIX-K-7-a. 1953. március 4.

KIEMELKEDŐ MUNKAVERSENYEK

Az imént felsorolt ünnepekhez kapcsolódó versenyeken kívül a vizsgált időszak szinte minden esztendejében egy-két kiemelt jelentőségű munkaverseny is zajlott az adott év meghatározó eseménye, esetleg eseményei tiszteletére.

1950-ben az ötéves terv meghirdetése, valamint a DISZ június 18-ai megalakulása alkalmából⁷¹ is születtek felajánlások. Október 22-ére, a tanácsválasztás napjára pedig a parasztság vállalta, hogy befejezik az őszi vetést, amit 19 megyéből 17 teljesített is.⁷²

1951-ben az MDP II. kongresszusának tiszteletére a Hoffher-gyár dolgozóinak kezdeményezésére úgy az iparban, mint a mezőgazdaságban kezdetét vette a korszak talán legnagyobb szabású versenye, az ún. kongresszusi verseny,⁷³ hangoztatva, hogy ebben részt vesz mindenki, akinek szívügye a párt megerősítése. A kongresszust megelőző napon a Hősök terén nagygyűlést tartottak. A felvonulók élére a versenyben legjobb eredményt elért, főként ipari munkásokat állítottak. A propaganda-eszközökként felvonultatott zászlók (amelyeknek 60%-ban pirosnak kellett lenniük) és a szokásos arcképek mellett megjelentek a kongresszusi felajánlásokat, valamint az elért eredményeket feltüntető táblák is.⁷⁴

1952-ben a Rákosi 60. születésnapja (március 9.) alkalmából rendezett ünnepségekkel a „Sztálin legjobb magyar tanítványát” övező kultusz csúcspontjára hágott, ami egyet jelentett a „Rákosi apánk” mítoszának megteremtésével is.⁷⁵ Hozzájárult ehhez az is, hogy ebből az alkalomból széleskörű munkaverseny-mozgalmat indítottak. Az agitációban ki kellett hangsúlyozni, hogy a Rákosi „elvtársnak” adott szó, a születésnapja tiszteletére tett vállalások – amelyeket levélben egyébként magához a pártvezérhez kellett elküldeni –, teljesítése becsületbeli kötelesség azért, mert ő is mindig véghezvitte azt, amit a „dolgozó népnek” ígért. Az eredmények ünnepélyes kihirdetésére március 9-én az országszerte megtartott kultúrműsorokkal összekapcsolt rendezvényeken került sor.⁷⁶

Az országra ugyanakkor a korszak talán legínségesebb éve köszöntött, a súlyos aszály következtében ugyanis rendkívül rossz volt a termés, így a megnövekedett beszolgáltatási kötelezettséget szinte lehetetlen volt teljesíteni. Ezt a pártállam kény-

71 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 134. ö. e. Jelentés az állami gazdaságok 1950. évi munkaversenyéről. 1951. január 6. K/8/g/894

72 RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. 2. kötet. Napvilág Kiadó, Bp., 1997. 846.

73 „Mélto módon készülni a kongresszusra egyet jelent azzal, hogy harcolunk a munkafegyelem megszilárdításáért, a termelékenység emeléséért, az 5 éves terv 2. évének sikeres beindításáért.” MOL M-KS 276. f. 89. cs. 134. ö. e. Az agitációs munka jelentősége. A kongresszussal kapcsolatos feladatok. d.n. ik.sz. n.

74 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 134. ö. e. A kongresszusi nagygyűlés előkészítésének feladatai. 1951. január 10. B/6/A/895/2.

75 ROMSICS, 341.

76 PML XXXV. 1. Magyar Dolgozók Pártja Pest Megyei Bizottságának iratai. 1948–1956. 2/148. ö. e. Rákosi 60. születésnapjával kapcsolatos iratok. 1952. január 20. 28/5/63/1952; d.n. 28/6//162/1952; 1952. február 14. 28/6/205/1952

szerhatalmi eszközök tömeges alkalmazásával azonban mindenképp igyekezett biztosítani.⁷⁷

1953 a békeversenyek jegyében telt el, mivel ez év nyarán, június 15–20-a között, a Béke Világтанácsa Magyarországon ülésezett. Ebből az alkalomból például a május 17-ei országgyűlési választások tiszteletére választási békeversenyt, az agrárszektorban pedig külön betakarítási és begyűjtési békeversenyt hirdettek. A felajánlásokat a Béketanácsához kellett eljuttatni.⁷⁸

1954-ben az MDP III. kongresszusa tiszteletére indított verseny már nem volt olyan nagyszabású, mint az 1951-es. Emellett születtek még felajánlások ebben az évben november 28-ai tanácsválasztások, illetve a magyar–szovjet barátsági hónap tiszteletére is. Megjegyzendő, hogy ebben az évben a megyék közti versenyt Pest megye nyerte.

1955-ben a „felszabadulás” 10. évfordulójára négy hónapos időtartamra felszabadulási verseny vette kezdetét. Ennek intenzitását, jelentőségét mutatja azonban az a Pest Megyei Tanács VB-ülésén elhangzott megállapítás, miszerint „*majdnem teljes egészében hiányzik a begyűjtési tervek teljesítésének egyik legfontosabb segítőeszköze: a versenymozgalom*”.⁷⁹

Egy-egy versenyszakaszt úgy próbáltak még eredményesebbé tenni, hogy a lezárást megelőző, általában egy hétben, egy végső hajrára került sor, így szerveztek például ún. „*felszabadulási hetet*”, vagy „*kongresszusi hetet*”.

A VERSENY MENETE

A kihívás

Egy-egy verseny beindítása – akárcsak az első országos munkaversenyé – mindig a *Szabad Nép* hasábjain történt. Egy dolgozó írt a pártlapba egy levelet, amelyben versenyre hívta ki egy aktuális cél érdekében az ország összes munkását.⁸⁰ Megyei szinten hasonló mód a megyei lap adott ennek színteret, de a kihívó természetesen nemcsak egy adott személy, hanem községek, járások, illetve különféle üzemegységek egyaránt lehettek. Pest megyében például 1950 tavaszán a *Pest Megyei Népiújságon* keresztül „*a számbéki Rákosi termelőcsoport versenyre hívta ki az ország összes termelőcsoportját*” annak alkalmából, hogy a Földművelésügyi Minisztérium kiváló munkájuk jutalmául engedélyezte, hogy felvegyék Rákosi nevét.⁸¹

A kihívás természetesen történhetett csak a megyén belül is. 1954 februárjában jelent meg a Váci járás kongresszusi versenyfelhívása, amelyben a májusban tartandó kongresszus tiszteletére versenyre hívták ki a megye valamennyi járásának „dol-

77 ROMSICS, 348–349.

78 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 184. ö. e. Az MDP KV határozata a pártbizottságok és a pártszervezetek feladatira vonatkozóan a gabona-betakarítás és a begyűjtés idején. 1953. június 2.

79 PML XXIII. 2. Pest Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága ülési jegyzőkönyvei. 1950–1990. 31. kötet. 1955. március 9.

80 Elmunkások és sztahanovisták. 32.

81 *Pest Megyei Népiújság* 1950. április 9.

gozó parasztságát”. Emellett a Szobi és a Szentendrei járással folytatott párosversenyüket az év végéig meghosszabbították.⁸²

Ugyanebben az évben a püspökhathvani Szikra Tsz kongresszusi felajánlásához 78 tsz csatlakozott a megyéből, valamint a pátyi nyilvántartó párosverseny kihívását 94 község begyűjtési dolgozója fogadta el.⁸³

A versenykihívásokat a községekben gazdagyléseken, kisgyűléseken, békegyűléseken ismertették, ahol meg kellett tenni a gazdáknak a másikat túllícitáló felajánlásait. A község csatlakozását a község vb elnökének jelenteni kellett mind a megyei tanács vb begyűjtési osztályához, mind a begyűjtést összefogó megyei operatív bizottság felé.⁸⁴

A tsz-ekben a versenykihívást a közgyűlésen, az állami gazdaságokban és a gépállomásokon pedig értekezletek keretében ismertették.⁸⁵

A versenyekre történő kihívásnál nagyon fontos volt az önkéntesség látszatának a fenntartása. A kihívó bárki lehetett, csak arra kellett odafigyelni, hogy az alulról jövő kezdeményezésnek hasson. Vagyis ez azt jelentette, hogy egy-egy versenyfelhívást úgy tettek közzé a lapok, mintha azt az adott állami gazdaság, tsz, község, esetleg egyén saját maga kezdeményezte volna. Ez persze korántsem így volt, hiszen erről legfelsőbb pártszinten döntöttek. Előre kijelölték, hogy az adott versenyszakaszt melyik megye, község indítsa meg, s azt, hogy ezt milyen módon hozzák nyilvánosságra. A kihívó általában az előző versenyszakaszban győztes megye, illetve község, tsz, valamint a legjobban teljesítő gazda volt, s már a díjátadó ünnepségekkel egybekötve meg is hirdették az újabb versenyt, sőt az első felajánlásokat is megtették. Így például az 1951. évi augusztus 20-ai begyűjtési versenyt Madaras község indította július 1-jén, egyúttal kihívta Katymárt párosversenyre. Elsőként a Hajdú megyei Földesnek és Nádudvarnak kellett elfogadnia a kihívást július 3-áig, majd ezt követően 10-éig országszerte a községek a különféle gyűléseken csatlakozhattak. Járási szinten a versenyt a Somogy megyei Nagyatádi járás indította meg kihívva a Barcsi járást, míg a többi járásnak lehetőleg július 15-éig kellett csatlakoznia. A járások vállalását a községi gyűléseken megválasztott községi küldöttek a járási székhelyen összeülő értekezleten vitatták meg. A megyék versenyében Hajdú-Bihar megye volt a kezdeményező, amikor is rendkívüli tanácsülés keretében július 14-én párosversenyre kellett hívnia Békés megye „dolgozó parasztságát”. Az előterjesztés arra vonatkozóan is „javaslattal” élt, hogy melyik megye kit hívjon ki, így Pest megye Bács-Kiskunnal került szembe. A tsz-ek közötti versenyben a türkevei Vörös Csillag Tsz, az állami gazdaságok közöttiben pedig a mezőhegyesi állami gazdaság volt a kihívó fél.⁸⁶

82 PML XXIII. 24. 1954. február 3. 22-12/1954.

83 PML XXIII. 2. 27. kötet. 1954. március 1.

84 Az operatív bizottságokról ld. részletesebben: TÓTH Judit: A beszolgáltatási apparátus működése Pest megyében. In HALÁSZ Csilla–TÓTH Judit (szerk.): *Tanulmányok Pest megye múltjából*. Pest Megyei Levéltár, 2006.

85 PETŐ–SZAKÁCS, 186.

86 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 268. ö. e. Előterjesztés az Országos Begyűjtési Operatív Bizottsághoz az 1951. évi kenyérgabona és takarmánygabona begyűjtési versenyének megszervezése, kiértékelése és jutalmazása tárgyában. 1951. június 29. ikt. sz. n.

Nagyon sokszor a versenyek azonban megrekedtek a kihívás szintjén, olyannyira, hogy előfordult, egy adott község, illetve a járás lakossága nem is tudott róla. 1953-ban az augusztus 20-ai verseny során például a Nagykátai járási vb-elnököt és a mezőgazdasági osztály vezetőjét kivéve senki nem tudott arról, hogy a Dabasi járással versenyszerződést kötöttek.⁸⁷

A *Pest Megyei Népiújság*ban megjelent – mai szemmel tekintve igen megmosolyogtató – cikk ugyanakkor arról számolt be, hogy kihívásra sem volt feltétlen minden esetben szükség. A csobánkai Törekvés Tszcs tagjai ugyanis „néma versenyre” keltek a helybeli állami gazdaság dolgozóival, amit a kimagasló versenyszellem ékes bizonyítékának tartottak.⁸⁸

A felajánlás

Az önkéntesség látszatának fenntartása jól tetten érhető a versenyekre történő felajánlásokban is. A tervteljesítés és túlteljesítés érdekében indított számtalan verseny ugyanis nemcsak azt a cél szolgálta, hogy minden egyes dolgozó, munkacsoport, műhely, üzem és iparág naponta teljesítse feladatát, hanem azt is, hogy a korábban munkaköri feladatként megjelölt teendőket „önként”, felajánlásként végezzék el.⁸⁹

Az imént említett fórumokon nem csupán az adott versenyhez való csatlakozásáról döntöttek, hanem itt történtek meg az egyéni felajánlások is. Érdemes megnézni, hogy a szocialista szektorhoz tartozó üzemegységeken belül milyen, tipikusnak mondható felajánlások születtek.

A traktorok állami tulajdonba vételével, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének elősegítésére létrejött gépállomásokon a gépi munkák elvégzése mellett rendszerint a munkagépek kijavítására, a géptörések és az önköltség csökkentésére, illetve az anyagtakarékosságra, esetleg a szakképzés előmozdítására vonatkozó vállalkásokat tettek. A szocialista szektoron belül a gépállomások vettek részt legnagyobb arányban a munkaverseny-mozgalomban, ezáltal is bizonyítva azt, hogy a gépállomás dolgozói, mintegy az ipari munkásság előretolt bástyájaként fontos pillérét képezik a munkás–paraszt szövetség erősítésének. Az iparban kialakult munkaversenyekhez az itt kibontakozó versenyek hasonlíthatók a leginkább. Tetten érhető ez abban is, hogy javarészt a gépállomásokon, főleg a traktoristák között találkozhatunk sztahanovistákkal, valamint az újító-mozgalom megjelenésével. A gépállomások versenyében figyelembe vették továbbá, hogy azok milyen mértékben vállaltak részt a tsz-ek megsegítésében, az ott folyó munkaszervezési formák kialakításában.⁹⁰

87 PML XXXV. I. 1/32. ö. e. Jelentés a megyék mezőgazdasági munkaversenyéről. 1953. július 21.

88 „A csoport tagjai néma versenyre keltek a helybeli állami gazdaság dolgozóival. Egyszerre érkezett ugyanis a tszcs-nek és az állami gazdaságnak is egy-egy vagon takarmány. Egyszerre kezdték kirakni, s így szinte csendesen nemes verseny alakult ki a két gazdaságot képviselő dolgozók között. A munka befejeztével a termelőcsoport boldogan állapította meg, hogy ők ugyanazt a mennyiséget feleannyi idő alatt teljesítették.” *Pest Megyei Népiújság* 1950. április 23.

89 PETŐ–SZAKÁCS, 177.

90 „A tapasztalatcsere mozgalom kifejlesztését döntő mértékben lendítette elő az abonyi gépállomáson megrendezett Népszava tanácskozás, melyen az élenjáró traktorosok és gépállomások vezetői, valamint a megyei központok újítási megbízottjai vettek részt. A tanácskozáson résztvevő traktoristák

Az állami gazdaságokban és a tsz-ekben hasonló jellegű felajánlások születtek. Gyakori volt, hogy az állatok szakszerű gondozásával, etetésével a tojáshozam, a tejhozam növelésére tettek ígértet. Így például a Versegi Állami Gazdaság kartali üzemegységének fejősbrigádja vállalta, hogy ugyanolyan mennyiségű takarmánnyal, csak más etetési módszerrel a napi 8 literes fejésátlagot 10 literre emelik. Tipikusnak mondhatók az állatszaporulat emelésére irányuló felajánlások is. Tömegével előfordulnak a zsámbéki Rákosi Tszcs egyik dolgozójának vállalásához hasonlóké, aki arra tett ígértet, hogy egy anyakocától nem 11, hanem 14 malacot nevel fel.⁹¹

A tsz-ek megalakulását követően viszonylag hamar megszerveződtek az építőbrigádok,⁹² amelyeknek feladata silók, istállók építése volt. Erre vonatkozólag rendszerint a tápiószentmártoni tszcs dolgozóinak vállalásával – miszerint társadalmi munkával egy 25 000 Ft költséggel járó istállót 8000 Ft-ból felépítenek – nagyjából megegyező felajánlások születtek.⁹³ Ezeken kívül tisztasági, faültetési vagy éppen a gazdasági épületek megjavítása érdekében is indítottak versenyt.

A községek, járásek, megyék egymás közti párosverseny-kihívásaiban felajánlásként általában a begyűjtési tervek határidő előtti teljesítése, illetve túlteljesítése, valamint az egyes idénymunkák, főként a vetéstervek mielőbbi teljesítése szerepelt.

Agitáció és propaganda

A versenyek sikerességének biztosítása érdekében nagy hangsúlyt fektettek az agitációs és propagandamunkára, amelynek állandó célkitűzése a versenyek tömegmozgalommá történő szélesítése volt.

Ebben kiemelkedő szerepet tulajdonítottak a személyes példamutatásnak, vagyis alapvető elvárás volt, hogy a falusi funkcionáriusok, párttagok élen járjanak a kötelezettségek teljesítésében, hiszen Rákosi szerint „nem lehet jó pártmunkás az, aki rosszul termel”.⁹⁴ A jelentések azonban sokszor fájó megállapításként olyan mondatokat tartalmaztak, mint például: „Az egyéni példamutatás terén, úgy a pártszervezetek, mint a tanácsok vonalán rossz a helyzet”,⁹⁵ vagy „A begyűjtési verseny nem vált

hozzászólásaiból határozott jó munkakedv és hatalmas lendület bontakozott ki a versenymozgalom kiszélesítése, az új munkamódszerek és az újítások iránt.” MOL M-KS 276. f. 93. cs. 210. ö. e. Jelentés a gépállomásokon folyó szocialista munkaversenyéről. 1950. április 6. ikt. sz. n. A gépállomásokról ld. részletesebben: HONVÁRI János: A gépállomási hálózat kiépítése 1948–1952 között. *Agrártörténeti Szemle* 2002/1–2. szám. 57–115.

91 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 135. ö. e. Az MDP Pest Megyei Bizottságának jelentése a kongresszusi versenyvállalásokról. 1951. február 9. ikt. sz. n.

92 BORBÁS, 37.

93 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 135. ö. e. Az MDP Pest Megyei Bizottságának jelentése a kongresszusi versenyvállalásokról. 1951. február 9. ikt. sz. n.

94 RÁKOSI Mátyás: Nagyobb munkafegyelemmel, fokozott egyéni felelősséggel a termelékenység emeléséért. Rákosi Mátyás beszéde az MDP nagybudapesti pártválasztmányi ülésén. (1949. augusztus 31.) In *Szocialista munkaverseny Magyarországon*. 14.

95 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 268. ö. e. Jegyzőkönyv az Országos Begyűjtési Operatív Bizottság 1951. augusztus 11-i üléséről.

még a falusi funkcionáriusok, párttagok és tanácsstagok tömegmozgalmává sem.”⁹⁶ Ilyen esetekben gyakran megtörtént, főleg a nagy lemaradást mutató községeknél, hogy a tanácselnököket vagy a párttitkárt felelősségre vonták.

Az agitációs munka középpontjába mindvégig az egyéni agitációt állították, vagyis a személyes meggyőzést, amelyben fontos szerepük volt a népnevelőknek, az állandó bizottságoknak és aktívahálózatuknak. A meggyőzés további szinterei a különféle gyűlések voltak: kisgyűlések, röpgyűlések, dülőértekezletek vagy éppen a kultúragitációs brigádok előadásai.

Az agitáció és propaganda állandó eszközei a plakátok, rölapok, amelyekkel kapcsolatban azonban sokszor problémaként merült fel, hogy nem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket, mert legtöbbször csak a tanácsházán vagy a párhelyiségben függesztették azokat ki. Jól jellemzi ezt a helyzetet egy 1951-es jelentésből származó megállapítás, miszerint „*megfelelően szervezett agitációval és felvilágosító munkával alig lehet találkozni. A begyűjtési propaganda lényegében alszik*”.⁹⁷

A versenyre való mozgósítás mellett legalább olyan fontos volt a kötelezettségüket teljesítők, túlteljesítők propagálása. Csasztuskákat énekeltek róluk, képeiket elhelyezték az üzletek kirakataiban, dobolás, hangoshíradó útján népszerűsítették őket. Az élen járó gazdáknak nótát küldtek, megjelentek a sajtóban róluk szóló cikkek. A lapok, így a *Pest Megyei Népiújság* is, elsősorban természetesen a „nagybegyűjtés” időszakában, heti rendszerességgel a címlapon közölte a járások rangsorát, ösztönző cikket mellékelve a lemaradók részére, illetve dicsérőt a jól teljesítők kiemelésére. Az újságok mellett a megyék rendszeresen, különböző színvonalon, Begyűjtési Híradót⁹⁸ jelentettek meg, amelyek a legfontosabb tudnivalók mellett kipellengérezték a lemaradókat, és megdicsérték a kimagasló eredményt produkálókat.

A tanácsi szervek agitációs és propagandamunkája mellett meg kell említeni a párt- és tömegszervezetek ebbéli tevékenységét is. Csak a legjellemzőbbeket felsorolva a DÉFOSZ (Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége) feladata volt rendszerint a falusi kisgyűlések megszervezése, a DISZ (Dolgozó Ifjúság Szövetsége) fiataljai vezették a községi versenytáblákat, míg az MNDSZ tagjaitól elsősorban a tej-, tojás és baromfibeadásban való példamutatást várták el.

96 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 268. ö. e. Az Élelmezési Minisztérium Begyűjtési Főosztályának jelentése a kenyérgabona és a takarmánygabona begyűjtésének versenyéről. 1951. július 20. ikt. sz. n.

97 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 268. ö. e. Az Élelmezési Minisztérium jelentése az aratás, cséplés és begyűjtés helyzetéről. ikt. sz. n. 1951. július 13.

98 PML XXIII. 24. A fondban több Begyűjtési Híradó is található. Ezek közül azonban csak egy olyan van – a júniusi határozat után megjelenő begyűjtési rendeletet népszerűsítendő –, ami nyomtatott formátumban jelent meg. A többi jóval ennek színvonala alatt van, javarészt ugyanis kézzel készített, szinte gyerekesnek mondható rajzokat tartalmaznak, amelyeket stencilezett példányokban terjesztettek.

*A jelentőszolgálat*⁹⁹

A versenyek szervezésébe, lebonyolításába mind közigazgatási, mind pártvonalon rengeteg szerv kapcsolódott be, mivel az egyes szinteken zajló versenyekért más-más tartozott felelősséggel. Míg az egyéni gazdák közötti versenyt elsősorban a helyi tanácsok, addig a községek és a járások közöttit a megyei tanácsok irányították. Ez utóbbiak felett a Begyűjtési Minisztérium¹⁰⁰ Igazgatási Főosztálya állt. A tsz-ek közötti versenyt a mezőgazdasági osztályok, s mint felettes szerv a Földművelésügyi Minisztérium felügyelte.

Bár a gabonabegyűjtést országosan a begyűjtési miniszter irányította, az abba bekapcsolódó párt- és állami szervek munkájának összefogására és irányítására a párt vezetésével Országos Begyűjtési Operatív Bizottságot (legtöbbször azonban csak Országos Operatív Bizottságként emlegették, ezért a továbbiakban: OOB) hoztak létre.¹⁰¹ Így a tanácsok vonalán a minisztériumig eljutó jelentéseket tovább kellett küldeni az OOB felé, és csak annak jóváhagyása után kerülhettek az adatok nyilvánosságra.¹⁰² Ez azonban nemcsak országos, hanem megyei szinten is így zajlott, azaz a megyei sajtóban sem jelenhetett meg például a járások versenyének sorrendje, míg a megyei operatív bizottság elnöke, aki egyébként személyében is felelős volt ezért, azt nem engedélyezte.¹⁰³

Se szeri, se száma nem volt azoknak a jelentéseknek, amit az egyes szervezetek a felettes szerveik felé továbbítani kellett. Az egyes járási vagy a megyei tanácsok, és sok esetben a pártszervezetek is, külön-külön összeállításban és feldolgozásban kértek kimutatásokat, a kiadott rendelkezésekben megköveteltekén kívül.¹⁰⁴ A megyei jelentések többek között tartalmazták, hogy az egyes cikkekből hol, mennyit adtak már be, a községek, járások rangsorát, kiemelve az élenjárókat, valamint szóltak arról is, hogy a begyűjtést érintően történt-e valami rendkívüli esemény.

Az írásban leadottakon kívül – az imént felsorolt pontoknak megfelelően – telefonon is jelentéseket kellett tenni, amelyeknek szigorú, szabályozott rendje alakult ki. Ennek érdekében a postaügyi miniszter utasította a postaigazgatóságokat, hogy az illetékes begyűjtési szervekkel állapodjanak meg a beszélgetések rendszeres kapcsolásában, illetve arra kössenek bérleti szerződést. Így a Pest Megyei Tanács VB Begyűjtési Osztálya a Budapesti Helyközi Távbeszélő Központtal kötött megállapo-

99 A jelentőszolgálat bemutatása során szinte kizárólag a begyűjtési versenyekkel kapcsolatos szervek kerülnek említésre.

100 Megjegyzendő, hogy a Begyűjtési Minisztérium csak 1952. január 1-jével kezdte meg működését. Jogelődje a Belkereskedelmi Minisztérium (1949–1950), majd az Élelmezési Minisztérium (1950–1951) volt. BORECZKY Beatrix (főszerk.): *A magyar állam szervei 1944–1950*. I–II. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. I. kötet 63–64.; BORECZKY Beatrix (főszerk.): *A magyar állam szervei 1950–1970. Központi szervek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993. 48–49.

101 MOL XIX-K-7-a. 1953. május 6.

102 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 268. ö. e. A cséplés és begyűjtés irányítására alakított operatív bizottság munkaterve. 1950. [1951.] június 9. ikt. sz. n.

103 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 268. ö. e. Az OOB július 28-ai határozatai. 1951. július 30. K/8/d/833

104 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 268. ö. e. Az OOB Titkárságának jelentése. 1951. szeptember 7. ikt. sz. n.

dása értelmében a járási tanácsok begyűjtési csoportjainak hetente kétszer, olykor naponta, 10 percenként egymást követve egy hatperces beszélgetés keretében kellett beszámolójukat megtenni a megyei tanács irányába.¹⁰⁵ Ugyanez a szisztéma érvényesült természetesen a megyék esetén a minisztérium felé, Pest megye például a 49-es közvetlen számon hetente egyszer számolt be a begyűjtéssel kapcsolatos legfontosabb információkról.¹⁰⁶

Értékelés, jutalmazás

A legjobb eredményt elért megyéket, járásokat, községeket, városokat, tsz-eket, földműves-szövetkezeteket, illetve egyéni gazdákat, valamint a begyűjtés irányításában és végrehajtásában kiemelkedő munkát végző igazgatási dolgozókat, továbbá a felvásárlókat jutalomban részesítették.

A díjazást egyben politikai fegyvernek is tekintették, amely a hatalom eszköze lehet „*a falun folyó osztályharcban, a dolgozó parasztnak a kulákokról való leválasztásában*”. Épp ezért nemcsak a termelésben elért eredményeket vették figyelembe, hanem döntően politikai szempontoknak kellett érvényesülniük. Ez egyet jelentett azzal, hogy az egyéni gazdák között csak azok kaphattak kitüntetést, akik földjüket túlnyomórészt saját és családtagjaik munkájával művelték meg, akik „*nem antidemokratikus magatartásúak*”, továbbá eleget tettek minden állammal szembeni kötelezettségüknek. A versenynek az a már korábban említett ún. „*egy táborba forrasztó*” jellege a jutalmazás során is jól tetten érhető. Törekedtek arra – főleg kezdetben –, hogy a díjazottak között szép számmal legyenek középparasztok, amivel a hatalom igyekezett demonstrálni azt, hogy a parasztság eme rétegét is szövetségesének tekinti.¹⁰⁷

A jutalom egyébként lehetett anyagi, azaz pénz- vagy tárgyjutalom, esetleg egy üdülés, de emellett nagy jelentőséget tulajdonítottak az eszmei értékű oklevelek és különféle zászlók adományozásának is.

Az erre a célra felhasználható pénzösszeget a begyűjtést szabályozó rendeletek határozták meg, amely éves szinten 2 és 5 millió Ft között mozgott. Itt érdemes megemlíteni, hogy az egy-egy verseny kapcsán szétosztott pénzjutalmak jelentős részét nem a begyűjtési kötelezettségüket teljesítő gazdák, települések, tsz-ek kapták meg, hanem a begyűjtési apparátus dolgozói. Előfordult, hogy a pénzjutalmat OTP-betétkönyv formájában adták ki.

A jutalomtárgyak között könyv, rádió, zenegép lemezekkel, sportfelszerelés, filmvetítő, bicikli egyaránt szerepelt. A tsz-ek részére viszont kisebb mezőgazdasági gépeket is adtak, mint például permetező, daráló, gabonarosta, kukoricamorzsoló, szecskázó.

105 PML XXIII. 24. 1952. június 20. 202-40/b/1952.; 1952. július 4. 202-46/1952

106 PML XXIII. 24. 1952. szeptember 20. 791/202-70/3/1952

107 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 80. ö. e. A mezőgazdasági termelési verseny díjazása. 1949. d.n.

1951-ben a versenyben győztes község jutalmazását illetően a Népművelési Minisztérium mintegy 100 000 Ft értékű kultúrotthon felállítását és berendezésének biztosítását helyezte kilátásba, az Országos Tervhivatal pedig ígéretet tett, hogy a legjobb eredményt elért községek közül öt helyen, ahol még nincs villany, ott gondoskodnak annak bevezetéséről.¹⁰⁸ Az ilyen és ehhez hasonló tervek megvalósítása érdekében 1953-ban létrehozta egy községfejlesztési alapot, amelyből elsősorban a begyűjtésben élenjáró községek részesülhettek.¹⁰⁹

A begyűjtési tervek teljesítésének egyik ösztönzőjeként vezették be az ún. premizálást, ami a begyűjtésben élen járók iparcikkkel való jutalmazását jelentette. Erre éves szinten hatalmas összegeket fordítottak, de azzal a megkötéssel, hogy ennek keretében csak olyan árucikkeket lehet kiosztani, amelyek a vidéki üzletekben nem vásárolhatók meg szabadon, mert egyébként elveszítené ösztönző erejét.¹¹⁰

Az anyagi jellegű juttatások között szerepelt a begyűjtésben élen járók üdültetése is. Ennek egyik kedvelt helyszíne volt a parádfürdői Szabadság Üdülő, ahol 1953-ban például nyolc héten keresztül az ország beadásban legjobb eredményt elért gazdái nyaralhattak. A kellemes időtöltésről, szórakoztató programok biztosításáról a Szakszervezetek Országos Tanácsa gondoskodott.¹¹¹ Meg kell ugyanakkor azt is megjegyezni, hogy szép számmal akadtak olyan gazdák, akik visszaautasították a számukra kiadott beutalót.¹¹²

Az országos versenyek jutalmazására a Begyűjtési Minisztérium különböző gyáraktól¹¹³ és a Képzőművészeti Alap Képcsarnokától¹¹⁴ rendelt propagandacélokat is betöltő ajándékokat. A Dunai Vasmű a szocialista város miniatűrjét készítette el, a Kiskunfélegyházai Tollüzemben ótágúcsillag alakú piros selyempárnát varrtak, míg a Szegedi Cukrász Sütőipari Szakosztály dolgozói Rákosit formázó nagy mézeskalácsból készült képét ajánlották fel. A Képzőművészeti Alaptól olyan – köztük Kosuth- és Munkácsy-díjas – művészek alkotásait kapta meg a minisztérium, mint például: Galkó József: Agitátor a mezőn; Jánoska Tivadar: Arat a kombájn.

A rádión keresztül gyakran küldtek ajándéknótákat. Ezt nemcsak egy személy kaphatta, hanem egy-egy település is. A Pest Megyei Tanács VB Begyűjtési Osztályának vezetője a Magyar Rádióhivatalhoz írt levelében kért nótát Dunakeszi községnek az elért eredményeik jutalmaként.¹¹⁵ Ezeket a zeneszámokat például az „Egy falu, egy nóta” és a „Jó munkáért szép muzsikát” című adásokban játszották le.¹¹⁶

108 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 268. ö. e. Előterjesztés az OOB-hoz a begyűjtési versenyek jutalmazása tárgyában. 1951. július 6. ikt. sz. n.

109 1077/1953. M.T. sz. h.

110 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 268. ö. e. A Belkereskedelmi Minisztérium jelentése az OOB-nak a begyűjtés premizálásával kapcsolatos kérdésekről. 1951. szeptember 13. ikt. sz. n.

111 MOL XIX-K-7-c. Begyűjtési Minisztérium Igazgatási (Szervezési) Főosztálya. 1952–1956. d. n. 79/15–1/11/1953.

112 PML XXIII. 24. 1952. január 28. 14–10/1952

113 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 134. ö. e. Feljegyzés a vidéki üzemekben készülő kongresszusi ajándékokról. d. n. ikt. sz. n.

114 MOL XIX-K-7-c. d. n. 79/15/Vegy-119/1/1953.

115 PML XXIII. 24. 1952. november 19. 13/6-11/1952

116 MOL XIX-K-7-a. 1955. január 12.

BEFEJEZÉS

A párt és a kormányzat részéről tett erőfeszítések ellenére sem vált azonban a munkaverseny-mozgalom olyan jelentőssé, mint az iparban. Bár az államhatalom kezében lévő szocialista szektort sikerült valamelyest mozgósítani, a parasztság nagy része távol tartotta magát ezektől a kezdeményezésektől. A vizsgált időszak egészét illetően helytálló egy 1955-ben keletkezett dokumentum megállapítása, miszerint a verseny „*még távolról sem vált a dolgozó parasztok tömegmozgalmává*”. Ezt viszont nemcsak a parasztság hibájául rótták fel, hanem a tanácsokat érintően is bírálattal éltek, mondván, hogy azok „*nem szervezik megfelelően a begyűjtési versenyt, és nem mozgósítják a dolgozó parasztok tömegeit a beadás mielőbbi maradéktalan teljesítésére*”.¹¹⁷

Az iménti idézeteket támasztják alá azok a jelentések, amelyek tájékoztatnak a kor egyik legnagyobb versenyében, az 1951-es kongresszusi versenyben résztvevők számáról. Ezek szerint 2557 tszcs-ból 1446, 384 állami gazdaságból 341, 361 gépállomásból 337 állt párosversenyben.¹¹⁸ Míg a gépállomásokat érintően kiemelték, hogy a vállalásokban, a szocialista szektoron belül is ezek állnak az élen, addig fő hiányossággként megfogalmazták, hogy kevés egyénileg „dolgozó paraszt” tesz felajánlást.¹¹⁹

Szintén 1951-ben, de már nem a kongresszus, hanem a „nagybegyűjtés” idején rendezett verseny alkalmából¹²⁰ az 1–25 kh közötti birtokkal rendelkező 1 239 500 gazda közül összesen 55 143-an¹²¹ tettek felajánlást, míg Pest megyében 106 800-ból 1200-an, azaz alig több mint a gazdák 1%-a.¹²² A községeknél és a járásoknál már jobb volt a helyzet, hiszen itt átlag 80–90%-ban születtek vállalások. Pest megyét érintően azonban érdekes, hogy míg a községek 100%-a (185) versenyzett, addig a 11 járás közül csak kettő.¹²³

A munkaverseny-mozgalomban mutatkozó hibák és hiányosságok között sorolták fel annak öncélú és bürokratikus voltát.¹²⁴ Több helyen előfordult, hogy a tanácselnökök reális alapot nélkülöző, komolytalan vállalásokat tettek, elsősorban azért, hogy ezzel leplezzék a saját munkájukban fennálló hiányosságokat.¹²⁵ Sokszor pedig – amint azt egy korábbi példa is mutatta – csak a vezetők kötöttek egymással

117 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 184. ö. e. Az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának javaslat a begyűjtési agitáció megjavítására. 1955. augusztus 4. K/8/a/619.

118 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 135. ö. e. Az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának jelentése a kongresszusi versenyről. 1951. február 17.

119 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 135. ö. e. Az Agitációs és Propaganda Osztály kongresszusi versennyel kapcsolatos feljegyzése. 1951. január 27.

120 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 268. ö. e. Az Élelmezési Minisztérium Begyűjtési Főosztályának jelentése a kenyérgabona és takarmánygabona begyűjtési versenyről. 1951. július 20. ikt. sz. n.

121 Komárom, Szolnok, Szabolcs-Szatmár és Borsod-Abaúj-Zemplén megyék nem küldték el jelentésüket, így az 55 143-tól minden bizonnyal országosan azért valamivel több gazda tett felajánlást.

122 Országos viszonylatban ez a 16. helyet jelentette. Heves megye járt az élen, ahol a parasztság közel 1/3-a tett vállalást, azt követte Vas megye 24,1%-kal, majd Fejér megye 12,4%-kal.

123 Pest (18%) és Somogy megyét (25%) kivéve mindenhol a járások 100%-a tett vállalást.

124 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 175. ö. e. Jelentés a KV január 20-ai határozatának végrehajtásról. 1950. augusztus 10. ikt. sz. n.

125 PML XXIII. 24. Az OOB 1952. október 17-ei határozatai.

szerződéseket, majd azt bürokratikusán, különböző nyomásokkal próbálták a dolgozók között megvalósítani. Egy jelentés megállapítása szerint ez a verseny lejárataához vezetett.¹²⁶

Az OOB is több határozatában, utasításában próbálta érvényre juttatni, „*hogy a verseny ne a papíron kimutatott számokban, hanem a dolgozó parasztság tényleges vetélkedésében jusson kifejezésre*”.¹²⁷ A próbálkozás azonban meddő maradt, mert a jelentések a versenyt egyre-másra úgy jellemzik, hogy az még „*nem vált a dolgozó parasztszok tömegmozgalmává*”, vagy a „*versenyt élővé kell tenni*”. A pártállami vezetés minden szintjén tisztában voltak azzal, hogy vidéken a „szocializmus építése” terén előrejutni, és ennek keretében hatékony, eredményes munkaversenyeket bonyolítani csak a „dolgozó parasztság” átnevelésével lehet. A legtöbb megyében – amint azt egy jegyzőkönyvben önkritikus módon megállapították – „*ezen a téren még nem sok eredményt értünk el*”.¹²⁸

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK ÉS FORRÁSKIADVÁNYOK

- MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR (MOL): MOL M-KS-276. f. 89. cs. MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának iratai. 1948–1956.
 MOL M-KS-276. f. 93. cs. MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztályának iratai. 1948–1956.
 MOL XIX-K-7-a. Begyűjtési Minisztérium kollégiumának ülései. 1952–1956.
 MOL XIX-K-7-c. Begyűjtési Minisztérium Igazgatási (Szervezési) Főosztályának iratai. 1952–1956.
 PEST MEGYEI LEVÉLTÁR (PML) XXI. 4-k. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye alispánjának iratai. (1943–) 1945–1950. Újjáépítési iratok. 1946–1949.
 PML XXI. 4-l. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye alispánjának iratai. (1943–) 1945–1950. Alispáni évnegyedes jelentések. 1945–1949.
 PML XXIII. 2. Pest Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága ülései jegyzőkönyvei. 1950–1990.
 PML XXIII. 24. Pest Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Begyűjtési Osztályának iratai. (1949–) 1950–1956.
 PML XXXV. 1. MDP Pest Megyei Bizottságának iratai. 1948–1956.
Szocialista munkaverseny Magyarországon. (Cikkgyűjtemény), Szikra, Bp., 1950.
Pest Megyei Népújság (1949–1956)
 BALOGH Sándor (szerk.): *Nehéz esztendőkről krónikája.* (Dokumentumok.) Gondolat Kiadó, Bp., 1986.
 RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956.* 2. kötet. Napvilág Kiadó, Bp., 1997.

SZAKIRODALOM

- BORBÁS Lajos: *A munka megszervezése és a munkaverseny kérdései a szocialista mezőgazdaságban.* (Az MDP II. kongresszusának tiszteletére.)
 BURGET Lajos: *Retró szótár. Korfeszítő szavak a második világháborútól a rendszerváltásig.* Tinta Könyvkiadó, Bp., 2008.

- 126 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 180. ő. e. A falusi agitációs munka hiányosságai és feladatai. 1953. augusztus 25. ikt. sz. n.
 127 XXIII. 24. Az OOB 1952. október 17-ei határozatai.
 128 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 178. ő. e. Jegyzőkönyv az Agitációs és Propaganda Osztály által tartott tájékoztatóról. 1951. február 2.

- BORECZKY Beatrix (főszerk.): *A magyar állam szervei 1944–1950. I–II. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1985.*
- BORECZKY Beatrix (főszerk.): *A magyar állam szervei 1950–1970. Központi szervek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1993.*
- ESTÓK János–FEHÉR György–GUNST Péter–VARGA Zsuzsanna (szerk.): *Agrárvilág Magyarországon 1848–2004.* Argumentum Kiadó, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2008.
- GYARMATI GYÖRGY–BOTOS János–ZINNER Tibor–KOROM Mihály: *Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956.* Minerva, Bp., 1988.
- HONVÁRI János: A gépállomási hálózat kiépítése 1948–1952 között. *Agrártörténeti Szemle* 2002/1–2. szám. 57–115.
- HORVÁTH Sándor–MAJTÉNYI György–TÓTH Eszter Zsófia: Élmunkások és sztahanovisták. Munkaverseny a Szovjetunióban és Magyarországon. *História* 1998/8. szám.
- JANDEK Géza: *A szocialista munkaverseny hazánkban.* Táncsics Könyvkiadó, Bp., 1964.
- NAGY László: *Pártszervezeteink a szocialista munkaverseny élén.* Pártépítés Kiskönyvtára. 39. szám. Szikra, Bp., 1953.
- PETŐ Iván: A gazdaság „átpolitizálása”, a politika hatalma. In STANDEISKY Éva–KOZÁK Gyula–PATAKI Gábor–RAINER M. János (szerk.): *A fordulat éve 1947–1949.* 1956-os Intézet, Bp., 1998.
- PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1985.
- RÁKOSI Sándor: *Az MKP és az MDP szervezeti felépítése 1944–1956.* MSZMP KB Párttörténeti Intézetek kiadványa. Bp., 1964.
- ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Bp., 2000.
- SZAKÁCS Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In GUNST Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobboldalság felszabadításától napjainkig.* Napvilág Kiadó, Bp., 1998.

JUDIT TÓTH

SOCIALIST COMPETITION IN THE AGRICULTURE OF PEST COUNTY IN THE EARLY 1950S

Hungary in the 1950s is unimaginable without the Stakhanovite movement, which was present in every walk of life. It was always predominant in the industrial sector though its role was also significant in agriculture. Beyond the economic structure it was an important phenomenon of a culture which propagated the constant increase of productivity. It also appeared in the professions, and even in education. The attempt to reach outstanding yields or productivity was one of the significant characteristics of socialism. Its driving force was thought to be emulation, the aim of which was to deliver a plan in every detail. The other requirement was to exceed the plan or fulfil it before deadline. As performance was thought to be guaranteed by competition, socialist emulation was regarded as an indispensable part in the building of socialism.

The aim of this paper is twofold: first, to present the appearance of emulation in agriculture and its social and political role determined by the state; second, by presenting the outstanding socialist competitions of the period, attempts to illustrate their work in process.

Emulation was a phenomenon of the planned economy of the Soviet Union in the 1930s. With nationalization in full swing, circumstances made it possible to develop emulation in Hungary according to the Soviet model. The first competition in Hungary was organized in honour of the 100th anniversary of the 1848–49 Hungarian Revolution and War of Independence. This competition started after proclamation of employees in Csepel on 10 March 1948. Soon agricultural workers joined the competition. Competitions announced in 1948 were not called socialist emulation yet. The first reference to this concept was in a notice submitted by the employees of Diósgyőr Ironworks in March 1949.

The resolution of 22 January 1950, issued by the Central Committee of the Hungarian Workers Party (MDP), stated that emulation had become a mass movement with the leadership of the Party in the second half of 1949. In this process the work pledge movement played a significant role between 28 October and 21 December 1949, which was organized in honour of Stalin's 70th birthday. This date was the actual beginning of the Hungarian Stakhanovite movement.

Although socialist competition, including the Stakhanovite movement, was particularly dominant in the industrial sector, every instrument of organization, pressure and propaganda in the interest of over-achievement was also used in the agricultural sector. These instruments were applied mainly in the socialist sector such as state farms, co-operative farms and agricultural engine stations. Beside the increase of yields the Socialist transformation of agriculture was regarded as the most important aim of emulation.

Despite the efforts of the government and the Party, socialist competition in agriculture had never become as prevalent as in the industrial sector. Although the government managed to mobilize the socialist sector, which was controlled by the state, a large section of peasant society distanced itself from these actions.

KÖZLEMÉNYEK

KERESKÉNYI MIKLÓS

GÖNDÖCS BENEDEK ÚTJA AZ ORSZÁGOS MÉHÉSZETI EGYESÜLET ELNÖKSÉGÉIG*

Amikor a méhészt belekukkant kaptárjaiba, s meglesi méheinek építő társadalmát, egy jól szervezett közösség mindennapjait ismerheti meg attól függően, hogy mennyire tekint a látvány, a felszín mögé. Amikor a múlt felé tekintünk hasonló izgalom tölthet el bennünket, s reméljük, hogy valami titokzatos, valami tanulságos dolgot leshetünk meg eleink életéből, példát meríthetünk cselekedeteikből, eszmét remélünk magunknak is mindennapjaink törekvéseihez. Gondoljuk, a múlt így válik jelenné, s így tovább. Nem feledhetjük, hogy ha eredményes is a kutakodás, a múltat soha nem lehet a maga teljességében feltárni. Ez a tény kellő alázatra kell, hogy késztesen bennünket. Mindenkor a jelen kutatója kapcsolja össze a múltat és jövőt, s ez szükségszerűen szelektívvé és szubjektívvá teszi annak felfedezését. Augustinus nagyon is pontosan állította: a múlt a jelen emlékezete, s a jövő a jelen elvárása.¹

Még nehezebb igaz dolgokat feltárni, ha hiányoznak a források, ha kevés a tudásunk a tárgyról. Ilyen feltáratlan terület a magyar méhészeti élet 19. századi szerveződésnek alakulása, indulása is. Pillanatnyilag még abban sincs egyezés, hogy mikor alakult meg az Országos Méhészt Egyesület. Hol 1878-at, hol 1879-et tartják az alapítás évének. Az időrendet meglehetősen „könnyedséggel” kezelő, de történelmi jelentőségű méhészeti alpmunkájában a kortárs Ambrózy báró is, hol 1878-at, hol 1879-et, máshol meg 1880-at tekint az alapítás évének.² Nyilván ez az oka annak, hogy az Országos Magyar Méhészt Egyesület (OMME) honlapján az évszám(ok) tekintetében megengedő a történelmi áttekintés. A források szinte teljesen hiányoznak, az Országos Levéltár, a Békés Megyei Levéltár, de a gyulai egyház – általam ismert – iratanyagából.³ Ezért ez az előadás többnyire kérdéseket, problémákat vet fel, összegyűjti a legfontosabb – közel sem teljes – forrásanyagot, s vázlatosan összefoglalja az apát-plébános méhészt kapcsolatos útját egészen az OMME elnöki, majd elnöki tisztségének elnyeréséig.

* A „Gyulai mézesnapok” 2009. decemberi rendezvényén elhangzott előadás szerkesztett változata.

1 Bertrand RUSSELL: *A nyugati filozófia története*. Göncöl Kiadó, Bp., 1994. 305.

2 BÁRÓ AMBRÓZY Béla: *A méh*. 4., változatlan kiadás. SITAM, Székesfehérvár, 1992. „Az 1878-ban megalakult Országos Méhészt Egyesület első közgyűlésén” (794.); „ezen országos egyesületi alakulás azonban csak Kriesch János műegyetemi tanár kezdeményezésére 1879. év végére valósult meg” (724.); máshol az „Országos Méhészt Egyesület 1880-ban alakult” (679.). LINDENBERGER János: In memoriam. Békés 1933. május 18. LXV. évf. 38. sz. [megalapította] „Kiersch János természettudóssal együtt 1878-ban Budapesten az országos magyar méhészt egyesületet”. CZEGLÉDI Imre: Emlékezés Göndöcs Benedekre. In *Gyulai Füzetek* (továbbiakban: Gy. F.) 10. Szerk. JÁROLI József. Gyula, 1998. Czeglédi Imre írásában Lindener János plébános megállapítását veszi át. Uo. 16.

3 Darócziné Leiszt Emma, a Gyulai Katolikus Egyház levéltárában rendezést vállaló levéltáros közlése.

GÖNDÖCS BENEDEK, AZ EMBER

A kortárs, a dualizmus korában még nagyon népszerű Rákosi Jenő „az ország legkedvesebb embere”-ként⁴ emlegette. A *Függetlenség* c. lap cikkírója szerint Göndöcs a parlament „legszelidebb lelkületű tagja” volt.⁵ A *Békés* c. lap a papról beszélt, „aki kétszer annyit költött emberi és jótékony célra, mint amennyi [a] lelkeszi címen szerzett jövedelme”.⁶ Nem túlzás az állítás, mert jelentős vagyona volt, „Tizenöt-húszezer forintnyi évi jövedelmének felét példátlan nagy vendégszereteten alapuló háztartása, másik felét pedig a szegények és a segélyre szorultak emésztették fel. Sohasem volt fölöslege, sőt gyakran megtörtént, hogy jótékonyági kötelezettségének teljesítésére hitelre szorult”.⁷

Amikor a közismert, például a *Vasárnapi Újság*ban megjelent arcképét felidézünk, több egymással ellentétes érzés, vélemény alakulhat ki bennünk, még akkor is, ha tudjuk, hogy a látszat csal. Ezért okkal kell idéznünk az őt közelről is jól ismerő Karácsonyi János találó leírását: „Őnála [...] szemmel látható vala a rettentő különbség a test és a lélek vágyai között. A test őt kényelemre, nyugalomra készítette. [...] a lélek mást parancsolt és Göndöcs ennek számára hallgatott. Testének megtörésével, úgyszólván kínzásával felkelt korán reggel, hideg fürdőt vett, hogy magát felfrissítse. És azután nem csupán lelkipásztori teendőit végezte el, hanem élére állt minden jóirányú társadalmi mozgalomnak is”.⁸

Ő valóban „felkelt”, s folytatva a reformkori hagyományt, a közért, a társadalom felemeléséért tevékenykedő, közéleti ember életútját követte. Elképesztő, hihetetlen és sok kérdőjelet felvető a teljesítménye. Csak felsorolásszerűen emeljük ki elfelejtett tevékenységének főbb köreit, miként azokat a *Magyar Korona* c. lap összefoglalta 1882-ben. Munkával is járó főbb címei, vállalásai: pusztaszeri apát (Ópusztaszer feltárásának egyik elindítója), gyulai lelkész, Nagyvárad-egyházmegyei szentszéki ülnök, a Gyulai Egyháztanács és iskolaszék ülnöke, a Békés megyei igazoló választmány elnöke, a Megyei Takarékpénztár felügyelő bizottsági elnöke, a Wenckheim Emlékbizottság elnöke, a Gyulai Polgári Kör elnöke, a Gyulai Katolikus Kör elnöke, a magyar-gyulai ipartestület elnöke, a Békés Megyei Méhészeti Egyesület elnöke, az Országos Méhészeti Egyesület alelnöke, majd elnöke. Tagja a Békés megyei közigazgatási bizottságnak, a megyei gazdasági egyesület igazgató választmányának, a fegyverházfelügyelő bizottságnak, az erdészeti bíróságnak, a megyei szeretetház bizottságnak, a gyulai polgári iskolaszéknek, Gyula város képviselőtestületének, (két cikluson keresztül) országgyűlési képviselő. Igazgató választmányi tagja a Szent István, a Szent László, a Szent Vince egyleteknek. Alapító tagja az írói segédegyletnek, a debreceni zenedének. Tagja az olaszországi és Arad vármegyei Méhész Egyletnek, a dél-magyarországi történelmi és régészeti egyletnek, a tiszafüredi régész egyletnek, adózó tagja „minden hazai egyházi, tanügyi, gazdasági, ipari célra megindított és megindítandó mozgalomnak [...] közhasznú vállalatnak”, olvasóegyletnek, múzeumi társulatnak, közművelődési egyletnek, ipartestületnek, ifjúsági és zeneipartoló egyletnek Gyulán.⁹ Szakcikkeket írt a vallás, a régészet, a gazdálkodás, a kertészet, a

4 *Békés megyei Hírlap* 1928. április 13.

5 CZEGLÉDI i. m. *Gy. F.* 10. 17.

6 GÖNDÖCS Benedek. *Békés* 1894. január 7.; *Gy. F.* 10. 181.

7 Uo. 182.

8 Karácsonyi János emlékbeszéde. *Gy. F.* 10. 191–192.

9 Békés Megyei Levéltár, XV. 4. Göndöcs Benedek apát-plébánosra vonatkozó iratok. 1880–1933.; *Magyar Korona* 1882. április 4.

méhészet köréből. Tanulmányai nem tartoztak a kor élvonalába, de felkeltették kortársai figyelmét, érdeklődését. Írásainak száma megközelíthette akár a százat is.¹⁰

Az ember életútját, a karrierjét – a szociológia egyik iskolateremtő egyénisége szerint – nagyban meghatározza az a szociális tőke, a pénztőke és a kulturális tőke, amit örököl, vagy megszerz magának, amivel rendelkezik.¹¹ Mindemellett legfontosabb mégis az ember személyisége, akarata, törekvése. Életútjának főbb mozzanatait ezen szempontok alapján próbáljuk számba venni.

Göndöcs Benedek 1824-ben, Nagyváradon – a *Vasárnapi Újság* tudósítása szerint – „tősgyökeres magyar nemes” szülők gyerekeként született.¹² Szinyei szerint is „magyar nemes családból”¹³, a *Magyar Korona* c. újság szerint „nemes, tősgyökeres magyar, vallásos szülőktől” származott”.¹⁴ A Gyulai ki-kicsodában írtak szerint nemesi előneve: „szentgyörgyi és gyalokai” lenne.¹⁵ Ezek a megállapítások megkérdőjeleződnek, hiszen a nemesi családokat ismertető két alaplunka egyike sem tud nemesi származásáról.¹⁶ A kortárs, a város polgármestere – Dobay János – gyászbeszédében csak „a tősgyökeres magyar”, és vallásos szülőket emlegeti.¹⁷ A publicisztikának vagy a szakmunkáknak van-e igazuk? Álláspontunk szerint Kempelen Béla, illetve Nagy Iván azért nem tárgyalják a család történetét terjedelmes művekben, mert az nem volt nemesi eredetű. Ezt az állítást erősíti, hogy sem a halotti anyakönyvben,¹⁸ sem a ma is létező síremlékén nem szerepel nemesi előnév. Erősíti az is, hogy többen, akarva-akaratlanul a *Vasárnapi Újságban* róla megjelent írás téves megállapítását vették alapul.

A család vagyoni helyzete indokolta, vallásos neveltetése, kitűnő bizonyítványa pedig lehetővé tette, hogy papi pályára lépjen. Saját szavai szerint: „Szegény fiú voltam, de Isten földi javakkal megáldott, e javakat igyekeztem embertársaimmal megosztani”.¹⁹ A két tényező (származás, neveltetés) az alapja a nagyon erős szociális érzékenységének, az életét végigkísérő jótékonykodásának.

Nagyváradon, az ottani teológia befejeztével, 1847-ben szentelték pappá. A püspöke által felajánlott, irigylésre méltó beosztást (udvari papjává kívánta tenni) nem fogadta el.²⁰ Az egyházi előrelépés lehetősége jobban megnyílt volna előtte, de ő nem ezt az utat választotta. Segédlelkész állásért folyamodott, és Újkígyósról került. Tehetsége, elkötelezettsége, az egyszerű emberek iránti odaadása nemcsak híveinek szeretetét, de Jókai „magyar nábob”-jához mintául szolgáló Wenckheim József gróf tiszteletét, nagyrabecsülését is kivívta. A nagyúr udvari káplánjává, majd leánya, a későbbi nagy és önzetlen adakozó Wenckheim Krisztina gyámjává tette. Valójában főúri, arisztokrata mecénásokra talált bennük, akik döntően tudták segíteni törekvéseit. A gondtalan megélhetés biztosítására a „magyar nábob” 136 kishold

10 Műveinek egy listáját közölte Dobay János 1884-ben. Addig közel 50 szakcikke, tanulmánya jelent meg. A *Legszükségesebb tudnivalók a selyemtermesztésről a nép és a gyerekek számára* c. felvilágosító munkához csatolta műveinek bibliográfiáját. Gyula, 1884. Ambrózy alaplíművében a méhészetéről írt öt munkáját veszi lajstromba. AMBRÓZY, 1992. 799.

11 BOURDEU, Pierre a kulturális tőkén a műveltséget, a szociális tőkén a társadalmi kapcsolatokat érti. Bourdieu szerint a különféle tőkék átválthatóak, tehát pl. akinek nagy kulturális tőkéje van, az könnyen jut nagy vagyonhoz. <http://www.veveqe.eoldal.hu/cikkek/szociologia/5>, 2010. július 25.

12 *Vasárnapi Újság* 1882. augusztus 27.

13 SZINYEI József: *Magyar írók élete*. 1932. A *Vasárnapi Újság* idézett cikkére hivatkozik.

14 *Magyar Korona* Budapest, 1882. április 4.

15 www.gyulai_info.extra.hu/élet/adattár, 2009. november 28.

16 KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi családkönyv*. Hornyánszky, Bp., 1927. – NAGY Iván: *Magyarország családai ...* Bp., 1857–1868.

17 DOBAY János: A mi áldott jó papunk. *Békés* 1894. január 7.; *Gy. F.* 10. 184.

18 BML IV. 426. Gyulai római katolikus anyakönyvek 1894. 1. szám

19 DOBAY János: A mi áldott jó papunk. *Békés* 1894. január 7.; *Gy. F.* 10. 187.

20 Uo. 184.

(egy kishold = 1200 négyszögöl) földbirtokot hagyott rá.²¹ A család néhány tagjában, elsősorban Wenckheim Krisztinában segítőre, törekvéseiben támaszra talált. A szociális és pénztőke birtoklása szilárd alapokat teremtett sikeres életútja folytatásához.

További élete döntő fordulatot, s pályája nyílt teret kapott azzal, hogy 1873-ban Gyulára helyezték, ahol plébánosként működött. A polgárosodásban előrehaladó város sokoldalú ambíciói számára kibontakozási lehetőséget és közmegebecsülést, a megyei székhely regionális látókört, majd az országos közéletben történő részvétel lehetőségét kínálta. Ne feledjük, hogy a város földesurai, a Wenckheim család több tagja, az országos politika élvonalában tevékenykedtek akkoriban (is). Érdeklődése, tehetsége, (feltehetően) elképesztő munkabírása sarkallta, miközben a katolikus lelkipásztorok vállalása, a cölibátus, alig korlátozta a közéleti tevékenységgel való foglalkozásban, a munka tölthette ki mindennapjait. Élt a lehetőséggel. Mindaz a sokféle elfoglaltság, amit a *Magyar Korona* c. újságból már megismerhettünk, többnyire a gyulai évtizedekre esett. Szerette, s el nem hagyta városát, ahol 1894. január 4-én, csütörtökön, háromnegyed tizenkettőkor halt meg.

A „MAGYAR DZIERZONOK”

A sok évszázados gyakorlat, a kasos méhészkedés megújítása, azaz a kaptáras rendszerre történő áttérés Magyarországon – lényegében – a dualizmus időszakára esett, aminek alapja a keretek (pálcák) elterjedése volt.²² Az új technológia kidolgozása J. Dzierzonnak, az akkori európai és magyar közvélemény szerint legnagyobb méhésznek volt köszönhető. Az 1830/40-es évek fordulóján megjelent újítása világkörüli útra indult. Az alapötletet hamarosan továbbfejlesztették, de az új, az ún. „okszerű méhészet” apjának honunkban és Európában – megérdemelten – őt tekintették.

Magyarországon először, és teljes joggal, Paulik Gábor, tótmegyeri (Palárikovo, Szlovákia) méhészt nevezték a „magyar Dzierzonnak”.²³ Ő volt a legelső magyar, aki 1852-ben, Karlsmarktban meglátogatta a „mestert”. Megismerte a kaptáras méhészeti technikát, hazahozta, s igyekezett elterjeszteni a találmányt. Saját átmeneti kaptárt szerkesztett. Átmeneti, mert az alsó rész egy csonka kúp alakú kas volt, s erre dobozkában (mézkamra) hideg vagy meleg építményű rendszerben kereteket, esetleg kijárókat helyezett. A mézkamra természetesen levehető volt. Amennyiben hidegépítményű rendszerben rakták be a kereteket, s a hátulja is nyitható volt, lapozó kaptárként is emlegették.²⁴ Békés megyében – eddigi ismereteink szerint – Brózik Károly 1863-ban, az ugyancsak békéscsabai Mokry Sámuelnél látott először „*mozgatható sejtekkel*” ellátott kaptárt.²⁵ A Dzierzon-féle rendszernek – mostani tudásunk szerint – ez az első ismert említése a megyében. Valószínűsíthető, hogy a szétszedhető, átmeneti kap-

21 Karácsonyi János emlékebeszéde, A Göndöcs-ünnep. In Gy. F. 10. 1092.

22 A 20. sz. első éveinek kimutatása szerint Békés megyében 1902-ben kaptárakban: 4776, köpükben: 4399 méhcsaládot írtak össze. Ez a szám 1903-ban – az előbbi felosztást követve – 6447 és 3542; 1904-ben, 7336 és 3966 értéket mutatott. BML. IV. 407. b. Békés vármegye alispánjának iratai. 19 953/1902. Kimutatások Békés vármegye méhészetéről. Ekkor már a kaptáras méhészeti technológia volt az uralkodó.

23 A Békésmegyei Gazdasági Egylet tapasztalatszerzés céljából vélhetően az 1860-as években elküldte őt Tótmegyerre, Paulik Gáborhoz. A találkozásból szimpátia és rendszeres szakmai kapcsolat fejlődött ki közöttük. *Békésmegyei okszerű méhészeti egyesület évkönyve 1874/75.* (továbbiakban *Évk. I.*). Dobay nyomda, Gyula, 1875. 13.

24 AMBRÓZY i. m. 218–220.; 751–753.; 775–776. Hidegépítményű a kaptár, ha a keretek a kijáróra merőlegesen helyezkednek el. A melegépítményű rendszerben a keretek párhuzamosak a kijáróval.

25 *Évk. I.* 30.

tárak alig tíz év alatt ismertté váltak az országban, részben nyugatról keletre haladva, részben a német nemzetiségű (pl. a Temes vármegyei) méhészek méhészeiből, mint helyi központokból sugárszerűen terjedve tova.

Ebbe az átmeneti és nekilendülő állapotba csöppent bele méhészként Göndöcs Benedek, aki Újkígyósrá kerülve ismerkedett meg ezzel a mesterséggel. Ismert, hogy gyümölcsöskertjében méhkasokat tartott a tanyája körül. Arról azonban, hogy azok milyen rendszerű (kasos, vagy már átmeneti kaptáras) méhészkedésre voltak alkalmasak, semmit sem tudunk. Mindenesetre számára a felkészülés elkezdődött. Azt más forrásokból is tudjuk, hogy patrónusának, Wenckheim Józsefnek mintagazdasága volt. Termékei, állatai (szarvasmarha, ló) sorra nyerték a különféle versenyeket. *„Birtokain méhészet [...] is volt berendezve; szóval a gazdaszat minden ágával szenvedélyes örömmel foglalkozott.”*²⁶ Bizonyára szakavatott méhészek kezelték a méhest, akikől Göndöcs sokat tanulhatott, s tudása hamar meghaladta egy átlagos méhészgazda ismereteit. Saját „méhesének” nagysága ismeretlen. Később, 1886-ban, abban az időben, amikor az országos egyesület vezetését is végezte, elmondása szerint *„a [Békés megyei] méhészegylet, egy barátom és az én méheim”* száma elérte a kétszázötvenet.²⁷ Joggal feltételezhető, hogy már az újkígyósi évek alatt megismerkedett Merkl Alajossal is. Erre a feltevésre az ad alapot, hogy a méhészek ma is szívesen látják az érdeklődőt, és segítik a kezdőt első lépései megtételében. Elképzelhetetlen, hogy a fiatal Göndöcs ne találkozott volna a tapasztalt, korábban közismert méhésszel. Mindenesetre az tény, hogy a megyei méhészegylet alakulásakor a magyarországi méhészet egyik nagy „öregje”, Merkl is a működő tagok sorában szerepelt, rövid ideig a helyettes titkári feladatot is ellátta.²⁸

Ismeretei bővülésével merészebb dolgokra is vállalkozhatott. Hazai szokás szerint, újabb és újabb kaptártípusokat szerkesztett. Ezek egy része talán az 1860-as évek végére már elkészülhetett, mint például a kettős kaptár. (Az 1874-es gyulai méhészeti kiállításon nem szerepelt.) Ezzel együtt jelenhetett meg az átmeneti kaptár is, ami Dzierzon rendszerének egyfajta módosítása volt. Ilyenféle kísérletekre sokan vállalkoztak akkoriban. Lapozókaptára az 1870-es évek derekán, az évtized második felében jelenhetett meg. Első feltűnése bizonyíthatóan, az 1879-es évhez köthető. Akkor méhei az „új szerkezetű” kaptárakban az *„erős nagy télen át is kitűnően teleltek”*. Érdekes a folytatás is: *„1880. április 15-ig egy erős méhcsalád a telelésre hagyott 10 kiló mézből csak 5 kilót fogyasztott”*.²⁹ Ezen találmányai a maga korukban igen népszerűek voltak és szakmai hírnevet, ismertséget jelentettek feltalálójának szerte az országban. Alábbiakban röviden bemutatjuk az újításokat.

A „Göndöcs-féle kettős gyékénykaptár és átmeneti kaptár”

A kaptár – a kas ellenére így nevezi – két részből áll. A felső „kis kúpos kaptárból”, amelynek „hossza” 32, szélessége 25 cm, valamint a csonka kúp alakú alsó részből, amelynek méretei 38 és 35 cm. Amennyiben a rajt a felső kis kaptárba tesszük, a méhek azonnal elkezdik, s hamar be is fejezik a sejtek építését. Ezután egy hat cm-es kör alakú nyíláson lemennek az alsó részbe, s itt folytatják az építést és hordást. Amikor ez megtörténik, az alsó és felső részt sodronnyal elválasztják egymástól, persze *„előbb a méheket kopogtatással le kell zavarni az alsó részbe”*. A kiürítés után a felső kis kaptárt, mint mézkamrát üresen visszahelyezik, de

26 Wenckheim József Antalról szóló emlékbeszéde. *GY. F.* 10. 130.

27 GÖNDÖCS Benedek: *Hasznos tudnivalók*. B-csaba, 1891. 52. Nagyjából egyharmada lehetett ebből az apátplébános méhcsaládjainak száma.

28 *Évk.* I. 52.

29 GÖNDÖCS i. m. 1891. 41.

ekkor a nyílásra „*czink rostélyzat tétetik*”, hogy az anya ne tudjon felmenni, s fiasításával ne akadályozza meg a „*tiszta szűz sejt méz*” termelését. Ezt lehet fordított sorrendben is végezni, ha már „*kezdetben tiszta sejt mézet akarunk nyerni*”. Eleinte a tetőnyílást le kell zárni. Teleléskor „*a közép nyílás gyékénydugóval bezáratik, a kis kaptár pedig az alsó részre ismét viszatétetik, – mi a teletetésre nézve jó és hasznos, mert a kaptárnak felső része meleget tart*”.

Visszatérve a mézeltetéshez – és folytatva a bemutatást továbbra is a feltaláló szavaival – amikor az alsó részt a méhek telehordták, például a beteleléshez elegendő mézet raktároztak, akkor „*a kis kúpalakú kaptárt levesszük, és helyette – méztelep gyanánt – lépkezetes kerettel ellátott kis faládát teszünk, s azonnal kész az átmenet a mesterséges Dzierzon-féle méh lakba*”. A láda alján ugyancsak hat cm (a forrásokban található kép alapján nyilván sajtóhiba lehet a 16 cm-es érték) átmérőjű kör alakú nyílás van, s az ugyancsak a láda alján lévő faszegekkel kapaszkodik az alsó gyékénykaptárhoz. Beteleléskor az átmeneti kaptárt leveszik, a lyukat elzárják, s a kis kúpos kaptárt annak tetejére helyezik.³⁰

A gyékénykaptárt s az átmeneti kaptárt, miként többen a korban, Göndöcs elsősorban azért találta ki, mert a kaptárak elkészítése nagyon olcsó volt. Általa a szegényebb társadalmi rétegek számára a méztermelés a megélhetés fontos forrásává válhatott. Elterjedését, széles körű használatát ezért ösztönözték. A kettős gyékénykaptár ára: 1 forint, a cink-rács ára 35 krajcárba került. Az „*átmeneti keretes láda*” ára a sejtkezdővel együtt 1 forint 60 krajcárba került. Egy korabeli kimutatás szerint az ország közel száz településéről érkezett megrendelés Gyulára. Göndöcs is úgy vélte, a nép számára „*jobbat és olcsóbbat már kívánni sem lehet*”. Különösen jó tulajdonsága, hogy nyáron hűvös, télen meleg, kúpos alakja miatt abban a méh legkorábban rajzik, s „*ami fő, a mézet a méhek leölése nélkül lehet kivenni belőle*”.³¹

„A Göndöcs-féle új szerkezetű (lapozó) méh lak”

A méhkaptár három, egymás fölötti részből, s minden rész kilenc, összesen huszonhét keretből áll. A kaptár belmagassága hatvanhat, szélessége ötvenegy, mélysége harmincegy cm. A „*keretek 21 874 négyzetcentiméternyi belvilágot (köbtartalmat) foglalnak el*”. Azok öt mm vastag vassodronyon nyugszanak úgy, hogy egymástól is öt mm távolságra vannak a méhecskék közlekedése miatt (a keretvállakat ezek szerint még nem alkalmazta). „*Minden egyes keret olyaténképpen vehető ki és helyezhető vissza, mint valamely könyvtárból az ott elhelyezett könyv*.” A keretek alatt hét és fél cm-es rész marad üresen a könnyebb tisztítás érdekében. A kaptár (méh lak) fala hét cm vastag gyékényből készült és jó hőtartó tulajdonságú.³² (Nem írja, hogy hátulkezelős, de ez természetes.) A felső két lépcsor mézeltetésre alkalmas. A tiszta méz nyérése érdekében anyarácsot használtak. „*Az alsó, úgynevezett költés teleptől [fészek] deszka fenékkal vannak elválasztva – mely deszka fenék hosszában, 30 cm hosszú és 15 cm széles czink lemez rostélyzat [anyarács] van alkalmazva, melyen át a méhek sokkal könnyebben, gyorsabban és ami fő, tömegesen feljárhatnak a méztelepbe [mézkamra], – mint más Dzierzon-féle – méh laknál*”, az anya azonban nem tud felmenni s a lépek tiszta szűz sejtjeibe

30 A Békésmegyei okszerű méhészet évkönyve 1877–1880. (továbbiakban: *Évk. III.*). Szerk. BRÓZIK Károly. Békéscsaba, 1881. 45–46. Göndöcs a kor közvélekedésével egyetértően úgy véli, hogy „*a méhek a kúpos kaptárt jobban szeretik, mint az egyenes felületű alsó részt, s ekkor nyugalmasabban hordanak*”.

31 Uo. 47.

32 Uo. 52–53.

mézet hordanak a méhek. Szükség esetén a „rostélyzat” lezárható. Ez a méhlek drágább, de könnyen beszerezhető volt „Steigerwald János egyleti asztalosnál B-Gyulán, ára 7 frt 25 kr”.³³

A BÉKÉS MEGYEI MÉHÉSZEK AZ ÖNSZERVEZŐDÉS ÚTJÁRA LÉPNEK

A dualizmus kora a gazdasági fejlődés, az Európához történő felzárkózás napjainkban is elismerést, olykor már-már csodálkozást kiváltó időszaka. Az egységesen vezetett, erős államot kiépítő, az eseményeket kézben tartó (bár panamákkal teli) kurzus, amit a „generális” Tisza Kálmán vezetett, liberális politikát folytatott. Az állami politika igényelte és ezért a maga módján segítette is a különféle egyletek, egyesületek, társaságok alapítását. Azok száma, növekedése az induláshoz képest egészen elképesztő méreteket öltött. Legnagyobb mértékben a kultúra, a művelődés területén szerveződtek a társadalom legkülönbözőbb csoportjai. Külön kategóriát alkottak az érzelmi töltekezésű honvédegyesületek, amelyek miként a társadalom egésze, ápolták Kossuth kultuszát, de az békében megfért a szabadságharcot leverő, azt boszszuló uralkodó, Ferenc József tiszteletével is.

A gazdasági jellegű egyesületek is egyre-másra alakultak, de számukban és nagyságukban elmaradtak a fentebb említettektől. A Monarchián belül e téren is a Lajtán túli területeken előrehaladottabbak voltak a viszonyok. A *Statisztikai Évkönyv* 1878-as száma szerint Ausztriában 370, ezzel szemben Magyarországon 82 egyesületet vettek nyilvántartásba, 15 582 taggal.³⁴ Magyarországon a vidéki városok a szerveződés terén messze elmaradtak a fővárostól, de a megyeszékhelyek környezetükhöz képest sokkal jobb feltételekkel, pezsgőbb közélettel, s gyorsan fejlődő gazdasági élettel rendelkeztek. Gyula is jó helyi energiákkal rendelkezett. A reformkori hagyományt, a köz szolgálatát komolyan vállaló ember számára kiváló mozgásteret biztosított, hiszen a gyorsan fejlődő város nemcsak a polgárosodás, az urbanizálódás lehetőségét kínálta, de mint megyeszékhely megteremtette a lehetőséget a helyi, a megyei (lokális) és országos politika összekapcsolására is. Egy olyan személyiség számára, mint Göndöcs, ez ideális mozgásteret kínált, s ő tehetsége, kapcsolatrendszere révén bejárta a közéletiség mindhárom szintjét.

Békés megyében a reformkorban alakult gazdasági egyletek közül az 1841-ben alakult *Szarvasi gazdasági fiókegylet* 1849-ben megszűnt. Tagsága azonban – tudomásunk szerint – *Szarvasi gyümölcsöskert* néven, 1853-ban újra egyletbe tömörült. Ez volt akkor az egyetlen gazdasági jellegű egyesülés a megyében. Nem kisebb ember, mint Trefort Ágoston vezette. A Bach-rendszer bukását követő rövid időszakban átmenetileg többé-kevésbé helyreállt a jogrend. A megyében ekkor elindul más próbálkozások és a szarvasi egyesület tagságának közös akarata volt, hogy egységes megyei szervezet alakuljon. Ez 1860. április 12-én, az ugyancsak szlovákok lakta Békéscsabán megtörtént. A Békés megyei Gazdasági Egyesület nagyon hamar, már a következő évben, október 21-én, Gyulán tartott ülésén szakosztályokat hozott létre, ami mutatja létszámbeli, s szakmai fejlődését. A III. csoportot a *Kertészeti, szőlőművelés, selyem és méhtenyésztés* alkotta. Elnökül, természetesen egy grófot, Almásy Kálmánt választották. Az újkígyósi udvari káplán, Göndöcs Benedek ennek a szakosztálynak alapító tagja volt. Neve 1862-ben tekintélyes helyen, az 5 forintos évdíjat fizető tagok között szerepel.³⁵

„A reformkori egyletszerveződések után [Békés megyében is] a kiegyezéstől az első világháborúig tartó félévszázad tekinthető az egyleti mozgalom virágkorának.”³⁶ Tucatnyi jog-

33 Uo. 54.

34 *Statisztikai Évkönyv, 1878. Egyletek XXX.*

35 BML XV. 4. Göndöcs Benedek gyulai apátplébánosra vonatkozó iratok. 1880–1933.

36 *Egyesületek Tolna megyében.* TML. Szerk. KACZIÁN László. Szekszárd, 1996. 6.

szabály teremtette meg a szerveződések létrehozásának jogi feltételeit. Az indulás egyik kiindulópontját éppen az 1868-as XLIV. tc. 26. §-a, az ún. nemzetiségi törvény kínálta, kimondva, hogy „*a honpolgárok az állam törvény szabta felügyelete alatt társulásokba, vagy egyletekbe összeállhatnak és összeállván, szabályokat alkothatnak*”.³⁷

Az önálló méhész egylet megalakulására az első lépéseket az állam szakminisztériuma, ennek következtében a Békés megyei anyaszervezet tette meg 1872. december 16-án. Maguk a méhészek ismerték el, hogy „*a legelső lépés a békés megyei gazdasági egylet által tétetett*” [... az egylet ...] „*a földműves-, ipari és kereskedelmi minisztérium felszólítására, egy okszerű méhészeti egyesület alakítását elvileg kimondván, arra Göndöcs Benedek apát-lelkész urat, mint a gazdasági egylet egyik választmányi tagját kérte fel és bízta meg*”.³⁸ Jellemző, hogy ekkor még nem költözött Gyulára, de már ismerték, számon tartották, mint méhészzel is foglalkozó tagot. A Békés c. megyei lap 26., majd 27. számában megkezdte a tagtoborzást, s közzétett egy alapszabály-tervezetet is. Az 1873. augusztus 16-ra meghirdetett alakuló ülés a kolera (utolsó ilyen járvány az országban) miatt elmaradt. A veszély múltával közzétett újabb felhívásra 1873. december 4-én élénk érdeklődés mellett a „*Békés megyei okszerű méhész-egylet*”³⁹ megalakult. A legerősebb támogatást a néptanítóktól kapta a méhésztársadalom, „*akik apostolai voltak*” a szervezésnek, mellettük a polgári rend vagyonosabb rétegei is, mint pártoló tagok beléptek, hiszen az alakulás legszebb eszménye volt: „*biztos keresetet és segélyforrást nyújtani nyomorék -, öregek- és munkaképtelenek*” számára is.⁴⁰ Az alapító tagok, szám szerint 38-an, a megye tekintélyes emberei közül kerültek ki. A kor elvárásainak és gyakorlatának megfelelően köztük találjuk a grófi családok közül az Almásyakat, a Károlyiakat, de legnagyobb számban a Wenckheim család tagjait. A vármegye határain túlról is érkeztek belépők. A működő tagok száma 48, a pártoló tagoké 54 volt.⁴¹

Az egyesület célját és ennek megfelelően tevékenységi körét legtömörebben az alapszabályban fogalmazták meg. Fő céljuk a Békés megyei méhtenyésztés előmozdítása és felvirágoztatása volt. Ennek érdekében eldöntötték, hogy segítik a tagok rendszeres találkozását egymással, azaz szervezik az egyleti életet; kirándulások révén gyarapítják ismereteiket; a legtokéletesebb méhkasokat és termelési eljárásokat elterjesztik a méhészek körében; lehetőség szerint pénzjutalmat osztanak, amivel a legkiválóbb méhészeket segítik; kezdeményezik a méhészetnek, mint tantárgynak a népiskolában, később a papnevelő intézetekben történő kötelező bevezetését; vándortanítót/tanítókat alkalmaznak, akik elterjesztik és tanítják a legújabb eljárásokat a megyében; s megfogalmazták vágyálmukat, egy, a tanítást-bemutatást szolgáló mintaméhészet (méhészpavilon) létrehozására is.⁴² Az alapszabályban megfogalmazott program, bár nagyon előremutató volt és az élvonalat jelentette az országban, de nem volt egyedi, inkább tekinthető a korban nyilvános, máshol megfogalmazott egyesületei törekvések éles szemű összefoglalásának. Megalakulása után az egylet a gazdasági egyesület kebelén belül maradt, de önállóan működött.

Az országban kevés helyen alakult önálló méhészegyesület, többnyire a gazdasági egyesületek keretein belül működtek, vagy egyáltalán nem szerveződtek meg. A korszakban megjelent, s mindmáig megérdemelt tiszteletet, elismerést kiváltó munka Ambrózy Béla *A méh* c. nagy formátumú műve az évszámokkal többször félreérthetően bánik. Mivel az alapos és könnyen hozzáférhető munka – nyilván – a legkézenfekvőbb olvasmány a mai érdeklődő

37 Uo.

38 Évk. I. 3.

39 Uo. Alapszabály 1. §.

40 Uo. 4–5.

41 Uo. 50–54.

42 Uo. Alapszabály, 2–3. §

számára is, foglalkozni kell a témához kapcsolódó néhány felületes vagy téves megfogalmazásával. Szerinte az alakulás a következőképpen történt: Göndöcs „1873-ban ellátogatott Grandhoz, Buziásra és engem is fölkeresett Temesgyarmatán, hogy tapasztalatait bővítse. Tőlünk hazakerülvén, 1874-ben Brózik Károllyal, mint titkárral megalakította a »Békésvármegyei Méhészegyesület«-et és Gyulán remek pavilont épített”.⁴³ E mondatban összekeveri az alapítás és az azt követő évek történéseit, mert az egyesület 1873-ban alakult, az első titkár Merkl Alajos újkigyósi méhésznéptanító lett, a pavilont pedig évekkel később építették.⁴⁴ Máshol viszont azt írja, hogy 1873-ban, csaknem egy időben két egyesület is alakult. A Délmagyarországi Méhészegyesület Ságer Ádám plébános és Grand Miklós (néptanító) vezetésével, s a Békésvármegyei Méhészeti Egyesület.⁴⁵ Azt jegyezhetjük csak meg, hogy a gyulai alakult meg valamivel később.⁴⁶

Nem célunk az egyesület működésének bemutatása, az jól követhető az 1875-től rendszeresen megjelenő évkönyvekből, amelyek színvonalasan és adatokban gazdagon mutatják be a történéseket. A szerkesztői munkát Brózik Károly, az egyesület főtitkára, békéscsabai méhésztevézte, aki Dzierzon-féle, de saját tervezésű kaptárát már 1865-ben elkészítette. Mégis néhány fontosabb és jellemző esemény felmutatását szükségesnek tartjuk példa és tájékozódás céljából a ma méhésze számára. 1874. október 11-én kiállítást és szakmai fórumot rendeztek annak eldöntésére, hogy melyik kaptártípust és méhészkedési módot propagálják, illetve terjesztik el a megyében.⁴⁷ A következő évben, május 18–19-én Lippán, méhészkiállításon vettek részt az egyesület tagjai, amelynek egyik fő célja ugyancsak a legmegfelelőbb kaptártípusok kiválasztása volt. A megye méhészete képviseltette magát a szegedi országos kiállításon is. Javaslatot terjesztettek elő arról, hogyan lehetne „a viasznak [...] fehérszurok keverésével eszközölt hamisítását megakadályozni”.⁴⁸ Hiába, nincs új a Nap alatt. A tapasztalataik azt mutatták, hogy szükség van a tanításra, ezért megszervezték egy vándortanító munkába állítását. E feladatot nagyon szervezetter és hatékonyan végezték a megyében. Az alapcélkitűzésben megfogalmazott mintaméhészet létrehozását is elkezdtek. A kivitelezéshez elnyerték a szakminisztérium anyagi támogatását (államsegély). A legcélszerűbb megvalósítás érdekében 1876. július 29-én „a magyarországi méhészet legkiválóbb szaktudósainak” értekezletét tartották meg Gyulán. Ekkor pontosan körvonalazódtak a megvalósítandó intézmény tervei. Az értekezlet élénk érdeklődést váltott ki a méhésztan szakma művelői körében, és országos visszhangra talált a korabeli lapokban.

Kik jártak ezekben az években Gyulán, akiket a méhésztan országos élvonalában is számon tartottak? Göndöcs Benedek személyesen találkozott Grand Miklóssal, a Délmagyarországi Méhészegyesület titkárával, Gobóczy Károllyal, a Bihar Megyei Gazdasági Egyesület titkárával, Paulik Gábor tótmegyeri református lelkészszel, Szkelezsán Vince görögkeleti szentzéki ülnökkel. Itt járt a Békés megyeiek közül Nagy Zsigmond, a bánfalvi (ma Gádoros) méhésztan egyesület vezetője és a békéscsabai Brózik Károly. Megfordult erre Ambrózy báró is, aki az egyesület tiszteletbeli tagságát is elfogadta.

Különleges, egyedülálló teljesítménye volt az egyesületnek a méhészpavilon (mintaméhésztan) felépítése és folyamatos bővítése. Az avatásra 1877. május 1-jén került sor, helye a „grófi park és a Körös-csatorna mellett volt”. Más dokumentumokban a grófi park szom-

43 AMBRÓZY i. m. 782.

44 Évk. I. Az átadás 1877. május 1.; lásd 52. sz. jegyzet.

45 AMBRÓZY i. m. 722.

46 Uo.; Pallas Nagylexikona, „Méhésztan egyesületek” címszó. A lexikon Ambrózy adataira épít.

47 Nem október 2-án, miként a Pallas Nagylexikonban, s ez alapján az OMME honlapján szerepel.

48 A Békésmegyei okszerű méhésztan egyesület évkönyve. 1876/77. (Évk. II.) Szerk. BRÓZIK Károly. B-Gyula, 1878. 5–8.

szédságát, vagy a grófi kastély kertjének városhoz legközelebb eső részét jelölték meg.⁴⁹ A források (és a telepről készült kép)⁵⁰ alapján az egy katasztrális hold nagyságú kert a mai Civis-Park Hotel és a Diófa utca közötti területen húzódhatott. A méhesház egy kis dombockára épült, és a korban divatos, „*svájci modorban*” tervezett nyolcszögletű pavilon volt, amely Halmai Gábor aradi építész munkáját dicsérte. A figyelmet keltő diszes külső, célszerű belső térrel párosult. „*Körben két sor állványon áll jelenleg 17 benépesített különféle Dzierzon rendszere után készült méhlek, és két üres, úgynevezett könyves [lapozó]-kaptár*”. A lak alatt kis pince volt, a mézből készült borok elhelyezésére. Az épület körül 16 „*közönséges gyékényből font csúcsos kas*” állt. Jobbra dolgozószoba, előtte „*Ambrózy-féle kettős méhlek, Reiter-féle anyanevelőkkel a tetejükön, körbe véve egy-egy Mühlfeld-Moliteur egyesítő kaptárakkal, 1 szalmakas, 1 Zih-féle méhlek*”, s különféle gyékénykasok. A „*dolgozóban*”, az elmélet és gyakorlat szabályai szerint, méhészeti eszközök és könyvek sorakoztak.⁵¹ Az avató ünnepség kezdetét mozsárágyú lövése jelezte. A kellemes befejezésről pedig a kor kedvelt gyulai zenésze, Rácz János és zenekara gondoskodott a Korona vendéglő hajnalig tartó bálján, írta a *Békés* című lap 1877-ben.⁵²

GÖNDÖCS ÉS A „MAGYAR ORSZÁGOS MÉHÉSZ-EGYESÜLET” MEGALAKULÁSA

Göndöcs a Békésmegyei Méhészegylet élén megismerkedett a szakma élvonalával. Kiállítások, szakmai tanácskozások, megjelent írásai mind-mind növelték az elismerést és a megérdemelt tiszteletet emberi kvalitásai és szakmai felkészültsége iránt. Az általa vezetett méhészegylet egyik központja lett az akkori középkellet-magyarországi méhészeti közéletnek is. Feltehető, hogy integráló szerepe a térségben erősebb lehetett, mint a remekül szervezett és neves dél-magyarországi egyleté. Ebben szerepe volt jobb földrajzi elhelyezkedésének, hiszen az integer Magyarország közepe Békés megye volt (emlékét Szarvason emlékmű jelzi). Szerepe volt Göndöcs mozgáskörének, aki mint „szer-monostori” apát Szeged–Arad–Nagyvárad régióban úgymond hivatalból otthon volt. A kisugárzásában fontos szerepet kaphatott az egyesületnek a másikkal képest – vélhetően – nagyobb nyitottsága is. Gondoljunk arra, hogy Grand ugyan szerkesztője volt a nívós *Ungarische Biene* c., akkor egyedülálló méhészeti lapnak, de azt 1877-ig csak németül jelentették meg. Bizonyára szerepe lehetett befolyásos segítőinek, elsősorban Wenckheim Krisztinának, s általában annak a kapcsolatrendszernek, ami őt körülvette.

Az országos egyesület megalakulása előtt működött még egy harmadik, önálló egyesület a régi Magyarországon, mégpedig éppen Békés megyében, Bánfalván. A község 1901-ben nevet váltott, s azóta Gádoros néven ismerik. Az egyesület vezetője az ugyancsak neves, méhészetben jártas szaktekintély, Nagy Zsigmond néptanító volt. Az alapszabályt (tervezetet) 1877. február 17-én fogadta el a tagság.⁵³ A korra jellemző módon a belügyminisztérium nagyon hamar, már március 8-án jóvá is hagyta azt. Békés megyében tevékenykedett az ország önállóan működő három méhészegyletéből kettő.

A fentebb leírtak alapján egyértelmű, hogy a méhésztársadalom országos egyesületének megalakulásakor Göndöcs Benedek személye megkerülhetetlen volt, s az is, hogy neki a ve-

49 *Évk. II.* 48., 53.

50 *Vasárnapi Újság* 1882. XXIX. évf. 34. szám, augusztus 20.

51 *Évk. II.* 48–49.

52 Uo.

53 BML IV. 424. Egyesületi alapszabályok. Gádoros, 1877.

zetésében meghatározó szerepet kellett kapnia. Az előrelépés minden szükséges kellékével rendelkezett. Pénztőkéje a biztonságot, kapcsolati tőkéje az akkori egész méhésztársadalomban ismertséget, arisztokrata körökben támogatókat jelentett, s kulturális tőkéje megkérdőjelezhetetlenné tette szakmai felkészültségét. A szervezeti élet terén szerzett tekintélye, illetve tapasztalati birtokában joggal számíthatott irányító szerepre az országos egyesületi életben.

Bizonyára igaz lehet, hogy az országos egyesület létrehozásának alapötlete nem az apátplébánostól eredhetett, bár ezt kizárni sem lehet. Az általános vélekedés, a Göndöccsel szemben tartózkodó kortárs Ambrózy báró, de a *Vasárnapi Újság* 1882. augusztus 20-ai tudósítása szerint is az egyesület szervezése, megalakulása elsősorban Kriesch Jánosnak, a szociáldarwinizmus híveként számon tartott és közismert műgyetemi tanárnak, az MTA tagjának az érdeme volt. Ezt az állítást veszi át Szinyei József is közismert munkájában. Tisztázatlan az alapötlet felmerülésének s megvalósításának folyamata. Pontosan nem tudjuk, hogy a megalapítás mikor és ki által került be a köztudatba. Megjegyzendő, hogy a *Pallas Nagylexikona* cikkírója erősen hangsúlyozza Göndöcs érdemét (is) a folyamatban. A szerepek tisztázása külön kutatási téma lehetne, de ismereteink szerint a fenti, Kriesch Jánosra vonatkozó megállapítás megalapozottsága – ez ideig – nem vonható kétségbe. Azonban, ha Kriesch János gyakorlati embert akart keresni, akivel hatékonyan együttműködve győzelemre lehet vinni az országos szerveződés ügyét, szükségszerűen Göndöcs Benedeket is meg kellett keresnie.

Az országos hírű gyulai méhészpavilon avatását követő évben elkezdődött a szervezkedés. Egyes források szerint már 1878-ban megalakult az egyesület. Ez az évszám feltételesen az OMME honlapján is szerepel. A kortárs Ambrózy munkájában hol 1878-at, hol 1879-et, de még 1880-at is megjelöli az indulás időpontjaként.⁵⁴ Az első, forrásokkal bizonyítható időpont, ami az egyesület jogerőre emelkedett működésének kezdetét jelentette, 1879. december 5-hez köthető. Göndöcs beszédében üdvözölte a napot, amelyen „a Magyar országos méhészeti egyesület nyilvános működésér” megkezdte.⁵⁵ Noha a részletes napirendet még nem ismerjük, de nyilvánvaló, hogy a rendkívüli közgyűlés összehívását az indokolta, hogy megérkezett az alapító okiratról szóló belügyminiszteri jóváhagyás. A tényleges munka megkezdéséhez, az alapszabály értelmében, a szervezeti kereteket meg kellett erősíteni, a még csak jelölt választmányi tagokat formálisan is meg kellett választani. Az tehát bizonyos, hogy az eseményt már megelőzte egy alakuló ülés, amelynek az alapszabály tervezetét el kellett fogadnia, s a szűkebb vezérkart, akik eljárhatnak a törvényes működés érdekében is, meg kellett választania. Ennek időpontját nem ismerjük, de valószínű, hogy az nem lehetett 1878-ban. Bizonyos, hogy 1879. szeptember elejét követően sem lehetett, mert a két tudós méhészt, Kühne Ferencet és Paulik Gábor plébánost már az alakulóban lévő országos méhészegyesület küldte Prágába, az osztrák–német méhészek huszonegyedik, országos vándorgyűlésére. A találkozót szeptember 7–10-e között tartották.⁵⁶ Göndöcs 1882. augusztus 19-én Budapesten, az osztrák–német és magyar méhészek országos vándorgyűlésének és kiállításának megnyitó beszédében a következőképpen emlékezett vissza erre az időszakra: „Éppen-e napokban három éve, hogy buzgó ügybarátok kezdeményezése folytán, a magyar országos méhészeti egyesület végleg megalakult.”⁵⁷ Vajon mindezek alapján az alakuló ülés valóban 1879. augusztusában történhetett?

A megalakulás emelkedett légkörben, de fokozott izgalmak közepette történt. Ambrózy így emlékszik erre: „az elnökválasztás alkalmával, boldogult Göndöcs Benedekkel szemben

54 AMBRÓZY i. m. 1878. 794.; 1879. 724.; 1880. 679.

55 *Méhészeti Lapok* (továbbiakban *ML*) 1880. február 16. 2. szám

56 *ML* 1880. I. 16. 1. sz.

57 *Emlék a Budapesten, 1882-ik évi augusztus hó 19-én tartott országos méhészegyleti kiállításról.*

Szerk. GÖNDÖCS Benedek. Franklin, Bp., 1882. 3.

egy szavazattal kisebbségben maradtam”.⁵⁸ Az nem lehet váratlan, hogy e két meghatározó személyiség között dőlhetett el a vezetés sorsa. Ambrózy báró még nem érte el pályájának csúcspontját, de már az egyik legmeghatározóbb személyisége volt a méhésztársadalomnak. A pályája csúcspontján lévő Göndöcs melletti érveket pedig már sorra vettük, a gyulai plébános tábora egy hajszállal nagyobb volt. Az azonban nehezen hihető, hogy az elnöki pozícióért folyt volna a szavazás. Az egyesületek tisztikara bizonyos mértékig tükrözte a kor társadalmi hierarchiáját: az egyesület elnöke ugyanis ifj. Károlyi István gróf volt. Egy neves arisztokrata minden szerveződés kihagyhatatlan feltétele, szimbóluma volt, mert emelte a szerveződés társadalmi rangját, növelte az egyesület mozgásterét. Vagy nem Göndöccsel mérkőzött meg Ambrózy báró, vagy ami valószínűbb, az elnöki posztért folyhatott a küzdelem.⁵⁹ Mindenesetre Ambrózy az egyedüli, aki a megalakuláskor elfoglaltságára hivatkozva nem fogadta el a választmányi tagságot. Az egyesület munkáját az elnök és alelnök mellett ténylegesen az igazgató alelnök irányította. Erre a tisztségre Kriesch János műegyetemi tanárt kérték fel, a titkár és jegyző Dömötör János ügyvéd, a pénztárnok Orlay Petrich Pál (a család Békés megyei, pontosabban mezőberényi gyökerei közismertek), az első általános biztosító intézet tisztviselője lett.⁶⁰

Az elnökség és a választmány tagjainak száma 34 volt. A választmányban ott találunk számos Gyulán járt, Göndöccsel jó viszonyban lévő tekintélyes embert, akik személyének súlyát erősítették, akikben tevékenységéhez támogatókra talált. Ezek közül a lugosi tanító, Fleismann János már 1874-ben kiállította termékeit Gyulán. Az Arad Megyei Méhészegylettel mindig is szoros kapcsolata volt a gyulaiaknak, így Fényes Kálmán egyleti pénztárossal is. Gobóczy Károllyal, a Bihar megyei gazdasági egyesület vezetőjével úgyszólván állandó kapcsolatot tartott fenn. Nagy Zsigmond rendszeresen kiállított Gyulán, s szintén Békés megyében élt. Az aradi Paradeyser Lajos, mint rendszeres kiállító Gyulán, „tisztá lépjeiért” független bírálók által, többször részesült jogos elismerésben is. Paulik Gáborral, a tótmegyeri plébánossal már közel évtizedes kapcsolat kötötte össze. Dr. Rodiczky Jenő tudós, a magyaróvári (Mosonmagyaróvár) akadémia tanára Aradról származott, csak 1869-ben hagyta el megyéjét. Ő és testvére méhészkedéssel is foglalkoztak. Neveiket többször megtaláljuk a gyulai kiállítások katalógusában, termékeikért számos elismerést kaptak a bíráló bizottságtól. Ugyancsak személyes ismeretség fűzte Wagner László műegyetemi tanárhoz, aki több gazdasági lapnak, így a *Földművelési érdekeink* és a *Falusi Gazda* c. lapoknak szerkesztője volt. A kor ismert embere, egy időben le sem került a lapok címlapjairól, mert – ha igaz a dátum – 1877. szeptember 27-én párbajban (pisztoly) megölte Perczel Aurél ügyvédet, az igazságügy-miniszter fiát, mivel az elcsábította a feleségét.⁶¹

A választmányi tagok működési területének földrajzi elhelyezkedését vizsgálva megállapítható, hogy azok az ország bizonyos körzeteiből jöttek, s nem fedték le az ország egész területét. Méhészettel mindenhol foglalkoztak, de ezek a központok jelentették a magyar méhészet élvonalát, ezért is érdemes röviden számban venni a választmányi tagokat lakóhelyük szerint.

58 AMBRÓZY, i. m. 794.

59 Logikailag más lehetőségek is felmerülnek: egy korábbi fejlődési fázisra emlékszik Ambrózy, amikor talán még nem merült fel a tekintélyes arisztokrata neve. E szerint ezért lett később Göndöcs Benedek az egyesület alelnöke. Lehetséges az is, hogy Károlyi gróf lemondásakor, tehát a néhány évvel későbbi választáskor tartott szavazásra emlékszik így.

60 ML 1880. I. sz.

61 ML 1880. I. sz.; Az igazságügyi miniszter Perczel Béla mindent megtett annak érdekében, hogy „a gyászos párbaj részese minden büntetés terhe alól mentessék fel”. TARR László: *Déliababok országa*. Magyar Helikon, Bp., 1976. 189.

1. TÁBLÁZAT

*A választmány tagjainak működési területe és létszáma
(az elnök nélkül)*

Település	Fő	Település	Fő	Település	Fő
Alag	1	Egyházzelle	2	Nagyvárad	1
Arad	2	Filipova	1	Rétság	1
Bánfalva	1	Mezőhegyes	1	Szepesváralja	2
Beszterce	1	Gyula	1	Tótmegyer	1
Budapest	15	Lugos	1		
Buziás	1	Magyaróvár	1		

A választmány tagjainak szociális összetétele jelentősen eltért a nagyobb, divatosabb társaságokétól. Jellemzően erős a szakmaiság, s meghatározó, miként az országban általánosan is jellemző volt, a papok és kevesebb fizetésű tanítók szerepe.⁶²

2. TÁBLÁZAT

*A választmány tagjainak létszáma foglalkozásuk szerint
(az elnök nélkül)*

Foglalkozás	Fő	%	Foglalkozás	Fő	%	Foglalkozás	Fő	%
Tanár	6	18,2	Gazdász – vezető (intéző)	2	6,1	Lapszerkesztő	1	3,0
Pap	5	15,2	Természettudós	1	3,0	<i>Nem besorolható</i>		
Ügyvéd, jegyző	5	15,2	Méhész	1	3,0	Méhész egyesületi képviselő	1	3,0
Egyetemi tanár, akadémikus	3	9,1	Banktisztviselő	1	3,0			
Orvos, akadémikus	3	9,1	Könyvkötő	1	3,0			
Múzeumigazgató (gazdasági tansermúzeum), Állatkertigazgató	2	6,1	Tőkés (nyomdatulajdonos)	1	3,0			

A megalakult országos méhészegyesület programjában föllelhetők azok a minták, amelyek a Békés megyei méhészegyesület tevékenységét is jellemezték. Ezek közül csak néhányat, a legkézzelfoghatóbbakat emeljük ki. Méhészeti bemutató és mintatelep felállítását tervezték az állatkertben, amely ott kezdetben sikeresen működött, de néhány év múlva megszűnt. Tervezésében egyértelműen látszik a gyulai tapasztalat, de annál gyakorlatiasabban, célszerűbben készült.⁶³ A méhészek tanítását kérték a minisztertől az összes állami „fi- és nő tanítóképzésekben”, ugyanezt kérték az egyház vezetőitől is. A méhészek támogatását célzó gyakorlati könyvecske elkészítése ugyancsak Göndöcs egész eddigi tevékenységéből (is) fakadt, ő is írt ilyet. Az ötlet felvetése és a 200 forintos pályadíj felajánlása az apátplébános érdeme. A nyertes munkát Kühne Ferenc készítette.⁶⁴

Néhány év múlva, 1882-ben valóban Göndöcs Benedek lett az országos egyesület elnöke. Ebben szerepe volt annak, hogy ifj. Károlyi István gróf lemondott, valamint annak, hogy

⁶² ML 1880. 1. sz.

⁶³ ML 1880. 2. sz.

⁶⁴ ML 1880. 1. sz. 2. sz. Ehhez az összeghez Sebők Imre hozzátett még 5 forintot.

Göndöcs 1881-től országgyűlési képviselő lett, s ez megnövelte mozgásterét az egyesület segítségével, valamint az a bizalom, ami abból fakadt, hogy munkáját jól végezte. Az országos sajtóban nagy visszhangot kiváltó országos kiállításon mondott emlékbeszédében a problémákról, a létért való küzdelem nehézségeiről beszélt. Göndöcs az általa vezetett egyesület egységét még fenn tudta tartani, és tevékenysége annyira megszilárdította azt, hogy az 1888-ban történt lemondása utáni torzsalkodás, széthúzás, veszekedés és szakadás sem tudta annak létét megkérdőjelezni. De ez már egy másik történet, az országos méhészt egyesület működésének története.

MIKLÓS KERESKÉNYI

HOW BENEDEK GÖNDÖCS BECAME THE CHAIRMAN OF THE NATIONAL BEEKEEPING ASSOCIATION

The paper concerns that period in the life of Benedek Göndöcs, titular abbot of Pusztaszer and for many decades parson at Gyula, when he had become an active participant and widely respected chairman of the National Beekeeping Association. The timeliness of this paper is justified both by the lack of interest of posterity and the 140th anniversary of the foundation of the Association.

The paper aims to answer questions concerning how a lowly-born parson, starting his career in the final years of the Reform Age, managed to become – due to his talents and industriousness – a chief exponent of the public good, while also greatly facilitating the middle-class development of his surroundings, his town and county, in a time of expanding possibilities. It will be shown that exactly these socio-economic trends helped create that background which resulted in the spectacular development of his career.

Benedek Göndöcs was a true self-made man. This short presentation of his professional life will shed light on some of the lesser known processes of apicultural technology or the institutional background of Hungarian beekeeping. The exploration of a trend that is closely linked to the professional life and times of the abbot-parson, the change from traditional skep hives to modern apicultural technologies with portable hives, is especially revealing.

BALÁZS GÁBOR

AKINEK A MEZŐGAZDASÁG VOLT A HIVATÁSA

Kerék Mihály pályájának rövid ismertetése

A II. világháborút követő földreform a 20. századi magyar történelem egyik legfontosabb eseménye volt, amely jelentős hatást gyakorolt a társadalom alakulására is. Ebben az írásban egy olyan személy életét, munkásságát szeretném röviden bemutatni, aki részben szellemi munkájával előkészítette, részben pedig hivatali működésével tevékenyen alakította a birtokreformot.

Kerék Mihály élete során számos pozíciót töltött be, de karrierjében talán az a rövid időszak volt a legfontosabb, amikor az Országos Földhivatal élén állt. Ahhoz, hogy gondolatainak, nézeteinek fejlődését megértsük, meg kell ismernünk mindenekelőtt a legfontosabb változásokat, amelyek a 20. század eleji Európát jellemezték. A mezőgazdaság, főleg a kontinens északi és nyugati felében a 19–20. század fordulóján alapvetően megváltozott. Ezzel párhuzamosan az agrárnépesség társadalmon belüli aránya csökkent, a felesleges munkaerő pedig más ágazatokba vándorolt át. Előfordult az is, hogy munkaigényes mezőgazdasági foglalkozást (istállózó állattartást vagy intenzív kertészetet) kezdtek folytatni ezek az emberek, esetleg lakóhelyet váltottak, vagy a kivándorolást választották.¹ Ezeket az elkerülhetetlen folyamatokat hazánkban a világháború végéig a nagybirtok megdönthetetlen dominanciája akadályozta.

Kerék Mihály nézeteinek pontos bemutatása érdekében röviden szólnunk kell továbbá néhány olyan magyar mezőgazdasági reformkísérletről, amelyek ugyan nem jártak átütő sikerrel, de mindenképpen hatottak gondolkodására. Egy ilyen témájú, módosító indítvány az egykori agrárminiszter, Darányi Ignác nevéhez fűződik. Telepítési javaslatát az „állami szocializmus szörnyszülöttének” ítélte az OMGE akkori, szélsőkonzervatív alelnöke, gróf Zelenksi Róbert. A javaslatot – sem benyújtásakor, sem később – nem vette tárgysorozatba a képviselőház. A törvényjavaslat több mint 300 §-ból állt, alaposan ki volt dolgozva, de sajnos irattárba került. Darányit népszerűség-hajhászonak, beavatkozási viselkedésben szenvedőnek titulálták. A termőföldnek mindössze 41%-a volt ekkor paraszti tulajdonban; a magyar mezőgazdaságra ekkor még elsősorban a kötött birtokok, a hitbizományok és az egyházi latifundiumok voltak jellemzőek.²

Áchim András radikális indítványát az ezer kataszteri holdnál nagyobb birtokok parcellázására, azaz csak bérbeadására, szintén elutasította a millenniumi parlament. Az első világháború alatti években új elgondolások is születtek főleg a harcoló frontkatonákra gondolva, de Tisza István minden reformot elutasított.³

1 ROMÁNY Pál: Földbirtok-politika és földtulajdon Magyarországon. *Magyar Tudomány* 2005. 1. sz. 97.

2 TAKÁCS Imre: *Magyarország földművelésügyi közigazgatása 1867–1918*. Mezőgazdasági Könyvkiadó. Bp., 1989. 171.

3 Kerék Mihály 1939-es könyvében idézte a földreformot sürgető Majláth József grófot, illetve annak Tisza Istvánhoz írt levelét. A levélre válaszul azonban Tisza, írta Majláth Széchenyi Aladár grófnak, a birtokpolitikai kérdésekben a mozdulatlanság álláspontjára helyezkedett. (KERÉK Mihály: *A magyar földkérdés*. Mefhosz Könyvkiadó. Bp., 1939. 142–143. Közli: „...birtokolt föld...a szabadság maga.”

Ezek voltak röviden a magyar mezőgazdaságot jellemző viszonyok, illetve problémák Kerék Mihály pályájának kezdetén. Ő egész életében – a háború végéig írásaival, előadásai-val, a földreform alatt hivatalnokként – ezekre a problémákra keresett megoldást.

A FÖLDREFORMOT ELŐKÉSZÍTŐ MUNKÁSSÁGA

Kerék Mihály 1902-ben született Cegléden. Visszaemlékezéseinek tanúsága szerint viszonylag könnyen döntött a pályaválasztás kérdésében: „*már jóval érettségi előtt kialakult bennem, hogy hivatásom a mezőgazdaság lesz. Ezzel szüleim is egyetértettek*”.⁴ Érdekes döntés lehetett, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy ugyan nagyszülei még „*a földet túrták*”, de szülei már nem voltak birtokosok. Beiratkozott tehát az új egyetem, a Magyar Királyi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának mezőgazdasági fakultására. Az egyetem 1920-ban indult azzal a céllal, hogy a keresztény értelmiségi fiatalokat az önálló gazdasági pályák felé irányítsa a numerus clausus éveiben. Az egyetemnek kiemelt feladata volt, hogy a teljesen eljogászodosott mezőgazdasági szakigazgatást megfelelő szakemberekkel lássa el. A középosztály tagjai ekkor még kevésbé törekedtek ebbe az irányba, és „*ugyancsak könnyű lett volna megszámolni azokat, akik elég merészek voltak, hogy az önálló gazdasági pályákon keressék boldogulásukat*.”⁵

Tanáraitól elismerően szólt, az előadótermek, mint írta, többnyire tele voltak. Az oktatók jórészt kiváló tudósokból álltak, többek között Kornis Gyula, Bernát István, Cholnoky Jenő, Fellner Frigyes, Czettler Jenő, Kerpely Kálmán, Zimmermann Ágoston, Manninger Rezső és Dobi Géza tanítottak itt ekkoriban.

Szakmai körökben évekig tartott a vita, hogy helyes volt-e a legmagasabb szintű agrár tanintézetet a fővárosba telepíteni, hiszen ott a gyakorlati képzés legtöbb feltétele hiányzott. A hallgatókat aszfalt-gazdászoknak gúnyolták. Megállapítható volt az is, hogy az uradalmak nem nagyon kapkodtak az innen kikerült okleveles mezőgazdák után, és közülük aránylag kevesen helyezkedtek el a gazdatiszti pályán.⁶

Azzal az eltökélt szándékkal ment Pestre, hogy mihelyt végez, valamelyik uradalomban vállal munkát. A főváros nem vonzotta. Nehezen élt ott, már az első évben súlyos tüdőbajt kapott, csak egyik rokona tanyáján gyógyult meg. A nyári szünetben az Ampelológiai Intézetben⁷ volt gyakornok, és arra is gondolt, hogy a szőlészetre specializálja magát. Külföldi csereakció keretében rövid ideig egy intenzív szársországi középüzemben volt gyakorlaton. Egyetemi tanulmányai utolsó évében meghalt édesapja, ezért ekkor arra kényszerült, hogy munkát vállaljon. Egyik tanára ajánlásával került be első munkahelyére, a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetéhez. Ezalatt a hat év alatt azonban megkedvelte Budapestet, és nem kíváncsított többé a puszták világába.

Az egyetem elvégzése után (1924) egyre népszerűbb lett a szakmájában. Ekkor a Magyar Gazdászövetségnél volt állásban. Nem csak írt, de beszédekert is tartott mind a fővárosban, mind vidéken. Eljutott falusi földmunkások közé is, amit állása révén megtehetett. „*Felejtethe-*

Tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulója alkalmából. Szerk. FÜRJ Zoltán–JÁVOR András. Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum. Debrecen, 2005. (ROMÁNY Pál: *Tartozások és törlesztések*. 49–50.)

4 „...hivatásom a mezőgazdaság”. Kerék Mihály önéletírása. Korall 2005. 19–20. sz. 54.

5 KERÉK, 2005. 54.

6 KERÉK, 2005. 55.

7 A szőlészettel foglalkozó tudományos kutatóintézet.

tetlen találkozások voltak ezek a kubikusok és szegényparasztok százaival téli estéken, petróleumlámpa fényénél, olyan zsúfoltság mellett, hogy részemre már alig jutott hely” – olvashatjuk visszaemlékezéseiben.⁸

Ekkortájt kezdett a magyar szellemi életben kibontakozni a népi írók mozgalma, amely elsősorban a politikai rendszer és társadalmi viszonyok elleni lázadásból táplálkozott. Ennek a mozgalomnak nem volt egyértelműen meghatározható irányítója: néhány fiatal író és szociológus rendszeresen találkozott és vitatkozott a Central Kávéház törzsasztalánál. Ilyen értelmiségiek voltak többek között Kodolányi János, Féja Géza, Németh László, Tersánszky J. Jenő, Veres Péter. Szervezetük nem volt, de néhány lap egyértelműen ezen szellemi áramlat szócsövének számított. Ide tartozott mindenekelőtt a *Válasz* és Németh László lapja, a *Tanú* is. Meg kell említenünk a *Kelet Népet*, amely Móricz Zsigmond és Szabó Pál folyóirata volt. Több konzervatív sajtóorgánium – a katolikus és a református egyház lapjai, sőt a Szekfü Gyula szerkesztette *Magyar Szemle*⁹ hasábjai is – nyitva álltak ezen értelmiségiek előtt. A napilapok közül kiemelkedő szerepe volt a Zilahy Lajos által szerkesztett *Magyarországnak*, továbbá Pethő Sándor lapjának, a *Magyar Nemzetnek*.¹⁰

Kerék Mihály gondolkodására is hatott ez az irányzat, az ő életében is rendkívül fontosak voltak a harmincas évek. Publikált ebben az időben a *Magyar Szemle*-ben, a *Kelet Népe*-ben, a *Válaszban* és a *Magyar Statisztikai Szemle*-ben is.¹¹

A *Magyar Szemle* által kiadott, azóta a maga nemében megkerülhetetlenné vált művében a hazai földbirtok-politika legfontosabb kérdéseit taglalta. Írt itt többek között arról, hogy a cári Oroszország még a század első éveiben olyan törvényt hozott, amelynek értelmében idegenek nem birtokolhatnak földet az ország területén. Kerék Mihály szerint nálunk változatlanul közel 100 000 kat. hold területet foglalnak el a külföldön élő, idegen állampolgárok birtokai – túlnyomó részben mamuthitbizományok – olyan vidékeken, ahol legnagyobb a földínség, és ennek következtében legerősebb a terjeszkedésében gátolt agrárlakosság elvándorlása. A nemzeti birtokpolitika célkitűzéseivel ez, megítélése szerint, nem egyeztethető össze.¹²

Amint tehát látjuk, a harmincas évek Kerék Mihály életében is dinamikus korszak volt. Zilahy 1934-ben megbízta a *Magyarország* című napilapban egy cikksorozat írásával, amelyben a magyar földkérdést kellett elemeznie.¹³

A birtokpolitika megoldásának egyik legfontosabb akadályát a választójog hiányában látta. Kerék Mihály 1937-ben született tanulmányában bemutatta a magyar törvényhozás választójogi alkotásait 1848-tól. Ebben hangsúlyozta, hogy az uralmat csaknem teljesen a középosztály tartotta kezében, ezért a magyar parasztnak nem volt beleszólása többek között a mezőgazdasággal kapcsolatos törvények megalkotásába sem. Az igazi baj és veszély abból fakad, vonta le a szerző a következtetéseket, ha a paraszttömegek ismét kimaradnak az alkot-

8 KERÉK, 2005. 66.

9 A *Magyar Szemle* a kor legjelentősebb folyóiratai közé tartozott. A magyar konzervativizmus egyik legnagyobb fóruma volt, a két világháború közti társadalompolitikai szemlék közül a legjelentősebb. A *Magyar Szemle Kincsestár* kis formátumú kötetei Gyulai Pál *Olcsó Könyvtárának* hagyományait éllesztették fel. A *Kincsestár* közel 150 kötete az igényes, olvasmányos és könnyen hozzáférhető ismeretterjesztés sorozatának számított. Az egyes kötetek részint aktuálpolitikai témákról, így többek között a földkérdésről szóltak, részint pedig az általános műveltséghez, a mindennapok kultúrájához tartozó tudnivalókat igyekeztek terjeszteni.

10 KERÉK, 2005. 64.

11 A *Magyar Állam szervei 1944–1950*. Bp., 1985. 1. köt. M–Z. Szerk. ALFÖLDI Vilma–BERÉNYI Ildi-kó. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 168–169.

12 KERÉK Mihály: *Földbirtokpolitika*. Bp., 1934. A *Magyar Szemle* kiadása. Idézi: ILLYÉS Gyula: *Magyarok megmentése. Földreformot, általános telepítést*. *Nyugat* 1934. 8. szám.

13 KERÉK, 2005. 65.

mányos életből, és ez után sem lesz módjuk arra, hogy sorsuk javításáért maguk tehessenek törvényes lépéseket.¹⁴

Időközben hivatali karrierje is változatosan alakult. A Pénzügyi Központnál nem érezte jól magát, ezért szívesen tett eleget a felvidéki földrendezési kormánybiztos meghívásának, hogy vegyen részt a bécsi szerződéssel visszacsatolt területek birtokrendezési munkálataiban. Itt az első világháború utáni cseh földreform revízióját kellett végrehajtani, ugyanis a visszavett földeket kellett magyar parasztok között szétosztani. A cseh reform során a helyi szlovák őslakoságnak juttatott földeket a revízió általában nem érintette, a zsidóké azonban igen. Néhol, többek között a Bodrogházban, voltak olyan zsidó földhözjuttatottak is, akik földművelésből éltek. Kerék Mihály embertelen dolognak tartotta, hogy sokgyermekes, valóban szegény családokat egyetlen életlehetőségüktől, néhány holdas földjüktől megfossszanak. Emlékiratainak tanúsága szerint ezt nem tudta elfogadni, így állását fel kellett adni.¹⁵

Más hivatali állása is volt a háborús években: Pest megye szociális teendőit látta el 1938 és 1944 között a Belügyminisztériumban.¹⁶

A negyvenes évek elején új könyvet írt a földbirtok-politikáról. Itt beszámolt több ország, különösen Németország telepítési, földrendezési gyakorlatának tapasztalatairól.¹⁷ Az írásban természetesen elsősorban egy hazai földreform feltételeit elemezte, vizsgálta. Elgondolásai szerint a nagyobb birtokok felhasználása és a tagosítás összekapcsolása esetén a célszerűségén kívül a művelési ágak esetleges megváltoztatását is számításba kell venni. A művelési ágak megoszlását illetően országosan sem volt kedvező a helyzet, némely, igen nagy területekre kiterjedő vidékeken pedig egyenesen kiáltó aránytalanságokat lehetett Kerék Mihály szerint felfedezni. Az Alföldre az erdők hiánya, valamint a rossz legelők túltengése volt jellemző. A sok értéktelen legelő mellett itt az állattenyésztés sokkal silányabb volt, mint más országrészekben. Mindebből következik, hogy itt erdősíteni kellett a nagyrészt terméketlen legelőterületek rovására.

Írt arról is, hogy a csatornázás különösen az Alföldön javítana a termelékenységen, ezért a jól megszervezett közmunka jelentős mértékben javítaná a földreform hatékonyságát. Problémának látta továbbá, hogy a leendő földreform megváltoztathatja a települések gazdasági, társadalmi életét.¹⁸

Kiemelte továbbá, hogy a sokgyermekes családokat előnyben kell részesíteni. Nincs ugyanis egyetlen foglalkozási ág sem, ahol a család munkaerejét, a legkisebbtől a legöregebig úgy ki lehetne használni, mint egy kis mezőgazdasági üzemben.

A földreform célját azonban elsősorban abban látta, hogy csillapítsa a magyar szegényparasztok földéhségét.

Kerék Mihály jelentős szerepet tulajdonított a juttatásra jogosultak körének meghatározásakor a személyes tulajdonságoknak. Hiába ugyanis a sok gyerek, a frontszolgálat, némi vagyon, ha a juttatásra kiszemelt káros szenvedélye miatt megbízhatatlan, esetleg hajlamos arra, hogy adósságot halmozzon fel. Ezek az emberek az önálló, felelősségteljes gazdálkodásra nem alkalmasak.

14 „A magyar parasztság választójoga”. *Magyar Út* 1937. jan. 7. 2. sz., 4. Kerék Mihály könyvének ismertetése. Kárász József.

15 KERÉK, 2005. 70–71.

16 *A Magyar Állam I.*, 1985. 168–169.

17 KERÉK Mihály: *A földreform útja*. Bp., 1942. Magyar Élet kiadása. 158.

18 KERÉK, 1942. 22.

„Nézetem szerint birtokpolitikai reformterveink eddig azért nem sikerültek, mert keletkezésükben és lebonyolításukban a politikai szempontoknak jutott vezető szerep” – írta a reform korábbi kudarcainak okairól.¹⁹

Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet Tábor egyik napján a hazai földkérdés volt a téma. A Szárszó című kötetben²⁰ erről többek között az olvasható, hogy a konferencia vezetősége eredetileg Kerék Mihály szociális felügyelőt kérte fel a kérdés bevezető előadásának megtartására.²¹ Minthogy ő nem jelent meg, helyette Erdei Ferenc tartotta meg a vitanyitó előadását. Beszédében azonban ő is Kerék Mihálynak a magyar földkérdésről írt könyvében kifejtett gondolatait elemezte. Ezt a munkát, hangzott el, szerzője három részre tagolta. Az elsőben olvashatunk a magyar földkérdés történetéről. Ez a rész az 1936. évi telepítési törvényre nyel zárul. Kerék Mihály ebben a művében élesen támadta a nagybirtok pártján álló szakírókat.

Az előadó kiemelte az idézett mű előszavában szereplő, meglepő kijelentést, amely szerint mindaz, aki elolvassa ezt a könyvet, „talán visszariad attól a roppant hatalomtól, amellyel a nagybirtok ebben az országban eddig minden komolyabb kezdeményezést megghiúsított”. Az ismertetett könyv második része a magyarországi, 1895 és 1935 közötti birtokviszonyok változásával foglalkozott. Végül a harmadik részben egy új földreform vázlatát ismertette Kerék Mihály. Szavait idézve az előadó hangsúlyozta, hogy a huszadik század közepén még mindig a nagybirtok egyedülálló rezervációja volt jellemző az országra. Ehhez nagy tömegű agrárproletáriátus járult.

A földreform minimumát Kerék Mihály a következőképpen próbálta összefoglalni. A felosztandó föld területét 3,2 millió kat. holdban határozta meg, a földreformmal így a 100 holdon felüli birtokok területi aránya 24%-ra csökkenhetne. A reform során 380 ezer családnak kellene földhöz jutnia, és 160 ezer új házhelyet kellene kiosztani. Kerék Mihály szerint a lebonyolítás idejének tíz esztendeig kellene tartania (tehát már kevesebb ideig, mint ahogy Matolcsy javasolta).

Az ismertetett elképzelés szerint a földhöz juttatást részben kishaszonbérletek (földbérlet-szövetkezetek) útján kellene végrehajtani. Ehhez kapcsolódik a telepítés kérdésének megoldása a mezőgazdasági népsűrűség különbségeinek kiegyenlítése érdekében. Néhány további pontban a pénzügyi és szervezeti lépéseket taglalja Kerék, majd utolsó, tizedik tételként azt mondta ki, hogy a földhözjuttatottak gazdálkodásának irányítása és szervezése éppen annyira fontos, mint a földreform során a munkahelyeiket elveszített cselédek, munkások és más alkalmazottak elhelyezéséről történő gondoskodás.²²

ÉLETE, HIVATALI TEVÉKENYSÉGE A FÖLDREFORM ALATT

A földreform végrehajtására 1945-ben, az ismert történelmi helyzetben két megoldási lehetőség kínálkozott. Az egyik, úgynevezett polgárparashti koncepciót a Független Kisgazdapárt képviselte. A kisajátítandó birtokok körét illetően, érdekes módon, céljaik sok szempontból hasonlóak voltak a másik oldal elképzeléseivel. Ha ez valósult volna meg, akkor föld maradt volna ugyan az úri birtokosok kezén, nem sajátították volna ki továbbá erdőiket és ipari jellegű üzemeiket sem, de a nagybirtokrendszer így is mindenképpen megszűnt volna. Mint lát-

19 KERÉK, 1942. 5.

20 Szárszó. Bp., 1943. Magyar Élet kiadása. Felelős kiadó: Dr. PÜSKI Sándor. 173.

21 ROMÁNY, 2006. 48.

22 KERÉK, 1939. 480.

hatjuk, az eltérés a másik, a baloldali pártok által képviselt, szegényparaszti koncepcióhoz képest csak a megváltási ár és a kártalanítás mértékében ragadható meg. A kiskisgazda terv értelmében ugyanis a megváltási ár kb. kétszer annyi lett volna, mint amennyit a földreformtörvény végül megállapított, és megközelítette volna a föld forgalmi értékét. Fő különbség, hogy ki legyen a haszonélvezője a reformnak, a nincstelenek, vagy pedig a felszereléssel rendelkező birtokos parasztok. A polgárparszti koncepció lényege, hogy az kapja a földet, akinek van mivel megművelnie.²³

A kiskisgazda tervezetben az uradalmi cselédek juttatása után elsősorban a kisbirtokokat kellett volna ún. családi birtokokká kiegészíteni. Ameddig a kisbirtokosok igényét ki nem elégítik, abban a községben élők, tehát nem uradalmi cseléd, teljesen föl nélküli lakosok földet nem kaphattak volna. A községek túlnyomó többségében nincsteleneknek továbbra sem lett volna földjük, mivel a tervbe vett családi birtok minimumához nem lett volna elég mindenhol a felosztandó nagybirtok.

Kerék Mihály elképzeléseiben is ez a konstruktívabb lehetőség szerepelt. Értelmezése szerint a mechanikus földreform mindenkinek adna földet, de így hosszú távon a nemzetgazdaságnak komoly károkat okozna: ennek elkerülésére elsősorban a felosztott birtokokon élőknek kell földet adni. A földhöz nem jutottak felszívására megoldás lehetne a közmunkák hatékony megszervezése, vagy esetleg a mezőgazdasági ipar fejlesztése. Ez utóbbi tervezésével a munkanélküliség esetleges problémáját is ki lehetne védeni.²⁴ Elsősorban a parasztság felső rétegének érdekeit tükrözte ez a koncepció. Ez a réteg a nagybirtok árnyékában nem tudott gyarapodni és polgárosodni. Elsősorban számukra lett volna kedvező, ha továbbra is rendelkezésre állt volna a nagyszámú, olcsó munkaerő.

Szegényparaszti koncepció háttérben mindenekelőtt a kommunista párt vidéki tömegbázisának erősítésére irányuló politikai törekvés állt. A kiskisgazdák végül a SZEB elnökének sürgetésére mentek bele a földreform – inkább a baloldali pártok elképzelését tükröző – törvényi szabályozásába.

Így tehát a szegényparaszti koncepció győzött. A kiskisgazdák ennek ellenére arra számítottak, hogy a háború után a polgári pártok többségben lesznek a Parlamentben, és akkor majd lesz lehetőség annak némi korrekciójára.

Kerék Mihály jelentős szerepet játszott a reformtörvény megalkotásában. Visszaemlékezéseiben is olvashatunk ezekről a viharos napokról. Emlékezései szerint az FM-ben találkozott S. Szabó Ferenc államtitkárral. Ő adta át neki Nagy Imre üzenetét, amelyben a földművelési miniszter arra kérte, hogy szervezzék meg egy csoportot, amely Debrecenbe leutazva részt tud venni a készülő földreformtörvény kodifikálásában.²⁵

Február 23-án volt az első debreceni útja. Hajnalban érkezett meg, és 9 órakor már a koalíciós pártok érkekezletén képviselte a Kiskisgazdapárt által támogatott polgárparszti elképzelést. A megegyezés azonban csak két napig tartó vita után született meg egy, március 15-én kiadandó, a magyar birtokviszonyokat alapjaiban megváltoztató rendeletről.²⁶ 1946. március 17-én tehát a tárgyalások eredményeként a kormány elfogadta a 600/1945. M.E. sz. miniszterelnöki rendeletet. A jogszabályt így a törvényhozó testület megkerülésével léptették életbe, bár azt az Ideiglenes Nemzetgyűlés később jóváhagyta, és törvényerőre emelte.

Ennek értelmében a földreform végrehajtását az e célra létrehozott szervek, az Országos Földbirtokrendező Tanács, a Megyei Földhivatalok és a községi földigénylő bizottságok vé-

23 DONÁTH Ferenc: *Reform és forradalom*. Bp., 1977. *A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975*. 39.

24 KERÉK, 1942. 21.

25 KERÉK, 2005. 73.

26 KERÉK, 2005. 73.

gezték. A rendelet végrehajtási utasítása értelmében minden községben a földigénylők képviselőiből földigénylő bizottságot kellett alakítani, amely jogi helyzetét tekintve köztisztületnek minősült. Legfontosabb feladatai közé tartozott az elkobzás alá eső földek összeírása, és annak eldöntése, hogy mely birtokokat lehet elkobozni, valamint melyek esnek megváltás alá. Ezzel együtt az igényjogosultak összeírása és elbírálása is az ő dolguk volt.²⁷

A földigénylő bizottságokat felügyelő megyei, illetve országos földhivatalra vonatkozóan Kerék Mihálynak is voltak elképzelései. Fontosnak érezte többek között azt, hogy a problémákat „földközelenben” lehessen megoldani. Ez a gyakorlatban egy decentralizált végrehajtó apparátust feltételezett.

Az Országos Földbirtokrendező Tanács tehát a földreform végrehajtását irányító felső szerv volt.²⁸ A Földbirtokrendező Tanács irányította a reform műszaki-mérnöki és földtulajdon- nyilvántartási munkálatait, és képviselte a földhözjuttatottakat.

Azért hozták létre, hogy a földreformról szóló rendelet (600/1945. M.E. sz. rend.) és a vele összefüggésben lévő jogszabályok végrehajtását ellenőrizze, és a földreform megvalósulása felett őrködjön.²⁹ Feladatai közé tartozott a döntés az igénybe vett birtokok megváltásáról, továbbá a telepítés, a mintagazdaságok és a kísérleti gazdaságok számára történő helykijelölés, a zsidó ingatlanok visszaadása, a hanyagul gazdálkodó juttatottak kimozdítása, a megyei földbirtokrendező tanácsok határozatainak elbírálása, illetve azok munkájának összehangolása. Elvi kérdésekben hozott döntéseit a *Magyar Közlönyben* tette közzé.

A szerv kilenc tagból állt. Egy bírói, egy mérnöki, kettő gazdasági képesítéssel rendelkezett, akiket a földművelésügyi miniszter nevezett ki. A további öt tag a földigénylők közül került ki, közülük is kettőt a Földmunkások Országos Szövetsége jelölt ki. Vezetője az elnök volt.³⁰ A posztot a politikai pártok jóváhagyásával Veres Péter töltötte be.³¹ Az Országos Földbirtokrendező Tanács egyszerű többséggel döntött. Ülésein megfigyelőként, szavazati jog nélkül részt vett a Földművelésügyi Minisztérium képviselője. Csak akkor volt határozatképes, ha az elnökön kívül öt tag jelen volt. Kettő, majd 1946 júliusától három tárgyalótanácsa működött, külön elnökkel és nyolc-nyolc taggal.

A tanács ügyvitelével kapcsolatos teendőket az egy ideig Kerék Mihály által vezetett Országos Földhivatal látta el. A 75 200/1945. FM. sz. rendelet kibővítette e szerv hatáskörét, mert a Földbirtokrendező Alap feletti rendelkezés és az ezzel összefüggésben lévő utalványozás joga is ide került.³² Tovább bővült a hatásköre a 185 000/1946. FM. sz. rendelet révén, amelynek értelmében a kitelepített német lakosság helyére betelepítettek ügyeit is intéznie kellett.

Ezzel kapcsolatban mindenképpen meg kell említenünk, hogy Kerék Mihály rendkívüli jelentőséget tulajdonított a földreform keretében végrehajtandó telepítéseknek. Elgondolkodtató többek között az a megjegyzése, hogy a telespesnek szánt emberek kiválasztásánál különösen szigorú mértékkel kell mérni. Az alkalmatlanok kiküszöbölése ugyanis utólag sokkal kellemetlenebb. A telespesekkel kapcsolatban még azt is olvashatjuk, hogy az ilyen embernek küldetése van, tehát több egyszerű földhözjuttatottnál.³³ Erre a feladatra, Kerék Mihály meggyőződése szerint, csak az átlagosnál értelmesebb és intelligensebb elemek alkalmasak, akik vállalják nem csupán a földet, hanem a „küldetést” is. A telepítés sikeressége érdekében ki-

27 *A magyar állam szervei I.*, 1985. 173.

28 *A magyar állam szervei I.*, 1985. 168–169.

29 NEMES NAGY József: *A földreform telekkönyvezése*. Bp., 1947. 77.

30 DONÁTH, 1977. 51.

31 DONÁTH, 1977. 51.

32 NEMES NAGY József, 1947. 207.

33 KERÉK, 1942. 65.

vánatos, hogy ők személyesen is kockáztassanak, ezért a telepítéskor lehetőleg némi saját vagyoni erőt vigyenek bele, viszont különleges szerepük vállalásáért külön előnyöket és könnyítéseket kell nekik adni.

A telepítési politikának azonban a szociológus előtt még nem ismert szempontokra is figyelemmel kellett lennie a háború után. A rendelkezésünkre álló adatokból látható például, hogy nemcsak a mezőgazdasági munkások és a gazdasági cselédek juttatási átlaga között mutatkozott jelentős különbség, hanem még vidékenként is jelentős eltéréseket lehetett tapasztalni. Többek között ezeket az aránytalanságokat is a telepítésnek kellett volna kiegyenlíteni. Ez azt jelentette tehát, hogy a nagy népsűrűségű településekről, tájakról önként jelentkező, kiválasztott földműveseket nagyobb csoportokban kell áttelepíteni olyan vidékekre, ahol, miután persze a helyiek jogos igényeit kielégítették, marad még erre a célra felosztható föld.

Ez a tevékenység nyilvánvalóan az állam apparátusának tervszerű, szervezett munkáját feltételezte, mert a telepeseknek a föld mellett lakhelyet, és az esetek jelentős részében állatot, termelési eszközt is kellett volna biztosítani. A jogalkotók tervbe vették a feladat megoldását, szempontokat állítottak fel a telepítéssel kapcsolatban, és ami a legfontosabb, tényleges telepítés is történt az ország északi és keleti feléből az ország nyugati részébe, részben a nagybirtokok földjeire, részben pedig olyan német településekre, ahol 1945-ig olyan németek éltek, akiket a potsdami konferencia miatt vissza kellett Németországba telepíteni.

A magyar államháztartás rendkívül súlyos helyzete volt a következő ok, amely a telepítés sikeres lefolytatását nehezítette. Nagyon kevés forrást lehetett megmozgatni még ennek a hosszú távon rendkívül fontos célnak az érdekében is.

Nehézséget jelentett továbbá az is, hogy a helybelieknek ki nem osztott föld általában nem volt alkalmas a telepes község létesítésére.

Végül a kormány által képviselt, egyébként helyes gazdasági tervek megvalósulása ellen dolgozott a földosztásból kimaradt szegényparasztok többségének a megszokott környezethez, lakhelyhez való szoros kötődése is. Rendszerint nem akartak az ország másik részébe áttelepülni, hanem inkább a mentesített úrbirtokok felosztását szorgalmazták. Kevesebbe kerül az államnak, érveltek általában, az úrbirtokosok áttelepítése, mint a szegényparasztok tömegének átköltöztetése.³⁴

A nagybirtokra telepített szegényparasztok számát ma 10 000-re becsülhetjük. Összesen tehát, a már említett, német községekben fennmaradó helyekre költöztetett szegényparasztokkal együtt 35 000 embert érintettek a telepítési intézkedések. Juttatási átlaguk nagyobb volt az országos átlagnál, amit egyéb (ház, állat és felszerelések) juttatása egészített ki.³⁵

Végeredményben azonban a telepítések nem javították lényegesen a jogos földigénylők és a nagybirtok területi elhelyezkedésében fennálló aránytalanságokat.

Ma már a földreform idején kezdeményezett, belső telepítéssel kapcsolatos lépéseket majdnem teljesen sikertelennek tartjuk. Ennek okát pedig elsősorban abban látjuk, hogy a kiűrt német településekre a kormánynak túlnyomórészt a Csehszlovákiából áttelepített magyarokat kellett letelepítenie. Német községbe csak 25 000 hazai szegényparasztot tudtak elhelyezni családjával. Ez az adat azonban, ismerve az akkori magyar mezőgazdasági társadalom méretét, nyilvánvalóan rendkívül csekély.

A belső munkaerő-eloszlásában fennálló egyenletlenség kiegyensúlyozására ezek az államilag szervezett telepítések nem bizonyultak tehát távolról sem elégségesnek.

34 DONÁTH, 1977. 77.

35 DONÁTH, 1977. 78.

**ELLENTÉT A FÖLDREFORM VÉGREHAJTÓI KÖZÖTT.
AZ ORSZÁGOS FÖLDHIVATAL ÉLÉRŐL TÖRTÉNŐ LEVÁLTÁSA**

Kerék Mihály is említi visszaemlékezésében, hogy a földreform végrehajtása a belpolitikai helyzet miatt nem lehetett zavartalan. A tanácsnak és a földhivatalnak is nehéz dolga volt, hiszen gondoskodnia kellett a törvény betartatásáról. A tisztviselők maguk is politikai természetű támadásoknak voltak kitéve. Ha nem hunytak szemet a törvénysértések felett, rájuk süttették a népellenesség bélyegét. A szabályozás az eseményeket követte, a jogalkotás a rendelkezések értelmezésének tágításával, új kiegészítésekkel, megismétlődő revíziókkal tudott csak valamennyire lépést tartani a folyamatokkal.³⁶

A késedelem és a lassú ügyintézés oka lehetett az is, hogy a földhivatalokban dolgozó igazgatási, jogi, műszaki stb. szakemberek döntően konzervatív érzelműek voltak. A Kisgazdapárt választási győzelme csak megerősítette a hitüket abban, hogy a törvény nem eredeti formájában kerül megvalósításra. A földhivatali dolgozók reformvágyát az is erősítette, hogy a Kisgazdapárt nemcsak a Parlamentben volt többségben, hanem a földművelésügyi miniszter is kisgazda volt Kovács Béla személyében.

A földreformrendelet végrehajtását ezért, a törvényalkotó szándéka szerint, nem is a klasszikus közigazgatásnak kellett elvégezni, abban annak csak kisegítő feladatai voltak. A községi eljárásoknak, a főszolgabírók és az alispánok hivatalainak helyiség biztosításával, adminisztratív munkaerő átengedésével, fogatok rendelkezésre bocsátásával kellett hozzájárulniuk a munka érdemi részét elvégző új, népi szervek munkájához. A belügyminiszter erre utasította is a különböző szintű közigazgatási hivatalok vezetőit.

A földművelésügyi miniszter megyékbe kiküldött megbízottjai sok esetben számoltak be arról, hogy a hivatalnokok hogyan próbálták hátráltatni a végrehajtást. A politikai ellentét tehát kezdetől fogva érzékelhető volt a hagyományos és az új szervek között. A földigénylő bizottságok a leggyakrabban amiatt panaszkodtak, hogy nem kapnak megfelelő írásbeli segítséget, nem bocsátották továbbá rendelkezésükre sok esetben a szükséges kataszteri adatokat sem.³⁷

Az Igazságügyi Minisztérium – Donáth Ferenc véleménye szerint – ahol lehetett, az egykori birtokosokat védte, és a maradék úri birtokokkal kapcsolatban is az ő érdekében lépett fel. A minisztérium nyíltan helyeselte a földigénylő bizottsági tagok ellen, főleg az őszi választást követően indított kártérítési pereket is. Ezekről a perekről a birtokosok reálisan nem remélhettek kárpótlást. Az új tulajdonosok ugyanis nincstelenek voltak, és a juttatott föld egyébként sem jöhetett szóba fedezetként. Ezt felismerve a törvényhozás kizárta a kártérítési perek indítását, de az Igazságügyi Minisztérium – talán a földreform késleltetésének szándékával – ezt követően sem akarta megszüntetni a folyamatban lévő ügyeket.³⁸

Amikor a harcok lezárultával, 1945 őszén a Kisgazdapárt abszolút többséget kapott, nemcsak a birtokosok, hanem a birtokos parasztok közül is néhányan felül akarták a reformot vizsgáltatni.

A nyári munkák lezárultával ismét számos probléma, bizonytalanság nehezítette a mezőgazdaságból élők helyzetét. Az őszi beköszöntével egy új, reformellenes hullám söpört végig az országon.³⁹

36 KERÉK, 2005. 74.

37 DONÁTH Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. 188.

38 MOL. OFT. 217897/1946. sz. Közli: DONÁTH, 1969. 190.

39 Tolna megyében különösen sok község földigénylői nem tartották véglegesnek az első földosztást. 1945 szeptemberében az új földosztás terve nyugtalanságot keltett a gazdák körében, ami miatt nem mertek az őszi talaj-előkészítési munkákhoz fogni. Közli: JENEI Károly: *A földigénylő bizottságok (1945–1947)*. Levéltári Közlemények 1970. 156.

A reform végrehajtása 1945 őszén más ok miatt is megakadt. Az egyik ilyen volt a rendeletellenes igénybevétel, ami a gyakorlatban a 100 holdnál kisebb birtokokból szükségből igénybe vett birtokokat jelentette. Az így egyéni tulajdonba került területek csupán az összes juttatott terület 2%-át tették ki, amiben szerepelnek még a birtokrendező szervek által jóvá nem hagyott, 100 holdnál kisebb, elkobzott és felosztott birtokok is.

Az őszi hónapokban a sajtó is több cikkben foglalkozott a földreform, illetve a telepítések eredményeivel. Kerék Mihályról ekkor olvashatjuk, hogy ő a Földművelésügyi Minisztérium Telepítési Főosztályának vezetőjeként látva a gyakorlati végrehajtás ellentmondásait, már októberben a telepítési munkák esetleges leállításáról nyilatkozott. Elismerte továbbá, hogy a kiosztási tervezetek kétszeri-háromszori felülvizsgálata, az ügyek elintézetlensége bizonytalanságot kelt. Sok helyütt a telepések útra készek voltak, de nem tudtak számukra megfelelő földet biztosítani.

Néhány héttel később – szintén ő – hosszú cikkben ismertette a földreform őszinte, reális mérlegét. Bár az igénybe vett földbirtokok túlnyomó részét, amint írja, kiosztották, mégis túl korai lett volna ekkor a földreform befejezéséről beszélni. Nagyon sok függő kérdés várt még, vélte, elintézésre. Az igazán nehéz szerinte nem a földreform, hanem a termelés érdekében annyira szükséges nyugalmi helyzet és állandóság megteremtése volt. Az egész országnak érdeke, hogy ezen a területen mielőbb rend legyen. A földreformot sok helyen előbb elkezdték, mint ahogy a szükséges kormányrendeletek megjelentek, abban a hivatalos szervek sokszor csak asszisztáltak. Sokszor nem törődtek a rendeletekkel, és rengeteg olyan birtokot is szétoztattak, amelyekhez a rendelet értelmében nem lett volna szabad hozzányúlni. Ebből sok vizsály származott. A földművelésügyi miniszter ugyan bizonyos esetekben igyekezett utólag legalizálni ezeket a törvénytelen igénybevételeket, de még így is maradt nagyon sok eset, amelynek elintézése a földbirtokrendező tanácsokra várt.⁴⁰ Az egész földosztást akadályozó hibalehetőségekre a mérnöki kar már márciusi petíciójában fölkhívta a figyelmet, amikor kijelentette, hogy a földbirtokrendezés szorosan összefüggő politikai, gazdasági, műszaki és pénzügyi feladat. A négy ágazat együttes és egyidejű munkája biztosíthatta a kívánt célt: a gazdasági kiegyenlítődést és a szociális békét. Az a földbirtokreform ugyanis, amely a politikai érdekek előtérbe állításával mellőzné akár a gazdasági, akár a műszaki ágazat közreműködését, s azok segítségét csupán ötletszerűen, vagy akár önkényesen venné igénybe, eleve sikertelenségre volt kárhozzátva.⁴¹

Kerék Mihály a földreformmal összefüggő folyamatokról valóban őszintén, szakmai szempontok szerint szólt. Beszámolójában egyáltalán nem tért ki arra, hogy ez a telepítés hogyan, milyen mértékben érinti a magyarországi német nemzetiségű lakosságot. A történések nagyon fontos jellemzőjére hívta azonban fel a figyelmet, amikor a törvényhozás és a gyakorlati folyamatok összefüggéseiről beszélt. Mint írta, nemcsak közvetlenül a földosztással kapcsolatban lehet megfigyelni azt a tendenciát, hogy a törvénykezés jobb híján követi a gyakorlati folyamatokat. A törvénytelenéseket így utólag legalizálják, ezzel törvényesítve azokat. Ez a tendencia a háború utáni időszak magyar jogalkotásában és jogalkalmazásában egyértelműen nyomon követhető. Természetesen kérdés, hogy a központi államapparátus nem tudott, vagy nem akart a jogbiztonság érdekében többet tenni.⁴²

Szintén a reform kritikája olvasható ki többek között abból a levélből is, amelyet a Tiszajobbsparti Kerület termelési biztosa írt a földművelési miniszternek. Sok helyen már harmad-

40 *Kis Újság* 1945. november 21. TÓTH Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között*. Kecskemét, 1993. 85.

41 PIL. 276.f. 10. ö. e. 35.cs. Közli: TÓTH, 1993. 85.

42 TÓTH, 1993. 86.

szor is osztják a határt – írta 1945 decemberében a földigénylő bizottságokról –, s megint úgy, hogy lehetőleg nekik a felszántott terület jusson. „A hajdan virágzó városokat sivataggá fogják változtatni, támadást intéztek minden iparkodó emberre, akiket a 600/1945. ME sz. rendelet megkíméli”⁴³ – teszi hozzá a termelési biztos.

Donáth Ferenc úgy ítélte meg, hogy a Kiszgazdapárt választási győzelmét követően a támadások már a reform teljes visszavonásáért folytak.⁴⁴ Balogh István, a miniszterelnökség államtitkára, a Kiszgazdapárt egyik vezetője Kecskeméten Tildy Zoltán jelenlétében azt mondta, hogy a kiszgazdák 15 évig harcoltak a reformért, de most kihagyták őket belőle.⁴⁵

Ez nyilván túlzás, az azonban megállapítható, hogy az év utolsó hónapjaiban folyamatosan nőtt a feszültség falun a földreform körüli bizonytalanság miatt. A földreform utáni hónapokban tehát ismét felbukkant a szándék a folyamatok irányának megváltoztatására.

A polgárparaszti koncepcióba, a Kovács–Kerék-féle rendelettervezetbe egyébként bizonyos mértékig belefért az úri birtokok restaurációja is. A koncepció lényege az volt, hogy a már korábban is gazdálkodó parasztok kapják, illetve tarthassák meg a nagybirtokok földjeit.

A nagyobb birtokkal rendelkező parasztok korábban jelentős mértékben támaszkodtak a bérmunkára, ezért őket érzékenyen érintette, hogy a reform miatt csökkent a rendelkezésre álló munkaerő. Pozícióikat rontották a magas mezőgazdasági munkabérek is. A fenti, Kerék Mihályhoz köthető megoldás nekik lett volna a legideálisabb. Ehhez kapcsolódott volna a megváltási árak újbóli szabályozása is.

Az OFT 1946. január 18-i, együttes ülésén tárgyalta a tervezetet. Az ismert politikai erőviszonyok miatt azonban nem csupán elutasította azt, de még tárgyalási alapként sem fogadta el a reform befejezéséig szükséges jogszabályalkotáshoz.⁴⁶

Önéletírásában Kerék Mihály kitért arra is, hogy milyen körülmények vezettek a lemondásához. A Tanács, amely, mint olvashatjuk, engedékenyebb, elnézőbb volt, gyakran került szembe a Földhivatallal, ahol bírók intézték szakszerűen az ügyeket. Ők ragaszkodtak a rendelkezések pontos betartásához. Mivel Kerék Mihály velük értett egyet, munkáját az idő előrehaladtával mind több bírálat érte. Néhányszor személyesen is fellépett a kirívó törvénytérésekkel szemben. Állandó támadások célpontja lett, „a sajtó egy részében durva, rágal-mazó cikkek jelentek meg, vidékről indított küldötségek tüntettek ellenem” – olvashatjuk önéletírásában. Végül a tarthatatlan helyzet miatt 1946 elején lemondott.⁴⁷

Ha az ország legfelsőbb politikai vezetésére tekintünk, akkor ott is állandó hatalmi harcokat látunk. A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt 1945–46 telén aggodalommal szemlélte a kiszgazdák és a Parasztpárt fokozódó együttműködését. A köztársaság kiáltása után a számukra kedvezőtlenül alakuló politikai helyzetet a „tömegharc” módszereivel próbálták megváltoztatni. Harcot hirdettek többek között a földreform „védelmére”, a közigazgatás „reakciós elemektől” való megtisztítására és az államosítások meggyorsítására. A földreform „védelmének” jelszavával ugyanis nemcsak a Parasztpárt kommunistabarát politikusait, de a földosztás során birtokhoz juttatott tömegeinek jelentős részét is meg lehetett nyerni.⁴⁸ A reform megváltoztatására, korrigálására nem volt többé reális politikai lehetőség.

43 MOL FM ir. I. 27013/1945. Közli: DONÁTH, 1969. 222.

44 DONÁTH, 1969. 216.

45 DONÁTH, 1969. 224.

46 DONÁTH, 1969. 199.

47 KERÉK, 2005. 74.

48 A földek gyors szétmérése és a földhiány miatt elkövetett szabálytalanságok felülvizsgálata ugyanis eleve felvetette a már kiosztott föld visszavételének lehetőségét. Így amikor a kiszgazda földművelésügyi miniszter, Kovács Béla megbízásából Kerék Mihály – az Országos Földhivatal ugyancsak kiszgazdapárti igazgatója – elkészítette a földreform végrehajtása körüli visszásságok rendezésére irá-

A földreform következtében megszűntek a nagy- és középbirtokok, tehát a korábban politikailag és gazdaságilag meghatározó arisztokrácia.⁴⁹ A földreform révén igénybe vett hetvenöt és félezer birtok az ország területének egyharmadán változtatta meg a tulajdonviszonyokat a második világháború után.

A reform hatálya alá eső birtokok 57%-át elkobzás, 43%-át kártalanítás útján sajátították ki.⁵⁰ Ennek ellenére az elkobzással nyert terület az igénybe vett terület 10%-át tette ki, az igénybe vett terület több mint 92%-a volt szántó, legelő, rét, erdőbirtok, tehát a régi nagybirtokra jellemző művelési ágak. A munkaigényes kultúrák, mint a kertészet vagy a szőlészet, csupán 1,7%-ot tett ki. Az ország akkori 25 megyéjében több mint 1500 kastély és kúria került 8000 katasztrális hold területtel állami tulajdonba, ahol iskolák, gyermekotthonok, üdülők, kórházak létesültek. Emellett igénybe vettek és szövetkezeti hasznosításra ítélték 160 szeszgyárat, több száz malmot és egyéb mezőgazdasági üzemet, traktort, gézekét, cséplőgépet. A földhivatal számításai szerint a földön kívüli juttatások, épületek, gépek, eszközök 18–20 millió mázsza búza értékének feleltek meg.⁵¹

Az 1947. évi V. tc. jelentősen csökkentette az Országos Földbirtokrendező Tanács hatáskörét, de a legfontosabb megmaradt, tehát a földreformmal kapcsolatos elvi állásfoglalás, a Földbirtokrendező Alap feletti rendelkezés, továbbá a juttatott ingatlanokból való elmozdítás joga. Végül a Tanácsnak kellett javaslatot tennie az Országos Földhivatal és a földművelésügyi miniszter által eléje utalt ügyekben.⁵² A többi feladatát az Országos Földhivatal vette át. 1949. augusztus 19-én szűnt meg végleg az 1949. évi XXIV. törvény értelmében.

A kommunista hatalomátvétel után megindult kuláküldözés és a beszolgáltatási rendszer elviselhetetlen terheket rótt a paraszti magángazdaságokra, és a gazdákat arra kényszerítette, hogy belépjenek a megalakuló szövetkezetekbe.

A FÖLDREFORM UTÁNI PÁLYÁJA

A földhivatali állás után az FKgP megbízta Kerék Mihályt a mezőgazdasági jellegű szövetkezetek újjászervezésével és irányításával. Ebben a szerepében Kerék Mihály tagja, majd elnöke lett az Országos Szövetkezeti Tanácsnak, és részt vett az új szövetkezeti törvény kidolgozásában is. Emellett 1946 őszén nemzetgyűlési képviselővé és a fővárosi törvényhatósági bizottság tagjává – egyben alelnökévé – választották.⁵³

Szakmai tudását is elismerték, mert az egyetem 1945-ben meghívta az agrárpolitikai tanácsok vezetőjének. Itt 1948-ig dolgozott fizetés nélkül, kinevezését ugyanis a Minisztertanácsban Rákosi meghiúsította. Amikor 1948-ban a tanszék átkerült az újonnan alakított közgazda-

nyuló tervezetét, és az megjelent a *Kis Újság* 1946. január 27-i számában, a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt a földreform ellen irányuló támadásként utasította vissza a 100 kat. hold alatti – zömmel paraszti – birtokok védelmét célzó kisgazda törvénytervezetet. A földhöz juttatott újjgazdák döntő többsége hasonlóképpen ítélte meg a történeteket, s február 12-én már több mint 200 szabolcsi küldött tüntetett Budapesten a földreform védelmében. Bővebben lásd: SALAMON Konrád: Baloldali blokk – népi megosztottság. *Új Forrás* 29. (1997) 1. sz. 60–70.

49 DONÁTH, 1977. 96.

50 SZAKÁCS Sándor: *A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–1948*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 6.

51 SZAKÁCS, 1971. 6–7.

52 NEMES NAGY József, 1947. 222.

53 KERÉK, 2005. 74.

sági egyetemre, megbízatása megszűnt. Ezt követően viszonylag fiatalon, 46 évesen Kerék Mihály nyugdíjba kényszerült.

Tekintettel arra, hogy nyugellátása nem biztosította megélhetését, Kerék Mihály továbbra is dolgozni kényszerült. Nehezen talált munkát, végül csak 1950-ben sikerült bejutnia a Talajjavító Vállalat sáncolási részlegébe segédintézőnek. Ezt követően az Igazságügyi Mezőgazdasági Vállalat tervelőadója lett, végül pedig 1956-tól az Akadémiai Kiadó Enciklopédia Szerkesztőségébe vették fel mezőgazdasági szerkesztőnek. Utolsó munkahelye a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet volt, ahol 1959-től dolgozott. A hivatali munkától 1972-ben vonult végleg vissza.⁵⁴

A Bács-Kiskun megyei tanyavilág helyzetének felmérését „a megye kérésére” a hetvenes években még elvállalta.⁵⁵ Mozgalmas életében ez volt az utolsó jelentősebb kihívás.

Kerék Mihály nem említett fontos művei: F. m. Jelentés Szeged sz. kir. város kishérlőinek helyzetéről (Bp., 1930); Adatok a magyar mezőgazdasági munkáscsaládok megélhetési viszonyaihoz (Bp., 1933); A jáász telepések sorsa Tolnában (Bp., 1934); Földbirtokpolitika (Bp., 1934); A magyar paraszt választójoga (Bp., 1936); A telepítés félévszázada. A mezőgazdasági telepítés rendszere és eredményei Németországban 1886–1935-ig (Bp., 1936); Új Mohács előtt? (Kecskemét, 1937); Izgató jelszavak helyett földet a magyar népnek! (Bp., 1937); A magyar földkérdés (Bp., 1939); A közjóléti szövetkezetek a földbirtokpolitika szolgálatában (Kassa, 1941); A magyar föld (Bp., 1941); Új magyar szociálpolitika (Bp., 1942); Lakásügy és lakáspolitiká (Bp., 1943). (Az adatok forrása: Magyar Életrajzi Lexikon (1978–1991). Főszerkesztő: KENYERES Ágnes. Akadémiai Kiadó. Bp., 1994. 466.)

GÁBOR BALÁZS

A LIFE IN THE SERVICE OF AGRICULTURE

A brief survey of the career of Mihály Kerék

The land reform after World War II was one of the most important episodes of 20th-century Hungarian history, which also had a profound effect on society.

The paper presents the life and work of one of those personalities who were among the key figures of this historical event.

The author describes the large estate system as the key impediment in the way of Hungarian agricultural development. In this context the most important agrarian reform attempts between the two World Wars are also briefly described.

The next chapter presents Mihály Kerék's life until the land reform in 1945, illustrating both the state of Hungarian agricultural vocational training in the interwar period and intellectual-political efforts preparing the agrarian reform after World War II.

Mihály Kerék's personal career is also presented. After graduating from the Agricultural Faculty at the University of Budapest he achieved fame gradually by his

⁵⁴ KERÉK, 2005. 75.

⁵⁵ ROMÁNY, 2005. 50.

essays written on land policy (e. g. those published in *Magyar Szemle*). These works, in which he analyzed the possible execution of the reform in detail, made him one of the most important forerunners of the future land reform.

In 1945 he was appointed by the Independent Smallholders Party to the preparatory talks of the land reform act. Later he became the president of the newly established National Land Registry which oversaw the completion of the reform.

During his presidency he represented the so called middle-class aspect of the reform. According to this rational economic solution re-allotted land were to be given only to those agricultural workers who could cultivate it independently.

As a result, he was permanently attacked by left-wing parties, and in early 1946 he was forced to resign from the presidency.

In the next section the author gives a short presentation of the economic and social consequences of the land reform in Hungary.

The last chapter takes a closer look at the post-reform period of Mihály Kerék's career. At first he was commissioned by the Independent Smallholders Party to reconstruct agricultural cooperatives. Meanwhile he was elected a member of the National Assembly and vice president of the Budapest Municipal Board. In addition to that he taught agrarian policy at the university until 1948. After that he was forced retire, at the age of barely 46. Nevertheless he had to work until 1972 as his pension did not cover his subsistence. His last workplace was the Research and Design Institute for Urban Planning.

ROMÁNY PÁL

ERDEI FERENC CENTENÁRIUMA

A haladást szolgálni – ahogy lehet ...

*„Olyan fogalom, amelyet a magyar paraszt szó takar,
erre nyugat felé nem használatos... Nemcsak a fogalom,
de ugyanaz a társadalmi szerep és minőség is hiányzik. A földművesség
itt mesterség, amelyet éppúgy tanítják, mint akár a gépkezelést.”*

Erdei Ferenc (Altdorf, 1936)¹

Az idézett sorokat a 25. életévét alig hogy betöltő, friss diplomás, a hagyományos szövetkezeteknek alkalmazásában álló Erdei írta Makóra, hűséges tudósítóként. A három mondat külön-külön is vádol, perel az itthon tapasztalt állapotokkal. Azokkal, amiket meg kell haladni, s megkeresni a módját, új szövetségeket találva. A látottakhoz hozzáfűzve: „Csak mint a vágyak és az álmok világát viszem haza szívemben Tell Vilmos hazájából.”² Ezt, a „vágyak világát”, övéinek szolgálatát vállalta fel egész életútján. Váltakozó sikerrel, de itthon.

A vágyak és a lehetőségek szinkronját megteremteni sohasem egyszerű. A 20. század Magyarországon ez különösen nehéznek bizonyult. Erdei az Osztrák–Magyar Monarchiában született, az új román királyságból, Kolozsvárról áttelepitett szegedi egyetemen diplomázott. 1939-ben, mint dr. Erdei Ferenc karp. tiz. a 40. Árkász század már „fogdát-viselt” m. kir. katonája. Egy 1941. évi levele szerint: „mezőgazda és szociológus.”³ Tréfálkozva, az előzőek szerint jegyzi önmagát. – Azaz: már az indulása sem volt sematikus.

1.

Erdei Ferenc Makóról indult 1910-ben, és oda is tért meg. Végleg, 1971-ben. Sok ezren búcsúztatták. Életútját is jelzi, ha néhány méltatójának neve – földijein kívül – itt is megjelenik (a búcsúztatók sorrendjében): Fehér Lajos a Minisztertanács elnökhelyettese, Dr. Bartha Tibor, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, Erdey-Grúz Tibor, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke méltatta az MTA főtitkárának, a kutatónak az érdemeit. Az emberét, aki önmagáról azt vallotta, hogy „igazában véve én egyszerre vagyok modernista és tradicionalista. (Remélem, ez hangzik ki Város és vidéke könyvemből.)”⁴ Galgóczi Erzsébetnek, 1971 márciusában vallotta ezt, talán egyik utolsó levelében.

Mindenkor az volt, ami – felfogása szerint – segítheti a megértést, a haladást. A szülőföldön is, a nagyvilágban is. Azzal is számolva, hogy nem mindig, s nem mindenki érti, fo-

1 Erdei Ferenc publikálatlan írásai, levelei (Péter László ismertetőjével). *Forrás* IX. évf. Kecskemét, 1977. 21.

2 Uo. 22.

3 *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv* Szerk. SZÉCHENYI Ágnes, Magvető, Bp., 2004. 111.

4 *Emlékbeszédek*, 2001. Szerk. GLATZ Ferenc, MTA, Bp., 2002. 11. (Kiemelés: R. P.)

gadja el ezt a szemléletet. Azon az „élet-skálán”, amit Erdei bejárt és vállalt (!) – így lehetett szolgálni a haladást –, s hite szerint, de nem hangoztatva – a *hazát* is.

Az ország haladása – fejlődésének sürgetése, a hatalom körein kívül is – nem először volt téma Magyarországon. Elegendő Széchenyi István grófra utalni, akinél stratégiai szerepet kapott az angol példa, az út-vasút, a vízrendezés és sok más társadalmi-gazdasági ügy. Károlyi Sándor gróf a francia példával, a szövetkezeti minták átvételével, Újhelyi Imre óvári professzor – a 19–20. század fordulóján – a német, a svájci megoldások, agrárfejlesztési eljárások elfogadtatásával („importjával”) remélte a hazai haladást szolgálni. Mások, más országokra, népekre hivatkoztak később is.

A 20. századra már erőteljessé vált ez az igény, mind láthatóbbá vált – Erdei és kortársai számára is – a hazai elmaradás és annak forrása is. Bibó István vallotta: „Erdei Ferenc [...] olyan szembenállást tanúsított azzal az úri világgal, amely a csökevényes polgársággal egymáshoz asszimilálódott, hogy ebben az értelemben polgári álláspontról nála nem lehetett beszélni.”⁵ Nem véletlen, hogy az ún. falukutatás,⁶ a Magyarország felfedezése c. szociográfiai könyvsorozat, később a Márciusi Front, majd a Nemzeti Parasztpárt makói megszületése⁷ az író Erdei Ferencet a felszabadult Debrecenbe, s ezzel Dálnoki Miklós Béla kormányába vitte. Hátrahagyva a Parasztozok, a Magyar falu, a Magyar tanyák, s többi, máig számon tartott, tanúságos művét.

Az életút más – nem kevésbé kanyargós – politikus pályán folytatódott.

2.

A politikus útja – ritka kivételtől eltekintve – általában kanyargós is, hullámos is. Sőt: szakadékok is szegélyezhetik az utat. Erdei Ferencnek – 1945–1956 között – jutott valamennyiből. Nem járt pedig ismeretlen terepen, hiszen volt Györffy-kollégistákkal, Szárszó és más konferenciák, viták részeseivel előbb is találkozhatott. Igaz, hogy fél tucat kormánynak volt a tagja. A debreceni ideiglenes nemzeti kormánytól kezdve – megszakítással – Nagy Imre második kormányáig. „Pártpolitikusként, a koalíciós kormányok tagjaként, politikai tevékenységének középpontjába a magyar mezőgazdaság gyökeres átalakítása, a paraszti nyomorúság és el-esettség felszámolása került” – állapítja meg életrajzírója, Für Lajos.⁸ Miniszterként persze sokféle intézkedést is Erdei nevéhez kapcsoltak, olyanokat is, amelyek főleg a mindenkori túlteljesítők buzgalmanak köszönheték átmeneti létezésüket. Így például a Rákosi-éra gyapottermesztési ábrándját, amit a növénytermelés hazai papái is felvállaltak, vagy a többszörös Sztálin-díjas Liszenkó úgynevezett jarovizációs eljárásának illetve a vegetatív hibridizációnak alkalmazását az állattenyésztésben.

Belügyminiszter volt Erdei, amikor folyóinkon, 1944–45-ben, a hídroncsok nyújtottak – esetleges – átkelési lehetőséget és agrárminiszter, amikor a begyűjtési (beadási) kötelezettségek diktálták a vetéstervet is. Az FM élén állt az agrárkutatás és felsőoktatás reformjának idején. Gödöllőn, az 1950–51-es első tanévnyitót Erdei tartja, s kinevezi az agrárpolitikai tanácsék egyetemi tanárának Nagy Imrét.

A „padláslesöprés” más tárcához „tartozott”, a kulák-listák összeállítását is, azaz akkor is megtörténik, ha Erdei – mint több kortársa – emigrációból bírálja, vagy átkozza a hazai ha-

5 Bibó István (1911–1979). *Életút dokumentumokban*. Válogatta: HUSZÁR Tibor–HANÁK Gábor. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 40.

6 PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.): *A falukutatás fénykora 1930–1937*. OPKM, Bp., 2002. 282.

7 TÓTH István: *A Nemzeti Parasztpárt története (1944–1948)*. Kossuth Kiadó, Bp., 1972. 323.

8 *Agrártörténeti életrajzok*. Szerk. FÜR Lajos–PINTÉR János. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp., 1985. 127.

talmat. A megszüntetésükhöz, eltörlésükhöz viszont kellett Nagy Imre első kormányának (1953. július 4.–1955. április 18.), az „új szakasz”-nak kodifikációs ereje, amelyben az igazságügyi minisztert, majd a második kormányban (1956. október 24.–1956. november 4.) a Minisztertanács elnökhelyettesét, s az előző, (a Hegedüs-kormány) agrárminiszterét Erdei Ferencnek nevezték.

És miért nem ítélték el, nem végezték ki Erdeit, miként a szintén „tököli tárgyaló” honvédelmi minisztert, Maléter Pált? – halljuk a kérdést nem egyszer. A lehetséges, ám nem itt tárgyalandó válaszokból, összefüggésekből csak egy utalás: Erdei a tárgyaló küldöttség vezetője, az egyetlen civilként volt jelen. Letartóztatták, majd elengedték. Társai katonák voltak, a rangidős, a legfelső szovjet katonai akadémiát végezte... (Beosztott két tisztje később szabadt.)

Erdei Ferenc – hazatérése után – az általa, miniszterként alapított, Martonvásári Kutató Intézet keretében kialakított mezőgazdasági üzemtani kutatások megkezdésével folytatta munkáját. Sokan segítettek, miként – kényszerű távollétében – a családját is. Állami gazdaságokból, szervezetekből érkeztek hozzájuk az élelmiszersomagok. Jellemző Erdeire, hogy lehetőséget teremtve országjárásra indul, régi parasztpártiakat látogatva. A földek 1957 tavaszán is – miként 1945 tavaszán – vetésre vártak, az emberek, a falvak békességre vágytak. Akkor össze kellett szedni az elszórt hadfelszerelést, pótolni a kimaradt őszi szántást, bízva abban, hogy a Dunántúlon is – és Európában szintén – elhallgatnak a fegyverek. A „magyar kérdés” az ENSZ napirendjén szerepelt. Választ, megoldást azonban itthon kellett találni.

Az éppen regnáló magyar kormány általa ismert illetékes tagját tájékoztatja országjárási tapasztalatairól, javaslatairól. Esetenként kézzel írt levéllel. Már 1957 januárjában. Ahogy lehet... Tudta, enni kell. Még a háborús jóvátételt is fizetni kell tovább. S mindenki nem mehet „Amerikába” sem. És az meg nem jön Magyarországra.

Erdei, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, itthon marad. Az 1948-ban, a legelsőik között Kossuth-díjat kapott szociológus, jogot végzett agrárközgazda visszatér a tudományos kutatáshoz. Az MTA főtitkáráként, alelnökeként is, újból – mint az életpálya első szakaszán – „csak” falukutatóként szeretne szolgálni. Ha vállal is, hosszabb-rövidebb időre politikai feladatot, azt csupán közvetítői, népfrontos mandátumnak tekinti. Talán még az országgyűlési képviselőségét, a Magyar Református Egyházban viselt tisztségét, a szervezetkezelőpolitikában vállalt szerepét is. Mindent, ahol – szerinte – segíthetett. Vállalja, hogy elnököl – 1967-ben – a Mezőgazdasági Szervezetek Országos Kongresszusán, a TOT megalakulásakor.

Számaára nem volt „rangon aluli” napi vagy hetilapba kéziratot adni, a *Gazdálkodás* szerkesztőbizottságát vezetni, aspiránsokat támogatni, írásaikat lektorálni, vagy az *MTV Vendégasztal* című műsorát vezetni, sőt például egy karácsonyi tévés beszélgetésben részt venni. Mezőgazdasági kutatóműhelyében pedig meghúzódott, segítséget, újból munkát kapott több volt „56-os”, köztük Göncz Árpád is.

Erdei nem zárkózott el a tudomány elefántcsonttornyába 1957 után sem. Együtt lélegzett az országgal, főleg a hozzá közelálló alföldi emberekkel. Mindenekelőtt pedig az agrártudomány hazai alakulásával, alkalmazásával, a faluval.

3.

A földművesség, mint mesterség, még nem volt általánosan elfogadott Magyarországon a 20. század második felének kezdetén sem. Hatott, élt a szemlélet, hogy ahhoz mindenki ért, hiszen a béresgazdák is tudták, hitték: fő követelmény a jó időjárás. Az igazság egyik szeletét visszaadta ez a nézet, de arra nem adott választ, hogy miért van előttünk sok olyan ország, ahol az agrártermelés alapfeltételei szűkösebben állnak rendelkezésre, mint nálunk. Az egy-

kori Eötvös Kollégium francia vendégtanára ezt ismerte fel a harmincas évek Magyarországn. „A magyar falvakban tett látogatásom meggyőzőtt róla, hogy a parasztkérdés az, ami a legfontosabb [...] a múlt idővel egyre sürgetőbben követelte a megoldást”⁹ – írta Magyarországon is megjelent emlékirataiban.

A (nagybetűs) Politika válasza ismét (!) 1958–1959-ben is a nagyüzemi átszervezés, a *kollektivizálás* sürgetése volt. Az majd megoldást hoz, versenyképességet terem! Az agrártudomány, jelesül az Akadémia illetékes bázisszervezete írásban jutatta el tartózkodó – tiltakozó véleményét az eme nézet képviselőihez. Az aláírók élén Erdei Ferenc akadémikus szerepelt, a világot járt Rázsó Imrével, Lázár Vilmossal és más egyetemi tanárokkal egyetemben. A válasz: egy többnapos pártközponti – nélkülük zajló – vita kimondja a mezőgazdaság átszervezésének időszerűségét és szükségességét. Az ellenvéleményeket revizionista nézeteknek minősítik. A „kollektivizálást” 1960–1961-re – „főnt” – befejezhetőnek tekintik... A politikai döntés előtt ellenérvekkel lépett fel Fehér Lajos, Keserű János és más, agrárközgazdai pártpolitikus is. Az ellenvéleményeket nem fogadta el a központ, az „átszervezést” – versenyfeladatként tekintve – mielőbb elérendőnek hitték. Egyben azt a célt is, hogy Magyarország sikeresen használja ki kedvező agráradoottságait és létező exportlehetőségeit.

Elkezdődik Erdei Ferenc életútjának újabb, tudományos eredményekben talán leggazdagabb, utolsó, aktív szakasza. A szövetkezetek nemzetközi tapasztalatairól szóló alapvető munkáját még a politikai döntés előtt útjára bocsátja az Akadémiai Kiadónál.¹⁰

Üzenetét kevesen hallották meg. Talán ezért is Komló László: *Ipari mezőgazdaság felé* című, Franciaországi útinapló alcímű könyvét védemnyőt adó előszóval látja el, hogy megjelenhessen. A könyv lektorálását is vállalja, mintegy osztozik abban a felelősségben, amit a Világgazdasági kérdések című sorozatban kiadott első agrárkönyv jelenthetett. (Talán új kiadásra is érdemes volna ez az „útinapló.”) Figyelmeztetésnek is vehetők ma is az Ajánlás az olvasónak című bevezetésben írt sorai: „most meglepődhetünk azon, hogy milyen sokféle elágazásai vannak a szövetkezeti útnak, s hogy milyen leleményesen alakulnak a szövetkezeti formák... okulhatunk is egyik-másik szervezési megoldásból, mert újból meggyőződhetünk, hogy a szövetkezeti mozgalom fejlődése nemcsak egy-két séma szerint haladhat előre, hanem a történeti fejlődés és az adott közgazdasági környezet feltételeihez képest nagyon változatosan.”¹¹ Nem bírálta a kolhozformát, „csak” leszögezte: van más is! Miként leveleiben megírta Makóra, már a harmincas években. Mindvégig ezt vallotta, s képviselte agrárgazdasági, szakszervezeti-fejlesztési, szerkesztési – azaz: minden más lehetséges munkaterületén. Vitákat is ezért vállalt, szinte mindenhol, mindenben.

Harmadik, itt kiemelt szakirodalmi tettként megszervezte Erdei az Akadémiai Kiadó gondozásában egy olyan *Termelőszövetkezeti üzemszervezés gyakorlati kézikönyve* című munka létrehozását is, amely mind ez ideig páratlannak tekinthető a hazai (és az ismert nemzetközi) szakirodalomban. Első kiadása: 20 ezer példány, 626 oldal (34,6 ív)! Az ötvenhárom szerző, tíz lektor, öt társszerkesztő élén szerkesztette: Erdei Ferenc. Az Akadémia elnöke, Rusznyák István orvosprofesszor, kétszeres Kossuth-díjas és Losonczi Pál miniszter megküldte valamennyi szövetkezeti elnöknek. Az előszó dátuma: 1960. augusztus 20. Követte hamarosan a második kiadás...

A korra, a helyzetre, s talán a politikától tartózkodó Erdeire is jellemzőnek tekinthető ennek a „zsebkönyv”-nek a kiadása, sorsa. Arra, hogy az elháríthatatlant miként kell megpróbálni elviselhetővé, elfogadhatóvá tenni. Szövetségesekkel, több tudással, felkészültséggel,

9 SAUVAGEOT, Aurélien: *Magyarországi életutam*, Európa Kiadó, Bp., 1988. 208.

10 ERDEI Ferenc: *Mezőgazdaság és szövetkezet*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959. 250.

11 KOMLÓ László: *Ipari mezőgazdaság felé*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1964.

akár furfanggal. „Alámerülés” helyett. Korabeli mondás szerint: „gimnasztyorkánál jobb a magyar lajbit viselni”, a jelenben helytállni.

Most ötven éve jelent meg ez az akkori hazai agrárvilágban nélkülözhetetlen üzemszervezési kézikönyv. A szerkesztőbizottság az Előszóban hangsúlyozza: „az vezetett bennünket, hogy a könyv egységes szerkezetben, áttekinthető rendben foglalja össze a szükséges ismereteket, (adatokat) [...] és bármelyik címszónál felítve – mint az enciklopédia – egy helyen tartalmazza a kérdésre vonatkozó tudnivalókat.”¹² Az akkori 4300 termelőszövetkezetnek, a 761 000 gazdálkodó család javára ajánlották a szerkesztők a munkát. Hogy szolgálhassák a tagságot, használhassanak a mezőgazdaságnak. A közös és a háztáji gazdaságnak. Később, 1967-ben a szakszövetkezetekről szólva pártközponti irányelvként jelenik meg a szovjet példától idegen tétel: „egy-egy szövetkezeten belül is különböző célok tűzhetők ki. Egyes ágazatokban a termelőszövetkezetekkel azonos jellegű gazdálkodás, más ágazatokban a kisüzemi termelés segítése lehet a cél.” (!)¹³ Ez az álláspont már szavakban sem követte a kolhozszámát. A magyar mezőgazdaság egyébként már 1966-tól felhagyott a doktrínér-gyakorlattal, majd „kísérleti terepe” lett az 1968-tól alkalmazott úgynevezett új gazdasági mechanizmusnak.

ISMÉT: AHOGY LEHET, AMI SEGÍTI A HALADÁST

Néhány év múlva már magyar agrármodellről ír a külföldi (nyugati) szaksajtó. (Itthon nem, a gyanakvást elkerülendő!) Növekszik az agrárexport, s vele a falu jövedelme is. Beérik a vetés. A '70-es években amerikai, német, kínai agrárszakértők, miniszterek, szaklapok tudósítói ismerkednek a Kádár-rendszer, a hetvenes évek magyarországi „zöld forradalmával”. Lassan a KGST is belenyugszik, sőt Brezsnyev egy beszédében elismeri a „magyar agrármodellt”. Kulakov, az SzKP KB mezőgazdasági titkára a helyszínen tanulmányozza, majd – a hetvenes években – az Egyesült Államok két, egymást követő agrárminisztere is. Az amerikai 4-H Szervezet 100 magyar agrárdiplomás fiataalt hív az Egyesült Államokba farm-gyakorlatra. Új technológia, új növény- és állatfajták, modern gépek jelennek meg a magyar vidéken. És a legfőbb: a szaktudás, a hozzáértés emelkedő színvonala. A magyar agrárgazdaság kihívója immár Dánia, Hollandia mezőgazdasága lett a '70-es, '80-as évekbe.

Egy szovjet könyvkiadó azzal kereste meg ebben az időben az illetékes magyar könyvkiadót, hogy Erdei válogatott műveit szeretné kiadni Moszkvában. A tudományos alapossággal szerkesztett válogatásra szóló megbízást a Politikai Főiskola illetékes tanszékei kapták meg. Elkészültek vele, s a fordítással is. Nem siették el. Sajnálhatjuk, hogy a cirill betűs kézirat – végül is – kéziratárban maradt.

4.

Erdei Ferenc műveinek, könyveinek száma (az Akadémiai Kiadó és más kiadók gondozásában) mintegy 30 kötet. Életútjának tanulságai – Fehér Lajoséval és társaikéval együtt – a magyar agrártörténetnek érdemes, az országtól, sorsától elválaszthatatlan, kiiktathatatlan részeit jelentik. Nem is csak a szerző születésének centenáriuma alkalmából...

Nem csupán a gödöllői központú új agrártudományi egyetem 1950. évi első tanévnyitója, valamint majd a debreceni, a keszthelyi, az óvári agrár-felsőoktatás újraindítása, nem egyedül

¹² *A termelőszövetkezeti üzemszervezés gyakorlati kézikönyve*. Szerk. ERDEI Ferenc, Akadémiai Kiadó, Bp., 1960. 626.

¹³ *Szövetkezetpolitikai kérdések*. Szerk. CSIZMADIA E.–MOHAROS J.–ROMÁNY P. Kossuth Kiadó, Bp., 1970. 26.

Martonvásár, Herceghalom, és társaik tudományos eredményei, nemcsak az ismert Agrárgazdasági Kutató Intézet életre hívása, vagy az évente ismétlődő Mezőgazdasági Könyvhónap eseményei emlékeztetnek Erdeire.

A 20. század fia volt, a század agrárvilágával együtt élt, együtt érthető meg. Azzal is számolva, hogy a magyar agrártársadalomé az elsőség Erdei tudományos, politikai – szervező tevékenységeiben is. Számon tartotta – s kell, hogy mindenkor számon is tartsuk –, hogy honnan indultunk, hogy milyen volt a tiszántúli, milyen a makói, a homokhátsági tanyavilág, a petróleumlámpa, a részesaratás. És az a bizonyos „lajbi”, amin ádáz viták folytak Magyarországon – és folynak még manapság is.

Az a paraszti állapot, amiből a két háború közötti élet és folytatása állt, amiből Erdei Ferenc és a többi „Erdei” elindult, végérvényesen elmúlt. Erdei korán felismerte ezt a visszafordíthatatlan változást, megtanulta a leckét. A haladásról sohasem mondott le. Szárszón, 1943-ban, és a Magyar Tudományos Akadémián 1970-ben sem. Nem fogadta el – könyvei tanúk rá – a hamisságot sem, hogy „mától kezdve minden másképp volt”.

Az Erdei Ferenc Társaság első elnöke, az igazságügyi miniszter, akadémikus nem véletlenül emlékezett elődjére 1988-ban úgy, hogy „a magyar társadalom és a magyar tudomány sokat köszönhet Erdei Ferencnek, de a legtöbb okuk az emléke előtti tisztelgésre talán éppen a társadalomkutatóknak van”.¹⁴ Kulcsár Kálmán megállapítása aligha vitatható. Ezt vallotta egy másik kortárs, Andorka Rudolf akadémikus is.

Úgy tűnik, hogy a 20. századi történelmünk értésében még mindig sok az „alapfok”, a Magyar Királyság értelmezésétől – a Harmadik Magyar Köztársaságig. Az írásos bizonyítványtól függetlenül nagy a szórása a minősítésnek. Az számítana, hogy honnan nézzük?

Amerikából, a Yale Egyetemről – a rendszerváltás után – hazalátogató Széchenyi-díjas szociológus professzor úgy látta, hogy „1970 és 1980 során a vidéki Magyarországon látványos fejlődés, egy forradalom zajlott le.”¹⁵ Szelényi Iván – kívülről – jól látta?

Mást, érthető. hogy másképpen fogalmazott a Történész, az MTA későbbi elnöke, Kosáry Domokos. Tapasztalatai alapján vallotta: „[...] a helyes álláspont nem az volt, hogy elmenni a világba, mert akkor az illető elvész saját nemzete számára. És nem is az, hogy beállni a csaholók közé, mert az tulajdonképpen még veszedelmes is volt [...] Csak olyan utakat lehetett választani, amelyek a szakmán belül maradva lehetővé tették, hogy erkölcsi öngyalázás és kompromisszum nélkül az ember valamit működhessen a saját szakmájában. Nekem ilyen volt a történeti bibliográfia.”¹⁶

Erdeinél talán az agrárökonomia, valamint a népfrontos politika. Saját választásából, s a kor körülményeiből eredően.

Az előző nemzedék tagja, Erdei kortársa, Illyés Gyula szavait idézzük még végül: „[...] Nem is erőltetem, hogy megértsem, mi történt itt – írta 1945-ös földreformos riportjában. – Talán 10 év múlva fogjuk megérteni, talán 20 év múlva, igazában talán csak egy század múlva az unokáinkban.”¹⁷

Gyakorlatilag ott vagyunk...

Segítsünk, hogy könnyebb legyen nekik a megértés, a 21. század, a jövőjük.

14 KULCSÁR Kálmán: *Erdei Ferenc*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988. 338.

15 Szelényi Iván a kapitalista fényes szelekről. *Magyar Nemzet* 1993. június 12. (Javorniczky István)

16 HANÁK Gábor: Kosáry Domokos pályaképéhez. In *Hommage à Kosáry Domokos*. Szerk. FERCH Magda-ORMOS Mária. Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, Bp., 2009. 100.

17 ILLYÉS Gyula: *Honfoglalók között. 1945, Sarló*. Mezőgazdasági Kiadó, Bp., 1980. 34. (Kiemelés: R. P.)

EPILOGUS

Bonyolult, nehéz időszaka volt Magyarországnak, amikor Erdei járta a földjét. Nem egyedül. Világhatalmak „társaságában”. Barátait is emésztette, családját és hazáját is megtépázta a különleges környezet, a változó idő. Tapasztalataira is épített, amikor utolsó nagy munkájában megfogalmazta: „Még oly forradalmi változások is a régebbi történeti bázison realizálódhatnak, azaz mélyre ható társadalmi változások végbemenéséhez illetőleg új intézmények [...] kibontakozásához hosszabb időre van szükség.”¹⁸

Igen, az agrártársadalmakban, így Magyarországon is. Ez alig vitatható. Érdekes nem elfelejtetni. Akárcsak Erdély jeles fejedelmének, Bethlen Gábornak szavait, aki szintén nem politikai vásárfiával, hanem a ráció hasznával ajándékozta meg övéit. A 17. században Isztambul és Bécs között kormányozta Erdélyt, s vallotta bírálóival szemben: „Tudtuk mi, hogy mit kellene tenni, de csak azt tettük, amit lehetett.”¹⁹ És azt – tegyük hozzá – jobbra el is érték. Hol a törököknél, hol az osztrákoknál, hol a hazai hatalmasoknál. Megtették azt, amit akkor lehetett. Mindenki javára, ami nem kevés.

Erdei Ferenc és kortársai a gazdasági-társadalmi haladás pártolói is erre törekedtek. Elvetették még a gyapotot is. A kor növény-termesztéstani bibliájában a kutatók is úgy fogalmaztak, hogy „végre sikerült hazánkban a gyapot honosítása terén eredményeket elérni [...] termése rendkívül nagy-értékű és így érdemes a termesztésével foglalkozni.”²⁰ Már akinek. Vagyis: ahogy lehetett.

A Cambridge-ből a Homokhátságra érkező doktorandusz mindenesetre úgy látta a '70-es években, hogy „az a közösség, amely a háború előtt »félnaturális parasztgazdaság« volt, csak most, a szocializmus korában éri el az ártermelő családi vállalkozások fejlettebb, polgári fokát.”²¹

A korszak gazdasági, agrárpolitikai és több más társadalmi, vagy éppen nemzetközi folyamata, sok-sok tanulsága még elemzésre vár. A kutatások előtti nagy feladat Erdei Ferenc és kora értő vizsgálata, a máig éró hatások és következmények bemutatása. Az új nemzedékek javára.

PÁL ROMÁNY

THE CENTENARY OF FERENC ERDEI

Ferenc Erdei was frequently remembered by many as the son of the 20th century. Indeed, he was born in 1910 and was barely 60 years old when he was gathered to his fathers in Makó. During his lifetime Hungary's form of government, the social-political order and even the country's borders changed several times. He survived two world wars and elemental political and social upheavals. It is understandable that his main goal was to leave his bordertown birthplace for the wider world and re-

18 ERDEI Ferenc: *Város és vidéke*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1971. 441.

19 *Magyarként Európában*. Szerk. ÖRDÖGH Szilveszter. Kossuth Kiadó, Bp., 2005. 91.

20 GRÁBNER Emil: *Szántóföldi növénytermesztés*. Szerk. SÁRKÖZY Péter, Mezőgazda Kiadó, Bp., 1956. 672–685.

21 C. M. HANN: Kisüzemi gazdálkodás Tázlaron. *Ethnographia* 1982/1. 65.

turn full of experiences. He studied and took sacrifices every day to attain this goal, as he spread the knowledge of scientific achievements and strived to form society and economy. He propagated his perceptions and believed in the force of progress. He undertook this task as the chief secretary of the Hungarian Academy of Sciences, as a minister and research institute director.

He lived and battled all his life in Hungary with a deep loyalty to his land and duty. He shared the truth of Prince Gabriel Bethlen: 'We knew what we had to do, but could only do what was possible'.

KRÓNIKA

FŐHAJTÁS *CSETRI ELEK (1924–2010)* ÉLETMŰVE ELŐTT

Csetri Elek – egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja – első írásával 1946-ban jelentkezett a romániai magyar nyelvű sajtóban; életútja 2010 januárjában ért véget, művei azonban nemcsak Erdélyben és a magyar nyelvterületen, hanem a gazdaság- és társadalomtörténet világában is maradandó helyet biztosítanak szerzőjüknek.

80. születésnapján jó hatodfélszáz oldalas ünnepi kiadvánnyal¹ köszöntötték barátai, pályatársai és tisztelői; e kötetben 18 oldalon sorakoznak könyveinek, tanulmányainak, forrásközléseinek, az általa szerkesztett köteteknek, ismertetéseinek, illetve a vele folytatott beszélgetéseknek a címei, s a kivételesen gazdag életmű számottevően gyarapodott még csaknem hat esztendeig.

Csetri Elek Tordán született 1924. április 11-én, középiskolai tanulmányainak városa Kolozsvár lett, a Református Kollégiumból vezetett útja a Bolyai Egyetemre. Diplomás történelemszakként tanított Nagybányán és Marosvásárhelyt 1947–1949 között, s egy emberöltőnél hosszabb ideig, 1986-ig volt a Bolyai, illetve 1959-től a Babeş–Bolyai Tudományegyetem tanára. Kemény munkából bőven, elismerésből igen szűken jutott neki, egyike volt azoknak a historikusoknak, akik – a sorstárs Egyed Ákos szavaival élve – „*a romániai magyar történetírás göröngyös útját...*” járták.²

Csetri Elek túlzás nélkül is szerteágazó munkásságán belül tekintélyes helyet kapott az agrártörténet, illetve a jobbágy-paraszti társadalom múltja. Fiatalon – 1956/57-ben – szakmai szempontból azonban már „teljes fegyverzetben” írt a zsidói Wesselényi-uradalom gépeiről és korszerű mezőgazdasági eszközeiről, s arról a jószágigazgatóról, aki hat évtizeden át hűséggel látta el feladatát. „Kelemen Benjámin, a haladó gazda” jogi tanulmányok után, székely szorgalommal és találékonysággal látott munkához Zsibón, ahol kitűnő könyvtár tette lehetővé ismeretei gyarapítását. Járt Ausztriában, meglátogatta a korszerűen gazdálkodó, országos híré nagybirtokok egy részét, például Tótmegyert, Ürményt, Alcsútot. Tapasztalatai nyomán szorgalmazta a tagosítást, bevezette a vetésforgót; új növényfajták terjesztésére, bőséges trágyázásra, a szőlő és gyümölcsstermesztés súlyának növelésére, a ménes és a juhászat színvonalának emelésére törekedett; új gyapjúmosási eljárást dolgozott ki, módszere kelendőbbé tette az uradalmi terméket. A selyemhernyó sem kerülte el figyelmét, továbbá a lehetőségeknek megfelelően iparosított: hamuzsír-készítést, pálinka- és sörfőzést, fűrés- és lisztelő malmok létesítését. Kelemen Benjámin – Wesselényi bizalmát és támogatását élvezve – felvirágoztatta a zsidói birtokegyüttest, amelyik – Csetrit idézve – korábban „[...] szép, de a feudális elmaradottságban megdermedt uradalom” volt. Wesselényi és Kelemen egyetértett abban is, hogy támogatni kell a falusi iskolákat, földet kell rendelni melléjük, hogy a tanulók gyakorlati ismeretekre is szert tehessenek.

1 *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. PÁL Judit–SÍPOS Gábor. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár, 2004. 564.

2 EGYED Ákos: Csetri Elek emlékére (1924–2010). *Erdélyi Múzeum* LXXII (2010) 1–2. sz. 131–132.

„Az árutermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlása idején” című – Imreh Istvánnal közösen írt – és a szakirodalomban gyakrabban hivatkozott tanulmánya ugyancsak rangos helyet kapott az uradalomtörténetben.

Csetri Elek munkáira szinte kötelezően jellemző a jobb megértést elősegítő nemzetközi háttér megrajzolása, a rövidebb lélegzetű írások sem kivételek ez alól, lett légyen szó az 1831-ben „békétlenkedő” parasztokról, illetve a lengyel felkelés Erdélybe érkezett menekültjeiről.

Erdély társadalmának túlnyomó többsége a paraszti népességből került ki, némi leegyszerűsítéssel az erdélyi társadalom hosszú évszázadokon át agrártársadalom volt, és maradt a 18. század második felében, illetve a 19. század elején. Az „Erdély változó társadalma 1767–1821” című³ – ugyancsak Imreh Istvánnal közösen írt – könyv az 1767, 1791, 1808, 1821. évi 4 adóösszeírás nyomán készült alapmű, amelyik az adózás elemeinek megvilágítása után közigazgatási egységeként – a vármegyék és Fogaras-vidék, a Partium, a székely, illetve a szász székek, valamint az ún. taxás helyek sorrendjében vizsgálja a családok távolról sem egyenletesen változó számát. A társadalmi tagozódás rétegei a következők: jobbágyok és zsellérek, szabad parasztok, egytelkes nemesek, bányászok, taxás polgárok, más társadalmi csoportok és végül a birtokos nemesek, akik közül néhányan adómentességük ellenére belekerültek az összeírásokba, természetesen nem azért, mert lemondtak a kiváltságaikról, hanem azért, mert – ha szász székekben, illetve szabad királyi városokban laktak – részt kellett vállalniuk bizonyos közterhekből.

A vármegyék népességének valamivel több mint 4/5 része jobbágyokból és zsellérekből állt, a székely székekből sem hiányoztak e csoportok, de a székelyek több mint fele szabad székely, illetve határőr rendű⁴ volt. A szász székek lakosságának pedig túlnyomó többsége, kerekítve 76%-a őrizte az „ösi” szabad paraszti jogállást, miközben e réteg közel fele – kerekítve 45%-a – már a román ajkú populációból került ki.

Csetri Elek és Imreh István bevezetőjéből kitűnik, hogy „[...] új, »mérő és számoló« módszerekkel teljesebb és igazabb [...]” rajzokkal kívánták ábrázolni a múltat. Harminc év távolából visszapiillantva elmondható, hogy kísérletük fényes sikerrel járt.

A romániai magyar történészeknek ritkán adatott meg az, hogy külföldön, rangos nemzetközi konferenciákon tartsanak olyan előadást, amelyet nemcsak elhangzik a tudományos fórumon, hanem szövege meg is jelenik egy előkelő kiadványban vagy neves folyóiratban. Csetri Elek az erdélyi agrártudomány kezdeteiről⁵ és Fridvaldszky János munkásságáról érintkezett⁶ úgy, hogy az európai tudománytörténeti kitekintést követően ismertette az összmagyar agrártörténeti szakirodalom múltját, s világitotta meg hozzá az erdélyi hátteret.

Ha tősgyökeres erdélyi, egyszersmind ízig-vérig agrártörténeti kötetre akarnók példát hozni, akkor az *Erdélyi méheskert. Régi erdélyi méhészkönyvek* c. vaskos kötetnél (424 oldal + 13 tábla) keresve sem találunk megfelelőbbet. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel tette közzé Csetri Elek 2001-ben. A szerényen hangzó „bevezető” terjedelme éppen 70 oldal, s tulajdonképpen a méhészet rövidre fogott világtörténete, a katedrán egyetemes történelmet oktató, széles látókörű tanár rendkívüli olvasottságának és kitűnő íráskészségének köszönhető mű. A kötet címét *Széki Veszmás Márton* Kolozsvárt, 1774-ben megjelent munká-

3 A Kriterion kiadásában megjelent karcsú, de rendkívül tartalmas kötet értő, elemző és a szerzők érdemeit elismerő ismertetésére l. MISKOLCZY Ambrus: Csetri Elek–Imre István: Erdély változó társadalma 1767–1821. *Századok* 1981. 420–423.

4 Újabbán EGYED Ákos: *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1919-ig*. Csíkszereda, 2006. 199–209.

5 ALEXIS Csetri: Débuts de la science agricole en Transylvanie. Janos Fridvaldszky. *Cahiers Internationaux d'Histoire Economique et Sociale* 9. (1978) Genève. 229–254.

6 Az Erdélyi Mezőgazdasági Egyesületről és Fridvaldszky Jánosról, a tudós jezsuita atyáról számos alkalommal írt, legutóbb éppen e folyóiratban: Fridvaldszky János „Dissertatio”-ja. A bevezetőt írta CSETRI Elek, fordította ENGEL-KÖLLŐ Károly és CSETRI Elek. *Agrártörténeti Szemle* 2006. 247–290.

jából vette át, s Csetri Elek megtalálta a módját annak, hogy az armalista Vesmás sorait idézve a szorgos és kitartó méhekből álló; rendet, fegyelmet követelő; egyenlőségen alapuló méh-társadalomról szóló versszakkal a demokratikus berendezkedés üzenetét tolmácsolja Erdély szabadságot óhajtó, magyarul olvasó lakosságának:

*„Ami egynek szabad, mástól nem tiltatik,
Nemesi szabadság külön nem adatik,
Sem úri méltóság ottan nem osztatik,
Hanem csak egy király tőlük uraltatik.”*

Az Erdélyi méheskert kézirata már 1987-ben nyomdakészen állt, csupán a helységneveket kellett volna olyan módon átírni, amely Csetri Elek számára vállalhatatlan volt.

Csetri Elek a történettudomány sok-sok ágát művelte. Lenyűgöző forrásismerete, agrár- és egyetemes történeti tájékozottsága tette lehetővé, hogy a közgazdasági elméletek történetének erdélyi útját is megvilágítsa. A gazdasági gondolkodásról szóló műve a 16. századdal veszi kezdetét s 1800-zal zárul. Nem véletlenül kaptak benne kitüntetett helyet azok a szerzők, akik Erdélyből a fejlettebb európai régiók gazdaságára tekintettek; Csetri Elek könyvét igen elismerő módon méltatta⁷ a magyar nyelvű közgazdasági-elmélettörténeti irodalom mai kiadója, a tudományág szakavatott művelője.

Aki kézbe veszi Csetri Elek Bethlen Gáborról írt⁸ könyvét, a fentiek láttán hiányolhatja belőle a gazdaságtörténetet, az európai pénzügyi válság támasztotta nehézségekkel is küzdő uralkodó végső soron sikeresnek ítélt gazdaságpolitikáját. Nem véletlenül maradt ki a régen várt magyar nyelvű Bethlen-kötetből a gazdaságtörténet! – Csetri Elek műve egy nagyszabású, jubileumi – 1980-ra, a nagy fejedelem, születésének 400. évfordulójára tervezett – Bethlen-kötet részeként íródott, s a társszerzői munkamegosztás révén a gazdaságtörténeti fejezeteket Imreh István tollából⁹ olvashatták volna az érdeklődők. Az ünnepi kötet kiadását azonban meggátolta a diktatúra, amelynek összeomlása után jelentek meg a Csipkerózsika-álmukból ébresztett művek.

Csetri Elek szerkesztői és tudományszervező munkásságát hosszan lehetne méltatni, az Erdélyi Múzeum c. folyóirat élén állt 1995–1997 között, szívügye volt az Erdélyi Múzeum-Egyesület megújítása, miként erről megemlékeztek kolozsvári kor- és sorstársai, valamint magyarországi tisztelői.

Alig esett szó azonban arról a helyzetelemzésről és az erdélyi történettudomány előtt álló feladatokat¹⁰ összegező írásáról, amelyik szinte szakmai végrendeletének tekinthető. Visszapillantásának az 1918 utáni időszakot érintő részéből álljon itt egy idézet: „A leszakadt nemzetrészek tudósai azonban – történelmi, művelődési hagyományaik és nyelvi hovatartozásuk révén – továbbra is az anyaország egészének tudományos kutatásaihoz és eredményeihez igazodtak.” Néhány éven belül tevékenységük elé egyre nagyobb akadályokat gördítettek, amelyek miatt sokan elhagyták Erdélyt. Az 1940 utáni újjászervezés rövid életű lehetett csupán, 1944-től a román pártállam visszaszorító, megszüntető törekvése vált meghatározóvá, így

7 BEKKER Zsuzsa: Csetri Elek: Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig. Kolozsvár, 1999. 143 Századok 2002. 505–507.

8 CSETRI Elek: Bethlen Gábor életútja. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1992. 236 + képmelléletek.

9 IMREH István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. Erdélyi Tudományos Füzetek 211. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 1992. 92.

10 CSETRI Elek: Összefoglaló az erdélyi magyar történettudományi kutatásokról. Szerk.: TÁNCZOS Vilmos–TÖKES Gyöngyvér: Tizenkét év. Összefoglalók az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről. Kolozsvár, 2002. I. 278–304.

„Nemzetközileg elszigetelve, a magyarság egészétől művelődésileg sok tekintetben elszakítva, nemzeti tudatunkban károsítva-szegényítve köszöntött ránk az 1990. esztendő.”

Csetri Elek a valós viszonyok ismeretében fogalmazta meg: „A magyar nemzet egészében gondolkodva sem feledkezhetünk meg a mai román állami betagozódásunkról, amely az országos tudományossággal való együttműködésre készíti történelemszűzünket. A feléledt erdélyi magyar tudománynak meg kell találnia helyét és sajátos funkcióját Románia tudományos életében. [...] Ugyanakkor elengedhetetlen, hogy sajátos nemzetiségi feladataink rendjén megfelelő saját intézményrendszer, egyetem, kutatási hálózat álljon rendelkezésre. Az itt munkálkodók a román tudományt is értékes eredményekkel támogatják. Az európai integrálódás folyamatában érvényesülő nemzeti kultúrkonceptió az erdélyi magyar történettudományra a jövőben is nagy feladatokat ró.”

Az 1992-ig született eredményeket számba véve a társadalomtörténet súlyának növekedését jelezte, míg „[...] az elmúlt fél évszázadban művelt gazdaságtörténet csillaga erősen lehangyatlott.” Úgy látta, hogy a fiatalabb generáció a társadalomtörténet felé nyit; tegyük hozzá, nyithatott is, mert elhagyhatta azt a kényszerpályát, amelyikre a nagy elődöket – köztük Csetri Eleket is – állították.¹¹

*

Földünket képletesen az Óvilágra szűkítve Csetri Elek igazodási pontjai a következők voltak: Torda, Kolozsvár, Erdély, a Kárpát-medence benne az anyaországgal és maga Európa. Mindenre nyitott és mindig érdeklődő volt. Kevesen bíztak annyira az anyaországban, mint ő; s a kisebb közösségeink gondjait sem becsülte le, bátorítón ismételte: „Megoldjátok, biztosan megoldjátok” – s többnyire igaza lett.

Csetri Elek sokat próbált nemzedék tagja volt, ennek ellenére sem a pesszimizmus, sem a félelem nem kerítette hatalmába, amitől tartott, az a kikerülhetetlen vég esetleg gyötrelmesen elhúzódó stádiuma volt. 2010. január 24-én bekövetkezett hirtelen halála a család, a barátok és a szűkebb szakma köreiben döbbenetet váltott ki; nem tudhatjuk, a sors kegyetlen csapása sújtott le rá, vagy a Mindenható kegyelemből szólította el. Igen nagy űrt hagyott maga után, idő kell a betöltéséhez.

*

Fentebb nem említett fontosabb művei: Körösi Csoma Sándor indulása. Bukarest, 1979.

Körösi Csoma Sándor. Bukarest, 1984. *Technikatörténeti kronológia*. (társszerző, társszerkesztő) Kolozsvár, 1997; 2. kiadás, 1998. *Az erdélyi fejedelmek arcképcsarnoka* (Szabó Bélával). Kolozsvár, 2003.

Tanulmánykötetek: *Együtt Európában*. Debrecen, 2000. Erdély az ébredő Európában. Kolozsvár, 2009.

Forrás- és szövegkiadások: Wass Pál: *Fegyver alatt*. Bukarest, I. 1968; Budapest, II. 1998. Silvio Pellico: *Börtöneim*. Bukarest, 1969. Táncsics Mihály: *Életpályám*. Kolozsvár, 1971. Teleki Sándor: *Emlékezzünk régiekről*. Bukarest, 1973. Gyulay Lajos naplói. *A forradalom és a szabadságharc korából*. (V. András Jánossal, Miskolczy Ambrussal) Budapest, I–II. 2003.

Buza János

¹¹ Csaknem egy évtized múltán, a legfrissebb áttekintés nem cáfolja Csetri Elek meglátását, az azonban kétségtelen, hogy a társadalomtörténeti munkák mellett igen fontos gazdaságtörténeti kiadványok – pl. számadáskönyvek – is napvilágot láttak. PÁL Judit: Néhány gondolat az erdélyi újkori társadalomtörténet-írás helyzetéről. *Erdélyi Múzeum* LXXII (2010) 1–2. sz. 10–16.

HÚSZÉVES A MAGYAR NÖVÉNYNEMESÍTŐK EGYESÜLETE 1989–2009

A magyar növénynemesítés kezdetleges formában valamikor a 19. század közepén kezdődött. A megindult nemesítési tevékenységre a kormányzat is felfigyelt, amikor Kenessey Kálmán kezdeményezésére és hatására Darányi földművelésügyi miniszter elrendelte, hogy a gazdasági tanintézetek gazdaságaiban és a ménesbirtokokon 5–10 holdnyi tenyészterteken búza-nemesítési munkát indítsanak meg. A legtöbb kezdeményezés azonban nem a kormánytól indult, és nem állami keretben folyt, hanem a nagygazdaságok magánkezdeményezéséből, esetenként papok saját jó szándékából eredt. Hosszú idő telt el, amíg megkezdtek a növény-nemesítés oktatását, a mezőgazdasági kísérletezést, létrejött az Országos Növénynemesítő Intézet Magyaróváron. Az úttörő Cserhádi Sándor és Grábner Emil volt, akik segítették a magyar növénynemesítés kifejlődését.

A nemesítő telepek és a nemesítők számának növekedésével vetődtek fel azok a problémák, amelyek a szakma érdekeinek védelmében együttes fellépést, a kollektív tudat érvényesítését kívánták meg. Abban az időben minden szakmai tevékenység az OMGE (Országos Magyar Gazdasági Egyesület) keretében zajlott. Ennek az 1913. március 13-án tartott ülésén Székács Elemér kezdeményezésére Jeszenszky Pál javasolta, „hogy a szakosztály kebeléből egy autonóm hatáskörű növénynemesítési bizottság alakíttassék”. A javaslatot elfogadták, és a bizottság elnökévé Kerpely Kálmánt, társelnökévé Székács Elemért és Borky Györgyöt, szakelőadóul Grábner Emilt és előadóul Jeszenszky Pált választották. Az alakuló ülést 1913. április 15-én tartotta Székács elnöklete alatt, ahol 27 tagot vettek fel. A következő ülésen újabb 27 taggal bővült a bizottság.

A növénynemesítő bizottság vezetésében olyan változás történt, hogy a bizottság elnökévé választották Székács Elemért, társelnökévé Grábner Emilt és Baross Lászlót. A bizottság titkára először Szilassy Zoltán volt, majd 1919-től Fabricius Endre. A bizottság programjának megfelelően megszervezte a I. vándorgyűlést 1914. június 19-én, Magyaróváron, az Országos Magyar Királyi Növénynemesítő Intézet székházának a felavatása alkalmából. Itt is szorgalmazták, amit már az 1911. évi gazdakongresszuson is, hogy minden gazdasági akadémián (Keszthely, Kassa, Debrecen, Kolozsvár) vezessék be az Óváron már 1890-ben megkezdett növénynemesítés c. tárgy oktatását heti két órában.

1915-től 1919-ig a világháború miatt vándorgyűlés nem volt. A 2. vándorgyűlést Kompolton 1920. június 15-én, a 3.-at Hatvanban 1921. június 21-én tartották. A következő esemény 1924-ben következett, amikor Legány Ödön kezdeményezésére létrejött a Magyar Növénynemesítők Országos Egyesülete a hazai növénynemesítők anyagi érdekeinek felkarolására. Ennek ügyvezető igazgatója, majd alelnöke lett. Ezt követően az egyesület egyesült az OMGE keretében működő növénynemesítő bizottsággal Magyar Nemesítők Országos Szövetsége néven. Ennek Legányt a társelnökévé választották. Ekkor szervezeték meg a következő vándorgyűlést Győrben nemzetközi részvétellel, amikor bemutatták az eszterházi növénynemesítő üzemet.

Székács, Legány és a növénynemesítés többi vezéralakjának visszavonulása után Udvaros Károly lett a Magyar Növénynemesítők Országos Szövetségének előbb a titkára, majd ügyvezetője egészen 1945-ig.

Nagy veszteség volt az 1930-as években a magyar növénynemesítés úttörőinek a visszavonulása és halála. Az eddigieken kívül még Hankóczy Jenőt, Gyárfás Józsefet, és sok más említhetnék, akik bábáskodtak a magyar növénynemesítés fejlesztésekor a 20. század első három évtizedében. Az elődök pótlására növénynemesítő szakképzést szerveztek 1940-ben, amelynek olyan sikere volt, hogy 1941-ben megismételték. A kiképzett nemesítők többségét is behívták katonai szolgálatra, és csak kevesen éltek túl a világháborút.

A II. világháború után új korszak következett a magyar növénynemesítésben. A korábbi növénynemesítő üzemeket, kutatóhelyeket 1946-ban államosították vagy megszüntették. Megszűnt létezni az OMGE és más civil vagy társadalmi szervezetek. A megmaradtak állami irányítás alá kerültek. A hazai nemesítő munka újraszervezése csak 1947-től számítható, amikor Magyaróváron országos ankétot tartottak. Ennek célja volt a helyzetfeltárás, a célok kitűzése és a szervezett munka elindítása. Összesen 25 olyan nagy tudású nemesítő maradt, akire számítani lehetett. A következő nagyobb feladatokra alkalmas szakemberek biztosítására nagy jelentőségű volt az 1947-ben Magyaróváron megszervezett ún. felsőbb növénynemesítő tanfolyam, amelyet 18-an végeztek el, és a következő években ők lettek a növénynemesítés vezető kutatói. Ezt követően a nemesítő kutatóhelyeket 1954-ben intézeti rangra emelték, 1960-ban az egyes növények nemesítését egy-egy intézetbe koncentrálták, majd 1968–69-ben az erőket tovább csoportosították, és a növényfaj jelentőségének megfelelően tovább koncentrálták. Ezek az átszervezések nagy beruházásokkal, személyi és technikai fejlesztéssel jártak. A szükséges személyi állomány képzését a Gödöllőn 1960-ban megkezdett növénynemesítési szakmérnök képzés biztosította. Azóta mintegy 300 egyetemet végzett szakember szerzett szakmérnöki képesítést, ami ma már alkalmazási feltétel.

A nemesítők már az újraindulás után szervezkedni kezdtek. Az 1950-es években ún. témakollektívákat alakítottak az egyes növénycsoportok specialistái. Ezek helyét az 1960-as években a koordinációs bizottságok vették át, majd a „profilgazda” intézetek kialakulása után elháltak. 1951-ben létrehozták az MTA Agrárorsztályának a Növénynemesítési Bizottságát, ami az 1970-as években az MTA-FM Növénynemesítési Bizottságaként működött egészen 1994-ig. Ekkor kezdték el a hazai fajtakísérleti hálózat kialakítását is. A társulati, egyesületi élet a METESZ önálló tagegyesületét alkotó Magyar Agrártudományi Egyesület égisze alatt folyt, társaságaiba és szakosztályaiba tömörítve az agrárszakemberek tömegét. Ez azonban nem elégítette ki a több mint 200 főt kitevő növénynemesítői társadalmat. Ezért, mint a MAE Növénytermesztési szakosztályának a tagja, javaslatot tettem 1987-ben önálló növénynemesítési szakosztály megalakítására. Javaslatomat a növénytermesztők azzal háritották el, hogy növénynemesítők nélkül a szakosztályuk csonka lenne. Csak 1988-ban vált lehetővé jogilag is új szervezetek, társaságok létrehozása. Ekkor láttunk újra munkához. Létrehoztunk egy 10 tagú szervezőbizottságot a személyes vezetéssel, és megalakítottuk a Magyar Növénynemesítők Egyesületét, melynek az Országos Vetőmagtermeltető és Értékesítő Vállalat biztosított székhelyet a Rottenbiller utca 33-ban.

A Fővárosi Bíróság 1989. augusztus 11-én kelt 6. Pk. 25.616/1989/1. számú végzésével a 273. sorszám alapján nyilvántartásba vette az Egyesületet az 1989. évi II. törvény 15. paragrafuszának (1) bekezdése alapján. Ezt követően a 2001. október 12-ei kérelem alapján a Fővárosi Bíróság a 16. Pk. 60.273/1989/5. számú végzésével a Magyar Növénynemesítők Egyesülete elnevezésű szervezetet a 2002. évi január 14-én kelt végzésével közhasznú szervezetnek minősítette. A nyilvántartásba vétel a 2002. április 19. napján kelt módosított alapszabályon alapszik.

A Magyar Növénynemesítők Egyesülete 1989. április 7-én tartotta alakuló közgyűlését, amelyen megválasztották a kilenc tagú vezetőséget és a három tagú felügyelő bizottságot.

A magyar növénynemesítők több mint 30 kutató helyen dolgoznak szerte az országban egymástól elszigetelten. Nincs semmilyen szervezet, amelynek keretében együttműködhetnének, jóllehet céljaik, érdekeik és problémáik hasonlóak.

A Magyar Növénynemesítők Egyesületének célja a nemesítők érdekvédelme, együttműködésük elősegítése és az információáramlás biztosítása.

A nemesítők érdekvédelme különösen fontos a kutatás finanszírozása, a fajtaminősítés és a vetőmagszaporítás terén. Amikor elismerjük, hogy több növényfaj esetén a honosítás az előnyös, szeretnénk elérni, hogy a magyar fajták ne legyenek hátrányos helyzetben a minősítéskor és szaporításkor. Célunk annak támogatása, hogy minél több növényfajból a hazai agroökológiai viszonyokhoz és a piaci igényekhez alkalmazkodó, versenyképes fajták szülessenek, köztermesztésbe kerüljenek és minél kevesebb külföldi honosításra legyen szükség. Nagyon fontos az új fajták védelme szabadalmaztatással, a szabadalmaztatás és az állami minősítés összehangolása, majd a szabadalmaztatott fajták hasznosítása.

A Nemesítők Egyesületének célja a hazai fajták exportjának elősegítése: a lehetséges piacok felkutatása és a fajtavédelem megszervezése. Feltárjuk azokat a földrajzi térségeket, ahol a Magyarországon nemesített fajták sikeresen honosíthatók és felhívjuk a nemesítők és a vetőmag-forgalmazók figyelmét e lehetőségekre. A Magyar Növénynemesítők Egyesülete, mint a nemesítők érdekvédelmi szerve, figyelemmel kíséri az állami fajtaminősítést, azok szabályainak betartását. Igényli a véleménynyilvánítás lehetőségét, a fajtaminősítési szabályok kidolgozásakor és végrehajtásakor. Ne dönthessenek a nemesítők ügyeiben a nemesítők véleményének kikérése nélkül. A fajtaminősítési és szabadalmaztatási eljárás kidolgozásakor és végrehajtásakor az Egyesületnek legyen javaslattevő- és vétőjoga, és ezt az illetékes főhatóság rendeletben ismerje el.

A Magyar Növénynemesítők Egyesülete figyelemmel kíséri a növényfajták szaporítását, különös tekintettel a minősített és szaporításra engedélyezett fajtákra, valamint a vetőmagszaporítás szabályainak a betartására.

Az Egyesület együtt kíván működni a kutatást irányító szervezetekkel, az oktatási intézményekkel, a szaktanácsadásban érdekelt termelési rendszerekkel és más olyan főhatóságokkal, amelyek a magyar növénynemesítést tervezik, szervezik és finanszírozzák. Igényeljük, hogy a nemesítéssel kapcsolatos terveket, koncepciókat az Egyesülettel megvitassák. A nemesítők tapasztalatait az egyes bizottságok összegyűjtik, a közgyűlésen megvitatják, és észrevételeiket eljuttatják az illetékes főhatósághoz.

A Magyar Növénynemesítők Egyesülete figyelemmel kíséri a tudomány fejlődését, és felhívja a tagok figyelmét az új lehetőségekre. Különös figyelmet fordít a génbankokra, elősegíti a kiindulási anyagok cseréjét, az új tudományos eredmények áramlását. Felhívja a figyelmet az oktatással szemben támasztott igényekre.

Az Egyesület jó kapcsolatot igyekszik tartani más hazai szervezetekkel, mint az MTA-MÉM Növénynemesítési Bizottsága, a Magyar Agrártudományi Egyesület, a Vetőmagkereskedelmi Társaság, és olyan külföldi szervezetekkel, mint az Assinsel, Eucarpia, FIS, továbbá különböző országok növénynemesítő egyesületeivel és az utóbbi időben alakult Word Seed és ESA.

A Magyar Növénynemesítők Egyesülete támogat minden olyan törekvést, amely a nemesítés és az azzal kapcsolatos kutatás fejlesztésére irányul, nagy értékű új fajták előállítására és/vagy adaptálása céljából. Az Egyesület nem kíván gazdasági vagy üzleti tevékenységet folytatni. Működésének pénzügyi alapja a tagdíj és a pártoló tagok befizetése.

A Magyar Növénynemesítők Egyesületét négy hazai intézmény: a Gabonatermesztési Kutató Intézet, Szeged; az MTA Mezőgazdasági Kutatóintézete, Martonvásár; a Vetőmagtermeltető és Értékesítő Vállalat, Budapest, és a Zöldségtermesztési Kutató Intézet, Kecskemét kezdeményezésére alakítottuk.

A megalakulást közel egyéves szervezőmunka előzte meg. Tanulmányoztuk elődeink tevékenységét, hiszen már az 1920-as évek elején Legány Ödön kezdeményezésére megalakult a Magyar Növénynemesítők Országos Egyesülete, amelynek ő lett az ügyvezető igazgatója, majd társelnöke egészen megszűnéséig. Tanulmányoztuk a Német Növénynemesítők Egyesületének az alapszabályát, konzultáltunk az angol, a francia, a holland növénynemesítők képviselőivel és így dolgoztuk ki a Magyar Növénynemesítők Egyesületének az alapszabályát.

Az alakuló közgyűlés az Egyesület célkitűzéseit az alábbiakban határozta meg:

I. Az Egyesület célkitűzései és azok megvalósításának módja:

1. Az Egyesület célja:

- a) A magyar nemesítők, a vetőmag- és szaporítóanyag-termesztők, a feldolgozók és a forgalmazók, valamint a felhasználók érdekeinek egyeztetése és védelme.
- b) Az új fajták szabad versenyének elősegítése, a legjobbak termesztésének támogatása, függetlenül annak származási helyétől. Ennek érdekében objektív, a termelő és a piac igényeit egyformán figyelembe vevő fajtapropaganda elősegítése.
- c) A nemesítési kutatás fejlesztésének – finanszírozásának és szervezésének – figyelemmel kísérése, javaslatok előterjesztése.
- d) Közreműködés a nemesítést, fajtafenntartást, vetőmagszaporítást és forgalmazást szabályozó jogszabályok előkészítésében és azok betartásának ellenőrzésében, fajták szabadalmi jogvédelmének elősegítése bel- és külföldön. A magyar növénynemesítők jogait az anyagi érdekeit realizáló eljárások kidolgozása és előterjesztése.
- e) A hazai és a nemzetközi információáramlás elősegítése a tudomány legújabb eredményeinek alkalmazása céljából, különös tekintettel a komputerizálás, a nemesítés módszereinek a fejlesztésére, a kiindulási anyagok összegyűjtésére és cseréjére.
- f) Együttműködés az ASSINSEL (a Növénynemesítők és a Nemesített Növényfajták Nemzetközi Jogvédelmi Szervezete), az UPOV (Új Növényfajták Védelmének Nemzetközi Szövetsége), a FIS (a Vetőmagkereskedők Nemzetközi Szövetsége) és a magyar vetőmag-kereskedőkkel a hazai növénynemesítés, honosítás és a vetőmagtermesztés fejlesztése és eredményeinek realizálása érdekében.

2. Az Egyesület célkitűzéseit javaslatok kidolgozásával, véleményező és információs tevékenységgel, pályázatok kitűzésével, előadások tartásával, kiadványok megjelenítésével, munkabizottságokban való részvétellel, továbbá a tagok részére jogi tanácsadás és képviselőlet biztosításával kívánja elérni.

Azóta több mint 20 év telt el. A célkitűzéseket jórészt megvalósítottuk, de új feladatokkal is szembetaláltuk magunkat, amelyek új problémák megoldását tették szükségessé.

Legelőször is meg kellett alapozni anyagilag is Egyesületünk működését. Ezért már 1990. március 11-én hat alapítóval létrehoztuk a Magyar Növénynemesítők Alapítványát, amelyet a Fővárosi Bíróság az 1999. 12. Pk. 61.998/8. végzésével közhasznú szervezetté nyilvánított.

Már 1990-ben kezdeményeztük a Vetőmag Terméktanács megalakítását. Részt vettünk az alapszabály kidolgozásában, és amikor az arra vonatkozó törvény 1993 márciusában megjelent, az azonnal létrejöhett. Arra törekedtünk, hogy a növénynemesítők jelen legyenek minden szakbizottságban, valamint kellő számmal az elnökségben, hogy érdekeiket megfelelően tudják képviselni.

Új feladatként vállaltuk a *Magyar Növénynemesítés 1992* c. kiadvány elkészítését, amely iránt nagy érdeklődés nyilvánult meg, úgyhogy háromszor kellett még sokszorozítani, hogy minden kompetens helyre eljusson.

Elkészítettük a magyar növénynemesítők „Etikai Kódexét”, amelyet széleskörűen megvitatunk és a közgyűlésen egy ellenszavazattal elfogadtunk.

Megalakulásunk óta minden évben megszerveztük az MTA Növénynevelési Bizottságával a „Növénynevelítők Vándorgyűlését”. Ennek eredeti célja lehetőséget teremteni a nevelítőknek a találkozáshoz, a véleménycseréhez, lehetőleg a szántóföldön, ahol a házigazdák bemutatják a tevékenységüket, a résztvevők pedig új ismeretekhez jutnak. A Vándorgyűlést, amikor lehet, összeegyeztetjük valamely intézet vagy kutatóhely évfordulójával, hogy ezt ünnepélyesebbé tegyük. A millenniumi 2000. évben hasonló megfontolásból Bánkúton szerveztük meg Baross László működésének színhelyén, a GKI Kutató Kht. és a Medgyesegyházi Önkormányzat szervezésében, összekötve azt a „Dinnyefesztivál”-al augusztus 4-én.

Az első Növénynevelítő Vándorgyűlést 1914-ben szervezték meg elődeink Mosonmagyaróváron. Azóta hosszabb-rövidebb megszakításokkal működik. A Vándorgyűlést a kutatóhelyek hívják meg, amikor azt aktuálisnak tartják.

Megalakulásunk óta folyamatosan küzdünk a magyar növénynevelítés eredményeinek az elismertetéséért, a növényfajta oltalmáért és a nevelítők szerzői jogainak biztosításáért. Ez a küzdelem azonban már az Egyesület megalakulása előtt kezdődött, az után, hogy megszületett a találmányok szabadalmi oltalmáról szóló 1969. évi II. törvény, amely kiterjedt a növény- és állatfajta szabadalmi oltalmára és a növénynevelítők szerzői (feltalálói) jogaira is. Ezt a rendeletet azonban ekkor nem engedték alkalmazni bizonyos hatalmi tényezők nyomására. Amikor a növénynevelítők tiltakozó hangja felerősödött, a 24/1984-es rendelettel bevezették a fajtahasználati díjat, ami először jelentett valami bevételt a fajtát nevelítő és fenntartó intézeteknek és lehetővé tették fajtajutalék kifizetését az eredményesen dolgozó nevelítők számára. Ennek mértékét azonban törvényileg korlátozták, ezért nem volt piacokonform.

A rendszerváltás idején, amikor Egyesületünk megalakult, azonnal megkezdtük a harcot a növényfajta törvényes szabadalmi oltalmazásának engedélyezéséért. Először ezt, mint eljárást eltűrték, majd az 1995. évi XXXIII. törvényben rendezték, így a növényfajta szabadalmaztathatók, azután licenccij jár, amit a fajtajogosult kap meg egyezség szerint, és a nevelítő megilleti a találmányi díj. Erre vonatkozóan a munkáltató, mint fajtajogosult törvényesen kötelezve van a találmányi díjazási szerződés megkötésére és a nevelítő, mint feltaláló honorálására. Az állami vagy állami tulajdonban lévő intézetekben a fajta szolgálati találmánynak minősül és annak minden joga az örökre száll.

Sajnálattal kell megállapítani, hogy jelentősen gyengítette a magyar növénynevelítés és magyar növénynevelítő helyzetét az 1996. évi CXXXI. törvény és az annak végrehajtására kiadott „A földművelésügyi miniszter 88/1997.(XI.28.) FM rendelete a növényfajta állami minősítéséről” szóló végrehajtási utasítás. Azzal, hogy bevezették a kötelező DUS vizsgálatot, közeledtünk az EU-hoz, de azzal, hogy a gazdasági értékvizsgálatot a fajta szűk csoportjára korlátozták, szabad utat engedtek a külföldi fajta agresszív térhódításának. A fajtavizsgálati díjak felemelésével pedig újabb csapást mértek különösen az amúgy is szerény körülmények között dolgozó hazai kutatóhelyekre.

Az új bejelentő ív bevezetésével és annak alkalmazásával gyakorlatilag megfosztották a magyar növénynevelítőt még az 1995. évi XXXIII. törvényben biztosított szolgálati szabadalom által nyújtott jogaitól is. Ez utóbbinak a bíróság előtt érvényt szerezhet, aminek megnyerésére precedens is született, de milyen jó lenne azt elkerülni.

Sajnálattal kell konstatálni, hogy a rendszerváltás kapcsán megjelentek olyan erők is, amelyek saját személyes érdekeik érvényesítése érdekében dolgozni kezdtek a magyar növénynevelítés ellen. Ez először az 1996. évi CXXXI. törvény előkészítésekor nyilvánult meg. Akkor még parlamenti törvénymódosítással el tudtuk érni, hogy a nevelítők érdekei ne szenvedjenek csorbát. Az annak végrehajtására kiadott 88/1997. évi FM rendeletben azonban fumigálták a magyar nevelítők érdekeit.

Ennek eredménye, hogy a nevelítők érdekei csorbultak, amit korábban évtizedek alatt elérték, azt akkor a miniszter egy tollvonással megszüntette. Gondoljunk a fajtabejelentésre, il-

letve azok egyetértési jogára. Az ellenérőknek tulajdonítható az is, hogy amíg a Fajtamínősítési Tanácsban ott vannak a külföldi fajták képviselői, a magyar nemesítés képviselője nem lehet ott. A magyar növénynemesítők ezekből még nem vonták le a szükséges következtetést és engedik, hogy ellenük dolgozhassanak.

A szabadalmi és fajtahasználati díjra vonatkozó törvény megjelenése csak az első része volt a folyamatnak. Nehezebb volt ezt elfogadtatni a hazai szakmai közvéleménnyel, benne a vetőmagot vásárló termelővel. Nehéz volt megszervezni a begyűjtését, ami évekig tartott. Szerencsére a fajtahasználati díj begyűjtésében segítségünkre sietett a Vetőmagtermeltető és Értékesítő Vállalat akkori vezérigazgatója, aki lehetővé vagy inkább kötelezővé tette a területi központjainak a közreműködést. Csatlakozott ehhez az ÁGKER Kft. is, amely jelentős mennyiségű vetőmagot exportált.

Amikor a Vállalat és az ÁGKER Kft. megszűnt, a fajtajogosultak arra kényszerültek, hogy átvegyék azok szerepét, és maguk gyűjtsék be a licenc- és fajtahasználati díjat. Ezt a két kezdeményező intézet (GKI Szeged és MGKI Martonvásár) kft.-k megalakításával szinte példásan megszervezte a szántóföldi növények esetében. Példájukat mások is követték, de még ma sem él minden fajtajogosult a szabadalmi oltalom lehetőségével és az őt törvényesen megillető licencdíj előnyeivel.

Az 1969. évi szabadalmi törvény megjelenése után még mintegy 15–20 évre volt szükség, mire az általánosan elfogadottá vált és újabb 8–10 évre, amíg a licencdíj begyűjtését sikertűlt megszervezni. Ezen állandóan dolgoztunk és igyekeztünk mindig kihasználni a körülmények révén adódó lehetőségeket. Most azonban tovább kellene lépni. Meg kellene oldani a visszafogott vetőmag után járó licencdíj begyűjtését. Mivel az utóbbi években szinte egész Európában visszaesett a fémzárolt vetőmag használata, a nemesítő és vetőmagtermelő cégek csak úgy tudnak fennmaradni, ha a visszafogott vetőmag (farm-saved seed) után is megkapják a licencdíjat. Ennek törvényes kereteit már részben megteremtették, részben most dolgoznak rajta. Mivel Magyarországon a földművelésügyi kormányzat támogatja a fémzárolt vetőmag használatát, a magyar fajtajogosultak helyzete nem rosszabb, mint a többi nyugat-európai országban. Mindenesetre még jobb lenne, ha a visszafogott vetőmag után is megkapnák a licencdíjat és az új rendszer tovább stimulálná a termelőt fémzárolt vetőmag vásárlására, miután nem fűződne anyagi érdeke a rosszabb minőségű saját vetőmag felhasználásához.

Amint már említettem, Egyesületünk első éveiben állandóan foglalkoztunk a növényfajták szabadalmaztatásával. A kibővített vezetőségi ülésre meghívtuk az OTH vezetőit és ez volt a témája közgyűlésünknek is. Megelégedéssel tölt el minket, hogy úttörői voltunk egy új rendszer bevezetésének.

Megalakulásunkat örömmel üdvözölte az MTA Növénynemesítési Bizottságának akkori elnöke, Kurnik Ernő akadémikus, akivel kiválóan együttműködtünk. Kitérő volt a kooperáció az őt követő Bócsa Iván akadémikussal is. Az ő kezdeményezésére jártunk el a Földművelésügyi Minisztériumnál az 1968-ban létesített, majd 1977-ben felfüggesztett Fleischmann Rudolfról elnevezett emléklapett, majd díj visszaállítása ügyében. Fáradozásunkat siker koronázta, és 1991-től több mint 30 kiváló nemesítő kollégánk részesült szakmánk legrangosabb elismerésében. Ügyeltünk arra is, hogy a kitüntetést valóban olyan nemesítők kapják, akiknek saját eredményei vannak és azok el is terjedtek. Egy esettől eltekintve sikerült is az adományozó minisztériummal egyetértésre jutni.

A Bócsa akadémikust követő Heszky László professzorral is harmonikus volt az együttműködés. Ő kezdeményezte a Növénynemesítési Napokat, amelynek szervezésében mi is közreműködtünk. Az őt követő Frank József elnök úrnak már több dolga akadt, de kárvallottja is volt a tevékenységének, amit a miniszterváltással helyre tudtunk igazítani. Nagyon jó volt az együttműködés Velich professzorral is.

A Magyar Növénynevelők Egyesülete jó együttműködésre törekszik minden szakterületünkön működő szakmai és civil szervezettel, amelynek nemes céljai és módszerei vannak. Ez nem mindig sikerül. Mi sem kívánunk együttműködni olyanokkal, akik demoralizálódtak vagy korrumpálódtak és elvesztették a szakmai közvélemény respektjét.

Az Egyesület rendezvényei a rendszeres vezetőségi üléseken túl: a kibővített vezetőségi ülések, a közgyűlés, a rendkívüli közgyűlés, a vándorgyűlés.

Ezen kívül közreműködünk a Növénynevelői Tudományos Napok megszervezésében, az MTA Növénynevelési Bizottsága pedig közreműködik a Vándorgyűlés szervezésében.

Az elmúlt tíz év alatt kialakult rendszer, hogy a Növénynevelői Tudományos Napokat januárban, a közgyűlést áprilisban, a Vándorgyűlést a nyár folyamán, és rendkívüli közgyűlést vagy más szakmai rendezvényt ősszel vagy tél elején tartunk.

A rendezvényeinkre rendszeresen meghívjuk a minisztérium egy-egy vezetőjét. Így volt már előadónk, Papócsi László miniszter-helyettes, Gergátz Elemér miniszter, Tamás Károly államtitkár, Szerdahelyi Péter és Öcsödi Gyula helyettes államtitkárok és több főosztályvezető, valamint főosztályvezető-helyettes. Rendezvényeinkről rendszeresen beszámolunk a *MAG Kutatás – Termesztés – Kereskedelem* c. lapban.

Nem lenne teljes ez az írás, ha nem szólnék a problémákról. Nem kívánom elemezni a magyar növénynevelés mai helyzetét, mert azt megtettem több fórumon az elmúlt években (Georgikon Napok, Villax-emlékülés), utoljára a „Vetőmag”-ban (lásd: *Magyar Mezőgazdaság melléklet*). Amiről szólni szeretnék, az a privatizáció. Ez a folyamat szerencsétlenül kezdődött Magyarországon. Koncepció nélkül és felkészületlenül. Senkinek nem volt elképzelése a jövőről. Valójában az 1946-ban államosított, az 1950-es, '60-as és '70-es években kifejlesztett növénynevelő kutatóbázist megfelelő piaci módszerek hiányában a MÉM nem tudta, vagy nem akarta fenntartani. Így már az 1980-as években próbált szabadulni azok egy részétől úgy, hogy vagy az egyetemekhez, vagy a Vetőmagtermelő Vállalathoz csatolta az intézményeket. Azok felügyelete alatt tovább működtek. Igazi privatizálásra azonban csak a Vetőmag Vállalat két telephelye került. Nem tekinthető valós privatizációnak az intézetek átalakítása rt.-vé, kft.-vé, vagy más gazdálkodási formává (kht.), minthogy azok továbbra is 100%-os állami tulajdonban maradtak.

Jelentősnek az a két vállalkozás (Kiskun és az Agroselect) tekinthető, amelyek már korábban, saját kezdeményezésből nevelésbe kezdtek és mára eredményt értek el. A megmaradt állami intézetek mindegyike többször kényszerült létszámcsoökkentésre és tevékenységének korlátozására. Ezek az intézkedések a versenyképesség fokozódása helyett annak csökkenéséhez vezettek.

Közben a külföldi tőkeerős cégek, akiket a magyar nevelő intézetek segítettek fajtáik, hibridjeik meghonosításában, megszakították a kapcsolatot az intézetekkel, saját vállalatot alapítottak, és még több befektetéssel hozzáálltak fajtáik és hibridjeik elterjesztéséhez, ami a hazai fajták visszaszorulásához vezet. Elősegíti tevékenységüket az a tény, hogy a volt termelési rendszerek és a Vetőmag Vállalat szakemberei vagy közvetlenül a külföldi vállalatok szolgálatába szegődtek, vagy saját vállalatot alapítottak a külföldi fajta honosítására, terjesztésére. Ma szinte versengenek azért, hogy ki melyik külföldi fajta vetőmagját forgalmazza. Így a business-növények jórészt az ő kezükben vannak. Nekünk az maradt, amivel ők nem foglalkoznak. Hogy milyen lesz a folytatás, azt ma sem lehet tudni.

Még egy témával kell foglalkozni. Ez a genetikailag módosított szervezetek megjelenése a külföldi köztermesztésben. Ez várható volt, hiszen a biotechnológia prioritást élvezett minden fejlett ország kormányprogramjában már több mint 20 éve. Amikor pedig már gyakorlati eredményt ígért, a nagy, elsősorban multinacionális kémiai cégek bekapcsolódtak az eredmények hasznosításába. Ebben Magyarország sem maradt le, mert már 1972-ben létrehozott egy

óriási intézetet, a Szegedi Biológiai Központot, majd 1990-ben egy másikat, a Mezőgazdasági Biotechnológiai Központot. Így akár világsők is lehetnék a genetikailag módosított fajták létrehozásában és gyakorlati alkalmazásában. Most mégis úgy tűnik, hogy előbb lesznek Magyarországon termesztésben a külföldi génmanipulált fajták, mint a magyarok külföldön, annak ellenére, hogy nincs még egy olyan tízmillióos ország a világon, ahol ilyen biotechnológiai kapacitás működne. Így tehát már le is vagyunk maradva. Hiába a szép szöveg, a sok publikáció, ha a növényekkel nem foglalkoznak, és a külföldiek elmennek mellettünk.

A magyar növénynevelők nagy várakozással tekintettek a két intézet létesítése elé. Annál nagyobb a csalódásuk, hogy mára sem alakult ki a magyar növénynevelés és a biotechnológiai kutatás között szoros kapcsolat. Jobb a helyzet az egyetemeken és néhány kis intézetben, ahol alkalmazott kutatás folyik növényekkel, amittől gyakorlati eredmény is várható.

Szerencsétlen helyzetünkben azért van két szerencsés momentum is. Az egyik az, hogy a genetikailag manipulált, köztermesztésbe került kultúrák közül csak a kukorica az, ami nálunk fő növény, az pedig jórészt úgyis külföldi kézben van. A gyapot, a szója, a rizs pedig nem zavar minket. A másik momentum az, hogy a GMO szervezeteket Európában fenntartással fogadják és Magyarországon még sem kísérletben, sem köztermesztésben nincs egy sem. Valószínűsíthető, hogy előbb-utóbb lesz, de addig legalább tisztázódik ezek igazi értéke. Nem biztos, hogy mindegyik kielégíti majd a túlzott várakozásokat.

A Magyar Növénynevelők Egyesülete minden rendezvényére meghívja a biotechnológiai intézetek képviselőit, de ez fordítva nem áll. Mi meg vagyunk győződve arról, hogy szorosabb együttműködéssel több eredményt lehetne elérni. Hogy a lemaradás behozható-e, azt már kétkem.

Oly korban élünk, amikor a világ globalizálódik, s a kis országok egyre jobban elvesztik nemzeti karakterüket. A globalizáció fő mozgatói a multinacionális cégek, amelyek kinőtték nemzeti kereteiket, agresszíven terjeszkednek. Ennek a technikai fejlesztésben sok haszna van. Kérdés azonban, hogy a növénytermesztésben a néhány kozmopolita növényen kívül hogyan fognak eluralkodni és akkor mi lesz a szerepe a magyar növénynevelésnek.

Mi, magyar növénynevelők kötelességünknek érezzük mindent megtenni a magyar mezőgazdaság fejlesztése érdekében. Mi ezért dolgozunk, ezért szervezkedünk, és a világ nagy problémáinak megoldását meghagyjuk másoknak. Ha azonban Magyarország az élelmiszer-exportjával hozzájárul a világelelmiszer javításához, akkor mégiscsak tettünk valami szolgálatot mi is.

Meg vagyunk győződve arról, hogy magyar növénynevelésre szükség lesz a jövőben is. A multinacionális cégek nem vállalják fel a növénynevelést a Kárpát-medence vagy még szűkebben a magyar Alföld területére. Nem segítenek hozzá komparatív előnyeink érvényesítéséhez sem. Mi piac vagyunk a számukra, és minél inkább monopolhelyzetbe kerülnek, annál magasabban állapítják meg az árat. Ahhoz, hogy az alacsonyabb legyen, a hazai növénynevelés versenyképességének fenntartása alapvető nemzeti érdekünk. Ennek elhanyagolása azt jelenti, hogy sokszorosan megfizetjük a nevelés költségeit a külföldi cégeknek, akik azt hazaviszik, a saját programjukba investálják és megjelennek a még újabb, még jobb fajták vetőmagjával. A magyar növénynevelésben együtt kell működni az alap- (benne a biotechnológiai) és alkalmazott kutatásnak, a vetőmagtermesztőknek, a vetőmag-kereskedőknek és a termelőknek. Sok esetben szükség van a végtermék felhasználóinak lojalitására is, ezt állami eszközökkel és módszerekkel elő kell segíteni úgy, ahogy teszik ezt az Európai Unió tagországaiban.

A Magyar Növénynevelők Egyesülete mindent megtesz azért, hogy a magyar növénynevelés nemzetközileg is versenyképes legyen. Ehhez azonban igényli a kompetens szervezetek együttműködését.

Az EU csatlakozás felszabadította az utat a külföldi fajták térhódítása előtt. Így azok részaránya a termesztésben nőtt. Ugyanakkor nem született meg az ajánlati fajtalista, ami nagy

segítségére lenne a termelőknek. Megvonták a biológiai alapok és a növénynemesítés állami finanszírozását, nullára, vagy csaknem nullára csökkentették a kutatóhelyek költségvetési támogatását. Eltörölték a vetőmag-felújítás stimulálását, aminek következtében a vetőmagforgalom lecsökkent, így az intézetek fajtahasználati és licencdíja is elmaradt. Az FVM átszervezése viszont azt jelenti, hogy még tárgyalni sincs kivel a magyar növénynemesítés problémáiról. A legújabb fejlemény, hogy az állami fajtavizsgálatot is formálissá tették, ami kárára válik az egész magyar mezőgazdaságnak. Így a 19. században a Darányi miniszter által kezdeményezett agrárfejlesztési program véget ért.

A növényi biotechnológiai kutatásokra fordított összeg eddig haszontalannak bizonyult és nincs remény arra, hogy ez a helyzet megváltozzon. Az segítene a magyar növénynemesítésen, ha a hazai fajtáinkat külföldön, legalább az európai országokban hasznosíthatnánk. Ennek a szervezeti formái azonban nem alakultak ki. Új koncepcióra, új módszerekre lenne szükség. Például a gabonapár tartsa el a gabonakutatást, a boripar a borkutatást, és ahol lehet, a hazai gazdálkodók vessék a hazai fajták vetőmagját, úgy ahogy teszik ezt Európa minden országában. Ez a termelők saját érdeke is.

Az állami pénzen megépült vetőmagüzemeket vagy bezárták, vagy idegen érdekek szolgálatába szegődtek, holott Magyarország lehetne Európa vetőmagtermelő bázisa. Sajnos ez a gondolat nem talál meghallgatásra. A Magyar Növénynemesítők Egyesülete azon fáradozik, hogy fennmaradjon, és a magyar mezőgazdaság szolgálatában álljon.

Az elmúlt két évben sokat foglalkoztunk a GMO növények termesztésbe vonásával. Egyesületünk állásfoglalását közzétettük és több közleményt is megjelentettünk azzal kapcsolatban. Közreműködünk az FVM által készített ún. koegzisztencia törvény elkészítésében, amely két évig tartott. Végül a Magyar Parlament azt 2006 novemberében elfogadta. Így nem lehet együtt folytatni a bio-, a hagyományos és a génmódosított növények termesztését, és a magyar kukorica továbbra is eladható a világpiacon. Részt vettünk és előadást tartottunk a Magyar Országgyűlés Felsőházi termében 2006. november 22-én tartott Nyílt Napon, ahol ismét kifejtettük a magyar növénynemesítők álláspontját a GMO növények termesztése ellen. Erről közlemények jelentek meg írott és elektronikus formában is. Azóta az EU miniszterek is elfogadták a magyar FVM miniszter és diplomaták véleményét, és Magyarország egyelőre megmenekült a génmódosított növények inváziójától. Ez egyben azt is jelenti, hogy megmentettük a Szegedi Biológiai Központot, a Mezőgazdasági Biotechnológiai Központot és az MTA Mezőgazdasági Kutatóintézetet a bezárástól. Azt ma is sajnáljuk, hogy az OMMI elvesztette a funkcióját és a magyar állami fajtaminősítés elvesztette a jelentőségét. Ez a folyamat azzal kezdődött, hogy a rendszerváltás után újjáalakították az állami fajtaminősítést, a gazdasági értékvizsgálatokat a fajták egy szűk körére korlátozták, és egy intézetigazgató közérdekű bejelentésére kihagyták a fajtaminősítő bizottságokból a magyar növénynemesítők képviselőjét. Az FVM felmérése alapján a bizottságban szinte minden tag érdekelt külföldi fajták honosításában. Így az elmúlt években indokolatlanul és a szakmai szempontok mellőzésével sokszorosára növekedett a külföldi minősített fajták száma. Így a hazai nemesítő kutatóhelyek hátrányos helyzetbe kerültek és a megsemmisülés állapotába jutottak.

2007. év január 1-jétől megszűnt az Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet. Annak csonkjá betagozódott egy újonnan létrehozott szervezet, a Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatalba. A fajtakísérleti állomások számát már 2006 őszén drasztikusan 8-ra csökkentették, ami azt jelenti, hogy a kompetens szervek nem tulajdonítanak jelentőséget sem a hazai nemesítésnek, sem az állami fajtaminősítésnek.

Az MNE vezetősége 2007. január 26-án leköszönt, az új vezetőség feladatként megjelölte a magyar növénynemesítés újraélesztését és az Európában második helyezett vetőmagexport meg-

tartását és fejlesztését. Ehhez össze kell fogni a hazai szakmai és civil szervezeteknek, akiknek érdekében áll a legjobb fajták termesztése, a legjobb vetőmag előállítása és a vetőmagexport.

Szeretnék még visszatérni az alapításkor megfogalmazott koncepcióhoz. A vezetőség összetétele olyan legyen, amely lefedi a szakterületet. Ne legyenek a kisebb vidéki intézetek hátrányos helyzetűek. Kapcsoljuk be őket is a vérkeringésbe. Ezt be is tartottuk az utolsó választásig, 2006. január 26-ig. Akkor olyan erők vonultak fel, akik korábban nem vettek részt az Egyesület tevékenységében, és szavazatukkal megváltoztatták a korábbi jól bevált arányokat. Így most nincsenek képviselve sem a dísnövény-nemesítők, sem a zöldség-nemesítők, annak ellenére, hogy az előző vezetés javaslatára a közgyűlés megszavazta, hogy hat helyett tíz legyen a vezetőségi tagok száma.

A másik téma, amiben markánsan állást foglaltunk, a GMO növények bevezetése Magyarországon. A 2004. évi közgyűlésünkön elfogadott elvek szerint küzdöttünk a Mon810-es génmódosított kukorica bevezetése ellen. Közgyűlési határozatunkat közzétettük, és azzal azonosult a Vetőmag Termék Tanács és Szövetség, az MTA Növény-nemesítési Bizottsága, az OGY Környezetvédelmi és Mezőgazdasági Bizottsága és ötpárti egyetértéssel szavazta meg a Parlament a törvényt. Végül 2009. március 2-án Brüsszelben az EU környezetvédelmi miniszterei 22 szavazattal 5 ellenében elfogadták a magyar javaslatot a moratórium fenntartására. Azóta számos ország deklarálta, hogy ő is GMO-mentes akar maradni. Ezt a hangulatot tükrözte a 2009. május 22-én tartott nyílt nap is a Parlamentben.

Meg kell még emlékezni az elmúlt évtizedben bekövetkezett társadalmi és politikai változásokról, amelynek legnagyobb vesztese a magyar növény-nemesítés. A politikai rendszerváltás azt eredményezte, hogy a multinacionális cégek, akiknek a hibridjeit és fajtáit mi honosítottuk korrekt feltételekkel, saját cégeket alapítottak és elkezdtek kiszorítani a hazai nemesítvényeket. Az EU-csatlakozás után pedig szabaddá vált számukra a pálya, már nincs szükség az állami minősítésre sem, szabadon forgalmazzák a hibridjeiket és fajtáikat. Elég, ha valahol Európában már minősítették azokat. Ezért magas a vetőmag ára, és a licenrdíj, amit a magyar termelők fizetnek értük, messze meghaladja azt az összeget, amit a magyar kormány fordít a hazai teljes agrárkutatásra. Egyidejűleg Magyarországon megvonták a biológiai alapok fejlesztésére és a növény-nemesítésre fordított támogatást. Eltörölték a vetőmag-felújítást stimuláló támogatást, és végül megszüntették a nemesítő intézetek költségvetési támogatását. Ezt mi, a Magyar Növény-nemesítők Egyesülete nem hagytuk szó nélkül. Szüntelenül figyelmeztettük az MTA Növény-nemesítési Bizottságával és a Vetőmag Termék Tanács és Szövetséggel karöltve az illetékes fórumokat, de nem sok sikerrel. Nem értették meg a tudomány szavát, hogy Magyarország szárazságra hajló kontinentális klímája alatt nem lehet minden növényfaj esetén a nedves klímára nemesített fajtákat termesztetni. Elismerjük, hogy vannak növényfajok, elsősorban a hibridnövények, amelyek nemesítésében kiváló eredményeket értek el a nagy cégek, de ezt azért nem lehet általánosítani. Nagy veszteség, hogy leépítették a hazai fajtaminősítést. Először csak a gazdasági értékvizsgálatokat törölték el a fajták többségénél, majd a fő gazdasági növényeink vizsgálatát is 25 helyről nyolcra redukálták. De ezt is csak a hazai fajtajelöltekre, mert a külföldi fajtákat szabadon termesztetheti bárki. Ugyanakkor a hazai fajták felkerültek az EU fajtalistára és szabadon termesztetheti bárki. A magyar fajtatulajdonosok, akik már a túl magasra emelt hazai vizsgálati díjat is nehezen tudják megfizetni, nem képesek más EU tagállamban meghonosítani a fajtáikat. Így a magyar növény-nemesítés kiszolgáltatott helyzetbe került. Most már a létéért küzd.

A Magyar Növény-nemesítők Egyesületének a vezetőségét négyévenként újrválasztottuk. Ezek névsorát tartalmazzák a mellékletek.

MELLÉKLETEK

A MAGYAR NÖVÉNYNEMESÍTŐK EGYESÜLETÉNEK VEZETŐSÉGE
1989–1995

Vezetőség

Dr. Balla László	elnök
Dr. Hódosy Sándor	elnökhelyettes
Dr. Szél Sándor	elnökhelyettes

Dr. Böcsa Iván	tag
Dr. Faragó László	tag
Dr. Janovszky János	tag
Dr. Kováts Zoltán	tag
Ujváryné dr. Jármay Éva	tag

Felügyelőbizottság

Dr. Csiszér János	elnök
Dr. Frank József	tag
Dr. Marton L. Csaba	tag

Ügyvezető főtitkár

Dr. Erdélyi Gábor

A MAGYAR NÖVÉNYNEMESÍTŐK EGYESÜLETÉNEK VEZETŐSÉGE
1995–2000

Vezetőség

Dr. Balla László	elnök
Dr. Frank József	elnökhelyettes
Dr. Hódosy Sándor	elnökhelyettes

Dr. Apostol János	tag
Dr. Böcsa Iván	tag
Dr. Gergácz József	tag
Dr. Janovszky János	tag
Dr. Kováts Zoltán	tag
Dr. Kozma Pál	tag

Felügyelőbizottság

Dr. Rózsás Attila	elnök
Dr. Szél Sándor	
Dr. Marton L. Csaba	

Ügyvezető főtitkár

Dr. Erdélyi Gábor

**A MAGYAR NÖVÉNYNEMESÍTŐK EGYESÜLETÉNEK VEZETŐSÉGE
2001–2006**

Vezetőség

Dr. Balla László	elnök
Dr. Matuz János	elnökhelyettes
Dr. Zatykó Lajos	elnökhelyettes
Dr. Apostol János	tag
Dr. Bócsa Iván	tag
Dr. Führer Ernő	tag
Dr. Janovszky János	tag
Dr. Kovács Zoltán	tag
Dr. ifj. Kozma Pál	tag

Felügyelőbizottság

Dr. Rózsás Attila	elnök
Dr. Marton L. Csaba	
Dr. Nagy Béla	

Ügyvezető főtitkár

Fülöpp Géza

**A MAGYAR NÖVÉNYNEMESÍTŐK EGYESÜLETÉNEK VEZETŐSÉGE
2007–2012**

Vezetőség

Dr. Marton L. Csaba	elnök
Dr. Balla László	tiszteletbeli elnök
Dr. Bona Lajos	elnökhelyettes
Dr. Pedryc Andrzej	elnökhelyettes
Dr. Apostol János	tag
Dr. Beke Béla	tag
Dr. Borovics Attila	tag
Dr. Cseuz László	tag
Dr. Hajdú Edit	tag
Dr. Janovszky János	tag
Dr. ifj. Kozma Pál	tag
Dr. Polgár Zsolt	tag
Dr. Simonné Kiss Ibolya	tag
Dr. Veisz Ottó	tag

Felügyelőbizottság

Dr. Rózsás Attila	elnök
Dr. Iszályné Tóth Judit	
Dr. Láng László	

Ügyvezető főtitkár

Dr. Oláh István

Balla László

GLATZ FERENC: ÚJ VIDÉKPOLITIKA

MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2008. 270 oldal

Glatz Ferenc a Magyar Tudományos Akadémia volt elnöke, 2005 februárjában egy arra vonatkozó miniszterelnöki kérdésre, hogy mit tart „hiánycikknek” a rendszerváltás óta eltelt időszak politikájában, azt válaszolta: az építkezést. („Elég volt a politikából, építkezni kell.”) Ennek az építkezésnek egyik fontos – ha nem a legfontosabb – eleme az új vidékpolitika, amely összhangban van az Európai Unió azon elképzelésével, hogy a környezetvédelem mellett a kormányoknak fel kell vállalniuk a vidéki térségek fejlesztését, már csak azért is, mert a két cél szorosan összefügg egymással. E célkitűzések megvalósítása érdekében született meg a „Párbeszéd a vidékért” mozgalom, amelynek Programtanácsát Glatz Ferenc elnöklétével akadémikusok, egyetemi tanárok, volt miniszterek és államtitkárok, a civil szervezetek képviselői (a Magyar Faluszövetségtől és az Agrárkamarától a Megyei Jogú Városok és a Kistérségi Fejlesztő Országos Szervezetek Szövetségéig) alkották. Mindnyájukat egy közös cél vezette: tenni akartak a magyar vidék felemelkedéséért.

Ez a könyv arról szól, hogy az elnöki javaslatok alapján hogyan képelték el a mozgalom tagjai a vidéki Magyarország jövőjét, milyen párbeszédet folytattak az ország különféle településeinek elképzeléseiről, s milyen cselekvési programot dolgoztak ki a politika számára a vidék átalakulásának segítésére. E három kérdéskör bemutatása és elemzése adja a kötet gerincét, de függetlenként kiegészül a „Párbeszéd mozgalom” történetének dokumentumaival, köztük a munkacsoportok (1. Finanszírozás és intézményrendszer, 2. Foglalkoztatás, a vidék gazdasága, 3. Táj- és környezetvédelem, 4. Infrastruktúra, 5. A vidék társadalma, 6. Érdekvégyesítés, önszerveződés) vitaanyagaival.

Az első fejezet a vidéki Magyarország jövőjéről szóló vitaanyag összegzése. Glatz Ferenc tudós alaposággal tisztázza a vidék fogalmi körülhatárolásának különbségeit az Európai Unióban és Magyarországon. Míg az Unióban a 100 km²/fő alatti népsűrűségű területeket és a 10 000 főnél kevesebb lakosságú településeket tekintik „vidékiek”-nek, illetve azokat a körzeteket, amelyek lakóinak nagy része mezőgazdasággal, erdészettel vagy halászattal foglalkozik. Magyarországon a „vidékieknek” több értelme is van. Az előbbieket mellett nálunk az ország főváros központúsága miatt minden vidéki, ami nem fővárosi, de a városoknak is van „vidéki” környékük (Erdei Ferenc joggal használta a város és vidéke szókapcsolatot). Ugyanakkor Nyugat-Európával szemben a „vidékiségnek” értéktartalma is kialakult. A szerző meghatározása szerint: „míg Nyugaton »vidékieknek lenni« nem jelent mást, mint nem városban lakni, addig Magyarországon »vidékieknek lenni« együtt jár azzal a feltételezéssel is, hogy valaki alacsonyabb civilizatórikus szinten él.” (58.)

A vidéki Magyarország jövőjéről folytatandó viták megkezdése előtt a fentiek nyomán a munkabizottságok abból indultak ki, hogy a népsűrűségi mutatók alapján az ország területének közel 80%-a minősíthető vidéknek, lakosságának pedig kb. 33%-a vidékiek. Ha az életminőséget is figyelembe vesszük, a vidéki lakosság aránya akár a 40–45%-ot is elérheti.

Bizonyára akadhatnak olyanok, akik vitatják majd a vidékhez tartozás ilyen körülhatárolását, az azonban kétségtelen, hogy a fenti definíció alapján el lehetett indulni az új vidékpolitika alapjainak lerakásához.

A kötet első részében a szerző imponáló sokoldalúsággal elemzi helyzetünket, amelynek alapján kialakítható egy olyan program, amellyel a vidék átalakulását elő lehet segíteni. Ebben az elemzésben nemcsak az Európában elfoglalt helyünkről esik szó, de a modernizáció új értelmezéséről, a magyar vidék elmaradásának okairól, a biológiai és kulturális „diverzitásról”, az átalakuló településszerkezetről, a hosszú távú és komplex vidékpolitika hasznáról és szükségességéről, s azokról a témákról is (a finanszírozástól, az infrastruktúrától a táj- és környezetgazdálkodáson keresztül a vidéki társadalom önszerveződőiséig), amelyek vizsgálata megalapozhatja a könyv harmadik részét magában foglaló cselekvési programjavaslatot.

E rövid ismertetésben nincs mód és lehetőség arra, hogy e nagyon izgalmas, sok problémát újszerűen, az általános felfogástól eltérően megvilágító, de mindig jól dokumentált fejtegeteket részletesen bemutassuk. Glatz Ferenc felfogásának néhány pontjára azonban feltétlenül utalnunk kell. Ezek közül az egyik a *Gaia-szemlélet*, amelynek kifejtése a kötetben olvashatók mellett annak idején a szerző rendes taggá választása utáni akadémiai székfoglalójának is tárgya volt. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy a Föld (Gaia) egységes rendszer, és „a földi élet összes megnyilvánulását [...] azok egymásra hatásában kell vizsgálni.” (24.) Nem térhetünk ki azokra a nézetekre, amelyek kétségeket fogalmaznak meg e felfogással szemben, mert abban tökéletesen egyetértünk a szerzővel, hogy napjainkban gyökeres szemléletváltozásra van szükség az ember és a természet kapcsolatában. Míg a hagyományos zsidó-keresztény kultúrkörben az ember a természet legyőzését tekintette feladatának (a bibliai „töltsétek be a földet és vonjátok uralmatok alá” parancs alapján), ma az ember csak úgy maradhat meg, ha magát is a természet részének tekinti, és békében kíván a természetben, a természettel együtt élni.

Az ember és a természet ilyen felfogásából azonban egyértelműen következik, hogy az ember nem mondhat le a „környezet- és tájgazdálkodás”-ról, ami a kötet másik kulcsfogalma. Glatz Ferenc a hagyományos felfogással szemben tágabban értelmezi a mezőgazdálkodást. Szerinte a mezőgazdaság feladata nemcsak a hagyományos élelmiszertermelés vagy a 19. század óta már meghonosodott ipari alapanyagok termelése, hanem az energiatermelés, és ami a Gaia-szemléletből következik: környezetgazdálkodás és környezet karbantartás is. A leszűkített környezetvédelmi felfogással szemben azonban Glatz Ferenc szerint a környezetgazdálkodásnak része, hogy „a paraszt, amikor élelmet állít elő, nemcsak piacon eladható és önmagunk fizikai újratermeléséhez szükséges árut termel, hanem gabonátábláival vagy legelőivel a kultúrtáját is karbantartja.” (27.)

A mezőgazdaságnak ebből a szélesebben értelmezett felfogásából fakad az a következtetés, hogy a hazai agrárium sok képviselőjével ellentétben a *vidékpolitikát nem azonosítja az agrárpolitikával*. Ebben azonosul az Európai Unió felfogásával, ahol a sokat vitatott agrártámogatások rendszerében sem csak az élelmiszertermelés játszik szerepet, hanem a környezetgazdálkodás, sőt a bioenergia termelés is. Éppen ezért nem lehet a vidékpolitika egyetlen tárcához rendelt feladat, csak tárcaközi együttműködéssel lehet a vidékpolitikai feladatokat megoldani. E feladatokat valójában egy Nemzeti Vidékpolitikai Tanács oldhatná meg, ha létrehozására lenne politikai akarat.

A kötet fogalomrendszerében a negyedik meghatározó elem az ún. *közhaszon-együttható*. Ha a földi élet csak egységes rendszerben szemlélhető, s a mezőgazdálkodás több mint élelmiszertermelés, mert feladata a környezetépítés és a környezet karbantartás is, akkor a támogatások rendszerében azt a közhasznót is figyelembe kell venni, ami a mezőgazdasági termelés

révén a társadalom egészének jut. Bár a környezetvédők többnyire városiak, a környezet karbantartók a vidék lakói közül kerülnek ki. Éppen a közhaszon miatt nem engedhető meg, hogy a vidék az 1990-ben kezdődő átalakulásnak csak vesztese legyen.

Talán e nagyon részleges fejtegetésekből is kitűnik, mennyire logikusan és több szálon kapcsolódnak egymáshoz a kötet megállapításai s a vidékpolitika milyen sokirányú „építkezést” igényelne a politikától és a társadalomtól.

A könyv második része a szerző naplójegyzeteiből állt össze. Az első fejezetben kifejtett gondolatokról 18 településen folytattak vitát az érintettek, így a cselekvési program valóban a vidékért, a vidéken folytatott párbeszéd eredményeként alakult ki. A párbeszéd helyszínei között voltak megyei jogú városok: Pécs, Győr, Szeged, Debrecen, Miskolc, kisvárosok: Tét, Mezöhegyes, Nyírbátor, Mórahalom, közp város: Hajdúböszörmény, nagyközségek: Nyírlugos, Arló, fejlődő, stagnáló és hanyatló községek: Dunaszeg, Mernye, Kazár, Álmosd, az alig 70 lakosú törpefalu: Murga, a Magyarországon szinte egyedülállóan növekvő népességű, de 81%-ban romák által lakott község: Szendrőlád. A szerző a programviták során valójában a magyar vidék minden szintjéről gyűjtött tapasztalatokat, s ezeket meg is osztja az olvasóval. Mik voltak ezek a tapasztalatok? Néhányat érdemes kiemelni. Hiába próbálja a tájékozott tudós meggyőzni a vidék lakosságát a szövetkezés fontosságáról s arról, hogy (értékesítő) szövetkezetek már a 19. század vége óta voltak Magyarországon, ha a lakosság azokat kommunista szervezeteknek tekinti (Álmosd). Az ellenpélda Mórahalom, ahol már 1995-ben létrejön az új típusú „Mórakert” nevű termelői és értékesítői szövetkezet. A rasszizmus vádját kikéri maguknak azok, akik nem a borszín, hanem a munka oldaláról közelítik meg a fennálló helyzetet (Arló). Van mintaszerű megoldás is a romákkal való együttélésre (Szendrőlád, Nyírbátor). A történeti alapokra is építő polgári öntudat a társadalom önszerveződésében is megjelenik (Tét, Dunaszeg). A városi környezetvédelem jelszavai egy szigetközi településen távolról sem megkérdőjelezhetetlenek (Dunaszeg). Az iparosítás nélkül megoldhatatlannak a vidékfejlesztés gondoljai (Debrecen, Mezöhegyes, Kazár, Miskolc). A vidékpolitika nem konzerválhatja a mai településszerkezetet, távolról sem biztos, hogy Magyarországon meg kell tartani mind a 3200 települést (Murgu), de a preferenciákat világosan meg kell fogalmaznia, azt például, hogy közhaszon az állam területének „kultúrtáji szinten való karbantartása, vagyis lakossággal való fedettsége”. (61.) Csakis ez lehet a törpefalvak jövője állami befolyásolásának alapja.

A vidéki találkozók felvetődő kérdéseket még sokáig lehetne sorjázni. Egyetértéssel találkozhat a szerző végső következtetése: „a vidékfejlesztés mindig konkrét térségben, konkrét ágazatokban folytatott aktivitás.” (150.)

A hónapokig folytatott programviták alapozták meg a kötet harmadik fejezetét, amely a cselekvési programjavaslatot tartalmazza, és bevallott célja, hogy lehetőséget teremtsen a mindenkor kormányzatnak egy európai szintű vidékpolitika kialakításához. Ez a javaslat szükségesnek tartja, sok más egyéb mellett, hogy a jövőben egységben szemléljük a természeti és épített környezetet, hogy a vidék ne legyen „politika sújtotta terület”, hogy megszűnjék a vidék kifejezés pejoratív értelme s a lakóhelytől függetlenül valósuljon meg az állampolgárok esélyegyenlősége. Az állam szerepét a vidékpolitikában azért is fontosnak tekinti, mert a magántőke nem finanszíroz infrastruktúrát vagy környezetvédelmet, ez a jövőben is az állam feladata marad, amely e feladatokat egy hosszú távú Nemzeti Vidékpolitikai Cselekvési Programban kell, hogy felvázolja. Ebben részletesen kell összefoglalni az állami feladatokat a településhálózat, a vidékpolitika szakigazgatási intézményei, a finanszírozás, a gazdálkodás, az infrastruktúra, az oktatás és közművelődés valamint a társadalmi öntevékenység segítése területén.

A vidék közhaszna mellett e fejezetben megjelenik a korábbi századokban gyakran szereplő *közző* (*bonum commune*) kifejezés, abban az értelemben, hogy közpénzből egyrészt csak közhasznú dolgokat szabad finanszírozni, másrészt e pénzeknek a közzőt kell szolgálniuk. (Közző alatt a szerző azon szellemi javak összességét érti, „amelyek a közösséget egybe tartó erkölcsi alapelveket tartalmazzák”. (178.) E cselekvési terv megvalósulása esetén a vidékpolitika nemcsak materiális, de morális célok megvalósításának eszköze is lehet.

E cselekvési terv egyes fejezetei rengeteg megszívlelendő javaslatot tartalmaznak. Többek között azt, hogy túl kell jutnunk azon a romantikus természetvédő felfogáson, hogy a természet épít, az ember csak rombol az ember és természet kapcsolatában. Ideje lenne depolitizálni a hazai természetvédelmet. El kellene gondolkodni azon is, hogy az emberi egészségügy mellett szükség lenne a természet egészségügyére, s belátni, hogy az élelemtermelés a természetvédelem leghatékonyabb formája. (190.) A vidéki társadalom szemléletében túl kell tenni magunkat azon a téves felfogáson, hogy a vidékpolitika a szegényüggyel azonos.

A könyv olvasója óhatatlanul arra a következtetésre jut, hogy hasonló átfogó elemzés még nem jelent meg a hazai vidékpolitikáról, s a kormányzati tényezőknek mindent meg kellett volna tenni azért, hogy az itt leírtak a törvényalkotásban is megjelenjenek. A szerző nem is veszítette el optimizmusát abban a tekintetben, hogy a felvázoltak egyszer megvalósulnak. Legalábbis 2009 júniusában a gödöllői Szent István Egyetemen tartott előadása (Van-e erőnk egy új vidékpolitikához?) erről tanúskodott. A vidékről szóló törvény azonban mindaddig nem szerepelt a magyar országgyűlés napirendjén. Kár.

Orosz István

**KUBINYI ANDRÁS–LASZLOVSZKY JÓZSEF–
SZABÓ PÉTER (szerk.):
GAZDASÁG ÉS GAZDÁLKODÁS A KÖZÉPKORI
MAGYARORSZÁGON: GAZDASÁGTÖRTÉNET,
ANYAGI KULTÚRA, RÉGÉSZET**

Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2008. 465 oldal

Úgy gondolom, fontos megindokolnom, miért is szántam el magam recenzió írására egy olyan kötet esetében, amelynek magam is szerzője vagyok. A Kubinyi András, Laszlovszky József és Szabó Péter gondozásában megjelent kötetben a szerkesztők a középkori Magyarország történetét az *Annales 'totale histoire'* felfogásához közelítő módon szerkesztették egybe. A kötet középpontjában a gazdaság áll, mint egyfajta integratív közeg, de az elemzés spektruma kiterjed az éghajlattörténetről a nem kronologikus politikatörténetig. Visszatérve a dilemmámra, talán ott érdemes kezdeni, hogy nagy meglepetést okozott számomra, amikor Laszlovszky József felhívott és tolmácsolta Kubinyi András kérését, vállaljam el a középkor éghajlattörténetéről szóló fejezet megírását. Meglepetésem elsődleges oka az volt, hogy soha nem gondoltam magam középkorásznak. Kora újkorosként ugyan rendelkeztem bizonyos ismeretekkel a magyar középkorról, de egészen eddig elegendően erősnek bizonyultak azok gátlások, amelyeket még egykori kiváló professzorom, Kristó Gyula alakított ki bennem. Kubinyi Andrásnak talán azért jutottam eszébe, mert ő volt az akadémiai doktori védésemen a bizottság elnöke. Ugyanakkor a középkorászok körében való ismertségemet jól mutatja,

hogy a védést megelőzően Kubinyi professzor úr a folyosón tanácstalanul nézelődött, majd mikor bemutatkoztam, hogy tulajdonképpen én vagyok a jelölt, láthatóan megnyugodott. Résztevőjévé váltam a kötetet létrehozó munkacsoportnak, ugyanakkor megmaradtam kívülállóknak, vagy talán valamiféle közeli 'szakmai rokonnak', aki mindkét minőségében elmondhatja a véleményét a méltán nemzetközi híró és rangú magyar középkorkutatás egyik legújabb eredményéről, amely hamarosan angol nyelven is megjelenik.

A kötet szerzőinek és szerkesztőinek, akik egyben az OTKA kutatási programként is futó vállalkozás vezetői voltak, a legnagyobb gondot a megfelelő forrásbázis létrehozása jelentette. A középkor évszázadaiban, különösen a korai időkben nem lehet kizárólag a történészek számára kézenfekvő és oly kedves levéltári forrásokra támaszkodni. A szükség rászorította a középkorászokat mindazon szakmák iránti nyitottságra, akik sanyarú helyzetükön javítani tudnak. A legkézenfekvőbb segítséget a régészek jelentették, akik körében a középkori régészek köre az időskálán a jelen felé haladva az utolsó még komolyan vehető céhcsoport. A középkori régészek voltak az ágensei olyan, történész szempontból bizonytalan egzisztenciáknak, mint a dendrokronológusok, a paleontológusok, a pollenológusok, vagy hogy a saját 'fájdalmamról' is írjak, az éghajlattörténészek. Ez a heterogén szerzői, szakmai és forrásbázis már elegendőnek bizonyult egy nemzetközi szinten is figyelemre méltó középkor történeti szintézis megírásához.

A magyar középkor történetét illetően, mint azt már az invokációban is jeleztem, nem rendelkezem kétségbevonhatatlan kompetenciával, ezért ismertetésemben azokról a tanulmányokról szólok részletesebben, amelyek olvasása során úgy éreztem, hogy valamelyest hozzáértő vagyok. Nos, akkor nézzük a szívemnek kedvesebb írásokat.

Kubinyi András és Laszlovsky József a kötet első fejezetében kísérletet tettek a középkori Magyarország népességtörténetének körvonalazására az újabb kutatási eredmények nyomán. Az Árpád-kor idején a népességszám jelentette talán a legfontosabb szűk keresztmetszetet az ország gazdasági fejlődési lehetőségei szempontjából. A késő középkorban, a honi bányászat fellendülése idején már a speciális képzettség fontosabbá vált, mint önmagában az extenzív demográfiai növekedés. Ugyanakkor számomra meglepő módon a szerzők megállapították, hogy a középkori Magyarország népességének nagysága nem határozható meg a korabeli források alapján, sőt még a népességszám becslése is csak igen nagy hibahatárok között lehetséges. A középkorra vonatkozóan nincs olyan adat vagy adatsor, amely kiindulópontként szolgálhatna egy közelítően pontos demográfiai számításhoz. A késő középkorra vonatkozóan két olyan adatsorunk van, amely némi támpontot jelenthet a történeti demográfiai rekonstrukcióhoz, az 1330-as pápai tizedjegyzék és az 1490-es évek állami adóösszesítései. Előbbi készítői alapvetően az ország területén található plébániák számbavételére törekedtek, míg az utóbbi csak a királyi jövedelmek bizonyos csoportjait tartalmazza, azokat sem az egész ország területre vonatkozóan. Ezek alapján a népességszám nem is rekonstruálható, de bizonyos népesedési tendenciák azért körvonalazhatók. Kubinyi András és Laszlovsky József a tatár pusztítás arányait lényegesen alacsonyabbra teszik, mint az korábban elfogadott volt a szakirodalomban. A településhálózat rekonstrukciója alapján az ország népességvesztését 10–20%-osra becsülik a szerzők, szemben a korábbi 40–50%-os becslésekkel. Ráadásul valószínűsíthető, hogy a 13. század derekától a 15. század elejéig folyamatos és jelentős népességyarapodással számolhatunk. A 15. század első felében még az Oszmán Birodalom betörései sem rontották a demográfiai helyzetet, hiszen a háborús veszteséget jócskán pótolta a balkáni szláv népesség betelepülése.

A középkori gazdasági tevékenységgel foglalkozó fejezet első tanulmánya a földművelés történetével foglalkozik, ezt az elemzést Laszlovsky József jegyzi. A szerző úgy becsüli, hogy a Kárpát-medence népessége a honfoglalástól a 13. század derekáig legalábbis megdup-

lázódott, ami elsősorban a földművelés térhódításának volt köszönhető. Ezen a helyen ugyanakkor Laszlovszky József megkockáztat egy becslést, mely szerint a honfoglalás idején egymillióra taksálható az ország teljes népességszáma, de nem vállalkozik a belső arányok (honfoglalók és helyi népesség) meghatározására. A termőterület növekedésének köszönhetően az ország népességszáma a 15. század végére elérte a 3,5 millió főt (nocsak, egy újabb konkrét számadat). Minden rendelkezésre álló adat szerint a helyi mezőgazdaság folyamatosan képes volt biztosítani az ország teljes élelmiszerszükségletét, s emellett még jelentős mennyiségű élelmiszer jutott kivitelre is. A legfontosabb mezőgazdasági exportcikk az élőállat volt, amelynek kivitele a 14. században kezdődött, s a 15. században érte el az első csúcspontját. A régészeti feltárások tanúsága szerint, bár az ország általános vélekedés szerint vadban gazdag, a vadhús marginális szerepet játszott a táplálkozásban. A fő táplálékforrás a mezőgazdaság és az állattenyésztés volt már a középkor évszázadaiban is. Érdekes, s talán kevésbé köztudott információ, hogy a kunok letelepítését követően másfél évszázadba tellett az újonnan érkezettek teljes életformaváltása.

Bartosiewicz László tanulmányában a régészeti csontanyag alapján kísérelte meg rekonstruálni a Kárpát-medence középkori faunáját. Ezen a területen a romantikus-anakronisztikus szemléletnek mélyen gyökerező hagyományai vannak. A közhiedelem szerint az „őshonos” magyar fajták a honfoglaló magyarok által a 9–10. században hozott állatok egyenes ági leszármazottai. Ugyanakkor biológiailag elképzelhetetlen, hogy 1100 év alatt bármely „fajta” ne változzék meg, akár többször is. A változás ütemét viszont az egyes háziállatok szaporodási intenzitása, az ellési időszakok fajra jellemző hossza, illetve az utódok száma szabja meg. A magyar szürke marha a legtöbbet vitatott „őshonos” fajtáink egyike, amely a 18. századtól kezdődően az ország egyik meghatározó marhafajtája, de semmilyen régészeti lelet nem bizonyítja a Kárpát-medencei jelenlétét a 1700-as éveket megelőzően. Igen érdekes az a felvetés is, hogy nem csak a hízó marha volt a magyar állattartás exportcikke, de Somogy és a Bakony erdőseiből is hajthattak sertéskondákat külhoni piacokra, igaz a marhacsordákhoz viszonyítva mérsékelt iramban.

Daróczi-Szabó László tanulmányában a középkori királyi központok és várak állathasznosítását taglalta. Közismert, hogy a középkori húsellátásban a legfontosabb szerepe a szarvasmarhának volt. A második helyen a kiskérődzők álltak, őket követte a sertés, majd a baromfiak zárták a sort. Fontos megjegyezni, hogy a késő középkorban a sertés jelentősége a kiskérődzők rovására megnövekedett. A lóhúsevést, mint pogány kori szokást a keresztény egyház következetesen tiltotta, s nincs is nyoma ilyen gyakorlatnak a középkori igazgatási központokban. A táplálkozásra vonatkozó vallási előírások ugyanakkor kimutathatók az állatsontleletekben is. A budai Szent György téren fekvő Teleki-palota területén tártak fel régészek egy Zsigmond király idején használt kutat. A kútban talált állatsontleletek alapján feltételezhető, hogy a mélyebb rétegek leletei egy zsidó közösségtől származtak. A felsőbb, keresztény lakosság által felhalmozott rétegekhez képest az alsóbb szinteken a sertéscsontok hirtelen eltűntek. A zsidó étkezési szabályok szigorúan tiltják a sertéshús fogyasztását, és halból is csak a pikkelyeseket engedik meg. A pikkelytelen harcsa és viza csontjai csak a felsőbb, keresztény lakosság ételhulladékában fordulnak elő. A zsidó közösség által hátrahagyott leletanyagban emellett feltűnően sok a baromficsont. A budai vár török kori rétegeiben ugyanakkor megjelent az Amerikából eddig ismeretlen közvetítéssel behozott pulyka.

Lyublyanovics Kyra Veronika a középkori városi állattartást tekinti át tanulmányában. A városi húsfogyasztás 70–80%-át a marhahús tette ki, a juh és a kecske csontaránya 18–19% körül alakult a városi régészeti feltárásokban. A juhtenyésztés pozíciói ugyanakkor a késő középkor és a kora újkor idején komolyan megerősödtek. Már a 15. században megtelepedtek vlach pásztorok az Alföld pusztává váló területein, a terjeszkedő Oszmán Birodalomban pe-

dig kitüntetett jelentősége volt a birkahús fogyasztásának. A juhtenyésztés a 16. századra már olyan mértékű volt, hogy évente 1000–2000 juhot adtak el Bécsben. A sertéscsontok aránya elenyésző volt a városokban, mindenhol 10% alatt maradt, ezzel szemben a falvakban akár a lakosság húsfogyasztásának a felét is adhatta.

Daróczi-Szabó Márta a falusi állattartást vizsgálta meg. A magyarság letelepedettségének pontos és fontos indikátora volt a kiskérődző-sertés arány alakulása a középkor idején. Ez az arány a kora középkorban 65–35% volt, ami a késő középkorra 44–56%-ra változott. A sertéstartás pozícióit erősítette a német ajkú telepesek érkezése a 13. század derekától kezdődően, akiknek étrendjében a sertéshús és zsír meghatározó szerepet játszott. Igen érdekesek a középkori lelőhelyeken talált kutyamaradványok. Az előkerült kutyacsontvázak egy része nagytetű, valószínűleg pásztorkutya lehetett, másik részük jellegtelen, közepes méretű páriakutya-szerű állat volt. A kutyacsontvázak a leggyakrabban gödrökben, árkokban vagy kutakban maradtak ránc, de előkerültek kutyakoponyák cserépfazékból, találtak a régészek kemencében és házban eltemetett állatokat is. A legkülönösebbek mégis a visegrádi várkertben egy felnagyelt nő mellé temetett összekaszabolt ebek voltak. A vadhúsfogyasztás csekély jelentőségére utal, hogy a vademlősök csontaránya egyetlen feltáráshoz sem érte el a 2%-ot.

Bartosiewicz László az állattartással foglalkozó fejezet végén még visszatért egy tanulmánnyal, amelyben a középkori halászatot mutatta be. A középkori magyar halászat „nehézipara” a vízfogás volt. A viza a tokfélék családjának legnagyobb képviselője, természetes élőhelye a Fekete-tenger, ahonnan ívni úszott fel a Duna felső szakaszára, fő vonulási időszaka január és június, valamint október és december között volt. A tokfélék vándorlását a Vas-kapun 1971-ben épített erőmű gátrendszere lehetetlenítette el véglegesen. A dunai viza megnehető akár 10 méteresre is, s 25 esztendőt is megélt. Különleges ingyenségnek számított a viza ikrája, a kaviár, amely gyakran szerepel a kora újkori szakácskönyvekben. A többmázsás vizák 70–72%-ban színhúst tartalmaztak, amely fejedelmi ételeknek számított. A hatalmas testtömeg miatt a vizákat gyakran már a kifogás helyén feldarabolták, és sózva szállították a fogyasztókhoz. Ugyanakkor a zsidóság számára a pikkely nélküli viza nem számított kóser ételnek, így fogyasztási tilalom alá esett mind a húsa, mind az ikrája. A vidra és a pikkelyes farkú hód vízi állatként ugyancsak „halnak” számított, ilyen módon mindkét állat húsa bűnti étel volt.

Gál Erika a középkori madarászat régészeti állattani emlékeit gyűjtötte egybe. Érdekes információ, hogy hasonlóképpen a vízi emlősökhöz, a szárcsa és a vöcsök húsa bűntidőben sem volt tiltva. A Kárpát-medencében élő, illetve átvonuló madárfajok mellett a késő középkorban bizonyíthatóan megjelentek a presztízsfogyasztást jelentő madarak is Magyarországon. A solymászat a királyok és az arisztokrácia sportja volt, ilyen célból kerülhetett az országba a budai vár 14. századi rétegében talált Feldegg-sólyom is. A növekvő termőterület és a sűrűsödő településhálózat ugyanakkor kedvezőtlenül hatott a vízimadarak élőhelyére. Már a késő középkor idején radikálisan csökkent a nyírfajd- és a reznekállomány, ezek a madarak napjainkra teljesen eltűntek a Kárpát-medence faunájából.

Batizi Zoltán a középkori bányászat történetét tekintette át tanulmányában. A Kárpát-medencében a rómaiak bizonyíthatóan folytattak ipari léptékű bányászati tevékenységet Dacia provinciában, a mai Abrudbánya, Verespatak és Zalatna környékén aranyat hoztak a felszínre. A magyarság számára is fontos tevékenységnek számított a bányászat és fémműveség, amely részint a fegyverkészítés számára szolgáltatott nyersanyagok, részint pedig a nomád népeknél oly fontos ötvösöknek is szükségük volt mindenféle fémekre. A fémek egy részét be lehetett szerezni a zsákmányoló-kalandozó hadjáratok során, de tartós megoldást csak a szervezett kitermelés jelentett. Valószínű, hogy a honfoglalók Erdélyben találtak művelés alatt álló sóbányákat, a Dunántúl nyugati részén pedig gyepvasérc kitermelésre specializáló-

dott népességet. Régészeti feltárások tanúsága szerint a 10. század idején Vas és Borsod megyében jött létre nagyléptékű bányászati és kohászati központ. Az érmék elemzése alapján Szent István pénzeit a Selmecbánya vidékén bányászott ezüsből verték. Ugyanakkor az ezüsttermelés igazi fellendülése csak a német bányászok 12. századi tömeges beköltözésével indult meg. Kevésbé ismert, de nagy jelentőségű a besztercebányai polgárok által az 1300-as években indított higanykitermelés egy Ortut nevű település közelében. A település neve mély nyomot hagyott a szlovák nyelvfejlődésben is, hiszen az 'ortut' szlovákul higanyt jelent. A higanyt a késő középkorban még csak az arany finomításához és finomság vizsgálatához használták.

Draskóczy István a legnagyobb királyi bevételt jelentő bányatermék, a só középkori bányászatának és kereskedelmének történetét tekintette át tanulmányában. A só felhasználása a tradicionális világban rendkívül sokrétű volt, kulcsfontosságú élelmezési és tartósítási anyag, de alkalmazták vaj és sajt készítéséhez, gyógyításra, ipari célokra (például cserzéshez), vagy a kutak fertőtlenítéséhez, s táplálék-kiegészítőnek a háziállatok, mindenekelőtt a szarvasmarhák számára. A tengerparti területeken a lepárlás volt a sótermelés legfontosabb módja, s a kontinentális területen a geológiai korokban az óceánokról lefűződött, természetes úton lepárlódott, majd pedig a geológiai átalakulási folyamatok során eltemetődött tengerek só-tömegének bányászata volt az általános hozzáférési lehetőség. A 14–15. században kiterjedt sókereskedelem bontakozott ki Európában, az egyik fő hasznosító az alpesi tehenészet, a másik az északi-tengeri halászat volt. Magyarország erdélyi és máramarosi sókészletei révén nemcsak önellátásra volt képes, de jelentős sóexport mutatható ki a Balkán irányába is. Némi konkurenciát jelentett az ország északi és nyugati határvidékén az olcsóbban beszerezhető lengyel és osztrák só. Táplálkozástörténeti rekonstrukciók szerint Nyugat-Európában az egy főre eső sófogyasztás 7–8 kg körül alakulhatott a késő középkor idején, Magyarországon a rendelkezésünkre álló adatok szerint a fogyasztás szintje elérte, de akár meg is haladhatta a 10–11 kg/fő/éves mennyiséget.

A késő középkori Magyarország belkereskedelméről Kubinyi András írt tanulmányt. Kubinyi tanár úr megállapítása szerint a középkori magyar királyság sűrű vásárhálózata alapján jelentős belső piaci forgalommal számolhatunk. Ezeken a vásárokon az úrtól a parasztig mindenki vett és eladott. Izgalmas kérdése a középkori társadalomtörténeti kutatásnak, hogy a töredékten élő jobbágyság valójában milyen életszínvonalon is éltek. Kubinyi András kutatásai bebizonyították, hogy a szántóterület nagysága semmiféle támpontot nem jelent ebből a szempontból, hiszen sok jobbágnak lehetett szőlője, kaszálója, rendelkezhetett halászati lehetőségekkel, s esetleg még malommal is. Nem dönthető el, hogy a középkor végén beszélhetünk-e egységes országos piacról. A szerző egy negyven éve megjelent tanulmányában tagadta ennek a lehetőségét, de a kézirat megírása idején már úgy vélekedett, hogy a pesti, a székesfehérvári és a nagyváradi sokadalmak vonzáskörzetüket tekintve lefedték az egész ország területét.

Nagy Balázs tanulmányában a középkori Magyarország külkereskedelmét elemezte. A 10. századi adatok alapján megkülönböztethető a magyar külkereskedelemben egy keleti és egy nyugati orientáció, az első exportcikk pedig az ezüst és a lovak voltak. Fennmaradt 1254-ből egy igen érdekes árulista, amely István ifjabb király környezetében keletkezett. A dokumentum tanúsága szerint a hercegi udvar importjában nagy tétellel szerepelt Gentben készült kiváló minőségű posztó, amit kizárólag ezüsttel és sóval tudtak ellentételezni a vásárlással megbízott közvetítők. A 14. század a magyar nemesfémbányászat és export elképesztő felfutását hozta, becslések szerint a század derekán Magyarországról származott az európai aranytermelés 90%-a. Fügedi Erik nyomán felveti a szerző, hogy az 1347–52-es nagy pestis a magyarság körében nagyobb arányt képviselő B-vércsoport miatt volt kevésbé pusztító. Nos

ezt a felvetést még kívülről is túl bátornak gondolom. A 15. század folyamán alapvetően átalakult a magyarországi export szerkezete, s a nemesfém helyére az állatexport lépett. Ugyanakkor a nagy volumenű nemesfém és marhaexport ellenére a magyar külkereskedelem mérlege minden valószínűség szerint deficit volt a késő középkor idején.

Szabó Péter az erdők és az erdőgazdálkodás középkori történetét tekintette át tanulmányában. A szerző megállapítása szerint az erdők fejlődését a neolitikum kezdete óta (de sokszor már a mezolitikumban is) jelentősen befolyásolta az ember, vagyis az utóbbi 7–8000 év vegetációváltozásait félrevezető pusztán természetes folyamatokkal magyaráznunk. A magyar honfoglalás idejére az erdőszűcs mértéke már jelentősen lecsökkent, s az ember által érintetlen őserdőből pedig minden bizonnyal elég kevés maradt. Valamennyi középkori dokumentumban viszonylag kis kiterjedésű erdők szerepelnek, amelyek szántóföldekkel, rétekkel, legelőkkel körülfatolható egységek, a falvak határának fontos, ugyanakkor jól elkülöníthető részét képezték. Hatalmas középkori erdőségekről csak az ország határvidékein, a Kárpátokban tudunk. A mintegy másfél évszázada folyó kutatások eredményeképpen ma már biztosan állíthatjuk, hogy az Alföld természetes növényzete nem az erdő, hanem az erdőssztyepp, vagyis a vegetáció emberi beavatkozás nélkül is nyitott. Sőt a legújabb paleoökológiai kutatások arra mutattak rá, hogy akár nagyobb területeken is (mint például a Hortobágy) természetesnek tekinthető a fátlan vegetáció a teljes holocén időszakában. A jelenlegi ismereteink szerint kijelenthetjük, hogy a 15. századi Magyarország erdőszűcsége 25–30% lehetett, s a bő egynekednyi körüli érték egészen a 20. századig megmaradt. A késő középkorra az erdők már mindenki által jól érzékelhetően korlátozott mennyiségű erőforrást jelentettek. Az átlagos magyar falunak ugyan volt saját erdeje, de az nem volt végtelen, hanem ugyanúgy a határ egy részét képezte, mint a szántóföld vagy a rét, és kihasználtságának ugyanúgy megvoltak a maga korlátai.

Ferenczi László a középkori Magyarország vízgazdálkodásáról írt tanulmányt. A szerző tanulmányában négy témakört tekint át, a települések vízellátásának kérdését, a halászatot, a vízszabályozási tevékenységet és a vízi energia felhasználásának módozatait. Ferenczi László röviden ismerteti Takács Károlynak az Árpád-kori csatornahálózatra vonatkozó elméletét, s hozzáteszi, hogy némely területen, mint amilyen például a Száva mente, számolni lehet akár római vízrendezési előzményekkel is. Werbőczy nyomán a szerző megkülönböztette a kiszáradó és az állandóan friss folyóvízzel ellátott halastavakat. A kora újkor idejéről már kiterjedt halastó rendszerekről is vannak okleveles adatok. A halastavak sajátos típusát képviselték a pálos kolostorok mellett megépített egészen kisméretű völgyzárógátas halastavak. A vízimalmok nagyjából 250 fő, vagyis 30–40 család őrési szükségleteit tudták kielégíteni. De mindig épült vízimalom a kolostorok és a várak mellé is.

Szende Katalin a középkori városi gazdálkodás működését tekintette át. A szerző abból indul ki, hogy fogalmilag különbséget kell tenni a városi gazdálkodás, mint általános keret és a városok saját gazdálkodása között. A városi számadásokból kitűnik, hogy az adózási kötelezettségek teljesítése mellett szinte mindenhol az infrastruktúra, ezen belül is a védművek létesítése és fenntartása emésztette fel a legnagyobb összegeket az éves költségvetésből. A védművek mellett komoly szervezőmunkát és befektetést igényelt a városi plébániatemplomok megépítése is. Fontos és sajátos forrása a várostörténetnek a város alaprajza, amelyet „a városi gazdaság térbeli vetületének” tekinthetünk. Az egyházi és a világi földesurak uradalmi gazdálkodásával összehasonlítva a városi gazdaság egyszerre volt jóval kedvezőbb és jóval kedvezőtlenebb helyzetben. A fő különbséget egyrészt az erőforrások mesterséges, kiváltságokkal és kedvezményekkel történő felduzzasztása, másrészt azok állandó, rendszeres (és rendkívüli) kivonása jelentette.

A tanulmánykötet utolsó, a középkori mezővárosokról szóló írását egykori kedves tanárom, Petrovics István jegyzi. A szerző a mezőváros kategóriáján belül megkülönböztet két típust, e városkategória zömét a városfal nélküli oppidumok alkotják, azonban van egy kisszámú elit, amelyet a városfalakkal rendelkező püspöki székhelyek, a királyi vagy királynői városok alkotnak, amelyeket helyesebb földesúri városoknak nevezni. Érdekes szegedi történeti adalék, hogy már a török berendezkedést megelőzően az Alföldön olyan mértékű volt a juhtenyésztés, hogy 1526-ban a visszavonuló török sereg hadtáposainak 70 000 juhot sikerült összeszedniük a város környékén. Ráadásul a Tisza-parti város 1548-as török deftereiben is csak a juh- és a sertéstartásról történik említés, teljesen hiányzik azonban a ló- és a marhaállomány számbavétele.

A tanulmánykötet nagy érdeme, hogy a szerzők a gondos szerkesztői utasításokat követve néhány kivételtől eltekintve (ilyen például az ismertetés szerzője) tudománytörténeti áttekintést adtak témájuk kutatástörténetéről tanulmányuk bevezető fejezetében. Majd a tanulmányok elemző fejezeteiben a szerzők megkísérelték összegezni a vizsgált terület kutatási eredményeit. A 24 szerző közreműködésével létrejött vaskos kötet (465 oldal) nem könnyen teljesíthető olvasmány, a több esztendő munkával összerakott anyag rendkívül hasznos kézikönyv, amelynek ott a helye minden, a magyar középkor történetével komolyan foglalkozó ember könyvespolcán. Valószínűleg így gondolta ezt a holland illetőségű Brill Kiadó is, amely vállalkozott a tanulmánykötet angol nyelvű, és értelemszerűen átdolgozott változatának megjelentetésére. Ugyanakkor meg kell jegyezni azt is, hogy elkerülhetetlen módon a tanulmányok elemzéseinek mélysége és színvonala helyenként egyenetlen. Annak megítélése ügyében, hogy a színvonalbeli egyenetlenségek hol mutatkoznak, minden érdeklődőt a tanulmánykötet elolvasására, vagy minimális programként elmélyült fellapozására biztatok.

Rácz Lajos

DÉNESI TAMÁS–CSOMA ZSIGMOND (szerk.): „AD VINUM DISERTI...!” MONOSTORI SZŐLŐ- ÉS BORGAZDÁLKODÁS

Budapest, 2009. 227 oldal

Az utóbbi évtizedek kutatásai rávilágítottak arra, hogy a Kárpát-medence szőlészete és borászata különböző történeti hatások nyomán formálódott, melyek között számon tartjuk az antik örökséget, a keleti hozadékot, a középkorban érvényesülő nyugat-európai hatást, illetve a török elől menekülő délszláv népcsoportokhoz köthető balkáni vörösborkultúra hatását. A középkor folyamán az apátságok az európai szőlő- és borkészítés meghatározó helyszíneivé váltak, mivel a keresztény liturgia elképzelhetetlen a bor nélkül, amit a mostoha szállítási körülmények miatt nehéz volt beszerezni. A kolostorok a kontinens szőlőtermesztésre alkalmas vidékein tehát arra törekedtek, hogy saját szükségleteik biztosítása céljából szőlőskerteket hozzanak létre.

Mind ez idáig viszonylag kevés figyelem fordult a szerzetesrendek által közvetített, antik hagyományokon nyugvó szőlőtermesztés és borkészítési gyakorlat felé. Éppen ezért tekinthető hiánypótlónak a Dénesi Tamás és Csoma Zsigmond szerkesztésében napvilágot látott kötet, amely több tudományág, tudományterület művelőinek tanulmányaiból áll össze, és új adatokat, összefüggéseket, esettanulmányokat ad közre a történettudomány (egyház-, gazda-

ság-, agrár- és társadalomtörténet), a művelődéstörténet, a néprajz, a szőlészet, a borászat és a botanika területéről.

A kötet fejezetei, tanulmányai elsősorban a pannonhalmi bencés apátság birtokain folyó szőlő- és borgazdálkodást járják körül a források és módszerek alkalmazása vonatkozásában, valamint tematikailag is igen sokszínűen és sokrétűen. Pannonhalma (Szent Márton-hegy, Györszentmárton) neve Magyarország borászati térképén a borvidéki elnevezésben csak későn jelenik meg. A 19. század végi hivatalos besorolások (1893) a Neszmélyi borvidék kebelében tárgyalják magát a települést. Pannonhalma-Sokoróalja néven csak a rendszerváltás után, az 1990-es évektől jelenik meg. A területen a szőlőgazdálkodás kezdetei a monostor alapításáig, vagyis ezer esztendőre nyúlnak vissza.

DÉNESI Tamás és CSOMA Zsigmond tanulmánya átfogó és áttekintő igénnyel jellemzi, értelmezi a pannonhalmi monostori szőlő- és borgazdálkodás történetét. GYULAI Ferenc és GYULAI Gábor írása az archeobotanika eredményeit aprólékosan számba véve (magleletek és egyéb növényi maradványok elemzése) szól a ligeti szőlő (vadszőlő) és borszőlő európai és Kárpát-medencei jelenlétéről, elterjedéséről, e források, valamint a középkori írásos és tárgyi emlékek összevetésének tanulságairól. A következő két tanulmány, NAGY Balázs és RUDOLF Malli írásai a monasztikus szőlő- és borkultúra európai példáit, párhuzamait tárgyalják a nemzetközi szakirodalom alapos ismeretére támaszkodva. ÉRSZEGI Géza újra a pannonhalmi apátság gazdálkodásának témaköréhez kalauzolja vissza az olvasót, s annak jellemzőit a tatárjárás idejéig taglalja. Egy újabb párhuzamot mutat be F. ROMHÁNYI Beatrix, amikor a később megalakult és elismert, s kisebb birtokokkal rendelkező pálos rend életében és gazdálkodásában a szőlőművelés szerepének fontosságát bizonyítja a 16. sz. első felében az ún. pálos formulárium adatai alapján. KORKES Zsuzsa tanulmánya igen érdekes és alapos művelődés- és kertészettörténeti írás, mely azt bizonyítja, hogy a mediterrán vidékről származó rozmarin európai elterjesztése – melynek levelét, virágát borban áztatták, s ezt gyógyyszerként itták – a bencés szerzetesek tevékenységéhez köthető. Igen tanulságos forráselemzés DÉNESI Tamás tanulmánya, mely Keller Bálint apátsági pincemester számadáskönyvét mutatja be. NAGY Ágota az 1831-től Pannonhalmán tanító és az apátsági kert művelését felügyelő, majd jószágigazgatóként is ténykedő Szeder Fábián munkásságát értékeli a tudós szerzetes 1831 és 1841 között fennmaradt jegyzetei, jegyzőkönyvei alapján. DOMINKOVITS Péter és PERGER Gyula tanulmánya primer források, főleg összeírások és inventáriumok felhasználásával szól Szentmárton (azaz Pannonhalma) mezőváros és Kajár falu gazdálkodási viszonyairól. LICHNECKERT András írásában Aszófő szőlőművelését követi végig a kezdetektől a Vörösmál betelepítéséig. Ezzel a szerző egy újabb balatonfelvidéki település szőlő- és borkultúrájának történeti múltját tárta fel. FÜLÖP Éva Mária a Tihanyi Bencés Apátság zalai birtokairól ír tanulmányában egy sajátos forrástípus, a gazdaságok havonta készített jelentéseinek értékelése alapján. Ezek megjelenése egyes uradalmakban csak a két világháború közötti időszakban vált gyakorlattá. CSOMA Zsigmond a szőlődezsma megváltása körüli problémákat elemezve megállapítja, hogy az események mind az egyházi uradalmakat, mind a szőlőbirtokosokat gyengítették, amely végső soron kihatott a filoxéra elleni védekezésre is. NÉMETH Tamás, LÁSZLÓ Péter, SZABÓ József és PÁSZTOR László írása a szőlészet talajtani vonatkozásait igyekszik történeti szempontból áttekinteni, melynek során a szőlőkataszterek problematikáját is érintik. SZABÓ László Péter egy speciális területet, a tápanyag-visszapótlás elméleti és gyakorlati kérdéseit elemzi a bencés gazdaságok példáján. Írásából megtudhatjuk, hogy a jobb minőségű szaporítóanyagok használata, a gondosabb talajművelés és növényápolás, illetve nem utolsósorban a trágyázás fokozása volt a hozamok növelésének járható útja. HAJDÚ Edit írásában a csemege-szőlő-fogyasztás több évszázados változásait igyekszik felvázolni, miközben bemutatja a fajtaállományban bekövetkező alapvető változásokat is. MÉSZÁROS

Márta és CSOMA Zsigmond közös tanulmánya arra tesz kísérletet, hogy a különböző szőlő-, gyümölcs-, must-, illetve borkészítmények és a szerzetesi éttrend kapcsolatát elemezze. A soron következő írásban CSOMA Zsigmond a magyarországi bencés uradalmakban a 19–20. század fordulóján végbement technológiaváltást mutatja be. A kötet zárótanulmányai kevésbé kapcsolódnak a jórészt levéltári források elemzésén alapuló írásokhoz, mivel céljuk alapvetően napjaink szőlészeti-borászati gazdálkodásának, illetve gazdálkodási modelljének a bemutatása. Megtudhatjuk belőlük azt, hogy a szőlő és a bor ismét fontos elemét jelenti a monostor tevékenységének más termékek előállításával és forgalmazásával egyetemben. RÁBAI László és LIPTAI Zsolt *Ó kupába új bort töltis!* címmel két részből álló írásban vázolja fel a Pannonthalmi Apátsági Pincészet tevékenységét, érintve többek között a szőlőterületek visszavásárlását és a modern pince kiépítését is. A kötetet HORTOBÁGYI T. Cirill gondolatai zárják, amelyek a szerzetesi életmód és a modern gazdasági-társadalmi viszonyok kapcsolatát igyekeznek körüljárni. Bemutatja a spiritualitás és a gazdálkodás viszonyát, az intézményi hátteret, és külön fejezetet szentel az ún. Apátsági-terméksalád jellemzésének is.

A kötet igen gazdag illusztrációs anyagot tartalmaz, amely elsősorban dokumentumokból, levéltári forrásokból és korabeli fényképfelvételekből tevődik össze. Térképek segítségével követhetjük nyomon a birtokok változását, módosulását. Izgalmasak a birtoktestekről készített felmérések, amelyek a fajtaszerkezetről tájékoztatnak. A mai viszonyokat örökítik meg a záró képsorok, amelyek segítségével betekintést nyerhetünk a megújuló szerzetesi gazdálkodás mindennapjaiba.

Mód László–Simon András

OROSZ ISTVÁN–PAPP KLÁRA (szerk.): SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM

Speculum Historiae Debreceniense 2.

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai, Debrecen, 2009. 384 oldal

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének gondozásában a közelmúltban jelent meg az a tanulmánykötet, amely az OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok) által támogatott kutatási pályázat keretében a magyar szőlőtermelés történetének vizsgálatára létrehozott kutatócsoport munkájának eredményeit tartalmazza.

A kutatócsoport céljainak és így a tanulmánykötet témaválasztásának indokoltságát felesleges hangsúlyozni: a bortermelés és -fogyasztás a magyarság számára az elmúlt nagyjából ezer esztendőben nem csupán egyszerű élelmezési szükségszerűség, vagy jól jövedelmező gazdasági tevékenység volt, hanem igen fontos társadalomalkító tényező is.

A szőlőművelés már a középkortól települések, sőt, tájegységek arculatát határozta meg. A bor forgalma felélénkítette az ország gazdasági régióinak kapcsolatát, a megfelelő adottságú országrészekben pedig kaput nyitott az aktív külkereskedelem előtt. Nem véletlen, hogy nemesek és jobbágyok, polgárok és klerikusok igyekeztek maguknak szőlőbirtokot szerezni.

A bortermelés alapvetően meghatározta a települések társadalmának formálódását, falvakat indíthatott el a mezővárossá fejlődés útján, elősegítette a polgári viszonyok kialakulását, befolyásolhatta a helyi jogszokások kifejlődését, egész régiók települései között teremthetett összetartozás-tudatot, a 14. századtól kezdve bizonyíthatóan szerepet játszott a helyi hivatali és magán írásbeliség, s később a magyar nyelvű írásbeliség elterjedésében, illetve kifejlődésében. A szőlő és a bor a magyar nép mindennapjainak fontos tényezője volt, s mind a mai

napig az: meghatározó eleme a közgondolkodásnak, állandó téma a művészet és irodalom számára, és egyáltalán nem túlzás azt állítani, hogy alapvető alkotóeleme a magyarság identitástudatának is.

A fentiek ellenére mégsem mondhatjuk azt, hogy a magyar történettudomány igazán komoly erőfeszítéseket tett volna a szőlőművelés magyarországi történetének tudományos megalapozottsággal végrehajtott feltárására. Mindenképpen dicséretes és fontos szándékként értékelhető ezért a szerzők azon célkitűzése, hogy az általuk igazi történetési „aprómunkával” elvégzett forrásfeldolgozás és -elemzés határozza meg az irányát azoknak az eljövendő kutatásoknak is, amelyek majd lehetővé teszik a magyar szőlőtermelés történetének új, s a korábbiaknál magasabb színvonalú, minél több részletre kiterjedő összefoglalását.

A kötetben szereplő húsz írás mind időben, mind térben széles spektrumot ölel át. A tanulmányok között található középkori és 20. századi tematikájú is, ráadásul nem csupán magyar vonatkozású kutatások eredményeiről olvashatunk, hanem egyfajta nemzetközi kitekintésre is lehetőségünk nyílik. Annak köszönhetően, hogy a szerzők zöme a Debreceni Egyetemhez és alapvetően a történeti Magyarország területének keleti és északkeleti régióihoz kötődik, a tanulmányok döntő többsége is e régiók szőlőtermelésével foglalkozik. És mivel a hegyaljai gazdaság és társadalom kutatásának igen komoly hagyományai vannak a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetében, a kötetben érintett borvidékek közül kiemelkedő a Tokaj-Hegyalja történetével foglalkozó tanulmányok aránya.

Tekintettel a tanulmányok nagy számára és a terjedelmi korlátokra, talán megbocsátható e sorok írójának, ha eltekint a kötet összes dolgozatának részletesebb bemutatásától, és közöttük saját érdeklődési körének megfelelően válogat, természetesen az ezúttal be nem mutatott írások érdemeit sem kicsinyítve.

A kötet PÓSÁN László tollából született nyitó tanulmánya széles körű külföldi szakirodalom eredményeinek felhasználásával mutatja be a középkori Balti-tenger vidékének borforgalmát (*Borkereskedelem a középkori Baltikumban*). A térségben jelentékeny mennyiségben termelhettek ugyan a forrásokban főként „toruni”-ként említett bort, ezek minősége viszont – egykét jó termésű évet leszámítva – általában nem érte el a kívánt szintet. A terület – és ezen belül is a legjelentősebb borfogyasztó Német Lovagrend – ezért már korán rászorult a jobb minőségű, főként rajnai és az első osztályúnak tekintett „mediterrán” borok behozatalára. Megjegyzendő, hogy az írásos források a magyar borkereskedelemre vonatkozó adatokat is többször tartalmaznak. Ezek szerint, a minőségileg a legjobb italok közé sorolt magyar bor már a 13. századtól megjelent a Lovagrend területén, és nyilván a később is jól ismert kereskedelmi úton, azaz Krakkó közvetítésével, főként a Visztulán vízi úton szállítva jutott el a tengerpartig.

OROSZ István tanulmányában (*Tokaj-Hegyalja a pápai tizedjegyzékekben*) a Hegyalja erőteljes kora újkori mezővárosiasodásának középkori előzményeit vizsgálja. Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékek Hegyaljára vonatkozó anyagából egyértelműen kitűnik, hogy a későbbi mezővárosi címet szerző települések már ekkor magasabb tizedet fizettek s ez alapján gazdaságilag fejlettebbek voltak szomszédaiknál, főleg pedig azoknál a dél-zempléni falvaknál, amelyekben nem a szőlőművelés, hanem a gabonatermelés volt a fő bevételi forrás. Az adatok egyébként megerősíteni látszanak azt az egyre nyilvánvalóbbá váló feltevést is, hogy a későbbi Hegyalja területén a szőlő gazdasági jelentősége már a 15. századot megelőző időszakban is jóval nagyobb volt annál, mint amit eddig feltételezett róla a kutatás.

TÓZSA-RIGÓ Attila módszertani szempontból is figyelemre méltó írása a kiváló forrásadottságokkal rendelkező 16. századbeli Pozsony szőlőbirtoklásának, illetve a szőlőművelés társadalmi hátterének komplex feldolgozását tűzte ki célul (*Szőlőbirtoklás a 16. századi Pozsonyban*). Az elemzés során megismerhetjük a szőlőbirtokosok nemi, vagyoni, foglalkozási megoszlását, az extraneusoknak és a tanácsstagoknak a birtoklásban betöltött szerepét, illetve

több szempont alapján az ingatlankoncentráció mértékét. A dolgozat kitér emellett a szőlők topográfiai helyzete és a birtokosok vagyoni státusza közötti összefüggésre is: kimutatható, hogy a városi elit szőlői gyakran ugyanazokon a – nyilván a többenél a művelés szempontjából kedvezőbb fekvésű – termőterületeken helyezkednek el, míg a kevésbé jó feltételekkel bíró dülőkön főként az alsóbb társadalmi rétegek bírtak szőlőt.

A Krakkó irányában bonyolított 16. század végi magyar borkivitelre egyedülálló és részletes adatokat tartalmaznak a városban vezetett vámnaplók. Ezek közül választotta ki egy év anyagát VINKLER Bálint, hogy bemutassa a hegyaljai bor szerepét a külkereskedelemben (*Krakkói vámnaplók Tokaj-hegyaljai borokra vonatkozó bejegyzései 1597-ben*). Sokatmondó az a tény, hogy a Krakkóban elvámolt bornak csaknem kétharmada magyar termőterületről – nemegyszer kifejezetten messziről – érkezett, harmada közvetlenül a Hegyaljáról. A szerző részletekre menően (az áraktól és mértékektől a szállítási útvonalon át a borkereskedők személyéig) elemzi e kereskedelmi kapcsolat legfontosabb jellemzőit is.

Az előbbi témához kapcsolódik a KÓNYA Péter nevéhez fűződő *A tokaji bor a 17. századi felső-magyarországi szabad királyi városok (Eperjes, Bártfa és Kisszeben) gazdaságában* című tanulmány is. A Krakkóban elvámolt – s így a lengyel piacra kerülő – bor kivitelében a legnagyobb szerepet a 17. század nagy részében a felső-magyarországi városok játszották, de a bor a települések belső gazdasági életében is igen fontos tényező volt. A cikkben érintett három város által forgalmazott, illetve felhasznált bor részint városi vagy polgári tulajdonú szőlőbirtokokon termett, részint pedig felvásárlás útján jutottak hozzá. A legnagyobb jelentősége egyébként Eperjesen volt, ahol a boreladás éves szinten tízezres nagyságrendű forintbevételt jelentett a város számára. Meg kell említeni ugyanakkor, hogy különböző okokból a városok a század végén fokozatosan kiszorultak a borkereskedelemről és -termelésről.

Egy másik fontos szőlőtermelő terület történetével kapcsolatos PAPP Klára írása (*Az érmelléki szőlőtermelés és szőlőbirtoklás a 18. században*). Az Érmelléken már a középkor óta kiváló minőségű bort termeltek, ami szerepet játszott itt három jelentős mezőváros, Margitta, Székelyhid és Diószeg felemelkedésében és komoly piaci központtá válásában. A szőlő szerepének növekedését mutatja, hogy a helyi parasztság szőlőművelése mellett a földesúri szőlőtermő majorságok is mindinkább elterjedtek és megnőtt a betelepülők és az extraneus birtokosok száma is. A tanulmány ugyanakkor megállapítja, hogy a kedvező feltételek ellenére a térség mégsem alakult át monokultúras szőlőtermelő területté. Hozzátehetjük, hogy ennek oka talán az lehetett, hogy az Érmellék nem rendelkezett olyan stabil és nagy bormennyiséget felszívni képes piaccal, mint amit a hegyaljai borvidék számára a felső-magyarországi városok, illetve a lengyel területek biztosítottak.

Az eddig ismertetett tanulmányoktól tematikáját tekintve eltér FÜREDER Balázs táplálkozástörténeti témájú munkája (*A Balassák borfogyasztása a 18. századtól a 19. század közepéig*). A szerző a Balassák családi levéltárában található különféle típusú forrásokat (például szakácskönyveket, vásárlási listákat stb.) használta fel a kérdés vizsgálatához. Ezek alapján tisztán látszik, hogy a Balassák által vásárolt borok az érintett korszakban egyre változatosabbak lettek. Míg eleinte csak a helyi, vagy a környéken termelt borokat fogyasztották, a század derekán már új fajták, például a tokaji is megtalálható az asztalukon. A 18. században az egyszerű bor mellett a must, az aszú, az ürmös bor, sőt, a konyhában a borecet is megjelenik. A század végén már az ország más vidékeinek a borai, illetve francia borok is kerülnek a család poharaiba, de ugyanekkor terjedt el a pezsgő, likőr és az égettbor fogyasztása is a körükben.

Egy magyar vonatkozású amerikai szőlészeti topossal kapcsolatos nézeteket ismertet LÉVAI Csaba tanulmánya (*Haraszthy Ágoston, mint a kaliforniai szőlőkultúra „atyja”: vélemények és viták az újabb egyesült államokbeli szakirodalom tükrében*). Az Amerikába kívándorolt, színes egyéniségű, tehetséges, ám néha nagyotmondó Haraszthy a 19. század egyik

különleges és nagy hatást gyakorló magyarja volt. Az életét végül Nicaraguában befejező honfitársunkkal kapcsolatosan két alapvető legenda maradt fenn. Az egyik, miszerint ő lenne a „kaliforniai szőlőkultúra atyja”, aki a szőlőt az államban elterjesztette, másrészt, hogy az ő nevéhez köthető a korszakban legnagyobb szerepet játszó Zinfandel szőlőfajta meghonosítása a területen. A viták ezekben a kérdésekben az amerikai és magyar történettudományban már régóta folynak, és gyakorlatilag ma sem kerültek nyugvópontra. Összességében mégis úgy tűnik, hogy egyik legenda sem fogadható el fenntartások nélkül: a szőlőtermelés már valószínűleg jócskán Haraszthy területre érkezése előtt meghonosodott a spanyolok jóvoltából, és a Zinfandel – amely egyes feltevések szerint horvát, esetleg magyar párhuzamokkal is rendelkező szőlőtípus volt – megjelenése sem köthető feltétel nélkül Haraszthy Ágoston nevéhez. Ami azonban tényként kezelhető: mindenféleképpen jelentős, mondhatni úttörő szerepe volt a kaliforniai szőlőtermelés fellendítésében és a nagyüzemi termelési mód elterjesztésében.

A kötet további – ezúttal nem ismertetett – tanulmányaival kapcsolatosan megemlítenéd, hogy a már jelzett, főként hegyaljai témájú cikkek mellett több tanulmány foglalkozik az erdélyi szőlőműveléssel, szőlőperekkkel, vagy például a 19. századi francia bortermelés jellegzetességeivel is (JENEY-TÓTH Annamária: *Szőlősgazdák, vincellérek és szőlőművesek Kolozsváron a 16–17 század fordulóján*, ULRICH Attila: *Kamarai szőlőelkobzások, szőlőbirtokok 1670–1701 között, különös tekintettel a Wesselényi összeesküvés utáni okkupációkra*, OROSZ István: *Sárospatak úrbéri pere a Trautsohnokkal*, UŐ: *Népesség változás és társadalmi átalakulás Hegyalján a 19. században*, BÁRSONY István: *A debreceni polgárok szőlőbirtokai Bihar megyében*, PAPP Klára: *Szőlő- és földbirtoklásból származó konfliktus Vajdán a Csáky és a Dobozy család között*, IFJ. BARTA János: *Szőlőművelés és a szőlőből származó jövedelmek Zemplén megyében a 18. század utolsó negyedében*, PAPP Imre: *A tokajihoz hasonlított borok Franciaországban a 19. században*, UŐ: *A francia szőlő- és bortermelés szerkezeti változásai a 19. században*, EGYED Ákos: *A filoxéravész és következményei Arad-Hegyalján*, HAJDÚ Ildikó: *Üzemszervezeti formák a tarcali szőlőkultúrában*, CSÁVOSSY György-FÜLÖP István: *A csombordi iskola virágkora*). Az egyszerű, de tetszetős kivitelezésű tanulmánykötet összességében színes és sokrétű problémákat tudományos megalapozottsággal vizsgáló írásokat tartalmaz, abban nem csupán a társadalom- és gazdaságtörténeti érdeklődéssel rendelkezők találhatnak érdekes olvasmányt maguknak, hanem a cikkek között kultúrtörténeti vonatkozásúak is vannak, így bátran ajánlható mind a szűkebb szakmai, mind a szélesebb tudományos közvéleménynek, és mindazoknak, akik érdeklődnek a bortermelés története iránt.

2010 novemberében a kötet megkapta a Debreceni Egyetem Tudományegyetemi Karok „Arany publikációs” díját.

Gulyás László Szabolcs

VÁRI ANDRÁS: URAK ÉS GAZDÁSZOK. ARISZTOKRÁCIA, AGRÁRÉRTELMSISÉG ÉS AGRÁRIUS MOZGALOM MAGYARORSZÁGON 1821–1898

Argumentum Kiadó, Budapest, 2009. 560 oldal

A több évtizedes kutatómunka eredményeként megjelenő terjedelmes kötet „a régi agrárvilágnak a modernizációba való konfliktusos belenövését, illeszkedését kívánja több oldalról megvilágítani.” A jelentős hazai és külföldi forrásbázisra és szakirodalomra építkező szerző rendkívüli alaposággal, részletességgel tárgyalja a hazai társadalom- és gazdaságtörténet szempontjából igen izgalmas témát. Érezhetően mindent bele akart „írní” könyvébe. Az utóbbi évek történeti értekezéseiben szokatlan terjedelmű lábjegyzet-apparátust használva gondoskodott arról, hogy az anyaggyűjtés során készült „cédulái” szinte kivétel nélkül nyomtatásban is megjelenjenek.

A szerző a múltban megjelent publikációival már kiérdemelte a szakma elismerését, méltán tartják őt a téma egyik legjobb hazai kutatójának, aki emellett nemzetközi reputációval is rendelkezik. Ennek legutóbbi bizonyítékeként 2008-ban a wiesbadeni Harrossowitz Kiadónál jelent meg a mostani művével megegyező témájú, azonos gondolatokat és eredményeket felmutató könyve. [*Herren und Landwirte. Ungarische Aristokraten und Agrarier auf dem Weg in die Moderne (1821–1910)*] Ezek után önkéntelenül is felvetődik a kérdés: a magyarul megjelenő kötet miért nem ennek a korszaknak a történetét dolgozza fel, miért állt meg 1898-nál? Erre a kérdésünkre a kötet utolsó fejezetének végén kapunk választ. A szerző véleménye szerint a fenti dátum korszakhatárnak tekinthető, miután „1898-ban a Károlyi-féle társadalomreformer elképzelések és az intézményi kezdeményezések visszaszorulásával párhuzamosan az egykori agrárius paletta sok alakja és eleme immáron érintkezést, együttműködést talált a liberális párton belüli nagybirtokosokkal és gazdaságpolitikusokkal. [...] Ez az új bizonalm lezár egy korszakot”. (514.) Ha ezt az érvelést el is fogadjuk, a mozgalom történetének egyetlen átfogó monográfiában való feldolgozását szakmailag indokoltabbnak láttam volna. Ebben az esetben ugyanis a hazai agrárius mozgalom történetéről átfogó, teljesebb képet kaphatnánk. A kötet ott fejeződik be, amikor is az agráriusok korábbiánál markánsabb kormányzati térnyerése révén lehetőségük nyílik társadalom- és gazdaságpolitikai elképzeléseik néhány elemének megvalósítására. A szerző ezért nem tárgyalja egyebek mellett a szövetzeti mozgalom térnyerését, nem elemzi Darányi közel 12 évig tartó miniszterségének eredményeit, az agrárius-merkantilista ellentét további alakulását. Nem ismerve a szerző jövőbeli publikációs terveit, lehetséges, hogy erre majd egy következő kötetben tesz kísérletet. A magam részéről szívesen olvasnám ezt a munkát is.

A könyv két nagy részre osztható, nyolc fejezetben tekinti át a hazai agrárium alakításában aktívan közreműködő személyek, különféle szakmai és politikai testületek történetét. Jóllehet terjedelmét tekintve az első rész csak a kötet mintegy harmadát teszi ki, mondanivalójához képest mégis aránytalanul hosszúnak ítélem. Különösen annak tűnik a Magyar Gazdasági Egyesület előtörténetét és annak reformkori tevékenységét tárgyaló fejezet esetében. Főként a hazai lótenyésztés és -versenyzés angol minta szerint történő taglalása sikerült indokolatlanul hosszúra. Érzem ezt Vári, erre utalást is tesz egyik mondatában: „Mielőtt azonban egy újabb bonyodalmas történetbe belefognánk [...]” (39.)

A korszerű agrárgazdaság, s a társadalmi reformok iránt egyaránt elkötelezett arisztokraták, valamint az őket segítő, velük együttműködő gazdászok viszonyának alakulása jól érzékelteti a reformkori változások sajátosságait. A Magyar Gazdasági Egyesület csúcán, vala-

mint a főkegyesületek élén egy jól azonosítható arisztokratakör állott. A vezetőségben rajtuk kívül középnemesek ültek, ugyanakkor a választmányt megtöltötték a megyei nemesek és a gazdatisztek, ügyvédek, titkárok. Vári szerint a megyei egyesületek zökkenőmentes működését ez utóbbiak biztosították, és általában a megyék vezető nagybirtokosainak a napi teendőikkel nem kellett bajlódniuk.

Az első részben leírtakhoz fűznék még két apró megjegyzést. Az egyébként precíz szerző nem minden esetben teszi egyértelművé, hogy id. vagy ifj. Darányi Ignác neve szerepel-e az idézett dokumentumokban. (149., 169., 170.) Ráadásul a kötet végén összeállított névmutatóban csak ifj. Darányi Ignác nevét tünteti fel. (556.) A következő észrevételem is Darányira, közelebből id. Darányi Ignácra vonatkozik. Vári az OMGE gazdatiszti elitjével kapcsolatban megjegyzi, hogy néhányuknak – közöttük név szerint említi id. Darányi Ignácot – nem volt saját birtoka. (201.) Ezzel szemben id. Darányi Ignác 1846-ban feleségül vette Földváry Borbálát, Földváry Pál tassi földbirtokos lányát, aki hozományként 500 kat. holdat kapott a család pusztaszentgyörgyi birtokából. Ebből kifolyólag Darányit joggal tekinthetjük földbirtokosnak, aki birtokai számát a későbbiekben tovább gyarapította, és 1876-ban bekövetkezett halálakor Pest-Pilis-Solt- és Kiskun vármegye 86. adófizetőjeként tartották számon.

Rátérve a munka terjedelmesebb, második részére, ennek olvasása igazi szellemi élményt okoz. Itt bontakozik ki igazán Vári erőssége: a gazdag forrásbázis bemutatása, alapos tájékozottsága a hazai és külföldi szakirodalomban. Részletes bepillantást kapunk az agrárius mozgalom kezdetéről, az azt kiváltó okokról, többek között a gabonaválságról. Ez utóbbi problémakör alapos elemzésekor egy fontos szempont vizsgálata mégis elkerülte a szerző figyelmét. Ez a jövedelmezőség kérdése.

Mint tudjuk, az 1870-es évek végétől kezdődően egyre gyakoribb panaszként hangzik, hogy elsősorban a tengerentúli gabona tömeges megjelenése miatt a magyar termelők elvesztik a Monarchián kívüli piacaik tekintélyes részét. A vámokkal védett belső piacon is veszteségek érik őket, hiszen az említett külső tényezők hatására tartósan és jelentős mértékben esett e tömegtermék ára. Ez idáig éppen a gabonatermelés volt a társadalmi és gazdasági váltást átélő magyar mezőgazdaság egyik sikerágazata. Külső és belső piacokon szinte korlátlan mennyiségű árut lehetett elhelyezni, a keresleti piac tartósan növelte az árakat. A piacra termelő gazdaságok ki is használták ezt a konjunktúrát, lehetőségeik határáig növelték a gabona vetésterületét. Ennek leginkább az állattenyésztés látta kárát, hiszen a legelők feltörése volt a legkönnyebben járható út, hogy növeljék az elvethető gabona, újabban az igen keresett búza mennyiségét. Ugyanakkor éppen a gabonatermesztés igényelte a legkisebb investíciót, a legkevesebb élőmunkát. A talajmégmunkálás (szántás) után a vetés következett (hosszú évtizedeken át leginkább kézzel), az egyébként költséges növényápolásra nem volt szükség, ezt követően az aratás és cséplés annál idő- és munkaigényesebb részére került sor. Összefoglalóan elmondhatjuk: több évtizeden át az egyik legnagyobb hasznot hozó tevékenység a gabonatermelés volt.

A külföldi konkurencia nyomán bekövetkezett áresés kompenzálása megkívánta volna a termelési technológia korszerűsítését, a technikai váltást. A hagyományos gabonatermelő gazdaságok az alacsony hozamok és a nyomott piaci árak miatt egyre kisebb jövedelmezőséget biztosítottak a termelőknek. Gunst Péter véleményével egyetértve állítható, hogy a gabonaválság hátrányait különösképpen az ilyen gazdálkodást folytató birtokosok érezték meg, és a magasabb agrotechnikai ismereteket, nagyobb tőkeinvestíciót feltételező technológiai váltás helyett politikai nyomás alá helyezték a mindenkor kormányzatot, hogy elsősorban a vámok segítségével biztosítsa számukra a korábban meglevő és a későbbiekben is elvárt jövedelmezőséget.

A kötet egyik kiemelkedő részének tartom az agrárius eszmerendszerrel, a hazai mozgalmat elindító személyiségekkel, az indulás időszakával foglalkozó fejezeteket. Itt válik láthatóvá igazán a szerző erőssége, a hazai és a külföldi forrásokban megmutatkozó tájékozottsága, a birtokában levő gazdag ismeretanyag szintetizálásának képessége. Megismerteti az olvasót a nyugat-európai (elsősorban angol, német, francia) mozgalmakkal, azok legtekintélyesebb személyiségeinek munkásságával. Vári biztos kézzel irányít bennünket az agráriusokra ható különféle világnézetek, eszmerendszerek világában. Részletesen bemutatja az első hazai agráriusokat (Somssich Pált, gróf Széchényi Pált, gróf Dessewffy Aurélt, gróf Apponyi Györgyöt, természetesen gróf Károlyi Sándort és másokat), pályájukat követve bátran mond ítéletet szellemi kvalitásaikról, felkészültségükről, és ráirányítja figyelmünket a külföldi eszmetársakhoz kapcsolható ideológiai kötődésükre. A hazai mozgalom kezdeteiről szólva megállapítja, hogy „Az agráriusok konzervatív öröksége inkább a nyugat-európai neokonzervatív eszmékből származik, ami napirendre tűzte a kapitalizmus kritikáját és a szociális kérdés megoldását.” (219.)

A könyv súlyának megfelelően több fejezeten keresztül foglalkozik a hazai szövetkezeti mozgalom eseményeivel, és részletesen áttekinti Károlyi Sándor gróf pályáját, amelyek egyébként elválaszthatatlanul együvé tartoznak. Az erről szóló rész olvasásakor ismételtlen hiányolhatjuk a hazai történetírás egyik nagy adósságát: eddig még nem készült el a teljes életművét bemutató monográfia. Ugyanígy hiányzik az 1945 előtti magyar szövetkezés történetét alapos mélységgel tárgyaló feldolgozás is.

A tőkés társadalmi és gazdasági viszonyok hazai elterjedése évszázados szokások, beidegződések és főleg privilégiumok megszűnését hozta magával. Az átalakulás egyszersmind társadalmi, gazdasági elitcserével is együtt járt. Az élet különböző területein változtak a szabályok, korábban örök életűnek hitt tabuk dőltek meg. Ezen jelenségek egyik következményeként fogható fel az agrárius mozgalom magyarországi megjelenése, majd erősödése. A szerző szerint az 1880-as évek elején és később is „legalább két szinten lehetett agráriusnak lenni. Lehet képviselni az ágazati érdeket, és lehet reagálni az egyre nyilvánvalóbb társadalmi ellentmondásokra.” (271.) Noha Magyarországon nem szerveződött agrárius politikai tömörülés, ennek ellenére a mozgalom meghatározó személyiségei a parlamenti pártokban és a legfontosabb érdekképviselői szervezetekben (OMGE, Magyar Gazdaszövetség) módot találtak programjaik népszerűsítésére, szerencsés esetben elképzeléseik megvalósítására. Károlyi Sándor már igen korán felismerte, „hogy a politikai színházat megkerülve a társadalmat olyan tömegszervezetekkel lehetne átalakítani, melyek társadalmi szerkezetet és politikai attitűdöt egyszerre formálnak”. (275.) És e tekintetben a leghatékonyabbnak – más országokéhoz hasonlóan – nálunk is a különböző területeken (hitel, fogyasztási, értékesítési, biztosító stb.) szerveződött szövetkezetek bizonyultak. Mint köztudott, a két legnagyobb és legsikeresebb hálózat, a hitel- és a fogyasztási szövetkezetek létrehozásakor Károlyi nemcsak a szervezési feladatokban vállalt vezető szerepet, hanem jelentős – ha nem is a Széchényiekhez fogható nagyságrendű – anyagi áldozatot is hozott az ügy érdekében.

Az agrárius elit képviselői sohasem tagadták, hogy a szervezeteiken keresztül kiépülő infrastruktúrával (sajtó, könyvkiadás, rendezvények stb.) tömegbefolyásukat akarták növelni. Nincs ebben semmi kivetnivaló, legfeljebb a velük rivalizálók számára okozhatott fejtörést. E tekintetben teljesen egyértelmű volt, hogy elsősorban a Károlyi-csoporthoz kötődők hatására az agráriusok a szövetkezeti mozgalmat tekintették a leghatékonyabb eszköznek céljaik eléréséhez. (376.) A magyar társadalom ezen elitcsoportja a magyar birtokosság térvesztésétől, a parasztság nagy tömegeinek elnyomorodásától tartva kongatta meg a vészharangot. Egyebek között komolyan aggódott, hogy az egzisztenciájukat veszített, majd agrárproletárrá váló pa-

rasztoz az általuk rendkívül veszélyes baloldali mozgalmak hálójába kerülnek. Többek között ez váltotta ki az ezen irányzathoz tartozók heves bírálatát.

Az agráriusokról szólva velük kapcsolatban minden esetben felmerül az antiszemita vád. A különféle egykorú publicisztikában, kiadványokban is sűrűn találkozunk ezzel a minősítéssel, de az utókor történeti feldolgozásai is igen gyakran indokoltnak tartják ezt a megbélyegzést. E probléma tárgyalását ez a kötet sem kerülheti meg. Vári szokásához híven e kérdésben is széles körű irodalmi kitekintést tesz, és az elmúlt évtizedekben megjelent írásokhoz képest árnyaltabb elemzést kapunk tőle. (Gondolok itt elsősorban Szabó Miklós tanulmányaira.) Példaként hozza fel, hogy a paraszti örökösödés, a birtokminimum körül kibontakozó vitában az Apponyi–Dessewffy–Károlyi–Széchenyi-csoport legharcosabb kijelentései sem érnek fel Beksics olykor rendkívül túlzó kijelentéseivel. E vonatkozásban a szerző az agrárius merkantilista szópárbajban igen gyakran megnyilvánuló Láng Lajost, de különösen a már említett Beksics Gusztávot doktrínének nevezi. Ellenben Pólya Jakabot az agráriusok konstruktív kritikusanak tartotta. (305–309.) A viták hevében az agráriusok nevéhez szinte automatikusan kapcsolódó antiszemita jelzők használatát illetően is óvatosságra int. Amikor az antiszemiták például a homestead vitában egyes agrárius követeléseket átvettek, „Mennyiben felelősek ezért az agráriusok?” – kérdezi Vári. (305.)

Az antiszemitizmus vádja különösen a hitelszövetkezetek térnyerésével kapcsolatban fordult elő a leggyakrabban. A szerző álláspontját osztva mondhatjuk, hogy „Az agrárius hitelszövetkezeti mozgalomban semmilyen közvetett eszközt nem alkalmaztak, aminek a zsidó mint olyan lett volna a célpontja. [...] Lényegét, intézményi működését tekintve tehát az agráriusok legjelentősebb szervezeti alkotása a parasztot emeli-neveli, nincs benne semmi immanensen antiszemita. Más kérdés, hogy a szövetkezetekkel a helyi hitelüzletet folytatók jelentős konkurenciát kapnak. Nagyon is valószínű, hogy kiszorítják a helyi uzsorásokat – ebben a nézetben: a zsidókat – az üzletből.” (338.)

A kötet egy későbbi részében az őrlési forgalom tárgyalásakor éppen az agrárius „állásokból” érkező elmélet abszurd voltára mutat rá. „Ha viszont valaki az egész kereskedelmi működést, világpiacot egy csoport haszonra éhes kereskedő trükkorozatának gondolja, úgy őt a kapitalista gazdasági működés megszemélyesítése és az ettől, mint mindenütt jelen való összeesküvéstől való félelem igen hamar eljuttathatja a modern antiszemitizmushoz, akkor is, ha egyszer sem veszi szájára a »zsidó« szót.” (486.)

A könyv igen bő terjedelemben foglalkozik a telepítés ügyével és ezzel együtt Bethlen András gróf miniszterségével. A jobbágyfelszabadítás végrehajtásáról rendelkező úrbéri pántsek már eleve kódolták a gazdasági és társadalmi szempontból is rengeteg feszültséget, elmentmondást hordozó birtokstruktúra kialakulását. A lakosság 60–70%-át kitevő agrárnépesség több mint 30%-át kitevő gazdasági cselédség és napszámosok egyáltalán nem rendelkeztek termőfölddel, és a gazdaságok több mint 70%-a kisebb volt 10 kat. holdnál. Az ilyen terjedelmű gazdaság egy család számára nem, vagy csak nagyon szűkösen biztosított megélhetést. A hazai birtokszerkezet további meghatározó elemét képezték a szabad birtokforgalom alól kivont kötött formalmú birtokok, amelyek a mezőgazdaságilag hasznosítható területek 1/3-át foglalták el. A mezőgazdasági foglalkozásból megélni nem tudók számára kiutat jelentett egyrészt az iparban történő elhelyezkedés, továbbá egy átgondolt birtokpolitikai reform segítségével a rászorulóok egy részének földhöz juttatása.

A kormányzat ez utóbbi megoldására tett egy bátortalan kísérletet az 1894. évi telepítési törvény elfogadásával. Nemcsak az agráriusok, hanem az összes parlamenti párt „a magyar faj védelmére” hivatkozva elviekben támogatta a magyar anyanyelvű népesség birtokhoz jutását, különösen a nemzetiségiek által sűrűn lakott régiókban. Hiába volt meg azonban az uralkodó elitek egységesnek tűnő akarata, a törvény mégis kudarcra volt ítélve, mert a végre-

hajtáshoz sem a szükséges pénzügyi fedezet, sem pedig a termőföld ingatlan nem állt rendelkezésre. Sem most, sem pedig később, amikor Darányi 1903-ban és 1909-ben is próbálkozott hasonló tartalmú törvényjavaslat előterjesztésével. Az 1894. évi telepítési törvény bukása nem Bethlen szakmai alkalmatlanságának, hanem a politikai és gazdasági hatalomban levők önzésének és rövidlátásának volt következménye.

A szerző máskülönben Bethlen András gróft tehetséges politikusnak és jó miniszternek tartja, egyébként teljes joggal. Mintegy sajnálkozva állapítja meg: „Mind politikájának jellege, mind hivatali idejének rövidsége [négy év miniszterséget én nem nevezném rövidnek – F. Gy.] miatt alkalmatlan volt az agrárius mítoszok hőségének szerepére, mint amilyenné Károlyit vagy Darányit formálták a visszatekintések”. (391.) Majd néhány sorral alább megjegyzi: „agráriusnak mégsem nevezném” [ti. Bethlent – F. Gy.]. Ebben az esetben viszont logikus, hogy nem tekintik „agrárius mítoszok hőségének”. Egyebek mellett Bethlen nevéhez fűződik még az 1894. évi mezőrendőri törvény, amelyik a hazai tőkés gazdálkodás kiszélesítése szempontjából alapvető jogszabálynak tekinthető. Sajnáljuk, hogy ez részletesebben nem kerül kifejtésre, pedig szívesen olvasnánk munkásságát feldolgozó alapos tanulmányt.

A könyv utolsó fejezete az OMGE 1894 és 1898 közötti történetével foglalkozik. Részletesen végigkíséri a legnagyobb befolyással bíró érdekképviselői szervezetben lefolyt belső harcokat, és bemutatja az egyesületen belüli törésvonalakat. Zelenski Róbert gróft „liberális-agrárius”-nak nevezni, ami meglepőnek és kevésbé védhetőnek mondható. (497.) Elemzése szerinti az OMGE nem tekinthető egy homogén „agrárius erődnék”, tagsága legalább három táborra – a) reformer, b) minisztériumhoz közeli, c) malmokhoz közeli – osztható. (466.) Ez utóbbi csoport az őrlési forgalom körül kibontakozó igen heves vita kapcsán kerül képbe és játszik fontos szerepet. Amennyiben Vári nem 1898-cal fejezné be az események tárgyalását, végigkísérhetné az ügy teljes, 1900-ig tartó menetét, a kormányzat és benne Darányi szerepváltozását. Hiszen a Földművelésügyi Minisztérium, és Darányi 1898-ban még az őrlési forgalom fenntartása mellett döntött, majd két évvel később már annak megszüntetéséről határozott.

Igen érdekes fejtegetést olvashatunk az 1898-ban megalakult Magyar Gazdaszövetségről. [1894-ben ezért nem lehetett egyik szervezetének, a Hangyának alelnöke Ivánka Oszkár. (484.)] Vári a történetírásunkban elfogadott – leginkább Szabó Miklós által képviselt – nézettekkel szemben azt állítja, hogy a szervezetet nem lehet a Bund der Landwirte magyar megfelelőjének tartani.

A kötet záró fejezetében Vári összefoglalja terjedelmesebb könyvének főbb elemeit, és számos olyan következtetést von le, ami eltér a témában eddig megfogalmazottaktól. „Szerintem az agrarizmus legalapvetőbb tulajdonsága az, hogy egybekapcsolja a szűkebben vett ágazati érdekvédelmet a távlatos társadalomkritikával, mégpedig oly módon, hogy e kettő erősítése egymást.” (517.) A mozgalom több évtizedes történetében a ’70/’80-as évek fordulóját tekintik egyik fontos állomásnak, hiszen addig a törekvések középpontjában a termelés agrotechnikai fejlesztése, az ismeretek megszerzése és alkalmazása állott. Ettől kezdve fokozatosan a követelések a gazdálkodás keretfeltételeinek megváltoztatására irányultak, majd megjelentek az agráriusok társadalomreform elképzelései. Nagyon határozottan szembe megy az egyik leginkább elterjedt sztereotípiával, mely szerint „az agrárius érdekvédelem magva az osztályérdek önző, más rétegeket károsító érvényesítése, s a társadalmi reformokról szóló agrárius elgondolások csak ennek pusztá elkendőzései.” (522.)

A gabona-vámvédelem ügyét is – amit bizonyos kritikusok gyakran az „osztályönzés” példaként hoztak fel – újszerű megvilágításba helyezte. „A gabona-vámvédelmet nem lehet automatikusan más csoportok bérére, megélhetésére menőnek föltüntetni. De még ha ez indokolható lenne is: a gabona a legszélesebben termelt termék lévén, itt alakulhat ki a legszélesebb frontja a mezőgazdasági érdekvédelemnek. A gabona védelme nyilvánvalóan nemcsak

nagybirtokosi érdekek. Ha a piacvédő politika valamely fogalomkészletben osztályuralmat jelent, ekkor e nézetben igen széles »osztálykoalíció« arathatja le e politika gyümölcseit – hiszen a gabonatermelés az egész ország ügye.” (523.)

Vári jó stílusban fejt ki mondanivalóját, mégis ennek ellenére nem könnyen olvasható a kötet. A szerző néha „belefeledkezik” az írásba, ezért születnek helyenként „tekervényes”, akár hét sor hosszú mondatok is. (269.) A lábjegyzetek szokatlanul magas száma és terjedelme az olvasó erőteljes koncentrációját igényli. Vári a kiterjedt forrás- és szakirodalmat fölényes biztonsággal kezeli. Nem elégszik meg a történetek tárgyyszerű leírásával, esetenként bátran konfrontál a témához kapcsolódóan eddig megjelent munkákkal, illetve azok szerzőivel.

A kötet minden igényt kielégítő részletes bibliográfiával került kiadásra, a primer források még típusonként (kézirattári, levéltári, egykorú nyomtatott stb.) is elkülönülnek, továbbá névmutató segít a tájékozódásban. Valószínűleg anyagi okokkal magyarázhatóan a képanyag minősége hagy maga után bizonyos kívánnivalót, de az 1930/40-es években készült fotók közlésének nem találok magyarázatát.

A kisebb hiányosságok eltörpülnek a mű erényei mellett. Bátran állíthatjuk, hogy az elmúlt évek hazai történetírásának legjobb munkái közé tartozik „e vastag könyv”. Gratulálunk, és várjuk a folytatást!

Fehér György

2011 SZEPT 20.

CONTENTS

ARTICLES

László PÓSÁN: Urban villages in mediaeval Prussia	1
Gyula JORDÁN: Issues concerning land ownership and rights of land use in China	13
András VADAS-Lajos RÁCZ: Climate changes in the Carpathian Basin in the Middle Ages	39
Tibor IVÁNYOSI-SZABÓ: 17th-century animal husbandry in the central Sand Plain	63
József GLÓSZ: Routes and volume of the grain trade of Hungary in the first half of the 19th century	83
Tamás DOBSZAY: Széchenyi on the economic attitudes of Hungarian society	105
János ESTÓK: Széchenyi and the entrepreneurial mentality	117
Judit TÓTH: Socialist competition in the agriculture of Pest county in the early 1950s	141

PUBLICATIONS

Miklós KERESKÉNYI: How Benedek Göndöcs became the chairman of the National Beekeeping Association	167
Gábor BALÁZS: A life in the service of agriculture. A brief survey of the career of Mihály Kerék	181
Pál ROMÁNY: The centenary of Ferenc Erdei	195

CHRONICLE	203
-----------------	-----

BOOK REVIEWS	219
--------------------	-----

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest, XIV. Városliget, Vajdahunyadvár, Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyszámláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvtárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10^h–17^h között.

Előfizetési ára 1500 Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Hermán Zsuzsa

HU ISSN 0002-1105

Évi előfizetési ára 1500,- Ft áfával

E szám ára 750,- Ft áfával